БЕН-ГУР

ПОВІСТЬ З ЧАСІВ ХРИСТА

6. 172

Написав

Лю Валес

(Lew Wallace)

Ціна $2.00.

Ukrainska Knyharnia
6(0 Main St.
Winnipeg, Canada

БЕН-ГУР

ПОВІСТЬ З ЧАСІВ ХРИСТА

Написав

ЛЮ ВАЛЕС

(LEW WALLACE)

З англійської мови переклав

З. Б.

КНИГА ПЕРША.

Вінніпеґ, Канада.

Розділ КНИГА ПЕРША

КНИГА ПЕРША.

Розділ перший.

В ПУСТИНЮ.

Джебель ес Зублє є гірським пасмом пятьдесять миль і більше довгим, а таким вузеньким, що означене на мапі виглядає як гусіниця що сунеться з полудня на північ. Коли станути на його червоних і білих шпилях і поглянути в напрямі сходячого сонця, можна видіти лише Арабську Пустиню, де бавилися від самого почину східні вітри, такі ненависні єрихонським виноградарям. Його стопи закриті є пісками туди заметеними від Евфрату, і тут вони спочивають; бо гори є неначе валом для пасовиск Моабу і Аммону із заходу, — котрі инакше були би частиною пустині.

На всьому, на полудне і на схід від Юдеї, відбився вплив арабської мови; і в мові цій, старий Джебель означає, що він є родичем ярів, котрі перетинаючи римську дорогу — тепер лиш мрачний спомин того що давніще було, запорошена стежка для Сирійських паломників до Мекки і назад — стаються щораз глибшими і в дощеву пору переносять воду до ріки Йордану або до послідного збірника, Мертвого Моря. З одного такого яру, — або щоби докладніще сказати, — з того яру, що тягнеться на самім скраю Джебель і простягаючися на північний схід з часом стається коритом ріки Джаббак, — вийшов подорожній справлений до рівнини пустині. На цю особу зверне читач першу свою увагу.

Коли судити з його вигляду, він мав поверх сорок-пять літ Його борода, колись темно-чорна, спливаючи широко на груди, була перетка́на сивим волоссєм. Його лице було брунатне як спалене зерно кави і так було закрите червоним "куфієм" (так по нинішний день називають діти пустині хустину на голову), що лиш частину його було видно. Час до часу він підносив свої очі, а вони були великі і темні. На ньому був спливаючий одяг після східнього звичаю. Одначе годі докладніще описати цей одяг, бо подорожній сидів під маленьким шатром і їхав на великому білому верблюді.

Не знати чи коли люде з заходу поборять враження яке робить на них на перший раз верблюд налаштований і наладований до дороги в пустиню. Чоловік з заходу хоч відбував довгі подорожі караванами, коли побачить посуваючіся каравани верблюдів, всегда затримаєтся і буде їм приглядатися. Його манить не краса, бо навіть любов не зробить верблюдів гарними, але їх тихі спокійні рухи. Так як море витає корабель, так пустиня витає ці сотворіння. Вона убирає їх у всі тайни; і то так, що коли глядимо на них, думаємо, про ті тайни: і в тім лежить велике диво. Звірина, котра тепер вийшла з яру, заслугує на звичайний подив. Її краска і висота, ширина її стопи, величина її тіла, не сите, але повне мязів; її довга струнка шия загнута як у лебедя; голова широка межи очима і звужена на кінці так, що жіночий нарушник міг би її обняти; її рухи, довгі, елястичні кроки, певний і тихий хід — все те показувало, що верблюд був сирійської раси, старої як часи Кира і прямо неоцінений. На ньому були звичайні віжки, на чолі червоний ремінь, а на шиї звисали мосяжні ланцюшки з малими срібними дзвінками. На хребті верблюда були дві деревляні скринки чотири стопи довгі, так зрівноважені, що звисали по обох боках. Зверху були застелені мягким килимом, так що можна було сидіти на ньому або навіть напів положитися; а над тим всім було розтягнене зелене шатро. Широкий хребет, посторонки

і шлиї удержували на місці цілий той прилад. Так то промислові сини Куш вигідно відбували подорожі опаленими сонцем дорогами пустині, куди вели їх обовязки і приємности.

Коли верблюд видобувся з яру, подорожній переступив границю Ел Белка, старинного Амману. Було це заранє. Перед ним було сонце напів закрите улітаючим пилом; перед ним також розтягалася пустиня; не були це ще переносячіся купи піску, вони дальше починалися, але була це околиця, де рослинність почала вже карловатіти, де були розкинені брили ґраніту, сивого і брунатного каміння, а межи ними кущі акації і верблюжої трави. Дуб і другі дерева осталися вже позаду. Вони неначе прийшли до границі, побачили безводну пустиню і зі страхом спинилися.

А тепер скінчилася дорога. Верблюд ішов неначе несвідомо ганий наперед. Його кроки стали довші і скоріщі, його голова витягнулася прямо до переду а широкі ніздрі лакомо хапали воздух. Сідло на хребті то підносилося, то спадало неначе човен на филях. Часом шелестіло під ногами сухе листє. Часом пахощі осолоджували воздух. Жайворонки і ластівки зривалися до лету а білі куропатви утікали з дороги. Часом лис або гієна приспішала бігу, щоби в беспечнім віддаленню приглянутися напасникам. На право зносилися горби Джебелю окутані перлово сірою заслоною, яку лучі сонця на очах переміняли на яскраво червону. Понад найвищими шпилями уносився на широких крилах яструб. Але чоловік, що сидів під зеленим шатром нічого того не бачив. Його очі були нерухомі і повні мрій. І чоловік і звірина йшли наперед як би їх щось вело.

Через дві години посувався верблюд вперед сталим кроком у східнім напрямі. За той час подорожній ні разу не змінив свого положення ані не глянув ні на право ні на ліво від себе. На пустині ніхто не рахує просторонї милями, тільки "сатами" або годинами і "манзілями" або відпочинками. Одна сата це десять миль дороги, а одна манзіля це сто пятьдесять до двіста пятьдесять миль. Чистої сирійської раси верблюд в повнім бігу пере-

гонить звичайний вітер. Цей верблюд чвалав скорим кроком наперед і вигляд околиці починав змінюватися. Джебель простягалося на західнім небосклоні неначе ясно-синя стяжка. Тут і там зносилися горбки піску змішаного з глиною. Тут і там підносило свої круглі голови базальтове каміння. Ціла околиця була покрита піском, часом гладким як на убитому побережжі, часом легенько схвильованим. Серед того почала змінюватися й атмосфера. Сонце піднялося високо, випило всю мраку і росу і огрівало подув вітру, котрий досягав подорожнього під його шатром.

Знова дві години проминуло, а подорожній посувався наперед без відпочинку і всегда у тім самім напрямі. Рослинність цілковито щезла. Пісок порепаний на поверхні скрипів за кожним кроком і заливав всьо довкола. Гори Джебель щезли з виду. Тінь, котра перед тим посувалася з переду, тепер пересунулася на північ. Подорожній не показував навіть знаку, що задержиться і його поведенне видавалося дуже дивне.

Ніхто не шукає приємности на пустині. Подорожні переїзджають її шляхами засіяними кістю і падлиною. Такі шляхи ведуть від керниці до керниці, від пасовиска до пасовиска. Серце найстаршого "шейка" застукає сильніще, коли знайдеться самий на бездорожнім шляху. І чоловік, котрого ми тут побачили, не шукав приємностей; ані не подобав він на вигнанця, бо ані разу не поглянув позад себе. У такому випадку страх і цікавість опанують чоловіка; але на него не робили вони найменшого враження. Коли люде є осамітнені, то шукають якого небудь товариства; пес стає товаришом; кінь стає приятелем; і не стидно обсипати їх ласкавими словами любови. Але верблюд не чув таких слів, ані навіть ласкавого дотику.

Рівно в полудне затримався верблюд з власної волі і видав з себе дивний голос чи зойк, дуже сумний, так начеб нарікав, що його переладовано і що потребує догляду і спочинку. Тоді подорожний неначе пробудився зі сну. Відкинув на бік завісу шатра, поглянув на сонце і уважно приглянувся цілій околиці, якби шукав назначеного місця. Вдоволений з перегляду гли-

боко відітхнув, немов говорячи до себе: "врешті, врешті." В хвильку пізніще зложив свої руки навхрест на грудях, похилив голову і молився потихо. Відтак приготовився злізти. З його горла видобувся голос: "Ік! ік!" що означало для верблюда — клякнути. Звір поволи послухав. Їздеть ступив ногою на струнку шию і зіскочив на пісок.

Розділ другий.
СТРІЧА МУДРЦІВ.

Був це чоловік сильно збудований, не так високий як дужий. Звільнив шовковий шнурок, котрим держав куфія на голові, підсунув куфія взад і показалося голе його обличчє. Було воно майже муринської краски; чоло низьке, широке; ніс орлиний; зовнішні кутики очей звернені легенько в гору; волоссє густе, просте, металічного полиску, спадаюче кісками на рамена. По цих знаках легко можна було пізнати що це за чоловік. Так виглядали Фараони а пізніще Птоломеї; так виглядав Мізраїм, батько Єгипетської раси.

Він був одягнений в "камис", білу бавовняну сорочку, отворену з переду і сягаючу до кісточок. Поверх неї закинена була "аба," зверхня вовняна загортка з довгими полами і короткими рукавами, обрамована довкола жовтою краскою. На ногах мав сандали пристібнені мягоньким ременням. Поверх камиса у стані носив пояс. Цікаве було те, що цей чоловік, хоч самий на пустині, де були леопарди і леви, та не менше від них дикі люде, не мав при собі ніякого оружжя. Навіть немав закривленого патика, уживаного до керовання верблюдами. З цего можемо здогадуватися, що цей чоловік мав якусь мирну орудку, та що був він або незвичайно відважний, або находився під могучою опікою.

Члени тіла подорожного затерпли, бо дорога була довга й утяжлива. Натирав руки і бив ногами та ходив навкруги свого вірного слуги, котрий з задоволенням микав траву і спокійно глядів на него. Часто, коли він так обходив довкруги, задержувався, прислонював очи руками і мірив зором цілу околицю.

Одначе по кожнім такім перегляді, на обличчі його малювався завід. Очевидно він вижидав когось. Цікаве однак було, кого міг він вижидати і яку орудку міг він мати у тому місці так далеко від всякої цівілізації.

Побіч заводу, який малювався на його обличчі, видко було певність і віру, що товариство, якого надіявся, напевно прийде. Серед того він підійшов до скринки на хребті верблюда, виймив з неї малий саган води і губку та обмив нею очі, обличче і ніздрі верблюда. Потім з тої самої скринки виймив кусень округлого полотна, вязанку коликів і грубший дручок. Цей дручок складався з кількох менших паликів, котрі входили одні в других, злучив їх разом і зробив з них середній дручок, котрий сягав повище його голови. Дручок цей засадив у землю, а навкруги него поуставляв колики. Над ними розпростер полотно. Так повстало шатро, може троха менше від шатра еміра або шейка, але точно на їх взір збудоване. Після того виймив зі скринки квадратовий килим і застелив ним долівку шатра. Коли це учинив, іще раз розглянувся по цілій околиці. Одначе далеко на скраю рівнини побачив біжучого шакаля і орла, що летів в напрямі до заливу Акаба. Понад це цілий простір на долині і в горі був без життя.

Потім обернувся до верблюда і промовив до него мовою чужою на пустині: "Ми далеко є від дому, летуне з найшвидшими вітрами, — ми далеко від дому. Але Бог з нами. Будьмо терпеливі."

По цих словах набрав пригорщі якоїсь фасолі із сховку при сідлі, всипав їх у мішок і завісив верблюдови на шию. Коли побачив з яким смаком споживав вірний слуга поживу, обернувся і ще раз кинув зором по цілій околиці.

"Вони прийдуть," сказав спокійно. "Той, що привів мене, веде і їх. Я приготовлюся."

З клунків, якими навантажений був верблюд, виймив всьо, що було потрібне до їди. Були там миски з пальмового волокна, вино в скіряних мішках, сушена і димлена баранина, гранатові овочі без кісток, дактилі, сир і кислий хліб. Все це поклав

на килимі під шатром. Вкінці положив три кусні шовкового полотна, яким видніщі люде, після східнього звичаю, підчас їди накривали собі коліна. Три кусні полотна вказували на число осіб, котрі мали прибути на це принятте.

Всьо вже було готове. Їздець вийшов з під шатра і ось далеко на сході побачив темну точку. Станув неначе вкопаний у землю. Його очи зраділи, а ціле тіло задрожало неначе від надприродного дотику. Точка росла; стала величини руки; вкінці можна було розпізнати особу. За пару хвилин станув перед нашим знакомим високий білий верблюд, зівсім подібний до його власного, а на його хребті сідло, якого уживають в Гіндустані. Тоді наш Єгиптянин зложив руки навхрест на грудях і підніс очи до неба.

"Лиш один Бог є великий," кликнув, і очи його зайшли слезами, а душа його задрожала.

Чужинець задержався. І він неначе пробудився зі сну. Побачив клячучого верблюда, розпняте шатро і чоловіка стоячого при вході. Зложив руки навхрест, похилив голову і тихцем молився; опісля зіскочив на шию верблюда, потім на пісок, і підійшов до Єгиптянина, котрий також приблизився до него. Хвильку гляділи один на одного; потім обнялися — то є, один поклав одному праве рамя на плечі а лівою рукою обняв його бік і притулив свою бороду найперше до лівої а потім до правоі груди.

"Мир з тобою, слуго правдивого Бога," сказав чужинець.

"І з тобою, брате правдивої віри, мир тобі і привіт," відповів Єгиптянин з жаром.

Новоприбулий гість був високий і стрункий. Обличчє мав сухе, запалі очи, біле волоссє і бороду, а краска скіри була посередині між цинамоновою і бронзовою. І він також не мав оружжя. Одяг мав гіндустанський. На голові великий турбан, а на тілі одяг подібний до Єгиптянина, тільки що "аба" була коротша, і видко було з під неї шаравари стягнені на кісточках у фалди. Замість сандалів мав на ногах постоли з червоної скіри, з острими писочками на пальцях. Опріч постолів, ціла

його одежа від ніг до голови була з білого полотна. Чоловік був поважний, статочний і взнеслий. Був очевидно гіндуського походження. Очи його зоріли людяністю і, коли підіймив своє обличчє від Єгиптянина, зайшли слезами.

"Лиш Бог один є великий," сказав він, коли скінчилися обійми.

"Блаженні ті, що служать Йому," відповів Єгиптянин і дивувався своїв власним словам. "Але заждім," прибавив, "ось, глянь, тамтой надходить."

Поглянули на північ і побачили у ясних зарисах третього верблюда, такого білого як їхні, що посувався наперед мов човен. Вони ждали стоячи побіч себе — ждали аж чужинець задержався перед ними, зіскочив з верблюда і приблизився до них.

"Мир з тобою, брате мій," сказав, обіймаючи раменами Гіндуса.

А Гіндус відповів: "Хай буде воля Божа."

Послідний чоловік не так виглядав як його приятелі. Стать його була стрункіща а тіло біле. На невеликій, але гарній голові хвилювало русяве волоссє. Очи темно-сині світили відвагою і прихильністю. Голова була незакрита, і не мав при собі оружжя. На плечах мав закинутий шаль, а з під него виглядала туніка з короткими рукавами, низенько викроєна на шиї. Пояс на бедрах збирав туніку у гарні фалди. Туніка сягала ледви до колін. Шия, рамена і ноги були голі. На ногах мав сандали. Пятьдесять літ, а може більше перейшло понад його голову, але свіжість тіла і духа була ненарушена. Кожний легко здогадався, що це був Грек.

По привитанню промовив Єгиптянин дрожачим голосом: "Дух привів мене першого, тому знаю, що бути мені слугою моїх братів. Шатро поставлене і їда готова. Позвольте, нехай вам послужу."

Взяв кожного за руку і повів до середини. Тут здіймив їх сандали і обмив їх ноги. Потім полив водою їхні руки і висушив їх рушником.

Опісля, коли обмив свої руки, сказав: "Догляньмо наших потреб, як цего вимагає наша робота і їжмо, щоби були сильними сповнити обовязки дня. Підчас їди довідаємося одні про одних, хто вони є, звідки прийшли і як називаються."

Посадив їх на килимі так, що сиділи напроти себе. Рівночасно голови їх похилилися наперед, руки зложилися навхрест на грудях і в один голос сказали цю молитву:

"Отче всього — Боже, що тут маємо, все те від Тебе; прийми подяку нашу і благослови нас, щоб могли сповнити Твою волю."

При післіднім слові піднесли свої очи і поглянули на себе з зачудованнєм. Кожний промовив мовою, якої другі ніколи не чули; та всі зрозуміли, що було сказано. Душі їх задрожали божим зворушенням, бо бачили чудо і пізнали Божу присутність.

Розділ третій.

ГРЕК ГОВОРИТЬ—ВІРА.

Це, що ми тут розповіли, склалося 747 року від заснования Риму. Місяць був грудень і зима панувала над землями на схід від Середземного моря. Чоловік, що подорожує на пустині в таку пору року, скоро голодніє. І наші подорожні були голодні і їли живо, а коли напилися вина, стали балакати.

Перший промовив Єгиптянин, як господар і предсідник цих сходин.

"Солодко є подорожньому у чужому краю почути імя своє в мові приятеля. Перед нами є богато днів спільного пожиття. Пора отже, щоб ми знали один одного. Коли на це ваша згода, нехай той, що приїхав послідний, промовить перший."

Тоді забрав слово Грек. Зразу говорив поволи і обережно.

"Те, що маю вам сказати, браття, є таке дивне, що справді не знаю як до того взятися. Я самого себе ще не розумію. Одно я знаю напевно, що повню волю Господа. Коли подумаю, яку ціль маю сповнити, якась невисказана радість наповняє моє серце і знаю, що це Божа воля. Далеко звідсіль на захід є край,

коби ніколи не був забутий, бо світ богато йому завдячує за річи, що ведуть людей до чистого щастя. Нічого мені говорити про штуку, про фільософію, про вимову, поезію і війну. Слава його буде тривати во віки, і прославить Того що шукаємо, по цілому світі. Я говорю про Грецію. Я є Ґаспар, син Клеанта з Атен. Мої люде любили науку, і я віддався їй з пристрастю. Так склалося, що два наші фільософи, найбільші зі всіх, учать, один про душу в кожнім чоловіці, та її безсоромність, а другий про Бога, безконечно справедливого. З поміж многих учених я вилучив тих двох, бо думав, що є якась звязь між Богом і душею. Я роздумував над цим питанням і в думці своїй дійшов до муру, котрого не міг перейти. Я кликав о поміч, але не почув жадного голосу зза муру. В розпуці я відірвався від міста і школи."

Коли Гіндус почув ці слова, вдоволеня змалювалося на його обличчі.

"На північ від мого краю," говорив Грек далі, "лежить Тессалія. Там є гора Олімп, де мешкають боги. Туди я й пішов. Я знайшов яскиню в горі, замешкав у ній і віддався роздумуванням. Я властиво ждав голосу обявлення. Я вірив у Бога і вірив, що Він змилосердиться наді мною і дасть мені відповідь."

"І він відповів, відповів", кликнув Гіндус і підніс руки до гори.

"Послухайте мене, браття, "сказав Грек успокоюючи себе з трудом. "Двері мого мешкання гляділи на море. Одного дня я побачив, як якийсь чоловік скочив з покладу корабля перепливаючого близько берега. Він приплив до суші. Я приймив його і заопікувався ним. Це був Жид, обзнакомлений з історією і законами свого народа. Від него я довідався, що Бог до котрого я молився, справді істнував, та від віків був їхнім законодавцем, правителем і царем. Чи не було це обявленням, про кротре я мріяв? Моя віра не була без плодів. Бог дав мені відповідь."

"І він відповідає всім, хто молиться до него з такою вірою," сказав Гіндус.

“На жаль,” добавив Єгиптянин, “мало є розумних людей, що знають коли Він дає відповідь.”

“Та це ще не всьо,” говорив далі Грек. “Чоловік післаний до мене сказав дещо більше. Він сказав, що пророки, котрі ходили і говорили з Богом, заявили, що Він знова прийде. Він сказав, що цей другий прихід наступить кожної хвилі. Як раз тепер виглядали його в Єрусалимі.”

Грек замовк на хвильку а лице його зблідло.

“Він сказав,” говорив далі Грек, “що Бог і Його обявлення були тільки для Жидів. Я питав його, чи не має він нічого для других людей, але він гордо відповів, що Жиди є вибраним народом. Ця відповідь не убила моеї надії. Чомуж мав би цей Бог ограничати свою любов і добродійства на один тільки край і один нарід? Я наважився пізнати правду. Вкінці я довідався, що його батьки були лиш вибраними слугами берегти Правду живою, аби вкінці світ пізнав її і був спасений. Коли Жид відійшов і я самий лишився, я став горячо молитися, щоби мені було дозволено побачити царя, коли прийде, і поклонитися йому. Одної ночі сидів я при дверях своєї яскині і бажав поглибити тайну свойого істновання, коли нараз побачив я горіючу зорю; поволи піднеслася і зблизилася до мене. Вкінці станула над горбком і повище моїх дверей, так що її світло вповні падало на мене. Я упав і заснув і в сні почув голос, що говорив:

“О Ґаспаре, віра твоя побідила. Блаженний ти. З двома другими з найдальших кінців землі ти побачиш того, що є обіцяний і будеш свідком йому. Встань рано, йди їм на зустріч і вірь Духови, що вести ме тебе.”

“Я пробудився рано, а мені був Дух ясніщий від соняшного світла. Я взяв на себе свій давній одяг, забрав скарб, який приніс зі собою, всів на перепливаючий корабель і дістався до Антіоху. Там купив я верблюда і через городи і садки над Оронтесом дістався до Емеси, Дамаску, Бостри і Филаделфії. Вкінці прибув тут. Така, браття. моя історія. Бажаю тепер почути вашу.”

Розділ четвертий.

ГІНДУС ГОВОРИТЬ.—ЛЮБОВ.

Єгиптянин і Гіндус споглянули один на одного, вкінці Гіндус поклонився і почав говорити:

Брат мій добре сказав. Коби мої слова були такі мудрі.”

Тут урвав, надумався хвилинку і почав наново говорити.

“Мене кличуть Мельхіор, і з імени мого можете догадатися хто я. Говорю до вас мовою найстаршою на світі. Перше письмо на світі, це Санскрит Гіндуський. Я Гіндус походженням. Мій нарід перший займався наукою. Наші чотири Веди є жерелом науки і религії. З них походять Упа-Ведас, котрі подав нам Брама. В них говориться про медицину, архітектуру, стріляння луком, музику і про шістьдесять чотири механічні штуки. Вед-Анґас обявлене святими говорить про астрономію, граматику, прозу, вимову, чари, закляття, религійні обряди і церемонії. Уп-Анґас написана мудрцем Вияса, учить про космоґонію, хронольоґію і ґеоґрафію. Є ще Рамана і Магабарата, героїчні поеми, що прославляють наших богів і пів богів. Такі, браття, є Великі Шастри, або святі наші книги. Для мене вони тепер мертві. Одначе вони показують розвиваючого ґенія мойого народа. Вони обіцяли скоре совершенство. Питаєте, чому ті обітниці завели? На жаль, самі ці книги замкнули двері до всякого поступу. Вони учили, що чоловік не вміє робити жадних винаходів, бо саме небо достарчує людині всього потрібного. Коли така наука стала святим законом, лямпу гіндуського ґенія спущено в глибоку криницю, де вона по всяк час освічує вузкі стіни і гіркі води.

“Не говорю я цего з гордости, бо як самі пізнаєте, Шастри вчать про найвищого Бога, названого Брамою; другі книги вчать про Чесноту, про Добрі Учинки і про Душу.”

Тут бесідник обернувся до Грека, поклонився йому і сказав:

"Позволь мені, брате, сказати, що віки перед тим, заки твій нарід появився, ці дві ідеї, Бог і Душа нуртували вже думку Гіндуса. Наші святі книги учать, що Брам складається з тріяди: Брама, Вішну і Шіва. Брама є творцем нашої раси, котра розпадається на чотири касти. Найперше залюднив Брама світ і небо. Відтак приготовив землю для земських духів. Тоді з губів його вийшла каста Браманів, людей до него подібних, найвищих і шляхотних, одиноких учителів Ведів. З рамен Брами вийшла друга каста, Кшатрія, або лицарська. З його грудей, осідку життя, вийшла каста Вайсия, цебто пастирі, рільники і купці. А вкінці з ніг, знак пониження, вийшла каста Судра, цебто невільників, кріпаків, робітників та ремісників. Незабувайте, що закон не позволяє чоловікові одної касти вступати в другу касту. Браман не може стати членом низчої касти, бо цим зневажив би закони своєї касти і став би зрадником."

В той час перебив йому Грек і сказав з живим заінтересованням: "У такому стані, браття, яка велика є потреба люблячого Бога."

"Так," додав Єгиптянин, "люблячого, як наш, Бога."

Гіндус болісно захмурився, а коли зворушення його перейшло, говорив далі мягким голосом:

"Я родився Браманом. Порядок життя до останньої моєї години був уже з гори призначений. Моя перша пожива, моє імя, показанне мені перший раз сонця, моє введення до першої кляси, все те було святковане торжественними церемоніями. Я не міг ходити, їсти, пити, або спати без страху перед нарушенням приписів. А кара за це, мої браття, кара падала на мою душу. Відповідно до величини мого гріха, душа моя ішла до одного з небес. Індра було найнизче небо, а Брама найвище. Або душа моя переходила в червяка, комаху, в рибу а теж і звірюку. Нагородою за точне сповнення законів було Блаженство або з'єднання з єством Брами. Був це абсолютний стан спочинку."

Гіндус на хвилину задержався. Потім говорив далі.

"Першою клясою життя Брамана є життя студента. Коли я був готовий перейти до другої кляси, цеб то оженитися, я сум-

нівався всьому, навіть Брамі, я був еретиком. З глибини криниці я відкрив світло над собою і бажав вилізти на гору і довідатися над чим воно світить. Врешті, по роках тяжкої праці, я знайшов, що звеном, котре лучить Душу з Богом, є Любов."

Його сухе обличчя загоріло. Настала тишина. Одні гляділи на одних, а Грек дивився крізь сльози. По часови Гіндус говорив далі:

"Любов приносить щастя в ділі; її пробою є, що один є охочий зробити для других. Я не міг знайти спокою. Остров Ґанґа Ляґор лежить там, де святі води Ґанґесу вливаються до Індійського океану. Туди я подався. Я бажав знайти мир в тіні храму поставленого в честь мудрця Капілі. Але два рази кожного року приходили там гіндуські паломники, що шукали очищення в святій воді. Їхнє нещастє скріпляло мою любов. Я рвався, щоби промовити до них, дати їм поміч. Одначе одно слово проти Брами, проти Тріяди або Шастри могло принести мені загладу. Один милосерний вчинок для виклятих Браманців, котрі гинули страшною смертю на горіючих пісках, одна чарка води, або одно прихильне слово могло стягнути на мене те саме нещастє. Я був би остався одним з них, страчений для родини, для краю, для привілеїв і касти. Але любов побідила. Я заговорив до учеників в храмі, і вони прогнали мене. Я заговорив до паломників і вони камінням вигнали мене з острова. Я хотів проповідувати на вулицях, але слухачі втікли від мене або шукали мойого життя. У цілій Індії не міг я знайти мира і беспеченства, навіть між виклятими; бо хоч вони упали, все ще вірили в Браму. В такім скрайнім положенню я шукав самоти, щоби бути тільки з Богом. Я пішов до жерела ріки Ґанґесу, далеко в горах Гімаляях. Там я молився за мій нарід і думав, що я страчений для него на віки. Через пропасти і дебри, хребти і шпилі гірські дійшов я до Лянґ Тсо, пречудного озера. Там в осередку землі, де ріки Ґанґес, Індус і Брамапутра починають свій біг в ріжних напрямах світа, де перший раз показався рід людський на землі, там я задержався, щоби пробувати разом з Богом на молитві, пості і ожиданню смерти."

Тут ослаб його голос, і на хвильку замовк.

"Одної ночі я проходжувався берегами озера і говорив до слухаючої тишини: "Коли прийде Бог і забере своїх?" Нараз побачив я дрожаче світло над водою. Скоро піднеслася зоря і станула надо мною. Її яркість проголомшила мене. Коли я лежав на землі, почув солодкий голос: — "Любов твоя побідила. Блаженний ти, сину Індії. Відкуплення зближається. З двома другими з далеких кінців землі побачиш Спасителя і будеш свідком того, що він прийшов. Встань рано і піди їм на стрічу; і уповай на Духа, котрий тебе вести ме."

"І від того часу світло було зі мною. Я знав, що це було видимим знаком присутности Духа. Рано я пустився в світ тою самою дорогою, що прийшов. В щілині скали знайшов я камінь великої вартости. Продав його в Ґурдвар. Остаточно добився до Іспагану. Там купив я верблюда і прибув до Баґдаду. Сам я подорожував без страху, бо Дух був зі мною і є ще й тепер. Яка наша слава, о браття; бачити мемо Спасителя, будемо говорити до Него, покланятися Йому. Я скінчив."

Розділ пятий.

ЄГИПТЯНИН ГОВОРИТЬ.—ДОБРІ ДІЛА.

Добродушний Грек негайно висловив свою радість і желання; опісля сказав Єгиптянин поважно:

"Здоровлю тебе, брате. Ти терпів много і я радуюся твоєю побідою. Коли вам тепер до вподоби, скажу вам хто я є та як зістав покликаний. Заждіть хвилинку на мене."

Він вийшов доглянути верблюдів, а коли вернувся, заняв своє місце.

"Ваші слова, браття, походили від Духа," сказав на початку, "і Дух дає мені їх зрозуміти. Кожний з вас говорив про свій край. Це має велике значіння, що я опісля поясню. Тепер одначе позвольте мені говорити про себе самого і мій нарід. Я є Балтазар, Єгиптянин."

Послідні слова сказав він притишеним голосом, але з такою повагою, що оба слухачі склонили перед ним голови.

"Богато є прикмет у мойого народа," говорив він дальше, "але я задоволюся лиш одною. Від нас почалася історія. Ми перші робили записки подій. Нема у нас передання, а замість поезії даємо вам певність. На факадах палат і храмів на стінах гробів ми виписали імена наших царів і що вони зробили; а на папірусових листках списали ми мудрість наших фільософів і тайни нашої релігії. Є там всі тайни, опріч одної і про це зараз вам розкажу. Старші чим книги Ведди, Мельхіоре; старші чим пісні Гомера і метафізика Платона, мій Ґаспаре; старші чим святі книги царів Китаю, старші чим Мойсеєві книги, найстарші зі всіх людських записків, є писання Менеса, нашого першого царя."

"З цих записків знаємо, що коли батьки наші прибули зі Сходу, з краю, де починаються три святі ріки, з самого осередка землі, вони принесли з собою історію світа з часів перед потопом і самого потопу, як подали її Аріяне, сини Ноя. Там говориться про Бога, Творця і Початок та про Душу, безсмертну як Бог. Коли скінчимо діло, до якого ми тепер покликані, я радо покажу вам святі книги наших священників. Між иншими є там Книга Мертвих, в котрій є сказано, що робить душа, коли Смерть виправить її на дорогу до Суду. Ідеї про Бога і безсмертну Душу приніс Мізраїм на береги ріки Нілю. Тоді були вони чисті і легкі до зрозуміння, бо таким є всьо, що Бог призначив для нашого щастя. Таким було і перше богослужения — пісня і молитва, природна для душі веселої, повної надії і любови до свого Творця."

Тут Грек підніс руки до гори і кликнув: "О, світло поглибляється в мені."

"І в мені також," сказав із запалом Гіндус.

Єгиптянин поглянув на них ласкаво і говорив дальше: "Релігія — це закон, що вяже чоловіка до його Творця. В своїй чистоті вона складається з Бога, Душі і їх взаїмного признання. З цего походить Почитання, Любов і Нагорода. Цей закон зі-

став на початку удосконалений своїм творцем. Така була релігія перших людей, така була релігія нашого батька Мізраїма. Совершенство є Бог; простота є совершенство. Найбільшим прокляттям є, що такої правди люде не лишуть в спокою."

Тут він задержався, щоби роздумати що дальше говорити.

"Ріжні народи світа любили солодкі води Нілю," говорив він далі. "Етіопи, Ассирійці, Жиди, Перси, Македонці, Римляне — всі вони, опріч Жидів, були панами Єгипту. Таке приходження і відходження ріжних народів зіпсувало стару віру Мізраїма. Наша історія показує, що Мізраїм знайшов Ніль в посіданню Етіопів. Був це нарід богатий і покланявся природі. Перси покланялися сонцеві; народи далекого сходу витісували собі богів з дерева і слоневої кости; але Етіопи заспокоювали свою душу почитанням звірів, птиць і черваків. Кота посвячували богови Ре, бика богови Ізіс і червака богови Пта. Довгий час тривала боротьба, аж вкінці оцю релігію приняв край. І повстали обеліски, лябіринти, піраміди та гроби царів, але також і гроби крокодилів. Ось так низько упав нарід Аріянів. Та не робіть за це тяжких докорів мойому народові. Не всі вони забули Бога. Я недавно сказав, що на папірусових листках була списана мудрість і всі тайни нашої релігії опріч одної. І це вам тепер розповім. Раз мали ми царя, одного Фараона, котрий заводив ріжні зміни і добавки. Щоби завести нову систему, він хотів знищити всьо старе. В той час жили між нами Жиди як невільники. Вони кріпко держалися свого Бога, а коли переслідування стало невиносимим, зістали увільнені в спосіб, який ніколи не забудеться. Тепер я говорю на підставі записків. Мойсей, один з Жидів, прийшов до палати і домагався, щоби позволено невільникам, котрих були міліони, вийти з краю. Він домагався в імя Господа Бога Ізраїля. Фараон не позволив. Слухайте, що сталося. Насам перед вся вода, в озерах і ріках, в криницях і посудинах перемінилася в кров. Царь все ще відмовив. Потім прийшли жаби і покрили всю землю. Він все ще держався свого. Тоді Мойсей кинув попіл у воздух і кинулася зараза на Єгиптян. Потім погинула вся худо-

ба опріч жидівської. Саранча поїла всьо, що було зелене на ланах. В само полудне день перемінився в темряву. Вкінці у ночи всі первородні Єгиптяне повмирали. Не оминуло й дому Фараона. Тоді він уступив. Але коли Жиди вийшли, він пішов за ними з військом. В послідній хвилі море розступилося і Жиди перейшли сушею. Але коли Єгиптяне пішли за ними наздогін, вода зійшлася і затопила коней, пішоходців, вози і самого царя. Ти говорив про обявлення, мій Ґаспаре..."

Сині очі Грека засвітилися.

"Цю історію я чув від Жида," скрикнув він. "Ти потверджуєш це, мій Балтазаре."

"Так, але мною говорить Єгипет, а не Мойсей. Священники того часу записали це на свій лад, як вони це бачили. А тепер приходжу до тайни, що не є записана. В моїм краю, браття, від часів нещасного Фараона, мали ми всегда дві релїґії. Одну приватну, другу публичну. Релїґію з многими богами визнавав нарід. Другу, з одним Богом визнавали священники. Радуйтеся зі мною, браття. Всьо доптання многих народів, всі насильства царів, всякі видумки ворогів, всі зміни часу показалися надаремними. Як насіння під скалою, що вижидає своєї години, так жила і славна Правда; а це — це її день."

Ціла стать Гіндуса дрожала щастям, а Грек крикнув голосно:

"Мені здається, що ціла пустиня співає."

Єгиптянин зачерпнув води з поблизького жерельця, напився і говорив далі:

"Я родився в Александрії, як князь і священник і дістав образування відповідно мойому станові. Але дуже вчасно я почувся незадоволеним. Мене вчили, що посмерти, коли тіло зістане знищене, душа починає паломництво від найнизчого стану, до людського, найвищого і посліднього істнования і то без огляду на те, як вона поводилася за смертного життя. Коли я почув про перське Царство Світла, про Рай по другому боці моста Чівенат, куди самі добрі люде йдуть, ця думка переслідувала мене. День і ніч я роздумував над Вічним Переходом і

Вічним Життям у небі. Коли, думав я, Бог є справедливий, чому нема ріжниці межи добрим і злим? Вкінці стало мені ясно, що смерть є розлукою, де злі лишаються або гинуть, але вірні підносяться до вищого життя. Не до Нірвани Будди; не до неґативного спочинку Брами, Мельхіоре; не до пекла, яке є цілим небом грецької віри, Ґаспаре; але до життя, життя живого, радісного, вічного — Життя з Богом. Це відкриття зове мене до другого питання. Чому мають держати ПРАВДУ в тайні для самолюбного задоволення священників? Нема вже потреби цю Правду закривати. Фільософія навчила нас бодай терпимости. В Єгипті на місце Рамзеса був Рим. Одного дня я проповідував на вулиці Александрії. Мене слухали люде Сходу і Заходу. Студенти, що йшли до бібліотеки, священники з Серапейан, дармоїди з Музею, словом товпа людей задержалася, щоби почути мене. Я проповідував Бога, Правду і Неправду, та Небо, нагороду за праведне життя. Тебе, Мельхіоре, обкидано камінням; мої-ж слухачі зразу дивувалися, а потім сміялися. Я пробував другий раз. Писали на мене епіґрами, з мого Бога висміялися, з мого Неба кпили. Я упав перед ними."

Тут Гіндус зітхнув глибоко і сказав: "Ворогом чоловіка є чоловік, мій брате."

Балтазар замовк в глибокій задумі.

"Я богато думав над причиною мого упадку і вкінці найшов її," почав говорити Єгиптянин наново. "У горі ріки, день дороги від міста, є село пастирів й огородників. Я удався туди човном. Вечером я зібрав людей, чоловіків і жінок, найбідніщих з найбідніщих і проповідував їм так як в Александрії. Вони не сміялися. На другий вечір я знов говорив і вони увірували і радувалися та понесли вістку дальше. На третіх зборах утворено громаду для молитви. Тоді я вернувся до міста. Я плив рікою, а над мною ясніли зорі. Тоді прийшло мені на думку: Починати реформу — не йди між великих і богатих; йди радше між тих, чия чарка щастя є порожна — між бідних і понижених. Я уложив собі плян і посвятив йому своє життя. Насамперед

я зарядив своїм великим майном так, щоб мати його під рукою для допомоги терплячих. Від того дня, браття, я подорожував горі і долів рікою Нільом і проповідував по селах і ріжним племенам одного Бога, праведне життя, та нагороду в небі. Я чинив добро — не випадає говорити як богато. Я також пізнав, що частина світа дозріла приняти Того, що ми йдемо шукати.”

При тих слова бліде обличчя бесідника почервоніло від великого зворушення, але він скоро поборов себе і говорив далі:

“Через ті роки одна непокоїла мене думка: коли не стане мене, що станеться зі справою, що я розпочав? Чи має вона скінчитися зі мною? Богато разів думав я створити організацію, щоби продовжала мою роботу. Щоби нічого не закривати перед вами, я признаюся, що пробував це зробити, та не вдалося. Браття, світ є тепер в такому стані, що аби зновити стару віру Мізраїма, реформатор мусить мати щось більше як людське одобрення. Він не тільки мусить прийти в імени Божім, він мусить доказати всьо, що говорить, навіть самого Бога. Людська думка є запрятана мітами і системами; на кожному місці повно є ложних богів і щоби привернути стару релігію, треба йти дорогою переслідувань і крови. Це значить, що навернені мусять бути готовими радше згинути, чим відступити. І хтож в цім віці може повести людей до такої точки як не сам Бог? Щоби відкупити рід людський, він самий ще раз мусить показатися; **він мусить прийти в Особі.”**

Велике зворушення опанувало всіх трьох.

“Чи не підемо шукати його?” закликав Грек.

“Ви розумієте, чому мені не вдалося з'організувати громаду,” говорив далі Єгиптянин. “Я мав поручення. Я почував себе нещасливим, коли побачив, що моя робота пропаде. Я вірив у молитву. А щоби моя молитва була чиста і щира, я зробив так як ви, браття, і пішов там, де не було чоловіка, тільки Бог. Я пішов далеко у незнаний край Сенар. Там, ранком, гора синя як небо кидає холодну тінь па західну пустиню, а води з таючого снігу наповняють велике озеро, що лежить у її стіп зі сходу. Це озеро є батьком великої ріки. Більше чим

рік ця гора була мешканням для мене. Овочі пальми кормили моє тіло, молитви мого духа. Одної ночі я проходжувався в садку недалеко озера. Я став молитися: 'Світ загибає. Коли прийдеш Ти? О Боже, чи не мав би я бачити відкуплення?' Так молився я. На зеркалі води відбилися зірки. Одна з них вийшла зі свого місця, піднеслася угору, а ясність її разила очі. Потім зблизилася до мене і станула над водою. Здавалося — я міг би досягнути її рукою. Я упав на землю й закрив своє обличчя. Голос, неземський, сказав: — "Твої добрі діла побідили. Блаженний ти, сину Мізраїма. Відкуплення зближається. З двома другими з далеких закутин світа побачиш Спасителя і свідкувати меш про Нього. Встань рано і йди на зустріч їм. А коли всі три прийдете до святого міста Єрусалима, питайте людей, "Де є Той, що народився, Царь Жидів? Бо ми бачили Його звізду на Сході і прийшли поклонитися Йому." Уповай на Духа, що буде вести тебе."

"Це світло освітило мого духа і було мені правителем і провідником. Воно повело мене долів рікою до Мемфісу. Там купив я верблюда і прибув сюди через Суез і край Моавіїв і Аммоніїв. Бог з нами, мої браття."

Він замовк і всі три побуджені не власною волею піднеслися на ноги і глянули одні на одних.

"Не без причини кожний з нас описував свій нарід і свою історію," промовив Єгиптянин. "Той, що ми Його шукаємо, називається Царь Жидів. А тепер, коли ми разом зійшлися і чули одні про одних, можемо знати, що Він є Спасителем не лишень Жидів, але всіх народів світа. Патріярх, що заховався від потопу, мав трьох синів і потомство їх заповнило цілий світ. Індія і цілий Схід приняв потомство першого. Потомки наймолодшого від Півночі заповнили Европу. Потомство же другугу вибрало Африку для себе."

Всі три взялися за руки.

"Чи бачив хто кращий Божий порядок?" говорив далі Балтазар. "Коли знайдемо Спасителя, браття, всі покоління їх будуть з нами на колінах віддавати Йому честь. А коли ми вер-

татися мемо до дому, світ пізнає нову науку — Небо здобути можна не мечем, не людським розумом, але **вірою і добрими ділами."**

Наступила тишина переривана зітханням і освячена слезами. Була це невисказана радість душ на березі Ріки Життя, спочиваюча з відкупленими в Божій присутности.

Скоро їх руки розділилися і разом вийшли спід шатра. Пустиня була спокійна як небозвід. Сонце скоро спускалося вниз. Верблюди спали.

Подорожні звинули шатро, всіли на верблюдів і ведені Єгиптянином, пустилися в дорогу. Їхали просто на Захід у темну ніч. Верблюди посувалися наперед певним, рівномірним кроком і ті, що були позаду, ступали точно у сліди тих, що перед ними. Їздці не заговорили ані разу.

По якімсь часі зійшов місяць. І коли три високі, білі фіґури поспішали без гомону серед ночі, здавалося, що це якесь видовище, що втікає від ненависних тіней. Нараз у воздусі перед ними зайнялася полумінь, а коли вони глянули на неї, вона сформувалася у ярку звізду. Серця їх скоро забилися; душі їх задрожали і вони кликнули одним голосом: "Звізда! Звідзда! Бог з нами!"

Розділ шестий.

ЙОПІЙСЬКА БРАМА.

В западній части муру, що окружав Єрусалим, находилася брама, з тяжких дубових бальків, котру звали Йопійською або Витлеємською Брамою. Перед брамою находилася велика площа. Іще перед царем Давидом стояла на тій площі цитаделя. Опісля коли Давид обгородив місто муром, на місці цитаделі станув північно-західний кут нового муру. В часах Соломона площа перед брамою Йопійською гомоніла великим рухом і торговлею, а брали в ній участь купці з Єгипту, Тири і Сидону. Вже три тисячі літ минуло від того часу, а торговля все

ще тримається цеї площі. Коли подорожний хоче купити шпильку або рушницю, огірків або верблюда, голуба або осла, хату або коня, дактилів або кавунів, нехай тільки питає за тим предметом при Йопійській брамі. Часом сцена на площі буває дуже оживлена, і тоді чоловік питає себе, яка це мусіла бути площа за часів Ірода Будівничого! І якраз до цего часу і до цеї торговиці читач тепер перенесеться.

Після жидівської системи, сходини мудрців зі Сходу, описані в попередніх розділах, відбулися пополудни, двайцять пятого дня третього місяця року; цеб то двайцять пятого дня місяця грудня. Був це другий рік 193-ої Олімпіяди або 747 рік від заложення міста Риму. Ірод Великий мав тоді шістьдесять сім літ, а панував трийцять пятий рік. Був це четвертий рік перед початком христіянської ери. Жиди рахували години після сонця; перша година була першою по сході сонця. Для точности треба сказати, що торговиця при Йопійській брамі в першу годину того означеного дня була дуже оживлена. Тяжка брама була широко отворена вже від самого сходу сонця. Єрусалим лежить в гористій країні і ранішній воздух того дня був острий. Проміння сонця з обітницею тепла виглядало визиваючо на вежі і дахи, з під котрих чути було воркотання голубів і шум прилітаючих і відлітаючих стад.

Щоби краще зрозуміти наступаючі сторінки цеї книжки, порадно буде познакомитися бодай поспішно з людьми Святого Міста, чужинцями і жителями. Тому затримаймося при самій брамі і розгляньмося довкруги. Ліпшої до того нагоди не будемо вже мати, бо за недовгий час успособлення народа буде відмінне від теперішнього.

На перший погляд представляється сцена великого замішання, — замішання рухів, звуків, красок, та річей. Це найкраще видно на площі під самим муром. Земля там вистелена широкими нефоремними плитами каміння, і кожний удар чи стукіт чи звук відбивається від них і збільшує гомін, який з криком підноситься в гору поміж солідними мурами. Коли змішаємося в товпу, лекше буде її пізнати.

Ось стоїть мул та дрімає під тягаром коробок сочевиці, фасолі, цибулі і огірків свіжо привезених з огородів Галилеї. Нічого нема простіщого як одяг його господаря. На ногах сандали, через плечі попід одно рамя закинена загортка, небілена і нефарбована, та пояс довкола бедер. Оподалік, більше цікавий та чудний, хоч не такий терпеливий як мул, клячить верблюд, з грубими кістьми, сивий, з космиками жовтого волосся на шиї та карку і по цілому тілі. Він навантажений ладунком коробок і кошиків штудерно уложених на великому сідлі. Господарем верблюда є малий, сухий Єгиптянин, а лице його тої краски, що порох на дорозі або пісок на пустині. На ньому загортка без рукавів та без пояса спадаюча від рамен аж по коліна. Ноги його голі. Верблюд непокоїться під тягарем, стогне і часом зашкірює зуби. Але господар не зважає на це; з батогом ходить туди й назад і викликує свої овочі, свіжі з Кедронських садків: виноград, дактилі, фіґи, яблука і ґранатові овочі.

На розі сидять жінки, плечима оперті о сіре каміння муру. Їх одяг з простого полотна, на цілу довжину тіла, зібраний у поясі; на голові заслона, що також закриває плечі. Їх товари містяться в глиняних горшках і збанках, яких ще тепер уживають на Сході на воду. Перед декотрими стоять скіряні флящини. Поміж горшками і збанками, качалися по камяній підлозі, напів голі, смагляві, з чорними очима і чорним волоссям, жидівські діти. Це діти тих перекупок. Від часу до часу матери з жіночою стидливістю голосили свій товар: у флящинах "мід винної грозни" а в горшках "гострий напиток." Одначе голос їх губився серед загального гамору і крику.

Не менче цікавими є купці птицями. Продають голубів, качок, співаючих соловіїв, але найчастіще голубів.

В товпу замішалися торговці жемчугами і крикрасами. Люде гострі, в сивих і синіх одягах, з великими, білими турбанами на голові. Вони знають яку силу має на людину блеск золота чи то в нашийнику, чи в перстенях, чи ковтках на уха або на ніс. Є там торговці домашніми знарядами, торговці одягами,

торговці пахощами і ріжними другими річами. Часом викрикують, часом заохочують торговці худобою: мулами, кіньми, телятами, ягнятами, козенятами та верблюдами. Знайдете там кожне звіря опріч проскрибованої свині. Всьо то є на торговиці. Не в одному місці, але всюди, розкинене по торговиці.

Так представляється життя на торговиці в мурах міста, при Йопійській брамі. Тепер же пригляньмося життю яке панує за брамою. Там більша площа, більше людей, там шатра і будки, покупні і подорожні, більше свободи і більше проміннів сонця.

Розділ семий.

ТОРГОВИЦЯ.

Станьмо коло брами з боку струїв, одної впливаючої, другої випливаючої. Отворім наші очі і наставмо уха.

В саму пору. Надходять два чоловіки, приналежні до дуже важної кляси.

"Боги! Як зимно!" сказав один з них, великий, в ружжю. На голові у нього мосяжний шелом, на грудях блискуча плита і дротяна сорочка. "Як зимно! Пригадуєш собі, мій Каюсе, нору в Коміцюм, дома, що вела, як казали Фляміни, до підземного світа? На Плютона кленуся, загрівсяб я там радо бодай на хвилинку."

Чоловік до котрого ті слова були сказані, відкрив голову і лице та відповів з іронічною усмішкою: "Шеломи леґіонів, що побідили Марка Антонія, були повні ґалійського снігу; а ти, мій приятелю, ти саме що прийшов з Єгипту і приніс літо у своїй крові."

З тими словами перейшли браму і щезли у вході. Їх ружже і певний крок вказував, що це римські жовняри.

З поміж товпи виходить опісля Жид. Невеличкий, з округлими раменами, на ньому грубий брунатний одяг. Понад очі, лице і шию звисають клапті довгого, нечесаного волосся. Він є самий. Хто стрічає його, сміється з него, часом й гірше буває. Цеє Назарянин, чоловік з'огидженої секти, що відкинула книги Мойсея, придержується страшних обітувань і не стриже волосся.

Коли так слідимо зором за зникаючим Назаряниным, нараз бачимо велике замішання в товпі. Люде розскакуються на оба боки і з проклонами та доріканнями роблять перехід. Надходить чоловік у білім плащи, богато убраний. Хтось думав би, що це прокажений, з таким поспіхом розступаються люде перед ним. Ні, це не прокажений, це Самарянин. Він йде спокійно і поважно; часом усміхається з тих що бояться діткнути його одягу, щоб не осквернитися. Справді, навіть умираючий Жид не приняв би помочі від Самарянина.

Коли Самарянин переходить через браму, на дорозі показується трьох людей, так відмінних від тих, що ми бачили, що мимоволі звертаємо на них нашу увагу. Це люде великого росту і постави. Очі їх сині, а скіра така біла, що видко, як синіми струями кров у жилах кружляє. Їх волосся ясне і коротке; голови малі і круглі; а толуб тіла, неначе пень дерева. На них вовняні загортки, розхрістані на грудях, без рукавів, вільно стягнені на бедрах. Рамена і ноги голі. Їх вигляд відразу пригадує арену. Коли згадати їх недбале, зарозуміле і зухвале поведення, не диво, що люде уступають перед ними, а коли вони перейдуть, задержуються і ще раз їм приглядаються. Це ґлядіятори-борці, бігуни, баксери, борці мечами. Юдея не знала їх до приходу Римлян. Коли мають час свобідний від вправ, вони блукають по королівських городах, або сидять зі сторожею при брамі палати. Могли теж прийти з Цезарії, Себасти або Єрихону. Цар Ірод, більше грецького як жидівського духа, вибудував у тих місцевостях величаві театри, де відбувалися криваві видовища ґлядіяторів. Він удержував школи борців, а людей до них діставав з Ґалії або зі словянських племен з над Дунаю.

"Про Бакха!" сказав один і затиснув свого пястука, "їх чашка не грубша від скорупи яйця."

Брутальний вигляд того ґлядіятора не подобається нам і відвертаємося від него аби щось приємніщого побачити.

Напротив нас стоїть лавка з овочами. Властитель має лису голову, довге обличчя а ніс закаблучений як у половика Сидить на килимі розпростертім на пороcі. За його плечима є мур; над головою мала занавіса; довкола него малі лавочки заставлені коробками миґдалів, фіґ, винограду і помеґранатів. До нього приступає молодець, справді вродливий Грек. На чолі довкола голови має міртовий вінець, який придержує хвилююче волосся. Його туніка з мягенької вовни є багряної краски. На бедрах гарний пояс.

На його вид купець сидячи похилився на перед і простягнув руки перед собою так, що пальці зійшлися до купи долонями вдолину.

"Що маєш нині рано, сину з Пафосу?" спитав молодий Грек приглядаючися коробкам з овочами. "Я голодний. Маєш що на сніданок?"

"Правдиві Педійські овочі, яких уживають співаки в Антіохії, щоби підкріпити свій змучений голос," відповів купець носовим голосом.

"І фіґи доброї не дав би я за Антіохійських співаків," сказав Грек. "Ти покланяєшся Афродиті, це я теж роблю.. Міртовий вінець на моїм чолі свідчить о тім. Кажу тобі, їх голоси мають холод Каспійського вітру. Бачиш цей пояс? — Дарунок від могучої Саломі."

"Царська сестра!" кликнув купець і вдруге поклонився.

"І царський у неї смак а божеський осуд. Чомуж би ні! Вона ліпша Грекиня як царь. Але — мій сніданок.. Бери гроші — червоні мідяки з Кипру. Дай мені винограду і—"

"І дактилів вам дати?"

"Ні, я не Араб."

"А фіґи?"

"Вони зробили би мене Жидом. Ні, нічого більше опріч винограду. Ніколи води не мішаються так солодко, як кров Грека з кровою винограднни."

Співак щез поміж товпою народа. Не легко забути його появи. Але ось надійшов дорогою чоловік повільною ходою; його обличче звернене до землі; часами задержуєсья, перехрещує руки на грудях і підносить очі до неба, неначеб хотів молитися. Таких людей можна бачити тільки в Єрусалимі. На його чолі є маленька скіряна, квадратова коробочка; така сама коробочка притверджена ремінцем до лівого рамени; береги його одягу прикрашені широкими обшивками. Це все є відзнакою Фарисеїв. В релігії секта, в політиці партія, Фарисеї своїм біґотизмом і властю принесли смуток на землю.

Найбільше народа поза брамою збирається на дорозі що веде до Йоппи. Можна завважити громаду людей, що відріжняється від прочої товпи. На переді є чоловік шляхотної постави. Його вигляд здоровий, чорні, бистрі очі; борода довга, повіваюча; одяг коштовний, добре припасований, відповідний до пори року. В руках несе палицю, а на шиї висить на стяжці велика золота печатка. Коло него слуги з короткими мечами. Говорять до него з великою пошаною. Позаду йдуть два Араби, опалені сонцем, завялі, зі злобно блискучими очима. На головах мають червоні "тарбуші." Через плечі, з лівого під праве рамя обгорнені коциком з брунатної вовни. Ці Араби ведуть коні і хочуть їх продати. Поважний чоловік напереді не мішається до торгу, і лишає слугам, щоби турбувалися. Коли хто його спитає, відповідає з повагою. Саме що задержався перед лавкою купця з овочами і купив від нього пригорщу фіґ. Опісля ціла громада перейшла брамою до міста. Як би спитати купця з овочами що це за чоловік, він сказавби, що це Жид, один з князів міста, котрий богато подорожував по світі і пізнав яка є ріжниця між виноградиною з Сирії а виноградиною з Кипру.

І так до самого полудня тече струя народа через Йопійську браму і несе з собою ріжнородних людей. Є там представники всіх племен Ізраїля, всі секти старинної віри, всі релігійні і соціяльні кляси та вкінці товпа, що шукає пригод, приємностей і забави.

Можна сказати, що Єрусалим, богатий святою історією, богатий святими пророцтвами — Єрусалим Соломона — прибрав тепер характер Риму, стався осередком поганих звичаїв та осідком поганської власти. Одного разу жидівський царь вложив на себе священичі ризи й увійшов до "Святая Святих" храму, щоби принести жертву кадила. Звідтіль вийшов прокажений. Одначе в часах про котрі пишемо, Помпей увійшов до храму Ірода, до того самого "Святая Святих" і звідтіль вийшов ціло. Знайшов там лиш порожне місце і ані сліду Бога.

Розділ осьмий.

ЙОСИФ І МАРІЯ.

Тепер читач верне з нами на щойно описану торговицю за Йопійською Брамою. Була це третя година дня і богато людей вже відійшло. Одначе рух на торговиці зівсім не зменшився. Звернемо нашу увагу на чоловіка, жінку і мула, що стояли під полудневим муром.

Чоловік стояв з переду коло звіряти, держав його на посторонку і опирався на палицю, котрою теж, коли було потреба, поганяв мула. Мав на собі звичайний жидівський одяг, тільки що новий. З голови звисала йому заслона, а халат закривав його від шиї аж по кісточки. В таких одягах ходять Жиди звичайно в суботу до синагоги. Виглядав на чоловіка пятьдесяти років. Волосся на голові і чорна борода були припорошені сивиною. Розглядався навкруги так що можна було пізнати, що він чужинець.

Мул їв спокійно зелену траву і не звертав уваги на окружаючий його гамір. На хребті мула сиділа на подущині жінка. Верхний вовняний одяг цілковито закривав її тіло а біла хустина накривала її голову і шию. Часом побуджена цікавістю що коло неї діється, або щоби щось почути, відсувала на бік хустину, але робила це так незначно, що годі було доглянути її обличчя.

Вкінці приступив до них якийсь чоловік.

"Чи ти Йосиф з Назарету?"

"Так мене кличуть," відповів Йосиф обернувшися до прибувшого. "А ти—а, мир з тобою, мій приятелю, рабіне Самуїле."

"Це саме і тобі." Рабін спинився, поглянув на жінку і сказав: "Тобі, твому домові і всім твоїм помічникам хай буде мир."

При послідні́м слові поклав руку на груди і похилив голову до жінки. А вона, щоби побачити його, відхилила хустину і показала обличчя, на якому видніли ще сліди дівоцтва. Після того знакомі стиснули собі взаїмно праві руки, підняли їх до уст, неначеби хотіли їх поцілувати, відтак скоро опустили їх додолу і кожний поцілував свою власну руку, по чім поклав долоню на своє чоло.

"Так мало бачу на тобі куряви," говорив фаміліярно рабін, "що думаю, ви ночували у цім городі наших батьків."

"Ні," відповів Йосиф. "Заки прийшла ніч, ми ледви прибули до Бетанії. Там переночували в гостинниці, а зі сходом сонця знова пустилися в дорогу."

"Бачу, перед вами велика дорога, чи не до Йоппи?"

"До Витлеєма."

"Так, так, розумію," сказав рабін неначе з неохотою. "Ти родився в Витлеємі і туди тепер ідеш з своєю донькою до перепису, як приказав царь. Діти Якова подібні Жидам в Єгипетській неволі. Тільки-ж вони не мали Мойсея ані Йозуї. Який це великий упадок."

Йосиф відповів спокійно.

"Ця жінка не є моєю донькою."

Але рабін думав про політику і не завважив пояснення Йосифа. “Що там порабляють Зельоти в Галилеї?”

“Я є тесля і жию в місточку Назареті,” сказав обережно Йосиф. “Дорога, при якій стоїть мій варстат, не веде до жадного міста. Богато часу забирає обтісування і різання колод. До партійних справ я не мішаюся.”

“Але ти є Жидом,” сказав серіозно рабін. “Ти є Жидом і то з Давидового покоління. Не думаю, що ти радо платиш податок опріч шекеля Єгові, як приказує старинний звичай.”

Йосиф мовчав.

“Я не роблю тобі докорів,” говорив дальше його приятель. “Денаря податку, це дурничка. О, ні. Але наложення податку є насильством. Бо знаєш, хто платить податок цареви, той приймає тиранство. Скажи мені, прошу, чи це правда, що Юда голосить, що він Мессія? Ти жиєш серед його приклонників.”

“Я чув, що його приклонники називають його Мессією,” відповів Йосиф.

В той час жінка, що сиділа на хребті мула, показала все своє обличчє. Зір рабіна спочив на неї і він побачив незвичайну красу і велике заінтересовання. Потім темний румянець покрив її щоки і знова закрилася хустиною.

Рабін забув про свою політику.

“Маєш вродливу доньку,” сказав тихим голосом.

“Це не моя донька,” повторив Йосиф.

Рабін зацікавився. Коли побачив це Йосиф, сказав з поспіхом. “Це донька Йоахима і Анни з Витлеєма. Ти мусів їх знати. Дуже поважні люде...”

“Так,” зауважив рабін. “Знаю їх. Вони походять з Давидового роду. Я знав їх добре.”

“Вони вже повмирали,” говорив далі Йосиф. “Померли в Назареті. Йоахим не був богатий. Лишив хату і город на дві доньки, Маріянну і Марію. Вона є одною з них. Щоби зберегти частину її посілости, закон вимагав, щоби одружилася з кимсь з родини. Вона тепер моєю жінкою.”

“А ти був...”

"Її вуйком."

"Тепер розумію. Ви обоє родилися в Витлеємі і на приказ римського закона береш її з собою до перепису."

Рабін заломив руки, з гнівом підніс очі до неба і кликнув, "Бог Ізраїля все ще жиє. До него належить пімста."

Сказавши це обернувся і скоро відійшов. Якийсь чужинець, що стояв недалеко, побачив здивовання Йосифа і сказав спокійно: "Рабін Самуїл є Зельотом. Сам Юда не є більше заїлий."

Йосиф не хотів входити в розмову, удавав, що не чує і став збирати траву розкинену мулом. Потім підперся палицею і ждав.

За яку годину Йосиф і Марія перейшли через браму і пустилися в дальшу дорогу до Витлеєма. Йосиф йшов побіч Марії і обережно вів мула спадистою дорогою. З лівого боку, далеко на полудневому сході видно було мури міста, а з правого боку видніли стрімкі горбки. Коли вийшли на рівнину Рафаїма, Марія скинула з себе хустину і відкрила голову. Йосиф оповідав їй про Филистимів, як несподівано напав на їх табор Давид. Говорив пиняво і без життя. Марія не могла чути всіх його слів.

Марія не мала більше як пятнайцять літ. Її постава, її голос, її рухи показували, що переходить з дівочого у жіночий стан. Її обличчє було правильно овальне і більше бліде чим ясне. Ніс мала правильний, уста легко отворені були повні і дозрілі. Її губи були теплі, лагідні і повні віри; очі сині й великі, отінені повіками і довгими бровами. На плечі спадала буйна коса русявого волосся і досягала подущини, на якій сиділа. Її шия і карк мали в собі таку мягкість і красу, що викликалиби подив артиста. До цих принад її особи прилучалися инші, трудніші до означення. Із неї пробивався дух чистоти, якого лиш одна душа може дати. Часто з дрожачими повіками підносила свої очі до неба, не більш синього як вони; часто складала руки на грудях, неначе до молитви; часто підносила голову, неначе прислухалася якомусь голосові. Раз

пораз Йосиф обертався, щоб поглянути на неї і схопивши вираз світла що сіяв на її обличчю, забував про що думав, хилив голову і дивувався.

Так перейшли вони велику рівнину і дісталися на піднесене місце, Мар Ілия. Звідси через долину побачили Витлеєм, старий Дім Хліба, його білі мури і безлисті садки. Тут задержалися і коли відпочивали, Йосиф показував Марії святі місця. Потім зійшов у долину до керниці, при котрій колись сильні мужі Давида покрилися славою. Невеличка площа була повна людей і звірят. І тоді зі страхом подумав Йосиф, що коли такий натовп у місті, трудно буде знайти в гостинниці місце для Марії. Без проволоки поспішився наперед. Перейшли попри гріб Рахилі і задержалися доперва перед брамою гостинниці, що стояла за муром міста де перехрещуються дороги.

Розділ девятий.

ВЕРТЕП У ВИТЛЕЄМІ.

Аби зрозуміти пригоду Йосифа в гостинниці, треба пригадати читачеви, що гостинниці на Сході не такі як гостинниці в західнім світі. Називали їх з перського ханами. Були це звичайно обгороджені місця, часто без хати або шопи, часом навіть без брами або вїзду. Де була тінь, де можна було оборонитися і де була вода, там звичайно закладали хан. Одначе часом, при дорогах між великими містами як Єрусалим й Александрія, ставили царі величаві заведення. В такому хані не знаходив подорожний помешкання. Там збиралися тільки подорожні, купці, ремісники і звичайно залагоджували свої справи. В такому хані часом не було ні господаря, ні господині, навіть не було кухні, щоб можна поживитися. Чужинці приходили, задержувалися як довго хотіли і нікому не оповідалися. Кожний подорожний приносив звичайно з собою поживу, яку сам при-

готовлював, або й купував від других людей що були в хані. Приносив теж з собою постіль і ліжко також і поживу для своєї звірини. Хан давав подорожному місце спочинку, воду і захорону безплатно.

Хан у Витлеємі, перед яким задержався Йосиф і його жінка, був по середині, ані дуже бідний, ані дуже богатий. Був там квадратовий будинок з грубого, нетесаного каміння, на один поверх високий, з плоским дахом. В стінах не було ані одного вікна, лиш зі сходу, від дороги вели до него великі двері. Подвіря було обгороджене великим муром, який давав захист звірятам в середині.

В Витлеємі був один лиш хан. Справді Йосиф родився у Витлеємі, але тому, що вже від довших літ мешкав у Назареті, не міг числити на гостинність мешканців Витлеєму. До того ще Йосиф з жінкою прийшли до перепису, який міг тревати тижні а може і місяці. Римські урядники на провінції були дуже повільними робітниками. Тож накидатися знакомим і користовувати їх гостинність Йосиф не хотів. Ще коли зближався до хану, Йосиф бачив усюди товпи народу, коней, худоби і верблюдів. Одні брали воду, другі шукали місця в сусідніх вертепах. Коли прийшов під самий Хан, тільки людей стояло при вході, що не можна було перепхатися.

"Годі дістатися до дверей," сказав Йосиф поволи. "Задержімось тут на хвильку, а я коли зможу розпитаю що сталося."

Жінка не відповіла, лиш легко відсунула на бік хустину і з зацікавленням розглядалася. Одні люде бігали туди і сюди і говорили ріжними мовами Сирії. Люде на конях викрикували до людей на верблюдах. Одні змагалися з упертими коровами, а другі зганяли наполохані вівці. Тут продавали розносщики хліб і вино, а там вганяли хлопці за стадом псів. Всі і вся були в руху і то в той самий час. Не довго інтересувала гарну дівицю отся сцена. Вона була змучена і легко зітхнула. Потім розсілася вигідніще і поглянула далеко на полудне, де червоніли гори від заходячого сонця.

Коли вона оттак дивилася, якийсь чоловік витиснувся з товпи і з гнівом на обличчю станув близько мула. Йосиф промовив до него.

“Думаю, добрий приятелю, що ти є сином Юди так як я. Будь ласкав, скажи, чого тут зібралася така товпа?”

Чужинець обернувся з гнівом, але коли побачив поважне обличчя Йосифа, підніс руку з поклоном і відповів:

“Мир з тобою, рабіне. Я син Юди і відповім тобі. Проживаю в Бет-Даґоні, в краю, де жило племя Дан.”

“На дорозі з Модину до Йоппи,” додав Йосиф.

зз“Так ти був у Бет-Даґоні,” сказав чоловік і обличчя його злагідніло. “Які ми скитальці. Коли прийшла проклямація від царя, щоб усі Жиди записалися в своїм родиннім місті, ось я прийшов до Витлеєма.”

Обличчє Йосифа було спокійне і непорушне, коли сказав: “Того і я тут прийшов із жінкою.”

Чужинець поглянув на Марію і мовчав. Вона дивилася до гори на голий вершок Ґедора. Проміні сонця падали на її піднесене обличчя і виповнили синю глибину її очей. На часину здавалося, що її краса була преображена світлом з неба.

“Що я говорив? О, пригадую собі. Я говорив, що коли почув про цей наказ царя, то дуже розгнівався. Потім згадав старий горбок і місто і цю долину, що хилиться до глибокого Кедрону. Згадав виноградники і садки, поля зі зерном і ці гори, що були для мене краєм світа, коли я ще був хлопчиною. І я простив тиранам і прийшов із жінкою Рахелею, з Деборою і Михайлом, нашими шаронськими рожами.”

Чоловік замовк і коротко поглянув на Марію. А вона дивилася на него і слухала.

Потім сказав чужинець: “Рабіне, чи не пішла би твоя жінка до моєї? Ось вона там з дітьми під розложистим оливним деревом на скруті дороги. Кажу тобі”, тут звернувся до Йосифа, “кажу тобі, хан є повний. Шкода навіть питати.”

Йосиф поволи говорив і поволи думав. Вкінці відповів. "дякую за запрошення. Чи буде місце в хані чи не буде, ми прийдемо відвідати твою родину. Перш усього розвідаюся і скоро верну."

Всунув посторонок мула в руки чужинця і запхався в натовп народу.

При воротах хану на кедровім стовпі сидів господар. За ним лежала списа оперта о мур, а з боку лежав пес.

"Мир Єгови хай буде з тобою," сказав Йосиф, остаточно добившися до господаря.

"Що ти мені даєш, нехай буде і тобі, і богато разів більше," відповів господар не рушившися з місця.

"Я є Витлеємець," сказав Йосиф. "Чи нема місця для..."

"Нема."

"Може ти чув про мене, Йосифа з Назарету. Це домівка моїх батьків. Я з покоління Давида."

Ці слова піддержували надію Йосифа. Коли би завівся, і гроші не помогли би. Походити з роду Давида мало велике значіння. Було найбільшими гордощами Жида.

Почувши це, господар скочив на землю з кедрового ковбка, поклав руку на бороду і сказав з пошаною: "Рабіне, не можу тобі сказати, коли перший раз відчинено ці ворота для подорожного. Тому більше як тисячу літ. І за весь той час ніколи не відправлено від них доброго чоловіка, хоба що не було місця в середині. Коли так роблено з чужинцями, щож доперва з поколінням Давида? Отже, ще раз кланяюся тобі, і коли хочеш, ходи зі мною, та покажу, що ніде нема й вільного кутика, ані на подвіррю, ані навіть на даху. Можу спитати, коли ти прийшов?"

"Якраз тепер."

Господар усміхнувся.

"Чужинець, що живе між вами, повинен бути як той, що родився між вами. І ти повинен любити його як самого себе. Так говорить закон, рабіне?"

Йосиф мовчав.

"Коли такий є закон, можу я сказати тому, що давніще прийшов: йди звідсіля; є тут другий на твоє місце?"

Йосиф мовчав дальше.

"І коли би я так сказав, кому належалобися це місце? Бачиш кілько людей тут жде, декотрі від полудня."

"Хто ці люде?" спитав Йосиф, обернувшися до товпи. "Що вони тут роблять в цім часі?"

"Здається, прийшли з тою самою орудкою, що й ти, рабіне. Царський указ привів їх сюди."

Все ще Йосиф не уступав.

"Подвірря є велике," сказав.

"Так, але кілько там всього накопиченого. Звої шовку, мішки з корінням, ріжні вироби."

На хвильку опустила рівнодушність Йосифа і спустивши очі, промовив з чуттям: "Я не дбаю за себе, але зі мною є моя жінка, а ніч холодна. Тут студеніше як в Назареті. Вона не може бути на отвертім воздусі. Нема де кімнати в місточку?"

"Ці люде, що стоять перед воротами," господар показав рукою на зібрану товпу, "шукали захисту в місті але кожна хата заповнена."

Йосиф далі глядів на землю і говорив як би до себе: "Вона така молода. Коли розложу її постіль на горбку, певно мороз убє її."

"Може знаєш її батьків, Йоахима і Анну. Колись жили у Витлеємі. Вони також з Давидового покоління."

"Так, я знав їх. Добрі були люде. Це було за молодих моїх літ."

Тепер задумався господар. Нараз підніс голову.

"Хоч не можу знайти тобі місця," сказав "з нічим тебе не відправлю. Що зможу, те зроблю, рабіне. Кілько вас є?"

Йосиф надумався, потім відповів: "Моя жінка і приятель з родиною з Бет-Даґона. Разом шестеро нас."

"Дуже добре. Не будете спати під голим небом. Збери всіх до купи і спішися. Сонце вже заходить і ніч скоро прийде."

Йосиф весело вернувся до Марії і сусіда з Бет-Дагону. Бет-Дагонієць скоро зібрав свою родину і жінки посідали на мулів. Коли добилися до воріт, Йосиф сказав: "Це є моя жінка, а то мої приятелі."

Марія відсунула з обличчя хустину.

"Сині очі і золоте волосся," промимрив до себе господар. "Так виглядав молодий царь, коли йшов співати Савлови."

Потім взяв повід від Йосифа і сказав до Марії, "Мир з тобою донько Давидова." Потім до других, "Мир всім вам." Вкінці до Йосифа, "Рабіне ходи за мною."

Громадка обійшла подвірре хану і всюди було видко великий натиск і натовп людей і звірят. Відтак вийшли на узгірре, з якого могли видіти хан.

"Йдемо до вертепу", сказав коротко Йосиф.

Господар заждав аж Марія з ним зрівналася. "Ідемо до вертепу", сказав до неї, "в якому перебував твій предок, царь Давид. На цім пасовиску перед нами випасав він свою череду, а поїв її в цій керниці. Пізніще, коли став царем, приходив тут спочивати і відзискати здоровлє. Приводив з собою богато худоби. По нинішній день лишилися ясла. Ліпше положитися на долівці де він спав, як лежати на подвірю або при дорозі. Ось і хата перед вертепом."

Перед ними стояв низький і вузенький будинок, що виступав зі скали, з котрою зі заду лучився. В хаті не було ні одного вікна. З переду були тяжкі двері на великих завісах. Господар відсунув дерев'яну засуву і коли жінки зсіли з мулів, запросив їх до середини.

Гості увійшли і розглядалися цікаво. Відразу можна було пізнати, що хата була продовженням яскині, яких сорок стіп довга, девять до десять стіп висока і дванайцять до пятнайцять стіп широка. Світло доходило дверми і падало на нерівну долівку, на купи збіжжя і на домашні знаряди, що стояли по середині. По боках при стіні були ясла для овець, збудовані з каміння. Всюди було повно пороху, павутиння звисало по стінах. Впрочім можна було сказати, що хата була чиста і вигідна, відповідно до тамошніх вимог.

"Ходіть до середини," сказав провідник. "Ці купки збіжжя на долівці для таких подорожних як ви. Уживайте кілько потребуєте."

Потім сказав до Марії:

"Можеш тут відпочати?"

"Це місце освячене," відповіла вона.

"То я вас лишу. Мир всім вам."

Коли господар відійшов, вони взялися робити порядок у вертепі.

Розділ десятий.

СВІТЛО НА НЕБІ.

В означену годину вечером крик і рух людей в середині і довкруги хану спинився. В ту саму хвилю кожний Жид піднявся на ноги, його обличче споважніло, обернувся до Єрусалима, поклав руки хрестом на груди і молився. Бо була це девята, свята година, коли приношено жертви в храмі на горі Моря, де мав бути присутним Бог. По молитві стали люде розходитися не вечерю й на спочинок. Хвилину пізніще погасили світла. Настала тишина. Люде спали.

Коло півночи хтось крикнув з даху: "Що це за світло на небі? Вставайте, браття вставайте, дивіться."

Напів сплячі люде позривалися з ліжок і виглянули на світ. І тоді широко отворили очі, неначе поражені громом. Всюди счинився рух а зір людей був звернений на небо.

Ось що вони бачили. Промінь світла спадав з понад звізд на землю. Починався від одної точки, а коли діткнувся землі, був широкий кілька сяжнів. Береги проміння легенько мішалися з темрявою ночі, а середина його жевріла неначе блискавка. Цей незвичайний промінь опирався на недалекім горбку на

полудневий схід від місточка. Промінь ярко освітлював цілий хан, і всі, що були на даху, могли бачити одні одних обличчя. Всіх обхопив подив.

По кількох хвилинах перемінився подив людей у страх. Слабші тремтіли на тілі, найвідважніщі говорили придавленим голосом.

"Бачив ти коли таке?" спитав один.

"Здається, це тут зараз за горою. Не знаю що це. Такого я ніколи не бачив," була відповідь.

"Може це звізда відірвалася й упала?" питав другий дрожачим голосом.

"Коли звізда паде, її світло гасне."

"Я знаю," крикнув один, "пастирі побачили льва і розложили вогонь щоб здержати його від стада."

Чоловік, що стояв оподалік, свобідніще відітхнув і сказав: "Так, це правда. Днесь пасли там товар."

"Ні, ні," крикнув якийсь чоловік, що стояв з боку. "Якби зібрати всі дрова що ростуть на Юдейських рівнинах і запалити їх, то не було би такого сильного і великого світла."

Потім наступила тишина, перервана словами старого, поважного Жида:

"Браття, те що бачите, це драбина батька нашого Якова, яку він бачив у сні. Благословенний хай буде Господь Бог батьків наших."

Розділ одинайцятий.

ХРИСТОС НАРОДИВСЯ.

Півтора, а може дві милі на полудневий схід від Витлеєма є рівнина відділена горбком від місточка. Добре забеспечена від північних вітрів, рівнина ця була покрита фіґовим деревом, зкарловатілим дубом, сосновим деревом і корчами оливного дерева. Була там пожива в цій порі року для овець, козів і рогатої худоби. На дальшім кінці цеі рівнини, стояла овеча загорожа. Будинок вже розпався, але огорожа була ще в доброму стані. А це було важніщим для пастирів як стара хата. Подвіррє окружав камінний мур у хлопа високий. Не досить ще високий, бо бувало, часом пантера або лев гнані голодом з пустині перескакували цей мур і хапали звірину в загорожі.

День перед тим громада пастирів шукаючи нового пасовиска, пригнала свої стада у цю рівнину. Від самого ранку чути було накликування пастирів, удари сокири, блеяння овець, меканя кіз, голос дзвінків, рикання худоби і брехання псів. Коли зайшло сонце, вся худоба зайшла в загорожу, пастирі розклали вогонь коло брами, спожили свою скромну вечерю і поклалися на спочинок. Один з них остався на сторожі.

Було шість пастирів опріч сторожа. По хвилині зібралися вони в один гурток коло вогню, одні сиділи, а другі розтягнулися на землі. Вони ходили з відкритими головами, тому волосся їх було грубе, шорстке, збите у клапті; довгі бороди закривали їм шию і спадали на груди; від шиї до колін були обгорнені кізлячою або овечою скірою; рамена і ноги були незакриті. На бедрах мали широкі пояси. На стопах мали сандали з грубої скіри. З боку мали торбину з хлібом і камінчиками до пращи.

Так виглядали пастирі Юдеї. На погляд грубі і напів дикі, як собаки, що побіч них лежали; на ділі простодушні й мягкого серця, почасти з причини їх примітивного життя, а головно тому, що опікувалися любими та безпомічними животинами.

Спочивали і говорили; а бесіда їх йшла про товар, що був для них цілим світом. Не інтересували їх великі світові події. Часом чули про царя Ірода, про його пишні палати і будівлі. Часом бачили блискучі римські когорти як переходили попри них. Впрочім жили своїм світом і мали свій власний розум та знання. В суботу звичайно очищувалися, йшли до синаґоґи і сідали як найдальше від скрині завіта. Уважно слухали читаного Слова Божого і щиро любили свого Господа одного Бога. Така була їх мудрість, що переходила мудрість царів.

Як говорили так і поснули, кожний на тому місці де лежав.

Ніч була чиста, морозна, а на небі зоріли звізди. Всюди була велика тишина, неначе пересторога, що здержалось небо, щоб принести землі добру новину.

При воротах обведений плащем ходив сторож. Часом задержувався почувши рух серед товару або крик шакаля на горі. Північ поволи надходила; вкінці прийшла. Його служба скінчилася. Тепер мав піти на заслужений спочинок. Приблизився до вогню, але задержався; довкруги него заясніло світло, біле і мягке як місячне. Стanув без віддиху. Світло збільшалося і предмети, що були закриті нічною темрявою, міг тепер ясно бачити. Бачив ціле поле і всьо, що було на ньому. Задрожав на тілі неначе від морозу. Обняв його великий страх. Поглянув до гори, звізд не було видко, лиш світло спадало з неба як би отвореним вікном. Тоді з великого страху став кричати:

“Вставайте, вставайте.”

Позривалися пси і брешучи повтікали.

Сполошена отара кинулася в один бік.

Пастирі схопилися на ноги з оружжем в руках.

“Що сталося?” питали одним голосом.

“Глядіть,” кричав сторож, “небо в огні!”

Нагло стало світло дуже ярким, так, що закрили собі очі і впали на коліна.

Коли тремтіли від смертельного страху, почули голос:

“Не бійтесь.”

І вони слухали.

"Не бійтесь, ось бо благовіщу вам радість велику, що буде всім людям."

Солодкий, мягкий голос проникнув ціле їх єство і дав їм певність. Вони піднеслися і серед ясности, що перед ними, побачили особу у біломy одягу; понад її рамена виставали блискучі верхи крил; над її чолом жаріла ясна звізда а її руки були до них простягнені з благословенством. Її обличчя було лагідне, божеське.

Нераз вони чули і говорили про ангелів, тож не сумнівалися тепер хто та особа. І сказали у своїх серцях: "Слава Богови, що над нами, а це Божий післанник, що прийшов до пророка над рікою Улай."

А ангел говорив далі:

"Бо народивсь вам сьогодні Спас, що єсть Христос Господь, у городі Давидовому."

Знов настала тишина, а слова його запали глибоко в серця.

"І це вам ознака," говорив далі Божий післанець, "знайдете дитинку сповиту, лежачу в яслах."

Ангел замовк. Він сказав своє, але не відходив ще. Нараз задрожало проміння світла, і як далеко можна було доглянути, стріпоталися білі крила і дався чути спів хору:

"Слава на вишинах Богу, а на землі впокій, між людьми благоволення."

Не раз а богато разів співав небесний хор цю хвалу.

Потім підніс ангел свої очі високо, поволи розпустив крила і відлетів у простір, забираючи ясність з собою.

Давно вже відлетів, а з неба доходив відгомін співу, "Слава на вишинах Богу, а на землі впокій, між людьми благоволення."

Коли пастирі прийшли з подиву до себе, змішані гляділи один на одного, аж один з них сказав: "Це Гавриїл, Божий післанець до людей."

Ніхто не відповів.

"Христос родився! Не так він сказав?"

Тоді другий відзискав свій голос і відповів: "Так він справді сказав."

"І чи не сказав він також, в місті Давида, в нашім Витлеємі? І що знайдемо сповиту дитину в яслах?"

Перший бесідник задумчиво глянув на вогонь, а потім, неначеб нагло рішився, сказав: "Одно є лиш місце в Витлеємі де є ясла. Це є в вертепі, недалеко старого хану. Браття, ходім, подивімся на те, що сталося. Священники і докторі вже віддавна виглядали Христа. Тепер він народився і Господь дав нам ознаку, як пізнати його. Ходім та поклонімся йому."

"А що з отарою?"

"Господь буде стерегти її."

Тоді всі вийшли з загороди.

Обійшли гору, перейшли місто і прибули до воріт хану, де стояв чоловік на сторожі.

"Чого вам потреба?" спитав їх.

"Ми бачили і чули цеї ночі великі річи", відповіли.

"Ми теж бачили великі річи, але нічого не чули?"

"Ходім до вертепу, щоби переконатися, тоді всьо тобі скажемо. Ходи з нами і сам побачиш."

"Шкода часу на дурнички."

"Ні, Христос народився."

"Христос? Звідки знаєте?"

"Ходім перше, побачимо."

Чоловік усміхнувся з призирством.

"Христос, кажете. Як же його пізнасьте?"

"Нам сказано, що він родився цеї ночі і тепер лежить в яслах; а одно лиш місце в Витлеємі з яслами."

"Вертеп?"

"Так. Ходи з нами."

Неспостережено перейшли через подвірре і за недовгий час станули перед вертепом.

Двері вертепу були отворені. В середині блимала ліхтарня. Не питаючись, переступили поріг.

"Мир вам," сказав сторож до Йосифа і Бет-Даґонійця. "Ці люде шукають дитинки, що народилася цеї ночі. Вона має бути сповита і має лежати в яслах."

Поважне обличчя Йосифа на хвилинку заворушилося, потім відвернувся і сказав: "Дитинка є тут."

Повів їх до одного з ясел і там була дитинка. Принесли ліхтарню і пастирі станули як заніміли. Немовлятко навіть не рушилося; було як другі новонароджені діти.

"Де є мати дитинки?" спитав сторож.

Одна з жінок підняла дитинку, підійшла з нею до Марії, що лежала оподалік і поклала дитинку в її рамена. Тоді всі зібралися доокола тих двоїх.

"Це Христос", сказав пастир.

"Христос," повторили всі, упали перед ним на коліна і віддали честь йому.

Один з них повторив кілька разів отсі слова:

"Це є Господь, а слава його вище землі і небес."

І ці прості люде з великою пошаною цілували рубці одягу матері і з радісним обличчям відійшли. Ідучи співали без перестанку: "Слава на вишинах Богу, а на землі впокій, між людьми благоволення."

Вість про це скоро розійшлася, а потвердило її світло, яке всі бачили. На другий день і слідуючих днів цікаві товпи людей відвідували вертеп. Одні з них вірували, але більша частина сміялася і кпила.

Розділ дванайцятий.

МУДРЦІ ПРИБУВАЮТЬ ДО ЄРУСАЛИМА.

Одинайцятого дня по народженню дитяти у вертепі, наближались по полудні три мудрці до Єрусалима дорогою з Шіхему. Коли перебрили річку Кедрон, стрічали многих людей, що з цікавістю на них дивилися.

Через Юдею переходили міжнародні торговельні дороги, а Єрусалим, подібно як місто Рим був збором людей ріжних народів. Та всеж таки денебудь показалися мудрці, всюди викликували подив.

При дорозі напроти Гробів Царів сиділа жінка, і коло неї бавилася її дитина. Скоро дитина побачила наближаючихся мудрців, сплеснула руками і закликала: "Дивіться, дивіть. Які гарні дзвінки. Які великі верблюди."

Дзвінки були зі срібла; верблюди, які ми вже бачили, були великі і білі та поважно посувалися наперед.

В тім місці дорога до Єрусалима була вузенька, а по обох її боках росли садки оливного дерева. Три подорожні задержалися напроти гробів, і Балтазар, що їхав напереді, спитав:

"Добрі люде, чи далеко ще до Єрусалима?"

Мати пригорнула до себе залякану дитину і відповіла:

"Якби дерева на тім горбку були менші, моглибисьте бачити вежі на торговиці."

Балтазар поглянув на своїх товаришів, потім питав далі:

"Де народився Царь Жидів?"

Жінка нічого не відповіла.

"Ви не чули про него?"

"Не чула."

"То скажіть усім, що ми бачили його звізду на сході і прийшли поклонитися йому."

Опісля приятелі від'їхали і по дорозі питали других людей з таким самим результатом. Їх вигляд і питання так зацікавили прохожих, що зібралася коло них громада людей і слідувала за ними аж до міста.

Три мудрці про нічого більше не думали, як тільки про свою важну місію. Вони не бачили гарного краєвиду, який розпростирався перед ними коли наближалися до міста.

Вкінці станули перед брамою, де тепер стоїть так звана Дамасценська Брама. Там сходяться три дороги, з Шіхему, Єрихону і Ґібеону. На брамі стояла римська сторожа. В одній хвилі зібралася коло присутних товпа народа.

"Мир тобі!" сказав Балтазар чистою мовою до Римлянина.

Вартівник нічого не відповів.

"Ми прийшли з далеких країн шукаючи того, що народився Царем Жидів. Можеш нам сказати де він є?"

Жовнір підніс наличник шелома і кликнув голосно. Зі ждальні при брамі вийшов старший.

"Розступіться," крикнув він грізно до зібраних людей і енергічним рухом розсунув їх і зробив вільне місце.

"Чого ти хочеш?"

"Де є той, що народився Царем Жидів?"

"Ірод?" спитав змішаний старший.

"Царство Ірода походить від Цезаря; не Ірод."

"Нема другого царя Жидів."

"Алеж ми бачили звізду його і прийшли поклонитися йому."

"Ідіть дальше, йдіть дальше," сказав вкінці. "Я не Жид. Питайте докторів у храмі. Питайте священника Ананію, або навіть самого Ірода. Коли є другий царь Жидів, він його знайде."

Відтак зробив місце чужинцям і вони перейшли браму. Балтазар обернувся до своїх приятелів і сказав: "Наш прихід вже остаточно оповіщено. Коло півночи ціле місто буде знати про нас і нашу місію. Ходім тепер до хану."

Розділ тринайцятий.

ПЕРЕД ІРОДОМ.

Того вечера перед заходом сонця кілька жінок прало білля коло Силоамської криниці. Кожна з них клячала перед широкою глиняною мискою. Дівчина доливала їм води і співала. Пісенька була весела й улегчувала їм роботу. Час від часу жінки присідали на колінах і приглядалися заходячому сонцю.

Коли вони жмакали і викручували білля, дві другі жінки прийшли до них з порожними збанками по воду.

"Мир вам," сказала одна з прибувших.

Робітниці обтерли мокрі руки і відповіли на поздоровлення.

"Вже ніч надходить, пора скінчити роботу."

"Нема кінця роботі," відповіли.

Але пора на відпочинок, та—"

"Та почути новинок," додала друга з прибувших.

"Щож нового?"

"То ви не чули?"

"Ні."

"Кажуть, що Христос народився," сказала балаклива.

Цікаво було бачити як робітниці заінтересувалися, почувши таку новину.

"Христос!" крикнули всі разом.

"Так говорять."

"Хто?"

"Всі, лиш про це говорять."

"Чи вірить хто в це?"

"Нині пополудні три мужі прибули до міста дорогою з Шіхему," відповіла бесідниця. "Кожний з них був на білому верблюді і такому великому, що в Єрусалимі ми ще не бачили."

Жінки розкрили широко очі й поотворяли роти.

"Дуже богаті вони люде," говорила далі бесідниця. "Сиділи під шовковим шатром, упряж і зубала з чистого золота, дзвінки зі срібла. Ніхто не знав їх. Виглядали, як би прибули з кінця світа. Один лиш з них говорив і питав кожного по дорозі, навіть жінок та дітей: "Де є той, що народився Царем Жидів?" Ніхто їм не відповідав, ніхто їх не розумів. А вони всюда говорили: "Бо ми бачили Його звізду на сході тай прийшли поклонитися Йому." Так само питали і в Римлянина на брамі; та він, не мудріщий від простого народа, післав їх до Ірода."

"Деж вони тепер?"

"В ханові. Громади людей ідуть дивитися на них."

"Хтож вони такі?"

"Ніхто не знає. Кажуть, що вони Перси — мудрці, що говорять зі звіздами, може пророки, як Ілія або Єримія."

"Щож це значить, Царь Жидів?"

"Христос, кажуть, щойно народився."

Одна з жінок засміялася і сказала: "Як побачу його, тоді й повірю." По цих словах взялася далі прати.

І друга жінка пішла за її прикладом: "А я, як побачу, що воскресить мертвого, то й повірю."

Третя жінка сказала тихо: "Він давно вже був обіцяний. Я повірю, як побачу, що оздоровить прокаженого."

Так говорили жінки аж настала ніч. Морозний вітер нагнав їх домів.

Пізніще того вечера, в час першої сторожи, було зібрання в палаті на горі Сіонській. Було там десь пятьдесять осіб. Вони ніколи не збиралися, хиба на поклик Ірода, коли хотів пояснення жидівського Закона й історії. Було це зібрання учителів і головних священників та докторів, знаних в місті задля своєї науки. Були це князі Садукейські; промовці Фарисейські і Есенські фільософи.

Зібралися в одній з середніх кімнат палати і після східного звичаю посідали на килимі. Всі вони були старшого віку. Обличче їх було покрите довгими бородами; носи великі, такіж і чорні брови отінені грозними повіками. Їх вигляд був поважний, статочний, навіть патріярхальний. Одним словом, було це засідання Синедріону.

На першім місці, на чолі килима, сидів на триніжці чоловік, якого обличчя не легко можна забути. Колись великої постави, днесь скорчений і висохлий неначе кістяк людини. Коли говорив, витягав наперед показуючий палець і потрясав ним нервово. На голові лиш клаптики білого, сріблистого волосся. Очі його запалі і були мрачні. Так виглядав Гіллел, Вавилонець. Не стало вже пророків серед Ізраїля; на їх місце прийшли учені, а він був першим між ними. Мав сто шість літ і все ще був ректором Великої Колєґії.

Перед ним лежали звої отвореного письма на еврейській мові; за ним стояв гарно убраний паж до послуги.

Зібрані перешіптувалися, коли Гіллел покликав до себе пажа:

"Скажи цареви, що ми готові дати йому відповідь."

Молодець поспішно вийшов.

По хвилині увійшло двох старших, і станули по обох боках дверей. За ними слідував повільним кроком поважний, в царськім одягу чоловік. Ішов поволи й опирався тяжко на палицю. Був це Ірод Великий. Тіло його було знищене хоробами, а душа його осквернена гріхами і злочинами. Мав шістьдесять сім літ, одначе стеріг свого престола з такою ревністю, деспотизмом і жорстокістю як ніколи перед тим.

Зібрані віддали йому належну пошану. Ірод сів на приготованім для себе місці, оперся обома руками на палицю перед собою, звернувся до Гіллела і сказав коротко: "Відповідь."

Старець глянув у повне обличче царя і промовив лагідним голосом:

"З тобою, о царю, нехай буде мир Божий, Авраама, Ісаака і Якова."

Всі зібрані слухали його слів з великою увагою.

"Ти питав нас, царю, де має народитися Христос."

Царь притакнув головою, але не відривав свого лихого зору зі старця.

"Тож, царю, говорячи в моїм властнім імени і в імени всіх братів тут присутних, я скажу, в Витлеєємі, в Юдеї."

Гіллел поглянув на звій письма перед собою, показав дрожачим пальцем на одно місце і говорив далі:

"В Витлеємі, в Юдеї, бо так говорить пророк: 'І ти Витлеєме, земле Юдина, не гірша між князями Юди; бо з тебе вийде князь що буде правити своїм народом Ізраїлем."

Обличче царя захмурилось, його зір упав на звої письм і задумався. Ніхто не промовив ні слова. Опісля царь вийшов з кімнати.

"Браття," сказав Гіллел, "наші збори скінчилися."

Зібрані піднеслися з місць і малими громадками розійшлися.

Пізніще того вечера три мудрці спочивали в ханові. Каміння було їм за подушку а зором шукали по небозводі таємного світла. Чи покажеться воно? Як буде виглядати? Тепер вони остаточно в Єрусалимі; де шукати його? Вони наслухували чи не почують голосу Бога і ожидали знаку з неба. Ні один з них не міг заснути.

В той час приступив до них чоловік.

"Слухайте," сказав він. "Приношу вам приказ, якого не можне не сповнити."

Всі три піднеслися.

"Від кого приказ?" спитав Єгиптянин.

"Від царя Ірода."

Кожний з них почув, що дух у ньому задрожав.

"Ти не сторожем хану?" спитав Балтазар.

"Я є ним."

"Чого бажає від нас царь?"

"Його післанець є тут, він скаже."

"Скажи йому, нехай зажде на нас хвилину."

"Твоя правда, брате," сказав Грек, коли сторож відійшов. "Наші запити до людей і при брамі зацікавили ціле місто. Я дуже нетерпеливлюся; ходім скорше."

Всі три заложили на ноги сандали, на плечі закинули плащі і вийшли.

"Здоровлю вас і мир вам приношу; мій пан, царь післав мене запросити вас до палати, де хоче мати з вами приватну розмову."

Так промовив царський післанець.

Єгиптянин відкликав сторожа на бік і так щоб другі не чули, сказав до него: "Ти знаєш де лежить наше добро і де спочивають наші верблюди. Ми відходимо, а ти приготов всьо до нашого виїзду, коли зайде потреба."

"Ідіть запевнені, що станеться після вашої волі," відповів сторож.

Балтазар обернувся до царського післанця.

“Царська воля є наша воля, ми йдемо за тобою.”

Вулиці святого міста були тоді такі вузкі як тепер, але не були такі брудні і занедбані, бо Ірод, великий будівничий, заводив теж чистоту і вигоду. Ідучи за провідником, мудрці ступали мовчки. Вкінці прийшли до палати. Ніхто не питав їх при брамі. Переходили коритарі і ріжні входи аж дісталися до високої вежі. Там затримався провідник і показуючи на отворені двері, сказав до них:

“Йдіть до середини, царь є там.”

Була це простора кімната, богато умебльована пишними знарядами, золотом і сріблом. Всюди на стінах видно було добірні твори грецької штуки. Ірод сидів на престолі й ожидав їхнього приходу.

Три мудрці упали на коліна перед царем. Царь задзвонив і слуга уставив три стільчики напроти престола.

“Сідайте,” сказав ласкаво царь.

Коли мудрці посідали, говорив царь далі:

“Днесь пополудні донесли мені від Північної Брами, що до міста прибули три чужинці, які виглядали, начеби походили з далеких країв. Це ви ті люде?”

Балтазар на знак від Грека і Гіндуса поклонився низенько і сказав:

“Якби ми не були тими що є, могучий Ірод, котрого слава розходиться по цілому світі, не посилавби за нами. Нема сумніву, що ми є тими чужинцями.”

Ірод махнув рукою.

“Хтож ви є? Звідкіль приходите?” спитав Ірод. “Нехай кожний говорить за себе.”

Кожний зарядом сказав про себе, з якого краю походить і якими дорогами прибув до Єрусалима. Ірод не був задоволений цею відповіддю і спитав прямо:

“Що ви питали старшого при брамі?”

“Ми питали, де є той, що народився царем Жидів.”

"Тепер розумію, чому люде такі зацікавлені. І ви мене цікавите. Чи є другий царь Жидів?"

Єгиптянин не спинився.

"Є, новонароджений."

Великий біль зарисувався на темнім обличчю монарха.

"Не в мене, не в мене!" скрикнув Ірод.

По хвилині поборов зворушення і спитав спокійнніще: "Деж той новий царь?"

"Якраз того питаємо, наш царю."

"Ви принесли мені загадку і треба премудрости Соломона аби її розвязати. Скажіть мені щось більше про цю справу, і віддам вам почесть як царі віддають почесть царям. Що ви знаєте про новонародженого? Хочу получитися з вами шукати його. Коли знайдемо його, зроблю, що бажаєте. Візьму його до Єрусалима і дам йому виховання як царській дитині. Клянуся, не буде між нами зависти. Але скажіть мені передше, як довідалися ви про него, коли ваші краї відділені від себе морями і пустинями?"

"Точно вам все розповім, царю!"

"Говори," сказав Ірод.

Балтазар випрямився і сказав торжественно:

"Є один Всемогучий Бог."

Ірод стрепенувся.

"Той Бог казав нам тут прийти і обіцяв нам, що знайдемо Спасителя Світа; що побачимо Його, поклонимося Йому і будемо свідками, що Він прийшов, а на ознаку того кожний з нас побачить звізду. Дух Його був з нами. О, царю, Дух Його і тепер є з нами."

Велика сила чуття потрясла мудрцями. Грек з трудом здержався, щоб не крикнути. Ірод зі страхом кидав зором то на одного, то на другого, то на третього. Його підозріння і невдоволення дуже змоглося.

"Ви насміваєтеся з мене," сказав. "Коли ні, скажіть дещо більше. Що станеться після приходу цего нового царя?"

"Спасення людей."

“Спасення від чого?”

“Від їхнього зіпсуття.”

“Як?”

“Через Віру, Любов і Добрі Учинки.”

“Отже ви є вістунами Христа. Чи так?”

Балтазар поклонився низенько.

“Ми твої слуги, о царю.”

Царь задзвонив і явився слуга.

“Принеси дарунки,” сказав монарх.

Слуга відійшов, але за хвилину вернувся, клякнув перед гістьми і кожному з них подав прегарний верхній плащ і золотий пояс. Мудрці приняли цю почесть упавши ниць перед царем.

Коли церемонія скінчилася, Ірод говорив далі:

“Ви згадували, що бачили звізду на сході.”

“Так,” відповів Балтазар, “Його звізду, звізду новонародженого.”

“Коли вона показалася?”

“Як дістали приказ тут прийти.”

Ірод піднісся з престола на знак, що їх розмова скінчилася. Підійшовши до мудрців, сказав до них на пращання:

“Як бачу, ви є справді вістунами Христа. Знайте отже, що цеї ночі я розвідувався у наймудріщих Жидів і вони однодушно кажуть, що Він мав народитися у Витлеємі, в Юдеї. І кажу вам, ідіть туди, йдіть і шукайте молоденького дитяти; а коли знайдете, донесіть й мені, щоб і я йому поклонився. Ніхто не спинить вас в дорозі. Мир вам.”

По цих словах царь вийшов.

Сейчас прийшов провідник і повів мудрців назад до їх хану.

“Ходім до Витлеєму, браття, так як царь сказав,” говорив з одушеленням Грек.

“Так,” сказав Гіндус, “огонь горить у мені.”

“Нехай так буде,” сказав Балтазар. “Верблюди готові.”

Дали дарунки сторожеви, всіли на верблюди і пустилися в дорогу. Коли знайшлися на отворенім полі, на рівнині Рефаїма, показалося світло. Зразу слабе і непевне, потім стало таке ярке, що разило їх очі. І ось показалася звізда на небі і поволи посувалася перед ними.

"Бог є з нами, Бог є з нами," повтаряли через цілу дорогу аж звізда задержалася і станула над вертепом на збочу горбка, недалеко місточка.

Розділ чотирнайцятий.

МУДРЦІ ЗНАХОДЯТЬ ДИТЯТКО.

Починалася вже третя сторожа і в Витлеємі продирався ранок понад гори зі сходу. Одначе над долиною панувала ще ніч. Сторож на даху старого хану, дрожачи від холоду, прислухувався першим познакам життя, що поздоровляло схід сонця. Нараз побачив світло, що посувалося в напрямі до хати. Зразу думав, що це горіючий смолоскип, потім здавалося йому, що це метеор; вкінці світло перемінилося в звізду. Наляканий став кричати і люде повибігали на дах. Серед того звізда зближалася, неначе блискавкою освітлювала скали, дерева і дорогу, а її світло осліплювало зір. Люде більш боязливого духа упали на кілна і молилися закривши своє обличчє. Весь хан і околиця були освітлені ярким світлом. Звізда стала над хатою де народилося Дитя.

В той час прибули Мудрці зі Сходу, і перед воротами хану позсідали з верблюдів. Остаточно сторож успокоївся і відчинив чужинцям ворота. Чужинецький і торжественний вигляд мудрців так налякав сторожа, що через якийсь час не міг відповісти на питання прибувших.

"Чи це Витлеєм Юдейський?"

"Ні, це тільки хан, місточко лежить троха далі."

"Чи тут народилося дитя?"

Люде, що окружили чужинців, з подивом гляділи одні на одних, а хтось сказав: "Тут, тут."

"Заведіть нас до него," сказав нетерпеливо Грек.

"Заведіть нас до него," кликнув Базалтар, не гамуючися; "бо ми бачили його звізду, ось ту, що і ви тепер бачите над хатою, і прийшли поклонитися йому."

Гіндус сплеснув руками: "Справді Бог жиє! Спішіться, спішіться! Ми найшли Спасителя. Блаженні, блаженні ми над всіх людей."

Люде зійшли з даху і слідували за мудрцями. Коли зблизилися до хати і побачили над нею ярку звізду, деякі зі страху завернулися, але більшість пішла далі. Коли станули при дверях хати, звізда піднеслася у гору і щезла з виду. Коли відчинено двері, всі увійшли до середини.

В хаті світилася ліхтарня і при її світлі знайшли прибувші матір з дитятком на колінах.

"Це твоя дитина?" спитав Марію Балтазар.

А вона піднесла дитятко до світла і сказала:

"Це мій син."

Мудрці припали до землі і поклонилися йому.

Вони бачили, що дитя було як другі діти; його голови не окружало світло; його губи не вимовляли жадних слів; не давало жадного знаку, чи чує їх молитви, їх радість і славословія; одначе як дитина, довше гляділо на світло ліхтарні як на них.

По хвилині піднеслися, вернули до верблюдів і принесли дари золота, ладану і мирри, для новонародженого дитяти.

І це був Спаситель, що прийшли його шукати із далеких країв.

Їх віра полягала на познаках, що посилав їм той, котрого знаємо як Отця. Не богато було людей, що бачили познаки і чули обітниці, — Мати і Йосиф, пастирі і Три — одначе всі вони однаково вірили, це є, в тім часі Божого пляну спасення, Бог був всім, Дитя було нічим. Але ти, читачу, гляди вперед. Прийде пора, коли всі познаки будуть походити від Сина. Щасливі ті, що тоді повірять у Него.

Кінець книги першої.

Розділ. КНИГА ДРУГА

КНИГА ДРУГА.

Розділ перший.

Єрусалим під Римлянами.

Тепер треба перенести читача наперед двайцять один літ, до початку адміністрації Валерія Ґратуса, четвертого цісарського ґубернатора Юдеї. Був це час політичних аґітацій в Єрусалимі, коли то розпочалася кінцева ворожнеча між Жидом і Римлянином.

Між тим підлягала Юдея ріжним змінам а найбільше що до свого політичного становища. Ірод Великий помер в рік після народження Дитяти. Помер так нужденно, що християнський світ мав право вірити, що спіткав його гнів Божий. Ірод мріяв передати свій престол і корону свому наслідникови і бути основателем династії. В цій цїли лишив послідну волю і поділив своє царство між трьох синів — Антіпаса, Филипа і Археляя. Цего послідного зробив своїм наслідником на престолі. Послідну волю предложено Августови, а цей затвердив всі застереження з одним винятком: не дав Археляєви титулу короля доки не докаже своєї спосібности і льояльности. Зробив його етнархом і позволив правити краєм девять літ. Коли в тім часі Археляй не зумів успокоїти краю і здавити заворушень, післав його на вигнання до Ґалії.

Та не задоволився цезар самим вигнанням Археляя. Він перемінив Юдею на римську провінцію і прилучив її до префектури Сирії. Вже не володів краєм царь з палати на Сіонській горі. Єрусалимом правив другорядний урядник званий покуро-ром, який порозумівався з Римом через леґата в Сирії, що мешкав в Антіохії. Аби ще більш дошкулити Жидам, прокурор урядував не в Єрусалимі, але в Цезареї. А вже найбільше боліло Жидів те, що прилучено до Юдеї погорджувану і нікчемну Самарію.

Серед тої зливи нещасть на голову Жидів, одну мали вони потіху, а то, що первосвященник жидівський засів в палаті Ірода на торговиці й удержував там щось в роді двора. Яку мав він власть, не трудно означити. Суд життя і смерти належав до прокурора. Справедливість вимірювано після декретів з Риму. Одначе цікаво зазначити, що в царській палаті опріч первосвященника замешкав теж цісарський податковий урядник з цілим заступом писарів, митників, шпігунів і донощиків. Та всеж тим, що мріяли про волю, любо було знати, що головним правителем в палаті був Жид. Це пригадувало їм заповіди й обітниці пророків, коли Єгова правив племенами їх народа. Це було певним знаком, що Єгова не опустив їх. Тож терпеливо ожидали хвилі, коли син Юди правити ме Ізраїлем.

Вже вісімдесять літ і більше була Юдея римською провінцією. Цезарі мали досить часу пізнати примхи Жидів, а то, що не трудно було правити тим народом, коби тільки не нарушити його релиґії. Попередники Ґратуса зівсім не мішалися до релиґійних обрядів підвласного народа. Одначе він вибрав иншу дорогу. Першим його урядовим ділом було, що прогнав первосвященника Ганнаса, а його місце дав Ішмаїлови, синови Фабуса.

Чи сталося це з волі Августа, чи з волі самого Ґратуса, не будемо тут розбирати. Одначе зазначимо, що наслідки цего кроку були дуже поважні. В Юдеї були дві партії, партія шляхти і партія сепаратистів або народня. Коли помер Ірод і лишив своїм наслідником Археляя, ці обі партії получилися проти

него. Завзята йшла боротьба, аж вкінці Археляй пішов на вигнання. Тоді був первосвящеником Йоазар, якого ненавиділа шляхта а нарід обожав. З упадком Археляя упав і Йоазар. На його місце видвигнула шляхта Ганнаса, сина Сета. Проти него станула народня партія.

Серед цеї партійної ворожнечі побачила шляхта, що порадно для неї буде тісно звязатися з Римом. Вона пропонувала Римови перемінити Юдею в провінцію. Одначе коли прилучено до Юдеї теж Самарію, шляхта стратила свій вплив, і рахувала тільки на попертя Риму і свого власного богацтва. До приходу Валерія Ґратуса уміла шляхта задержати свою власть і в палаті і в храмі.

Ганнас був вірний Римови. Римська залога була на вежі Антонія. Римська сторожа стояла на брамі палати. Римський суддя робив справедливість цивільну і карну. Римська система податкова нищила нарід і висисала з него послідні соки. Хоть як тяжкі були обставини, Ганнас умів удержати нарід в спокою. Рим не мав ліпшого приятеля від Ганнаса.

Аж ось новий прокурор усунув Ганнаса з уряду. Ганнас віддав свої відзнаки свому наслідникови Ішмаїлови, а сам перейшов до партії сепаратистів, цебто народньої і станув її провідником.

Ґратус лишився без партії. Вогонь народнього невдоволення, що через пятнайцять років був придушений, почав назад приходити до життя. В місяць пізніще як Ішмаїл обняв свій уряд, приїхав прокурор до Єрусалима відвідати його. Жиди привитали його ворожо. Сикали і гукали на него. Одначе з прокурором прибула ціла когорта леґіонарів, щоб скріпити давню залогу палати. Горе смільчакам, що поважилисьби ставити який опір.Прокурор рішився для приміру тяжко покарати першого переступника.

Розділ другий.

БЕН-ГУР І МЕССАЛЯ

Маючи це пояснення, читач перенесеться тепер до одного з огородів палати на Сіонській горі. Було це полудне в половині місяця липня, коли горяч літа досягала самого вершка.

Огород був окружений зі всіх боків будинками, декуди на два поверхи високими. Веранди отінювали двері і вікна долішнього поверха, а ґалєрії обведені міцними балюстрадами прикрашували і захоронювали горішній поверх. Тут і там були переходи від одного до другого будинку і з них можна було бачити красу та величність цілої палати. Сам город представляв для ока гарний вид. Були там стежки і доріжки, трава і корчі, кілька великих дерев, рідкі окази пальми, апрікози і горіхи. У всіх напрямах спадала лагідно земля від середини, де находився басен з водою. Коли відчинити дверцята басену, вода витікала малими отворами і спливала в долину рівцями по обох боках стежок. Таким штучним способом був цей город приємним захистом від спеки, яка в цій околиці нераз дошкулювала людям.

Недалеко від басену находилася саджавка чистої води, яка кормила трощу і олеяндер. Коло цеї саджавки сиділи два хлопці, один девятнайцять а другий сімнайцятьлітний.

Хоч сонце падало на них повними пекучими лучами, вони на це не зважали і вели поважну розмову.

Оба вони були гарні з лиця і на перший погляд здавалося, що це браття. В обох були чорні очі і такеж волосся; обох їх обличчя були опалені сонцем, а ріст їх, як можна було судити із сидячої постави, відповідав їх вікови.

Старший був з відкритою головою. Свобідна туніка спливаюча до колін була одиноким його одягом. На ногах мав сандали. Сидів на синьому килимі розпростертому на лавці. Рамена і ноги були голі і такі опалені як його обличчє. Його ґраціозні рухи, його делікатні черти та його голос свідчили про його вище походження. Його туніка зроблена з мягкої

вовни, була сивавої краски. Береги туніки на шиї, рукавах і на долині були червоні. Шовковий пояс збирав туніку до купи на бедрах. З його одягу і вигляду мож було пізнати, що він Римлянин. Був це молодий Мессаля. Походив з шляхоцької родини, що її поважали навіть у Римі. Його дід був приятелем Брута. Опісля коли Октавій посягнув за римський престол, він попирав його. Коли Октавій засів на престолі Цезарів як Авґустус, не забув прислуг Мессалі, і обсипав його родину великими почестями. Пізніще, коли Юдея стала римською провінцією, всевладний цезар іменував сина свого старого приятеля головним комісарем до збирання податків. Це був батько молодця, якого ми щойно пізнали в огороді. Мессаля мешкав у королівській палаті в Єрусалимі враз із жидівським первосвященником.

Товариш Мессалі був дрібніщої будови тіла, а одяг його був з гарного білого полотна, після Єрусалимської моди. На голові мав покривало з полотна так построєне що міг закинути собі його на плечі. Коли приглянутись було близче чертам його обличчя, можна було пізнати, що він походив з жидівського роду.

Чоло Римлянина було високе і вузке, ніс острий і орлиний, тонкі губи тягнулися в простій лінії, студені очі під самими бровами.

Чоло Жидовина було низьке і широке, ніс довгий з надутими ніздрями, горішня губа виставлена понад долішню, а в кутиках легенько загиналася в гору. Борода округла, повні очі, овальні щоки легенько зарумянені надавали його обличчю милости, сили та краси. Краса Римлянина була сувора і проста. Краса Жидовина була богата й роскішна.

"Чи не казав ти, що завтра прибуде тут прокурор?"

Це питання поставив молодший з хлопців. Говорив він у грецькій мові, що тоді була досить розповсюднена.

"Так, приїзджає завтра," відповів Мессаля.

"Хто тобі сказав?"

"Я чув як говорив мому батькові Ішмаїл, новий ґубернатор в палаті, якого ви називаєте первосвященником. Правда, скорше можнаби цему повірити, якби це сказав Єгиптянин, котрого нарід забув що то є правда, або Ідумеєць, котрого нарід ніколи не знав, що то є правда; одначе щоби запевнитися, я говорив із сотником на вежі нині рано і він сказав, що робляться приготовання на приняття. Жовняри чистять свою зброю, свої щити і шеломи, позолочують свої орли і булави, чистять і відсвіжують комнати в палаті для додаткової залоги."

Мессаля говорив гордо і з зарозумілістю, а при тім показував байдужність. Він виховався в Римі, недавно звідтіль приїхав і набрався тамошньої моди і духа. В римськім світі в той час релігія упадала, а її місце заступала фільософія, і то фільософія сатири і сарказму. Замітка Мессалі про Єгиптянина та Ідумейця вказувала на його римську примху. Обличчє жидівського молодця глибоко зачервонілося на ті слова. Сидів мовчки і непритомно дивився у глибінь саджавки.

"В цім огороді ми пращалися," говорив далі Мессаля. "Твої послідні слова були: 'Мир Господень хай буде з тобою.' а я сказав: 'Хай боги опікуються тобою.' Пригадуєш собі? Кілько літ минуло від того часу?"

"Пять," відповів Жид і дивився у воду.

"Маєш причину бути вдячним. Кому? Може богам? Менше о те. Ти виріс на юнака. Греки назвалиби тебе гарним. Щасливий здобуток років. Скажи мені, Юдо, чи справді інтересує тебе приїзд прокурора?"

Юда звернув свої великі очі на товариша; його погляд був поважний і повний значіння. Його зір стрінувся з зором Римлянина.

"Так, пять літ Пригадую собі пращання. Ти пішов до Риму, я бачив як ти відїздив і плакав за тобою, бо любив тебе. Роки минули. І ось ти вернув до мене, вишколений і вигладжений як князь — я не жартую; а одначе... одначе я волівби бачити тебе таким як ти поїхав від мене, Мессальо."

Щоки Мессалі здулися байдужно і він сказав: "Тобі потреба пару лєкцій в мого учителя реторики, — дам тобі поручаюче письмо до него, коли схочеш послухати моєї ради. Серіозно, приятелю, в чім я змінився від свого виїзду? Один славний учитель льоґіки раз сказав: 'Зрозумій свого противника, заки даш йому відповідь.' Нехай я тебе зрозумію."

Жидівський молодець почервонів під цинічним поглядом товариша, одначе відповів твердо.

"Бачу, ти використав всі нагоди. Від своїх учителів ти набрався богато знання і других чеснот. Ти говориш свобідно, по майстерськи; одначе твоя мова криє в собі жало. Мій Мессаля, коли відходив, не мав отруї в своїй природі; ніколи в світі він не вжаливби свого приятеля."

Римлянин усміхнувся задоволений і гордо підкинув голову до гори.

"О, мій поважний Юдо, покинь свою пророчню і говори по простому. В чім я обидив тебе?"

Молодець глибоко вдихнув у себе воздух.

"За минувших пять літ я теж чогось навчився. Мої вчителі, Гиллел, Симеон і Шаммай може не рівнаються твоїм славним учителям. Їхня наука не обіймає забороненого поля, одначе хто сидів у їх стіп той збогатився знанням Бога, Закона та історії Ізраїля а результатом того є любов і пошана до всего що належить до них. У цій славній Колеґії я навчився, що Юдея не є такою як була давніще. Я знаю яка велика ріжниця між незалежним царством а нікчемною провінцією, якою є Юдея. Ішмаїл не є законним первосвященником і не може ним бути як довго жиє шляхотний Ганнас. Одначе він є левитом..."

"Досить, досить!" перебив йому Мессаля і злобно посміхнувся.

"Ах, тепер вже розумію тебе. Ішмаїл, кажеш, є узурпатором, одначе вірити радше Ідумейцеви чим Ішмаїлови, є після тебе жалом гадюки. На пяного сина Семелі, скажи мені, що то є бути Жидом? Всьо на світі, люде і річи, ба навіть небо і земля зміняється, одначе Жид ніколи не зміняється. Для него не-

ма ні вперед, ні взад. Він є таким, яким був його прабатько на початку. Гляди, ось тут на піску зачеркую колесо. Тепер скажи мені, чим поза це колесо є життя Жидовина? Тут Авраам, там Яків й Ісаак а посередині Бог. А колесо? Ні, на громи, колесо завелике. Ще раз його зачеркну." Він похилився, згладив пісок і потягнув по нім пальцями. "Гляди, цей знак від великого пальця, це ваш храм, лінії від других пальців, це Юдея. Чи поза тим зачеркненим місцем нічого вже нема вартісного? Штука. Ірод був будівничим і тому ви його прокляли. Малярство, різьба. Дивитися на них є у вас гріхом. Поезія? Вона у вас звязана з престолом. Хто з вас поза синагогою займається красноріччивістю? У війні — що здобудете в шістьох днях, стратите семого. Оттаке є ваше життя і такі його границі. Хто може заперечити мені сміятися з вас? Чим є ваш Бог в порівнанню до нашого Юпітра, що дає нам своїх орлів, аби нашим оружжям здобути цілий світ? Гілел, Симеон, Шаммай, Абталіон — хто вони в порівнанню до наших учителів, які кажуть, що всьо є гідним знання що можна знати?"

Жид піднісся. Кров ударила йому в обличче.

"Ні, ні, сиди спокійно, мій Юдо, сиди на місці," крикнув Мессаля.

"Ти насміваєшся з мене."

"Послухай ще хвилину," усміхнувся Римлянин з кпинами. "Я вдячний тобі, що прийшов зі свого старого батьківського дому повитати мене з нагоди мого повороту та відновити нашу дитинну любов — коли це можливе. Мій учитель на відхіднім сказав до мене: 'Іди та будь великим чоловіком і не забувай, що Марс тепер панує, а Ерос знайшла свої очі.' Він хотів тим сказати, що любов нічого не значить, а війна є всім. Так тепер у Римі. Шлюб є першим кроком до розводу. Цілий світ туди йде. Долів Ерос а вгору Марс. Я маю бути воїном, а ти, мій Юдо, я жалую тебе, чим ти будеш?"

Жид зблизився до саджавки. Усмішка не сходила з обличчя Мессалі.

"Я жалую тебе, мій Юдо. Зі школи до синаґоґи, потім до храму, а потім сам вінець, місце в Синедріоні. Таке марне життя. Але я..."

Юда поглянув на Мессалю і спостеріг на його обличчі зухвалу гордість.

"Але я — ах, ще не цілий світ підбитий. На морі є острови що ніхто ще не бачив. На півночі є народи, що ніхто їх ще не відвідав. Хтось має ще скінчити похід Александра на Далекий Схід. Бачиш, які нагоди має Римлянин?

По хвилині знова почав своє чваньковання.

"Одна кампанія до Африки, друга на Сцитів, потім леґіон. Звичайно люде кінчать на тім твою карієру, та не я. Я — на Юпітера, я — зміняю леґіон на префектуру. Подумай собі про життя в Римі — гроші, вино, жінки, забави, поети на бенкетах, інтриґи на царськім дворі, кістки цілий рік. Таке заокруглене життя — товста посада префекта — це моє. О, мій Юдо, тут Сирія! Юдея богата; Антіохія столиця богів. Я насліджу Киренея, а ти — ділитимеш зі мною моє щастя."

Така бесіда могла подобатися в Римі серед молодіжі патриціїв, одначе молодому Жидовинови вона не подобалася. Він був призвичаєний до поважної і суворої розмови чи дискусії. Жидівські закони, звичай і спосіб думання не позволяли на сатиру та штуку. Слів Мессалі слухав він з дивним почуванням; раз підоймалося обурння, то знова не знав як розуміти його слів. Гордість Мессалі не подобалася йому, потім дразнила його, а вкінці справляла йому діткливий біль.

Вкінці сказав він:

"Є такі, я чув, що можуть жартувати собі з будучности, одначе, мій Мессалю, я до них не належу."

Римлянин приглядався йому через хвилину. Потім відповів:

"Чому не сказати правди в жарті так як в притчі? Славна Фульвія пішла раз ловити рибу, та наловила більше як ціла компанія. Кажуть, що її гачок був позолочений."

"То ти не жартуєш?"

"Мій Юдо, бачу що я не скінчив ще," говорив Римлянин з горіючими очима. "Коли стану префектом, та збогачуся в Юдеї, зроблю тебе — первосвященником."

Жид відвернувся з гнівом.

"Не відходь від мене," сказав Мессаля.

Він затримався непевний що робити.

"На богів, Юдо, як пече сонце!" говорив патриції бачучи непевність Жида. "Пошукаймо тіни."

Юда відповів холодно.

"Ліпше розійдімся. Жалую, що прийшов. Я шукав приятеля, а знайшов—"

"Римлянина," доповів скоро Мессаля.

Жидовин затиснув руки, одначе погамував себе і пустився йти. Мессаля піднісся, закинув на плечі загортку й пішов за ним. Коли його наздогонив, поклав руку на його рамя і йшов з ним.

"Оттак ми ходили, коли ще були дітьми. Ійдім так аж до брами."

Юда не противився тій фаміліярности.

"Ти ще хлопець, я вже мужчина, тож так і говорю."

Римлянин говорив як учитель до свого ученика.

"Ти віриш у Парки? О, я й забув, ти Садукей; Ессени розумні люде, вони вірять у сестри. І я теж. Три сестри Парки всегда на дорозі, коли робимо те, що нам подобається. Сиджу та укладаю пляни. Біжу тут і там. І коли вже туй-туй маю сягнути рукою по світ, ножиці проклятої Парки Атропос заскрегочуть на знак, що смерть за плечима. Юдо мій, чого ти погнівався? Ти думав, що збогачуся рабунком Юдеї? Припустім, що так станеться. Як не я, то котрийсь другий з Римлянів це зробить. Чому-ж не я?"

Юда звільнив хід.

"Перед Римлянами були другі пани Юдеї," сказав він і підніс руку. "Де-ж вони, Мессальо? Вона всіх їх пережила. Що було, то назад повторюється."

Мессаля знова напушився.

"Парки мають вірних і поза Ессенами. Витаю тебе, Юдо, до нової віри."

"Ні, Мессальо, не рахуй мене з ними. Моя віра спочиває на скалі, що була угольним каменем віри моїх предків ще перед Аврамом, на умові Господа Бога з Ізраїлем."

"Який ти горячка, мій Юдо. Мій учитель бувби здеревів на вид такої горячки в мене в його присутности. Іще другі річи хотів я сказати тобі, та боюся тепер."

Коли зробили кілька кроків, Римлянин знов промовив:

"Думаю, що можеш вислухати мене, тим більше, що те, що скажу, тикається тебе. Я бажавби послужити тобі, гарний Ганімеде, від щирого серця. Люблю тебе, скільки можу. Я сказав тобі, що загадую бути воїном. Чому-ж і ти не мавби ним бути? Чомуж і ти не мавби виступити із вузкого колеса, яке я тобі показував?"

Юда не відповідав.

"Хто є нині розумними людьми?" говорив далі Мессаля. "Не ті, що говорять та морочать собі життя сварнями про мертві річи, про Ваалів, Йовів та Єговів; про фільософії та релігії. Подай мені одно велике імя, Юдо, не дбаю де за ним шукатимеш — чи в Римі, Єгипті, на Сході, чи тут в Єрусалимі, і на Плютона говорю тобі, воно належить до чоловіка, який здобув славу з матеріялу, який дала йому теперішність. Нічого не було йому святим, що не помагало осягнути цілі. Як було з Іродом? Як було з Макабеями. Як з першим та другим цезаром? Наслідуй їх. Тепер зачинай. Рим готовий помогти тобі так як поміг Ідумейцеви Антіпатрови."

Жидівський молодець дрожав із гніву. Брама огорода була вже недалеко, то й приспішив свої кроки, щоб утечи.

"Ах, Риме, Риме!" мимрив.

"Будь розумний," говорив далі Мессаля. "Покинь глупоші Мойсея та традиції. Поглянь на обличче Паркам, а вони скажуть тобі, що Рим є світом. Спитай їх про Юдею, а вони скажуть тобі, що Юдея є тим, чим Рим захоче."

Були вже на брамі. Юда задержався, лагідно здіймив руку Мессалі зі свого рамени і станув йому до обличчя. В його очах тремтіли слези.

"Я розумію тебе, бо ти Римлянин; ти не можеш зрозуміти мене, бо я Ізраїльтянин. Ти завдав мені великий біль, бо переконав мене, що ніколи вже не зможемо бути приятелями, як давніще були — ніколи. Тут ми розходимося. Нехай мир Бога предків моїх буде з тобою!"

Мессаля подав йому руку; Жидовин вийшов брамою. Коли він пішов, Римлянин задумався на хвильку. Потім і він пішов. Потряс головою і сказав до себе:

"Хай і так буде. Тепер Марс панує."

Розділ третій.

ЮДЕЙСЬКИЙ ДІМ

Від входу до Святого Міста, що нині називають брамою св. Стефана, вела дорога на захід рівнобіжно до північного фронту вежі Антонія. Поза Тиропейською рівниною зверталася дорога трохи на полудне а потім знов заверталася на захід аж доки не досягнули брами Суду. Тут скручувалася прямо на захід. Є це славна дорога Терпіння, Вія Дольозора, дороща християнському серцю від всіх других доріг на світі. В тім місці, де дорога оберталася на полудне, стояв мурований будинок і на него звернемо нашу головну увагу.

Будинок звертався на північ і на захід, по обох боках начотириста стіп довгий, на два поверхи високий і квадратової форми. Дорога від заходу була дванайцять стіп широка; від півночі не більше як десять. Мури будинку з грубого, тесаного каміня виглядали непривітно. З західнього боку були чотири вікна, від півночі тільки два, а всі вони на другім поверху. Входові брами були грубо ковані залізом а одвірки були з дорогоцінного мрамору. Всьо то вказувало, що мешкав там богатий чоловік, Садукей і в політиці і в вірі.

Недовго опісля як молодий Жидовин розійшовся з Римлянином коло палати на торговиці, задержався коло задних дверей описаного будинку і запукав. Невеликі двері, що були в брамі, відчинилися і впустили його до середини. Він ступав скоро і не завважив низького поклону дверника. Йшов вузким коритарем з камінними лавками по боках. Дванайцять, чи пятнайцять сходів завели його на внутрішнє подвірре, подовгасте, яке тягнулося з північного боку, на полудневий, окружене фронтами двоповерхових домів. Низчий поверх був поділений на відділи, а горішний окружений балюстрадами. Там вешталися слуги, працювали жорна, сохло розвішене одіннє. Бігали там веселі кури і підлітали голуби. У відділах стояли кози, корови, мули і коні. По середині стояло велике корито повне води.

Молодець перейшов бічним хідником на друге подвірре, обширне, квадратове, засаджене корчами і виноградиною. Кілька сходів завели його на другий поверх. Розпяті полотна закривали ґанок від промінів сонця. Ще одні сходи вели на крищу хати. Всюди панувала взірцева чистота. Ніде не було ні порошинки ані сухого листочка.

Кілька кроків від другого подвірря хлопець звернувся на право, перейшов попри корчі, що були в той час покриті квітами, і сходами дістався на ґанок. Звідси пішов у двері звернені на північ і дістався до своєї кімнати. На долівці, вистеленій камінними плитами був розпростертий великий килим. Молодець кинувся на килим обличчем до долу а чоло опер на розпростерті рамена. Так він спочивав.

Коли вже настала ніч, якась жінка прийшла до дверей і закликала його. Він відповів і вона зайшла до середини.

"Вже по вечері і ніч настала. Чи не голодний мій син?" спитала вона.

"Ні," відповів він.

"Чи не хорий ти?"

"Хочу спати."

..Твоя мати питала за тобою."

"Де вона?"

"У літнім домі, на криші."

Від підвів ся і сів.

"Дуже добре. Принеси мені що їсти."

"Що принести?"

"Що будь, Амра. Я не хорий, але мені якось ніяково. Якось не так мені любо як було нині рано. Новий біль, моя Амро. А ти знаєш мене дуже добре, ти ніколи мене не звела, тож принеси мені щось такого, що послужить за поживу і за лікарство."

Амра поклала руку на його чоло і запевнивши себе, відійшла зі словами: "побачу."

По хвилині вернулася і принесла дерев'яну миску, молоко, кусники білого хліба, печену курку, меду і соли. На мисці з одного боку була чарка повна вина, а на другому боці була засвічена лямпа.

Лямпа освітила кімнату. Стіни вигладжені, стеля спочивала на великих дубових бальках. Долівка вистелена, білими і синіми плитами. Кілька стільчиків з гарно вирізьбленими ніжками. Повисше долівки звисав великий килим. Так звичайно виглядала жидівська спальна кімната.

Та сама лямпа освітила й жінку. Присунула стільчик до килима її поклала на ньому дерев'яну миску. Сама клякнула оподалік, готова йому служити. Мала обличчє пятьдесятьлітної жінки. Скіра темна, темні очі, з яких відбивалося материнське чувство. На голові мала білий турбан. Вона була невільницею, египетського походження. Навіть святий пятьдесятий рік не міг принести їй свободи. Вона не дбала про це. Цей хлопець, якому вона обслугувала, був її життям. Вона плекала його в дитинстві, доглядала в хлопячім віці і не могла відірватися від него. Для її любови, ніколи не міг він бути дорослим чоловіком.

Підчас їди він один раз заговорив до неї.

"Пригадуєш собі, моя Амро," сказав він, "Мессалю, що давніще відвідував мене та нераз цілими днями гостив у нас?"

"Памятаю."

"Він поїхав до Риму перед кількома роками а тепер вернувся. Я був у него нині."

На обличчю молодця показалося велике незадоволення.

"Я знала, що щось сталося," сказала глибоко заінтересована. Ніколи не любила я Мессалі. Скажи мені всьо."

Одначе він відтягнувся, а вкінці, на кількаразову просьбу сказав: "Він богато змінився і більш нічого з ним не буду мати до діла."

Коли Амра забрала миску і він вийшов за нею з ґанку на кришу.

Криша хати є для людей того краю місцем забави, спальною кімнатою, збірним місцем родини, місцем музики, співу, танців і молитви.

Молодець перейшов поволи кришу і зблизився до вежі вибудуваної на північно західнім углі палати. Відсунув занавісу й увійшов до темної кімнати, освітленої лише зоряним небом, що заглядало до середини бічними вікнами. В одному куті побачив жіночу фіґуру оперту на подушечку. На звук його кроків на долівці, вахляр в її руках задержався, вона сіла і закликала його по імени.

"Юдо, мій сину!"

"Це я, мамо," відповів і поспішив до неї.

Клякнув перед нею, а вона обняла його раменами, пригорнула до серця і покрила поцілунками його голову.

Розділ четвертий.

ДИВНІ РІЧИ ЯКІ БЕН ГУР ХОЧЕ ЗНАТИ.

Мати вигідно оперлася на подущину, а син сів на килимі та зложив свою голову на її коліна. Обоє могли бачити через отвір вершки домів в сусідстві, темно синій пояс на заході (вони знали, що це були гори) і небозвід, якого тіниста глибінь блищала від звізд. В місті панувала тишина, лиш вітри повівали.

"Амра говорить мені, що тобі щось сталося," сказала мати й погладила ніжно обличчє сина. "Коли мій Юда був маленьким, я не противилась тому, коли маловажні справи клопотали його. Одначе тепер він вже мужчина. Він не повинен забувати," — її голос став дуже мягкий, — "що колись має стати моїм героєм."

Говорила тою самою мовою, якої колись уживала Ребека і Рахиля, коли співали Веняминови.

Слова матери заставили його подумати наново. По хвилині взяв матір за руку, і сказав: "Нині, моя мамо, прийшли мені на думку такі справи, що ніколи перед тим про них не думав. Скажи мені насамперед що я маю бути?"

"Не сказала я тобі? Маєш бути моїм героєм."

Не міг бачити її обличчя, одначе знав, що вона жартує. Став більш поважним.

"Ти дуже добра, дуже люба, мамо. Ніхто не любити-ме мене так як ти любиш."

Покрив її руку поцілуями.

"Знаю, чому ти хочеш, щоби я відложив це питання," говорив він далі. "Досі моє життя належало до тебе. Яка люба, яка солодка була твоя опіка наді мною. Я бажавби, щоб це тривало во віки. Одначе це неможливе. Така є воля Бога, що означеного дня маю стати своїм власником. Буде це день розлуки і тому для тебе прикрий день. Будьмо відважні. Я буду твоїм героєм, одначе ти справ мене на дорогу. Ти знаєш закон — кожний син Ізраїля мусить мати звання. Тому питаю тебе, маю пасти стада? Чи управляти ріллю? Бути писарем чи правником? Чим маю бути? Дорога, добра мамо, поможи мені знайти відповідь."

"Гамалиїл днесь навчав," сказала задумана.

"Коли так, я не чув його."

"Говорять, що Симеон унаслідив ґенія своєї родини. Може ти з ним проходжувався?"

"Ні, я не бачив його. Я був на торговиці, не в храмі. Я відвідав молодого Мессалю.

"Мессаля, щож він сказав, що так заклопотало тебе?"

"Він дуже змінився."

"Значить, що вернувся Римлянином?"

"Так."

"Римлянин!" говорила до себе. "Для цілого світа це слово означає п а н . Як довго був він в Римі?"

"Пять літ."

Мати піднесла голову і глянула у темну ніч. Він заговорив перший.

"Що Мессаля сказав, було прикре само собою; однак сказав це в такий спосіб, що я не міг стерпіти."

"Думаю, що розумію тебе. Рим, поети, промовці, сенатори, дворяне божеволіють від примхи, яку називають сатирою."

"Думаю, що всі великі народи є горді," говорив далі, не звертаючи уваги на слова матери. "Одначе гордість цього народа не така як других. В послідних часах і богів своїх не пошанують."

"Не пошанують богів," сказала мати скоро. "Неодин Римлянин каже собі покланятися."

"Правда, Мессаля не все був згідливим. Коли ще був малим, насмівався з чужинців, яких сам Ірод приймав з почестями. Одначе все ушанував Юдею. Доперва перший раз сьогодня в розмові зі мною насмівався з наших звичаїв і Бога. Я вкінці розійшовся з ним, бо знаю, що така булаби твоя воля. А тепер, дорога мамо, я хочу знати напевно, чи оправданий є Римлянин у своїй погорді. Чим я нищий від него? Чи наші люде є нищого походження? Чому маю я, навіть в присутности цезаря, почувати себе рабом? Скажи мені, коли я маю душу, і коли мені так подобається, чому не можу шукати почестей світа на всіх полях? Чому не маю підняти меча і насолодитись пристрастю війни? Як поет чому не маю співати на всі теми? Коли можу бути робітником металів, пастирем стада, купцем, чому не можу бути артистом як Грек? Скажи мені, мамо, чому не може син Ізраїля робити того всього, що Римлянин робить?"

Мати підвелася і голосом скорим та острим як його власний відповіла: "Розумію, розумію. Мессаля виховуючися між нами, був від дитинства неначе Жидом. Якби був тут зістався, можливо бувби приймив нашу віру і став прозелітом. Одначе його побут в Римі всьо змінив. Не дивуюся тій переміні, всеж таки міг лагідніще обійтися бодай з тобою. Лиш тверда, жорстока натура може забути свої перші любови."

Поклала руку на його чоло і пальцями бавилася його волоссєм а рівночасно її очі шукали найвищих звізд. І в ній відізвалася гордість. Хотіла дати йому відповідь, одначе над все на світі бажала, щоби ця відповідь була вдоволяюча. Признатися до низшости могло захитати його духа на ціле життя. Вона не була певна своїх власних сил.

"Не жінці відповідати на твої питання, мій Юдо. Відложім це на завтра і я попрошу Сімеона—"

"Не посилай мене до него," сказав коротко.

"Попрошу, щоб до нас прийшов."

"Ні, я бажаю чогось більше як знання. Правда, він може поучити мене краще як ти, моя мамо, одначе ти можеш дати мені того, чого він не може, можеш вложити в моє серце рішення".

Кинула скорим зором по синьому небі, щоби збагнути значіння його запитів.

"Коли бажаємо для себе справедливости, нерозумним є бути несправедливим зглядом других. Понижати неприятеля, якого ми побороли, значить, недоцінювати своєї власної побіди; а коли ворог має настільки сили, щоб підбити нас, то вже пошановання самих себе наказує шукати иншої причини нашого нещастя, а не приписувати йому низших прикмет як наші власні."

Ці слова сказала радше до себе як до сина. Потім продовжала:

"Будь бодрого духа, мій сину. Мессаля походить зі шляхоцького роду; його предки вславилися ще за часів республики і в воєнних і в державних справах. Пригадую собі одного кон-

суля того імени; вони належали до сенаторів і богато людей шукало їх опіки, бо все були вони богатими. Одначе коли твій приятель чванився своїми предками, ти міг завстидати його вичисливши своїх предків. Чванитися славними ділами предків, старинного роду, богацтвом, без важної причини, можуть лиш люде малого духа. Одначе і на тім полі ти міг успішно порівнатися з ним. Не може Римлянин чванитися своїм походженням перед сином Ізраїля. Початком Римлян було заложення Риму. Та не богато є Римлян, що можуть вивести свій рід від заложення Риму. Мессаля напевно не може. А погляньмо на себе. Представмо собі, що якийсь Римлянин схоче порівнати свій рід з нашим. Я відповім йому без вагання і без хвальби."

Тут задрожав її голос. Болісний спомин змінив її арґумент.

"Твій батько, мій Юдо, спочиває зі своїми предками, одначе я памятаю неначе нині той день, коли він і я з богато приятелями пішли до храму принести тебе перед Господа. Ми принесли в жертві голубів і я подала священикови твоє імя, яке він виписав у моїй присутности — Юда, син Ітамара, з дому Гур. Опісля імя це вписано до книги, в якій переховується родовід святої родини. Не можу тобі сказати, коли почався цей звичай переховування записків родоводу. Знаємо, що це робили ще перед утечею з Єгипту. Я чула як раз говорив Гілел, що Авраам почав цей список родоводу поклавши на початку своє імя а потім імена своїх синів. До цего спонукали його обітниці Господа, коли він і його наслідники зістали відлучені від всіх других племен. Тоді став він найвищим, найшляхотнішим і вибраним племенем на землі. Така сама була умова з Яковом. "В твоїм насінню благословенні будуть всі народи світа." Так сказав Ангел Авраамови. "Землю, на якій лежиш, дам тобі і твойому насінню." Так сказав сам Господь Яковови, коли він спав у Бетелю в дорозі до Гарану. Опісля розумні люде роздумували над справедливим поділом обіцяної землі і в тій цїли повстала книга родоводу. Обітниця благословенства цілій землі через патріярхів сягала далеко у будучність. Одно імя було вимінене в сполуці з тим благословенством — добродій

міг бути найнищим із вибраної родини, бо Господь наш Бог не робить ріжниці що до стану і богацтва. Тому, щоби це було ясне для будучих поколінь, які мали бути свідками цего, та щоби віддали славу кому вона належиться, спис цей мусів бути ведений з великою точністю. Чи так воно було?"

Вона з нетерпеливістю ще раз повторила це питання: "Чи справді родовід є точний?"

"Гілел сказав, що так, а він за всіх найліпше знає. Наш нарід був часто необачний у других справах закона, но ніколи в справі родоводу. Гіллел перейшов три рази книги родоводу і всьо знайшов в порядку. Жидівський родовід тягнеться непроривно через повних дві тисячі літ."

Вона замовкла на хвилинку аби дати синови час зрозуміти її слова.

"А тепер, мій сину, як може гордуватися Римлянин старинністю свого роду в присутности Ізраїля? Син Ізраїля, що береже стада свого на старому Рефаїмови, є шляхотніщим як найшляхотніщий Марсій."

"А я, мамо, після тих книг, хто я є?"

"Те що я говорила, мій сину, відносилося до твого питання. Я відповім тобі. Якби Мессаля був тут, мігби сказати, як і другі говорили, що родовід твій можна довести до часу, коли Ассирійці здобули Єрусалим і знищили храм зі всім, що було в ньому. Таке можливе було хиба в Римі, де римський родовід скінчився, коли варвари з заходу заняли Рим і через шість місяців перебували на знищеному місці, де стояв город. Одначе твій родовід тягнеться безперериво взад від Вавилонської неволі, взад до збудовання першого храма, взад до виходу із Єгипту. Маємо незбиті докази, що ти походиш в простій лінії від Гура, товариша Йозуя. Отже коли розходиться о шляхотне походження, чи треба тобі чого більше? Хочеш ще далі слідити твій родовід? Заглянь до четвертої книги Мойсея, де є вичислено сімдесять два роди від Адама і там знайдеш предка і творця твого роду."

Настала тишина в кімнаті на криші.

"Дякую тобі, моя мамо," промовив перший Юда і обняв її обома руками. "Дякую тобі з цілого серця мого. Ніхто не міг задоволити мене краще ніж ти. Одначе чи самий час вистарчить, щоб ушляхотнити родину?"

"Ти забуваєш, ти забуваєш; ми не опираємося на самому часі; нашою найвищою славою є, що Господь Бог вибрав нас споміж всіх народів світа."

"Ти говориш, мамо, про нарід, а я говорю про рід, про наш рід. Чим він відзначився від часу великого Авраама? Що великого доконав? Чим вславився понад другі роди?"

Мати не знала що відповісти. Їй здавалося, що він хотів задоволити свою нарушену гордість. Боялася, що не зрозуміла його добре. Вона чула, що її відповідь може вирішити його судьбу.

"Сину мій, Юдо мій," говорила вона і гладила його обличче. "Мені здається, що Мессаля є твоїм противником. Коли так, скажи мені, що він говорив тобі?"

Розділ пятий.

РИМ Й ІЗРАЇЛЬ—ПОРІВНАННЯ.

Молодий Ізраїльтянин розповів матері про свою розмову з Римлянином. Подрібно переповів її слова погорди Мессалі для Жидів та їхніх звичаїв.

Мати уважно слухала та міркувала собі. Юда пішов до палати ведений любовю до свого товариша дитинячих літ. Думав, що говорити муть про минуле, що знайде його таким як розійшлися. Одначе місто веселости і споминів хлопячих пригод, його товариш як дозрілий чоловік, говорив про будуче, про славу, яку здобуде, про богацтва і власть. Мати завважила, що розмова з Мессальом розбудила в Юді нові амбіції і боялася, що вони можуть відвести його від патріярхальної

віри. Цего як найбільше лякалася. Знала одну лиш дорогу, щоб не допустити до цего. Тому слова її навіяні любовою набирали мужеської сили а часом і одушевлення.

"Не було ще народа," говорила вона, "котрий не уважавби себе що найменше рівним другому; не було теж великого народа, якиї не уважавби себе найвищим. Коли Римлянин, мій сину, згорда дивиться на Ізраїля, і сміється з него, він робить те саме, що робили Єгиптяне, що робили Ассирійці та Македонці. Вони насміваються з Бога і результат буде той самий."

Тут її голос став дущим.

"Нема закона, яким можнаби опреділити вищість народів. Нерозумним є бути гордим і пустим є противитися гордости. Народи підносяться, досягають вершка, потім добігають своєї дороги і — гинуть або самі від себе, або з рук других народів, котрі захоплюють їх власть, забирають їхні посілости та на їхніх монументах виписують свої імена. Так вчить нас історія. Аби представити Бога і чоловіка у найпростіщій формі, я зачеркну просту лінію і колесо. Про лінію скажу: 'Це є Бог, бо він одинокиї вічно їде наперед'; а про колесо скажу: 'Це є чоловік, бо такиї є його біг.' Правда, судьби народів ріжняться, нема двох однакових. Одні є блище, а другі дальше від Бога. Тепер порівнаймо Жидів і Римлян. Найкраще можна порівнати щоденне життя народів. Можу сказати, що були часи, коли Ізраїль забував про Бога; одначе Римлянин ніколи Бога не знав. Тому рівнати їх не можна."

"Твій приятель говорив, що нема в нас ні поетів, ні артистів ні славних полководців. Тим хотів він — я думаю — сказати, що нема в нас славних людей. Одначе великим чоловіком, мій сину, є той, кого признає таким або кого поликав сам Бог. Один Перзієць карав наших грішних батьків; одначе другий Перзієць був призначений віддати нам Святу Землю. Потім прийшов Македонець, більший за перших двох і він пімстився за знищення Юдеї і храму. Кожного з тих мужів вибрав Господь для своєї цілі. А що були вони не Жидами, це не зменшає їх слави. Затям собі добре, що кажу."

"Люде думають, що найшляхотніщим заняттям чоловіка є війна. Одначе не дайся звести цею ідеєю принятою світом. Є закон, що мусимо покланятися чомусь, і цей закон буде тривати так довго, як довго є щось, чого ми не розуміємо. Молитва варвара — це зойк страху звернений до Сили; звідси походить їх віра в героїв. "Хто-ж є бог Юпітер, як не римський герой? Греки перші поклали Розум перед Силу. В Атенах мали промовці і фільософи більшу славу як воїни. Одначе ще перед Греками поклали наші предки на місце брутальности Бога. В нашім богослуженню нема зойків страху, ми співаємо Осанни і Псальми. Так отже Жид і Грек булиби повели людськість наперед і до гори, коли ось, прийшов Римлянин і понад Розум і Бога поклав свого цезара на престолі."

"Греки упали, одначе вплив їх лишився на Римлянах. Красноріччивість, поезія, штука — все те є грецьке. Римляне не винайшли нічого нового опріч военної штуки. Грецька слава запанувала над всім, одначе зі всіх народів світа один Ізраїль випередив Греків.

"О, безпощадне самолюбство Римлянина! Кровожадні рабівники! Земля дрожить під їхніми стопами. Враз з другими й ми упали, мій сину. Вони загарбали наші найсвятіщі місця, та ніхто не годен сказати, який буде тому кінець. Одначе це я знаю напевно. Вони можуть здавити Юдею та пожерти Єрусалим, але слава Ізраїля останеться світлом на небесах, якого вони досягнути не годні. Історія Ізраїля, це історія Бога, котрий писав їхніми руками, говорив їхніми мовами і сам він був у всьому доброму, що вони зробили: перебував з ними, дав їм закон на Синаю, вів їх через пустиню, у війні був їхнім проводником, в державі був їхнім царем, показував їм дорогу до правди, дорогу до щасливости і як мають жити і вкінці дав їм обітниці та заповіти скріплені його присягою. Сину мій, можливе це, аби нарід що жив з Єговою не виніс з того жадної користи? Можливе це аби життя і діла народа не приняли чогось божеського? Щоби ґеній народа не заключав у собі хоч одробину небесного?"

Мати замовкла на хвилину, потім говорила далі.

"Правда, Ізраїль не має ні малярів, ні різьбарів. Одначе сприт наших рук був обмежений забороною. "Не робити меш собі жадного кумира чи подобини всього." Всеж таки, скорше заки появилися на світі перші різьбарі, два Ізраїльтяне, Безаліль і Аголяб, що збудували Скриню Завіта, виробили з битого золота херувимів над скринею. Це були статуї людські і божі. Хто скаже, що не були вони прекрасні? Хто заперечить тому, що це були перші статуї, твір людських рук?"

"О, Скриня Завіта," скликнув Юда. "Прокляті Вавилонці, що знищили її."

"Потрівай, сину, май віру. Вона не знищена, але десь затрачена, схована в вертепах гірських. Гіллел сказав, що прийде день, коли знайдуть її і тут привезуть й Ізраїль танцювати ме перед нею і співати, як це робив за давних часів."

Мати зворушилася своєю мовою і слова її плили скоро і нагально. На хвилю відпочала, щоб застановитись і вернути до своєї теми.

"Ти така добра, моя мамо," сказав Юда з вдячністю. "Ніколи не перестану славити тебе. Гіллел і Шаммай не уміли би краще тебе говорити. Я наново почуваю себе вірним сином Ізраїля."

"Підлесний," сказала мати. "Не знаєш, що повторяю те, що чула від Гіллела, коли він мав розмову з софістом з Риму?"

"Хай і так, одначе слова твої від серця походять."

"На чім я станула? О так, пригадую собі. Я говорила, що наші жидівські предки спорудили перші статуї. Слухай, сину, я всегда представляю собі, що великі люде йдуть ґрупами через віки, поділені на ріжні народности. Тут Індіяне, там Єгиптяне а далі Ассирійці. Над ними трублять труби і повівають хороші прапори. По обох боках стоять люде і приглядаються їм. Одначе весь той час падуть на похід лучі Світла Обявлення. Хто несе це світло? Його несе наша юдейська кров. Тричі благословенні батьки наші, слуги Божі, що

бережуть заповіти. Вони є провідниками людей живих і мертвих. Вони напереді. Хоч би кожний Римлянин був Цезаром, наше не страчене."

Юда зворушився.

"Говори далі, мамо, молю тебе. Твої слова є звуком небесної музики."

Мати зрозуміла його зворушення і продовжала.

"Дуже добре, мій сину. Коли чуєш мельодію пророкині, зробиш те, що тобі скажу. Ужий своєї уяви і стань збоку зі мною, а перед нами перейдуть вибрані Ізраїля.. Ось вони йдуть — перші патріярхи, за ними слідують батьки племен. Я чую дзвінки їхніх верблюдів і блеяння їхніх черед. Хто це йде між ними? Старець, але око його не замрачене, його сили не виснажені. Він знав Бога лице до лиця. Полководець, поет, промовець, законодавець, пророк, величній як сонце зрання, своїм світлом затемнює всі другі світла, навіть найшляхотніщих Цезарів. За ним йдуть Судді. По тих слідують царі — Давид, военний герой, півець вічних пісень. Його син, богатший і розумніщий за всіх царів. Гляди, другі царі. Ось Ілія і Елисей, а це Ісаїя. А там далі — мій сину, поцілуй порох землі — там син Амоса, від котрого має світ обітницю приходу Мессії."

Мати похилилася над сином.

"Ти змучений," сказала до него.

"Ні," відповів, "я чув нову пісню Ізраїля."

Мати кінчила свою бесіду.

"Як знала я, мій Юдо, так показала тобі наших славних людей — патріярхів, законодавців, полководців, півців і пророків. А тепер подивися на найсильніщих з Риму. Напроти Мойсея постав Цезара, Тарквіна напротив Давида; Силлю напроти Макабеїв, одного з найліпших консулів напроти Суддів; Августа напроти Соломона — і робота скінчена. На тім скінчиться порівнання. Одначе подумай ще про пророків, — найбільших споміж великих людей."

Вона засміялася з глумом.

"Прости мені, та хиба-ж можна порівнати нашого пророка до римського ворожбита, що з нутра курки ворожить будучність? О, сину мій, Юдо, коли не противиться це порівнання Єгові, на останку хиба прийде нам порівнати Єгову з Юпітром, або радше діла слуг Єгови з ділами слуг Юпітра. А що до того—"

Вона говорила поволи, дрожачим голосом.

"А що до того, мій сину, служи Господеви, Господеви Богови Ізраїля, а не Римови. Для наслідника Авраама нема слави хиба на Господній дорозі, а там є богато слави."

"Можу я бути жовніром?" спитав Юда.

"Чому би ні? Чи не назвав Мойсей Бога чоловіком війни?"

Потім наступила тишина.

"Маєш моє позволення," сказала вкінці мати; "одначе, щоб ти служив Господеви а не Цезареви."

Це услівя задоволило його та за хвилину він заснув. Опісля мати піднеслася, підложила подушку під його голову, закинула на него накривало, поцілувала його сердечно й відійшла.

Розділ шестий.

НЕЩАСНА ПРИГОДА ҐРАТУСА

І добрий чоловік і злий мусить вмирати; одначе памятаючи науку нашої віри, ми говоримо: "Це нічого, він отворить очі в небі."

Коли Юда пробудився, сонце було вже високо понад горами; голуби перелітали стадами і тріпотали своїми білими крильцями, а на полудневому сході можна було бачити обрій Храму, неначе золота поява на тлі синього неба. Це був звичайний вид для Юди і повитав його лиш коротким поглядом. На краю коверця, близько него сиділа несповна пятнайцяти літня дівчинка, грала на малій арфі і співала:

Не пробудись, любве,
Навмань, на морі, що дріма;
Твій дух мене все так взива.
Не пробудись любве.
Святий спокій зі сну
Як блага дар Тобі несу.

Не пробудись, любве;
Країна снів — вона твоя,
І кожна мрія в ній свята.
Візьми з них цвіт, любве,
Та знов не важсь в вибір сама
Хибаб я снивсь Тобі знова.

Поклала арфу на долівку, оперла руки на коліна і ждала аж промовить до неї.

Не від річи буде сказати пару слів про дівчинку і цілу її родину, щоби читач тим краще познакомився з ними.

Богато було заможних родин жидівських, які тішилися прихильністю Ірода. Коли яка родина походила з старинного роду і посідала велике майно, то голову цеї родини уважано князем Єрусалима. Такому щасливому чоловікови віддавали почесть не тільки самі Жиди, але теж і чужинці, з якими вони були чи то в торговельних чи товариських зносинах, чи то в приватнім чи публичнім життю. Між тими людьми найвище становище не займав ніхто другий, як саме батько молодця, про котрого тут пишемо. Ніколи не відрікався він свого народа, одначе всегда був вірний цареви та совісно служив йому і дома і заграницею. Часом залагоджував він певні орудки в Римі і тут звернув на себе увагу Августа, котрий навіть бажав заприязнитися з ним. В його хаті були богаті дарунки від царів, якими він незвичайно дорожився. Очевидно такий чоловік не міг не бути богатим. Його стада випасали пастирі на рівнинах і гірських збочах; по містах над морем і в нутрі краю мав він свої торговельні доми; його кораблі приносили йому срібло

з Іспанії, де втой час находилися найбогатші копальні; його каравани приходили два рази в рік зі Сходу, наладовані шовком та корінцями. Його релігія була жидівська, строго придержувався Мойсеєвого закона і ритуалу; в синаґозі і в храмі знали його дуже добре; був докладно познакомлений зі Святим Письмом. Його любили учені книжники, а рабіна Гіллела він майже обожав. Він не належав до сепаратистів; радо гостив у себе чужинців зі всіх країв а Фарисеї обвинувачували його в тім, що нераз гостив у себе за столом навіть Самарян. Якби він не був Жидом, і жив, булиби говорили про него як про соперника Ірода Аттика; одначе він потонув на морі перед десятьма роками, в цвіті віку, жалуваний всюди по цілій Юдеї. Ми вже познакомилися з двома членами його родини, з його вдовою та сином; іще лишилася донька — то саме вона грала і співала своєму братові.

Тирзою звали її і зівсім була подібна до свого брата. Її риси були так само реґулярні як його і того самого жидівського типу. Пробивала з неї краса діточої невинности. Була в домашнім невибагливім одягу. Загортка зіпнята на правім рамени, свобідно спадала на груди і на плечі і підходила попід ліве рамя, так, що лиш половину горішньої части тіла закривала, а оба рамена були зовсім голі. Пояс збирав фалди її одягу на бедрах. На голові мала гарно мержаний очіпок. Мала кільчики в ухах і перстені на пальцях, нараменники і бренсолети — всьо з чистого золота. На шиї мала по майстерськи зроблений нашийник із золотих тонесеньких ланцушків, з котрого звисали перли. Краї повік були помальовані. Волоссє спадало на плечі двома довгими косами. Зі скрань по обох боках обличчя спадали два пасма закрученого волосся. Одним словом була це мила, ніжна красавиця.

"Дуже гарно, моя Тирзо, дуже гарно," сказав він з одушевленням.

"Моя співанка?" спитала.

"Так, і співанка і співачка. Має в собі грецьку принаду. Де ти її дістала."

"Пригадуєш собі Грека, що співав у театрі минулого тижня? Говорять, що він співав у палаті для Ірода і його сестри Саломи. Він виступав якраз після борні силачів, коли в театрі панував великий гамір. Коли дався чути його голос, нараз все утихомирилося і я могла почути кожне його слово. Цю співанку маю від него."

"Алеж він співав по грецьки."

"Одначе я співала по еврейськи."

"О так. Я гордий зі своеї сестрички. Знаєш ще другу таку гарну співанку?"

"Богато їх знаю. Але це пусте. Амра післала мене сказати тобі, щоб ти не сходив на долину, бо вона принесе тобі тут сніданок. Її лиш що не видно. Вона думає, що ти хорий, що тобі приключився страшний припадок вчера. Що це було? Скажи мені, а я поможу Амрі доглядати тебе. Вона знає богато єгипетських ліків, які ніколи нічого не помагали; але в мене є арабські ліки..."

"Що ще менше помагають як єгипетські," добавив Юда.

"Так ти думаєш? Дуже добре. Лишимо їх в спокою. Але ось тут маю щось далеко ліпшого." При тих словах піднесла руку до свого лівого вуха. "Ось тут амулет для тебе, щоб приносив тобі щастє. Дав його одному з наших предків славний перський ворожбит. Диви, який старий, вже й напис стерся."

Вона подала йому кільчик з уха. Юда взяв його до руки, поглянув на него і зі сміхом віддав її назад.

"Хочби я, Тирзо, вмирав, того "щасливого" каменя не вживавби. Це останки ідолопоклонства, недозволені кожному віруючому синови і доньці Авраама. Не носи його при собі, а кинь геть."

"Недозволено? Я не думаю. Наша мати носила це, сама не знаю кілько субіт в своїм життю. Воно оздоровило богато людей, більше як трое напевно. Диви, тут є знак рабінів, що вони одобрили це."

"Я не вірю в такі амулети."

Вона здивована глянула на него.

"Що скаже Амра?"

"Батько і мати Амри працювали в городі над Нілем."

"А Гамалиїл?"

"Він каже, що це безбожні винаходи невіруючих."

Тирза поглянула з недовіррем на кільчик.

"Що робити з ним?"

"Носи його, сестричко. Тобі гарно в ньому, хоч ти і без того гарна."

Вдоволена заложила кільчик на ухо, коли ввійшла Амра і принесла води і рушники.

Юда не був фарисеєм і скоро обмився. Служниця вийшла, а Тирза причесала його волоссє. Коли скінчила свою роботу, подала йому мале металеве зеркальце, яке носила після тодішнього звичаю при поясі, щоби бачив як гарно його зачесала. Між тим обоє говорили.

"Що ти скажеш на те, Тирзо? — я геть від'їду."

Її руки опали на долину з зачудовання.

"Від'їзджаєш? Де? коли? за чим?"

Він засміявся.

"За одним віддихом три питання. Яка ти розтріпана!" Потім він споважнів. "Ти знаєш, що після закона я маю мати якесь заняття. Наш добрий батько дав мені примір. Навіть ти знелюбилаби мене, якби в бездільности я марнував його прибуток. Їду до Риму."

"О, я поїду з тобою."

"Ти лишишся з мамою. Якби ми обоє поїхали, вона померлаби."

Веселість щезла з її обличчя.

"Ох, так, так. Невжеж ти мусиш іти? Тут у Єрусалимі можеш навчитися всього що треба для купця, коли ти про це думаєш."

"Одначе я не думаю про купецтво. Закон не вимагає того, аби син був тим, чим його батько був."

"А чимже иншим можеш бути?"

"Воїном," відповів гордо.

Її очі зайшли слезами.

"Тебе забють."

"Як така божа воля, хай і так буде. Одначе, Тирзо, не всі вояни гинуть."

Вона обвинула його шию раменами, щоб не пустити його.

"Нам так добре разом. Зістань дома, мій брате."

"Не все буде дім такий, як тепер є. Ти сама незадовго покинеш його."

"Ніколи."

Він усміхнувся, коли почув такі щирі слова.

"Князь племени Юди або якого другого племени незадовго прийде і забере з собою мою Тирзу, щоби була світилом у другій хаті. Що тоді станеться зі мною?"

Вона заплакала.

"Війна є ремеслом," говорив він далі поважно і спокійно. "Щоби навчитися цего ремесла, треба йти до школи. Та нема кращої школи як римський табор."

"Ти не будеш битися за Рим?" спитала без віддиху.

"Ба, навіть ти ненавидиш Рим. Цілий світ його ненавидить. Така моя відповідь. Зрозумій її. Так, буду боротися за него, коли в заплату навчить мене, як одного дня боротися проти него."

"Коли підеш?"

Чути було кроки Амри.

"Мовчи," сказав, "хай вона не знає, що я загадую."

Вірна невільниця принесла сніданок і поклала перед ним на стільчику. Сама станула на боці, щоб услугувати їм. Вони змивали пальці водою коли почули гамір. Стали наслухати і пізнали, що це військова музика на вулиці з північного боку хати.

"Військо з Преторюма. Мушу його видіти," крикнув Юда, підніся з килима і вибіг.

За хвилину був він на даху в північно-східному куті будинка, опертий о підмуровання, що піддержувало кришу. Так був

перенятий видом, що й не бачив Тирзи, котра стояла коло него і поклала руку на його рамя.

Криша на якій стояли, була вища від всіх других будинків. На схід могли бачити величезну вежу Антонія, де находилася військова залога нового ґубернатора. Вулицю, не ширшу, як на десять стіп почали заливати товпи людей, жінок і дітей, приваблених музикою.

За хвилину побачили сам похід. Спереду йшли легко уоружені воїни в великих відступах одні від одних. За ними йшли тяжко уоружені піхотинці, з великими щитами і списами. Далі йшли музиканти. За ними їхав на кони старшина з відділом кінноти. Потім знова слідувала колюмна тяжко уоружених піхотинців і так заповнила вулицю, що кінця її не було видно. Сильні мязи жовнірів, одностайний рух щитів з правого у лівий бік, блеск оружжя, певний виміренний крок, все те зробило велике враження на Юду. Головно звернув свою увагу на два предмети, на орла леґіонового, та на позолочену статую з розпятими крилами. Тим двом предметам віддавали люде божеську почесть.

Потім звернув він увагу на старшину, що їхав серед колюмни кінноти. Мав відкриту голову, впрочім був вповні уоружений. З лівого боку мав короткий меч а в руці тримав штилет, подібний до звою білого паперу. На його вид попадали люде у великий гнів. Зібрані на кришах домів вихилялися на вулицю, потрясали до него пястуками, викрикували й плювали на него. Жінки кидали до него своїми сандалами. Коли він під'їхав близче, можна було зрозуміти людські крики: "Рабівник, тиран, Римський собака! Проч з Ішмаїлом! Віддай нам нашого Ганнаса!"

Коли вже був зівсім близько, Юда побачив, що не був він такий обоятний на викрики людей як другі римські жовніри; його обличче було понуре і час від часу глядів на своїх противників.

Тепер пригадав собі Юда, що після римського звичаю показувався головний старшина публично з відкритою головою,

з лавровим вінцем. По цім знаку пізнав він, що це був Валерій Гратус, новий прокурор Юдеї.

Під першим вражінням почув Юда співчуття до римського урядника, та щоби тим ліпше приглянутися йому, коли переїздив саме попри його хату, похилився наперед о муровану загороду на криші де стояв і оперся рукою о цеглу, котра відставала від муру. Під напором його руки цегла зрушилася з місця і стала зсуватися на долину. Великий страх прошибнув крізь його тіло. Сягнув рукою, щоб зловити падаючу цеглу. Комусь могло здаватися, що він кидає цеглу. Це йому не вдалося. З розпуки крикнув на цілий голос. Жовняри глянули до гори. Глянув теж і сам прокуратор. Та в тій хвилині упала цегла на голову прокуратора і він повалився на землю мов мертвий.

Військо задержалося, їздці позіскакували з коней і поспішили закрити щитами свого начальника. Нарід-же, який приглядався цілій оцій події, зовсім не сумнівався, що цей напад на прокуратора був задуманий, з великою радістю приймив цей учинок. А нещасний молодець стояв у повному виді на скраю криші, неначе прикований до землі, та поражений думкою що з того вийде.

В одній хвилі лукавий дух злоби та пімсти захопив людей та пхнув їх наслідувати молодця. Люде хапали що попало їм до рук і стали кидати на військо, що задержалося на вулиці. Прийшло до боротьби. Очевидно, остаточно побідила дисципліна.

Тимчасом молодець що був причиною того всього, приступив до своєї сестри. Його обличче було дуже бліде.

"Тирзо, Тирзо, що станеться з нами?"

Вона не бачила, що сталося на вулиці, чула лиш метушню і викрики людей на кришах і знала, що робиться там щось страшного. Що це було, хто був цего причиною, та чи грозить яка небеспека її найдорощим, вона зівсім не знала.

"Що сталося? Що це значить?" спитала нагло залякана.

"Я забив римського ґубернатора. Цегла упала на него."

Вона відразу побіліла. Обняла його за шию і не сказавши ні слова, глянула йому до очей. Його страх перейшов до неї і в її очах знайшов покріплення для себе.

"Я не думав цего робити, Тирзо, — це був припадок," сказав спокійніще.

"Що вони зроблять?" спитала.

Глянув на вулицю, щоб побачити, що сталося з прокурором: Коли він жиє, до яких границь посунеться його пімста? Коли він забитий, що зробить нарід з римським військом? Побачив, що кількох жовнярів помагало Римлянинови сісти на коня.

"Він жиє, він жиє, Тирзо! Благословленний нехай буде Господь Бог батьків наших. Не бійся, Тирзо. Я поясню, як це сталося, вони пригадають собі нашого батька і його заслуги і нічого злого нам не зроблять."

Хотів завести її до літної хати, коли почув тріскіт на долині а потім гомін і крики розпуки. Задержався, щоб послухати. Крик повторився, потім почув стукіт богато ніг і голоси піднесені в лютости мішаючіся з голосами прошення. Вкінці далися чути зойки жінок в смертельному страсі.

Військо виломило північні двері і заняло дім. Його обняв великий страх і свідомість, що то за ним. На першу думку хотів втікати. Але де? Одні крила могли спасти його. Тирза заплакана зі страху вхопила його за рамя.

"О, Юдо, що це значить?"

Військо рубало слугів, а це голос матери. Чи справді це її голос? Зібрав всі свої сили і сказав до сестри:

"Стій тут, зажди на мене, Тирзо, я побачу що там діється і верну до тебе."

Його сили опускали. Вона притулилася до него.

Нараз роздався чистий, повний розпуки голос жінки. Пізнав, що це голос матери.

"Ходи, підемо разом."

На долині було повно війська. З добутими шаблями бігали по кімнатах. В одному кутку клячало кілька жінок збитих у

купу і молило милосердя. З другого боку жінка в порозриваним одягу, з волоссям розпущеним на обличче змагалася з жовніром, щоб вирватися йому з рук. Її крик був найсильніщий і підносився понад увесь гамір і метушню. До неї прискочив Юда неначе на крилах і крикнув — "Мамо, мамо!"

Вона простягнула до него руки і вже мав знайтися в її обіймах, коли якась сильна рука вхопила його і відсну́ла на бік. Юда почув, що хтось голосно сказав:

"Це він!"

Поглянув і побачив — Мессалю.

"Що, це заговорщик?" спитав високий, рослий леґіонар у блискучому оружжю. "Таж це ще хлопець."

"Пробіг," відповів Мессаля. "Що сказавби на це Сенека, що чоловік мусить бути старим, аби ненавидіти аж до убійства! Маєш його; а це його мати; там його сестра. Маєш цілу родину."

Юда забув про свою суперечку з Мессалею, про обиду, якої дізнав від него. Він бажав ратувати своїх дорогих.

"Поможи їм, о мій Мессалю! Пригадай собі наші діточі літа і поможи їм. Я — Юда — молю тебе."

Мессаля удавав, що не чує.

"Я більш тобі не поможу," сказав до старшого. "Там краща забава на вулиці. Проч з любовю, хай жиє війна!"

По цих словах відійшов. Юда зрозумів його і в гіркости душі молився до неба.

"В годину моєї пімсти, о Господи," молився, "нехай моя рука спочине на ньому."

З великим усиллям приблизився до старшого.

"О, пане, жінка, яку чуєш, є моя мати. Ощади її, ощади моєї сестри. Бог справедливий. Він заплатить тобі ласкою за ласку."

Здавалося, що ті слова діткнули його.

"На вежу з жінками!" крикнув, "одначе не зробіть їм жадної пакости. Я зажадаю їх від вас." Потім обернувся до тих,

що тримали Юду і сказав, "Дістаньте шнурів, звяжіть його руки і візьміть його на вулицю. Його кара заслужена."

Сейчас відвели матір. Мала Тирза в домашнім одягу, приголомшена страхом, пішла зі своїми сторожами. Юда поглянув на них в послідне і закрив очі, щоб вбити цей образ в свою память. Можливо, що й прослезився, но ніхто цего не бачив.

В ньому наступила переміна життя. Думаючий читач вже попередно завважив, що молодий Жидовин був з природи лагідний наче дівчина. Було це результатом любови. Він любив і його любили. Його життя не розбудило в нім грубших почувань його душі. Часами пробуджувалася в нім амбіція, одначе мала вона вигляд безформених мрій дитини, яка ходить понад беріг моря і приглядається припливаючим і відпливаючим великим кораблям. Одначе тепер все те розбилося і він лежав серед руїни свого малого світа любови. Можна представити собі, який це мало вплив на душу молодого Бен-Гура. Одначе не давав по собі пізнати яку переміну перейшов, опріч того, що коли підніс свою голову і наставив руки щоб звязали, невинна усмішка з кутинок його уст щезла раз на все. Тої хвилини він перестав бути дитиною і став мужчиною.

Загуділа трубка на подвіррю. На цей знак жовняри опорожнили хату. Богато з них випустило з рук видиму добич і порозкидали по долівці дорогоцінні річи, яких не могли сховати перед старшими. Коли Юда зійшов на долину, військо вже стояло в рядах, а старший ждав, аж послідний його розказ зістав виконаний.

Матір, доньку і всю службу вивели північними дверима. Зруйновані річи заступали їм дорогу. Жалібний плач слуг, деякі з них родилися в цій хаті, роздирав серце. Коли Юда побачив, як всіх їх перевезено попри него, тоді доперва порозумів величину пімсти прокурора. Оскільки можна було виконати приказ, ні одна жиюча душа не лишилася в хаті. Якби були знайшлися які люде, що серіозно думали про убійство

римського губернатора, судьба князівської родини Гур була достаточною для них престорогою.

Старшина ждав на вулиці, доки люде бодай на час не вставили дверей, які попередно розвалено.

На вулиці боротьба вже устала. Лиш денеде на кришах здіймався порох на знак, що люде ще ставлять опір римському війську. Відділ війська стояв на вулиці в порядку а число його зівсім не зменшилося. Юда про ніщо не думав опріч вязнів і дармо шукав очима своєї матери і сестри.

Нараз піднялася з землі якась жінка і бігцем пустилася до Юди. Кількох жовнярів хотіло задержати її, але надармо. Прибігла до Юди і вхопила його за коліна. Її грубе чорне волосся покрите порохом з землі закривало її очі.

"О, Амро, добра Амро," сказав до неї Юда, "нехай Бог тобі поможе, я не можу!"

Вона не могла і слова промовити.

Юда похилився і шепнув їй до уха:

"Жий, Амро, жий для Тирзи і моєї мами. Вони вернуться і.."

Жовнір не дав йому докінчити і віділхнув її на бік. Тоді вона підскочила на ноги і кинулася до дверей коритаря, що вів на порожне подвірря.

"Хай іде," крикнув старшина. "Запечатаємо хату і вона згине з голоду."

Люде вставили двері, потім замкнули другі двері з заходу і палата Гурів зістала замкнена.

Військовий похід вернувся назад до вежі. Там задержався прокурор доки не вилічився з ран і доки не розпорядив що зробити з вязнями. В десять днів пізніще відвідав Торговицю.

Розділ семий.

НЕВІЛЬНИК НА ҐАЛЄРАХ

На другий день прибув відділ леґіонерів до опущеної палати, позабивав всі входи до неї, запечатав їх восковою печаттю і на боках прибив латинську оповістку:

"Це є власність Імператора."

В день пізніще, коло полудня, прибув до Назарету десятник, з відділом десяти їздців. Вони прибули з полудня, це є від Єрусалима. Назарет був тоді маленьким селом, притуленим до боку гори. Одинока вулиця, що вела серединою села, була властиво стежкою, вибитою отарою, гнаною на пасовиско і приганяною домів. З полудневого боку Назарету розтягалася широка долина Есдраельон, а з горбків на заході можна було бачити береги Середземного моря поза Йорданом і Гермоном. Довкола Назарету розтягалися городи, винниці, садки і пасовиска. Денеде можна було видіти пальмові дерева, які надавали околиці орієнтальний вигляд. Хати були бідні, в нереґулярних громадках. Звичайно були квадратові, одноповерхові, з плоскою кришею, оброслі зеленою виноградиною. На границі Галилеї кінчився пояс посухи, який знищив сяке життя на горбах Юдеї.

Коли відділ кінноти в'їхав до села, затрубіла трубка. Звук її зробив маґічне вражіннє на жителів села. Відчинилися брами і входові двері хатів, а на вулицю виринули громади цікавих людей. Всім було цікаво побачити незвичайне там видовище.

Назарет стояв на боці від головної дороги. Тому не трудно зрозуміти, з яким почуванням повитали леґіонерів тамошні жителі. Їздці переїхали село і наближалися до криниці в північно східній частині села. Люде знали, що вони там задержуться, тож з цікавости поспішили гурмою за леґіонерами.

Всіх зацікавив вязень, якого вели їздці. Він йшов піхотою, був простоволосий і напів голий, зі звязаними взад руками. До його рук був привязаний посторонок, прикріплений до шиї

коневи. Кінські копита збивали таку куряву, що ціла громада була окутана жовтою мракою, а часом густою хмарою. Він йшов похилений наперед, спотикався на ногах, умлівав. Люде бачили, що він був ще молодий.

Десятник задержався коло криниці і зіскочив із коня. Те саме зробили й другі. Вязень повалився на поросі на вулиці, зівсім виснажений. Видко було, що його сили вже цілком вичерпалися. Коли селяне підійшли близче побачили, що це був молодий хлопчина. Вони раді були помогти йому, но не мали відваги.

Серед такого невідрадного положення, коли збанок з водою кружляв між жовнірами, надійшов якийсь чоловік дорогою від Сепориса. На його вид якась жінка в громади крикнула: "Дивіть, ось іде наш тесля. Тепер щось почуємо."

Чоловік, про якого говорено, виглядав статочно і поважно. Біле волосся виглядало з під його турбана, а ще біліща борода спливала йому на груди. Йшов поволи, бо був старий, а ще й до того ніс свої знаряди, сокиру, пилу, та вісний ніж. Видко було, що йшов без відпочинку довгу дорогу.

Задержався оподалік, щоб приглянутися зібранню.

"О рабіне, добрий рабіне Йосифе!" кликнула жінка і підбігла до нього. "Тут є вязень; ходи, спитай жовнярів про него, хто він такий, що він зробив, та що вони зроблять з ним. Ми хочемо знати."

Обличчє рабіна було спокійне. Він поглянув на вязня, а потім приступив до десятника.

"Мир Господній нехай буде з тобою," сказав з великою повагою.

"А з тобою мир богів," відповів десятник.

"Ви з Єрусалима?"

"Так."

"Ваш вязень ще молодий."

"Так, роками молодий."

"Можу спитати, що він зробив?"

"Він є убійник."

Люде повторили це слово з острахом. Рабін Йосиф питав далі.

"Є він сином Ізраїля?"

"Жидовин," відповів коротко Римлянин.

В серцях людей наново розбудилося співчуття до вязня. Римлянин говорив далі.

"Нічого не знаю про ваші племена, одначе знаю його родину. Може ви чули про Єрусалимського князя Гура, Бен-Гура. Жив за часів Ірода."

"Я бачив його," сказав Йосиф.

"Оце його син."

Люде не могли здержатися від окликів співчуття. Десятник сейчас приказав спокій і говорив далі.

"Він кинув цеглу на шляхотного Ґратуса, коли той переїздив вулицями Єрусалима. Було це передучера. Ґратус переїздив попри його палату, і він кинув цеглу з криші палати свого батька, думаю."

Це оповідання викликало серед зібраних велике негодовання до молодого вязня і люде гляділи на Бен-Гура як на дике звірря.

"Забив його?" спитав рабін.

"Ні."

"Засудили його?"

"Так, на ґалєри, на ціле життя."

"Нехай Бог йому помагає!" сказав Йосиф.

В той час молодець, що прийшов з Йосифом, одначе стояв незамічений позаду нього, положив на землю свою сокиру і підійшов до великого каменя при криниці та начер з неї збанок води. Все те сталося так спокійно і тихо, що навіть колиби сторожа хотіла спротивитися тому, не малаби часу, бо ось вже він стояв перед вязнем і подав йому напитися води.

Опер лагідно свою руку на рамени нещасного і Юда пробудився, отворив очі і побачив обличчє, якого ніколи не забув — обличчє хлопця його віку, отінене ясно-жовтавими кучерями; обличе освітлене темно синіми очима, а такими мякими,

такими повними любови і святости, що була в них вся сила і власть приказу і волі. Дух молодого Юди був затверділий терпіннями послідних днів і так огірчений кривдою, що бажав одної пімсти понад усе на світі; одначе під поглядом незнаного молодця успокоївся, ненависть його неначе стопилася і він став як дитина. Притулив уста до збанка і пив глибоко і довго. Ані слова не було сказано до него і він не сказав ні слова.

Коли випив, рука що спочивала на його рамени, піднеслася і спочила на його голові і задержалася там між запорошеним волоссям так довго, щоб вимовити благословенство. Після того незнайомий відніс збанок на своє місце на камени, взяв свою сокиру і відійшов до рабіна Йосифа. Всі дивилися на него — десятник, жовняри, селяне.

Так скінчилася сцена при криниці. Коли люде і коні напилися води, пустилися в дальшу дорогу. Одначе десятник змінив своє поступовання з Юдою. Підняв вязня з пороху і посадив його на кони за жовніром. Селяне Назарету вернулися домів, з ними пішов рабін Йосиф і його ученик.

І так перший раз стрінулися і розійшлись — Юда Бен-Гур і син Марії.

Кінець книги другої.

КНИГА ТРЕТЯ.

КНИГА ТРЕТЯ.

Розділ перший.

КВІНТІЙ АРРІЙ ПУСКАЄТЬСЯ НА МОРЕ

Місто Мізенум дало імя морському заливови, пару миль на полудневий захід від Неаполю. Днесь лишилися з него самі руїни. Одначе в двайцять четвертім році по Христі — бо до того часу перенесемо наших читачів — було місто Мізенум найважнішим містом на західному побережжю Італії.

Якби який подорожний прибув згаданого року до заливу насолодитися краєвидом, видрапавбися на мур, а маючи за собою місто, перед собою мавби прекрасний вид заливу. Вид цей був тоді такий чаруючий як і тепер. Бачивби побережже, якому нігде нема рівного, бачивби курячийся кратер вулькана, бачивби небо і филі такі мякі і темно голубі, бачивби Ішію по цім боці, а по тім боці Капрі. Його зір любувавбися прекрасним видом і мучивбися. Очі мучаться красою, так як мучиться піднебіннє солодощами. Остаточно спочивби його зір на видовищу, якого теперішній подорожний ніде вже не побачить. Понище муру побачивби половину римської запасної фльоти, як дрожала на якорах. З того зглядму було Мізенум відповідним місцем, щоб в ньому зібралося трьох могучих власників, які у добру хвилю поділили між себе цілий світ.

В давних часах була в мурі брама, в одному місці напроти моря. До неї вела вулиця, яка за брамою переходила в рівчак і сягала самої води.

Було це одного холодного вересневого ранка. Сторож на мурі збудився голосним розговором громадки людей, що зближалася вулицею. Поглянув хто надходить, а потім знов почав дрімати.

В громаді було двайцять до трийцять осіб, а більша частина з них були невільники зі смолоскипами. Смолоскипи кидали мало світла, а богато диму і заповняли воздух приємним запахом нарду. Власники йшли з переду, рамя в рамя. Один з них, десь в пятьдесятім році життя, троха лисий, з лавровим вінцем на голові, був між ними найстарший. Всі віддавали йому почесть і пошану та ціла ця церемонія була задля него. Всі були одягнені в обємисті тоґи з білої вовни, широко обмережані багряницею. Сторожеви вистарчило лиш поглянути. Він знав, не питаючи, що це були люде високого становища. Вони відпроваджували на корабель приятеля після нічної забави. Прислухаймося їхній розмові.

"Ні, мій Квінтіє," сказав один з них до того, що мав вінець на голові, "це злюща судьба забирає тебе так скоро від нас. Щойно вчера вернув ти до нас із вод за стовпами. Ти ще не призвичаїв добре своїх ніг до суші."

"На Кастора! коли вільно чоловікови клястися по бабському," сказав другий, троха підпилий вином, "не плачмо. Наш Квінтій іде знайти те, що стратив минувшої ночі. Не те саме грати в кістки на хитаючімся кораблі, що на березі, не так, Квінтіє?"

"Не зневажай судьби!" сказав третій. "Вона не плоха та не сліпа. Коли наш Аррій питає її в Анцюмі, вона відповідає притакуючо. А на морі вона з ним, коли держить керму в руці. Вона бере його від нас, та чи не вертає його нам все з новою побідою?"

"Це Греки забирають його від нас," добавив инший. "Зневажаймо їх а не богів. Вони навчилися торгувати та при тім забули воювати."

Так розмовляючи пройшла громада через браму і задержалася над берегом моря. Прекрасне ранішне сонце освітлювало перед ними залив. Старого моряка поздоровив плюскіт филь. Глибоко віддихнув, неначеб запах моря був миліший йому як пахощі нарду, і підніс руку в гору.

"Мої жертви були в Пренесте, а не в Анцюмі — і ось! Вітер з заходу! Дякую тобі, моя мамо-судьбо!" сказав щиро.

Приятелі повторили цей оклик, а невільники вимахували смолоскипами.

"Ось вона надходить," говорив він далі, показуючи на ґалеру що наближалася до пристані. "Чи треба морякови кращої любки? Як-же твоя Люкреція, мій Каюсе?"

Він глядів на наближаючийся корабель і гордий був з него. Біле вітрило вигиналося під подувом вітру, весла рядом гребли а корабель то поринав то підносився рівно до такту.

"Так, справді, щади богів," сказав він тверезо, дивлячись на корабель. "Вони посилають нам нагоду. Це наша вина, коли стріне нас завід. А що до Греків, ти забуваєш, мій Лентулюсе, що морські розбишаки, яких іду покарати, є Греками. Одна над ними побіда значить більше як сто побід над Африканцями."

"Як бачу, твоя дорога веде на Еґейське море?"

Моряк нічого не бачив поза своїм кораблем.

"Яка в него свобода рухів, яка ласкава гнучкість! Гляди!" Одначе в ту саму хвилину додав: "Прости мені, мій Лентулюсе, їду на Еґейське море, та що розлука наша така близька, скажу тобі причину, та задержи все те в тайні. Я бажавби, щоб ти не зневажав дуумвіра, коли стрінешся з ним. Він мій приятель. Торговля між Грецією і Александрією, як ви вже чули, є менша, ніж торговля між Александрією і Римом. Люде в тій частині світа забули святкувати Обжинки і Тріптолемій заплатив їм жнивами, яких не виплатиться збирати. На всякий спосіб торговля так зросла, що годі перепинювати її хочби на один день. Ви теж

чули, що Херсонеські розбишаки загніздилися на Чорнім морі, і на Бакха, нема над них зухваліщих. Вчера прийшла до Риму вість, що фльотою дісталися до Босфору, затопили ґалери коло Візантії і Халькедону, зруйнували Пропонтіса і ще не насичені, вдерлися на Еґейське море. Через це дуже налякалися торговці збіжжям, які мають кораблі у східній части Середземного моря. Вони бачили самого імператора і в слід за тим випливає днесь з Равенни сто ґалер, а з Мізенума," тут він перервав свою бесіду, щоб заострити цікавість приятелів, і по хвилині додав з натиском, — "одна!"

"Щасливий ти, Квінтіє! Бажаємо тобі найкращого успіху!"

"Це відзначення попереджує вищий уряд. Витаємо тебе, дуумвіре; нічого менше."

"Квінтій Аррій, дуумвір, — це звучить далеко краще, ніж — Квінтій Аррій, трибун."

Так то засипували вони його своїми желаннями.

"Я тішуся з другими," сказав підхмелений приятель, "дуже тішуся, одначе мушу бути практичним, мій дуумвіре; і доки не побачу, що справді піднесуть тебе до вищого уряду, не знаю чи сприяють тобі боги чи ні у тій справі."

"Моя дяка, моя дяка!" відповів Аррій говорячи до всіх разом. "Якби ви мали ліхтарні, я сказавби, що ви є ворожбитами. Пробіг, я піду це дальше і покажу які з вас ворожбити! Дивіться — читайте."

Витягнув з поли своєї тоґи звій паперу і подав їм кажучи: "Це дістав минувшої ночі, за столом — від Сеянуса."

Імя це вже тоді було славне в римськім світі, доперва пізніще опоганилося.

"Сеянус!" скрикнули всі в один голос і збилися в купку, щоб перечитати письмо міністра.

"Сеянус до Ц. Цецилія Руфуса, Дуумвіра.

"Рим, XIX Каль, Септ.

"Цезар дістав добрий звіт про роботу Квінтія Аррія, трибуна. Передо всім довідався про його хоробрість на західних

морях. З його волі згаданий Квінтій буде сейчас перенесений на Схід.

"Волею нашого Цезаря є, щоб ти сформував сотку ґалер першої кляси, з повним припасом, та післав їх без проволоки на морських розбишаків, які появилися на Еґейськім морі, та щоб Квінтій мав начальну власть над цею фльотою.

"Подробиці належуть до тебе, мій Цециліє.

"Конечність є велика, як сам пізнаєш з залучених донесень і з пояснень згаданого Квінтія."

"Сеянус."

Аррій мало звертав уваги на читання. Корабель зближався блище і блище і захоплював його зір. Дивився на него оком ентузіяста. Згодом потряс у воздусі звисаючі поли своєї тоґи; а у відповідь на цей знак, у призначенім до того місці, на заді корабля, показався червоний прапор. В той час кількох моряків показалося на чердаку, скоро видрапалися по линвах на машту і розпустили вітрила. Корабель закрутився задом, рух весел став скоршим, і з великою скорістю поров филю прямо до него і його приятелів. Він побачив цей рух і в його очах показалося вдоволення. Удачна робота керманича і певність з якою корабель чвалав наперед, були великими прикметами і богато могли заважити в битві.

"Кленуся на німфи!" сказав один з приятелів віддаючи йому звій паперу, "ніяково нам говорити, що наш приятель буде великим, він вже є великим. Наша любов має тепер нагоду насититися великими річами. Що ще маєш для нас "

"Нічого більше," відповів Аррій. "Те що ви довідалися тепер від мене, є вже старою новиною в Римі, передовсім між палатою і форумом. Дуумвір знає свою повинність. Всі розкази, що мені робити, де знайти мою фльоту, находяться на кораблі в запечатаному письмі. Колиж хочете принести жертву на якому престолі, моліться до богів за свого приятеля, котрий розбивати ме морську филю десь в напрямі до Сицилії. Ось і він," сказав Аррій обернувшися до корабля. - "Мене інтересує його

залога. Ці люде плавати муть і боротися будуть враз зі мною. Не легка це справа причалити до берега як цей, боком; приглянимося їх вправі і хистови."

"Невжеж цей корабель новий для тебе?"

"Ніколи ще його не бачив; навіть не знаю, чи знайду на ньому хоч одну знакому людину."

"Чи добре це?"

"Це маловажна справа. Ми моряки скоро познакомлюємося; наша любов і наша ненависть родиться серед наглої небеспеки."

Корабель належав до кляси званої "навес лібурніце," довгий вузкий, глибоко понурений в воду і приспособлений до швидкости і скорого обороту. Перед був прекрасний. Струя води, витрискаючи з переду, як посувався до берега, скроплювала боки, які лагідно вигнуті, зносилися в два хлопи понад чердак. По обох боках були фіґури Тритонів. Понизче переду, закритий водою, був прикріплений дзюб або ріг. Був це знаряд з твердого дерева, скріплений і окований залізом, якого вживали в бою як тарана. Сильний обруч обхоплював корабель від переду здовж боків й означував чердак; понизче обруча були три ряди дір, закритих воловою скірою, з яких виходили весла. Шістьдесять було їх з правого боку і шістьдесять з лівого боку. Дві грубі линви перекинені через перед корабля вказували на число якорів.

Проста будова верхньої части корабля вказувала, що корабель головно послугувався веслами. Маштовий стовп був приміщений трохи до переду від середини корабля. Одно лиш було велике квадратове вітрило.

Опріч моряків, що працювали коло вітрила, можна було бачити одного тільки чоловіка, що стояв на самім переді корабля з щитом у руці.

Сто двайцять дубових весел, білих і лискучих від безнастанного збивання водою, підносилося і понурялося в воді, неначеб порушала ними одна рука і гнала ґалеру наперед зі скорістю модерного парохода.

Так скоро і нагло приближалася ґалера до берега, що люде стоячі довкола трибуна занепокоїлися. Нараз чоловік стоячий на переді підніс руку до гори і дав знак. В слід за тим всі весла піднялися в гору, задержалися на хвилину у воздусі, відтак спустилися прямо в долину. В одній хвилі збурилася вода довкола корабля, забулькотіла і запінилася; ґалера задрожала в самих основах і станула неначе врита на місці. Чоловік напереді дав другий знак рукою. Весла піднялися і спали в долину. Одначе весла з правого боку звернені до керми, пхали до переду; весла з лівого звернені до переду, тягнули взад. Три рази весла так пхали і тягнули одні до одних. Корабель обернувся в правий бік, неначе на коливороті; відтак причалив лагідно до берега своїм довгим боком.

Тепер можна було бачити зад корабля у повному виді. Фіґури Тритонів прикрашали задню часть корабля як і передну; імя корабля було виписане великими буквами; з боку примішена була керма; на піднесенню сидів керманич, чоловік великого росту, в повнім оружжю, а його рука спочивала на линві від керми.

В той час коли корабель звертався, затрубіла трубка коротко і вересккливо і в одну мить висипалося на верх морське військо, всі в мосяжних шеломах, зі щитами і вповні уоружені. Коли морське військо стануло на поготівлю як до бою, моряки повилазили на линви й уставилися там в ряді. Старшина і музики заняли свої місця. Не було найменшого замішання. Все те вібулося в найкращім порядку. Коли весла доторкнулися берега, спущено місток з підвишення керманича.

Тепер обернувся трибун до своїх приятелів і сказав з повагою, яка ніколи його не опускала:

"Обовязок кличе мене, мої приятелі."

Він здіймив вінець з голови і подав його грачеви в кістки.

"Візьми цю мірту, ти щасливче," сказав. "Коли поверну, може відшукаю на тобі моє золото; як не віднесу побіди — не вернуся. Завіси вінець у твоїй кімнаті."

Відтак розкинув рамена і в щирих обіймах пращався з кожним з'окрема.

"Хай боги будуть з тобою, о Квінтіє!" промовили вони.

"Пращайте!" відповів.

Махнув рукою до невільників, що повівали смолоскипами й обернувся до ожидаючого корабля. Коли ступив на місток, відізвалися труби а над кораблем маяв багряний прапор або відзнака команданта фльоти.

Розділ другий.

ПРИ ВЕСЛІ.

Новий командант Квінтій Аррій стояв на покладі керманича корабля і приглядався розказам, які получив на кораблі від дуумвіра. Потім обернувся до гортатора (начальника гребців) і спитав:

"Яка в тебе сила?"

"Гребців двісті пятьдесять двох; десятьох поверх числа в запасі."

"Працюєш партіями по—"

"Вісімдесять чотирох."

"А зміни..."

"Було звичаєм зміняти що дві години."

Трибун застановився на хвилину.

"Це поділ затяжкий, і я його зміню, но не тепер. Весла не можуть спочати ні в день ні в ночі."

Потім сказав до старшого від вітрил:

"Вітер принагідний віє, нехай вітрила помагають веслам."

Коли ті два відійшли, сказав до ректора, або головного керманича:

"Як довго служиш на морі?"

"Трийцять два роки."

"Головно на котрих морях?"

"Між Римом і Сходом."

“Ти мій чоловік. Тебе бувби я вибрав.”

Трибун знова глянув на свої розкази.

“Попри Кампонельський ріг дорога вестиме до Мессини. Поза нею слідуй за вглибленням Калябрійського берега доки Меліто не стане по лівому боці, опісля... знаєш ти звізди, що правлять Йонським морем?”

“Знаю їх добре.”

“Опісля з Меліто веде дорога на схід до Китери. При добрій волі богів, не закину якоря аж в Антемонській пристані. Справа є дуже важна. Я полягаю на тебе.”

Аррій був второпним чоловіком. Він належав до тих людей, котрі хоч приносили жертви на престолах в Пренесте і Анцюмі, всеж таки були тої думки, що прихильність сліпої богині більш залежала від проворности, старання і розуму чоловіка, як від його дарів і жертв. Цілу ніч як визначний гість сидів за столом, пив і грав у кости, одначе морський подув вітру відживив у нім старого моряка і не міг спочити, доки не пізнав цілковито свого корабля. Знання не лишає нічого припадкови. Найперше познакомився з гортатором, потім з ректором, потім зі старшиною від вітрил і другими старшинами, як з командантом військової залоги, начальником складів, доглядачем кухні та звидів ріжні частини корабля. Нічого не проминув. Коли скінчив свої оглядини, він один зміж усіх на кораблі знав докладно які припаси були на кораблі на подорож і на можливі припадки. Познакомившися з усіма приготовленями, рішив тепер особисто познакомитися з людьми, які прийшли під його команду. А що це була дуже делікатна і трудна робота, котра вимагала богато часу, взявся до неї у свій власний спосіб.

В полудне того дня пересувалася ґалера попри Пестум. Все ще віяв західній вітер і дув у вітрила. Командант був цим дуже задоволений. Установлено корабельну сторожу. На переді карабля поставлено престіл, посипано його солею і ячменем, а трибун ставувши перед ним, вніс горячі молитви до Юпітра і Нептуна і всіх Океанідів, зілляв престіл вином і підкурив його

кадилом. Потімже, щоб краще познакомитися з своїми людьми, засів з повагою у великій кабіні.

Кабіна творила середню частину ґалери. Була шістьдесять стіп довга а трийцять стіп широка. Денне світло діставалося до неї трьома великими входами. Ряд стовпів довкола піддержував кришу, а близько осередка було видно машту, обвішану сокирами, списами і великими ножами. Кожним входом вели подвійні сходи, на право і на ліво. Над сходами були відчинені двері і ними падало денне світло до кабіни. Так отже ціла кабіна мала вигляд великої салі освітленої згори.

Кабіна була самим серцем корабля. В ній збиралися всі люде. Там вони їли, спали, вправлялися, відпочивали. Одним словом була вона збірним місцем всіх, що були на кораблі і підлягали строгим, як сама смерть, правилам, які обовязували всіх на морі.

З заду кабіни було піднесене місце, до якого вело кілька сходів. Там сидів гортатор, начальник гребців. Перед ним стояв стіл, що видавав із себе відгомін. Гортатор ударяв у стіл деревляним молотком до такту гребцям. По правім боці мав клепсидру, або водяний годинник, до означення часу, коли зміняти сторожу і гребців. Над ним було підвисшення, окружене позолоченим поруччям, де містилася кімната трибуна. Звідси можна було бачити весь корабель. В кімнаті був стіл, мняке крісло з поруччям, і софа. Ці знаряди були вигідні і коштовні.

Аррій зайшов отже до своєї кімнати, вигідно розложився у мнякім кріслі і пильно приглядався своїм підчиненим. Очевидно і вони гляділи на него з цікавістю. Він глядів на всьо допитливо, но найдовше спинився його зір на гребцях. І ти, читачу, зроби те саме. Одначе ти глядівби на гребців зі співчуттям, а трибун, як звичайно буває у старших, дивився, яких може сподіватися результатів.

Видовище було зівсім звичайне. Здовж обох боків кабіни були, як на перший погляд виглядало, три ряди лавок. Одначе, колиб близче приглянутися, видно було ряди підносячихся лавок, так, що кожна друга лавка була ззаду і повище першої.

а кожна третя повище і ззаду другої. Щоби примістити шістьдесять гребців з одного боку, треба було двайцять сиджень у кожному з тих трьох рядів. Одно сидження від вругого було віддалене три стопи. Таке розміщення сиджень давало кожному гребцеви доволі свобідного місця для рухів підчас праці.

Щож до гребців, ті що були в першім і другім ряді — сиділи, тіж у третім ряді мали довші весла і мусіли стояти. Весла були наладовані в держаках оловом, а в половині, де припадала точка рівноваги, були притверджені мняким язичком. Це давало їм спромогу легенько дотикатися поверхні води, хоч це рівночасно вимагало великої вправи, бо часом могла филя ненадійно ударити в весло, і викинути неприготованого гребця із його сидження. Кожне віконце, яким виходило весло, давало гребцеви, що сидів напроти него, богато свіжого і теплого воздуха. Над головами гребців находився чердак. В місці де долівка чердака опиралася о бік корабля, були широкі крати, якими падало на гребців денне світло. Під певним зглядом могли бути обставини гребців богато гіршими. Однак не треба думати що життя їх було солодке. Вони не сміли говорити один до одного. День за днем сідали у свої місця не сказавши ані слова. В часі роботи один не міг бачити одного обличчя. Підчас коротких відпочинків спали або хапали поживу. Вони ніколи не сміялися. Ніхто не чув, щоб котрий з них співав. І пощо говорити, коли зітхнення або стогін аж надто ясно говорили, що вони почували або мовчки думали.

О Сину Марії! Сьогодня має меч серце, — і Тобі за це слава! Так є тепер. Одначе в тих часах, про які пишемо, мучилися невільники на мурах, на вулицях і в копальнях, а ґалери торговельні і воєнні були ненаситні. Коли Друілій відніс першу морську побіду над ворогами, самі Римляне гребли веслами, і слава побіди належалася зарівно і гребцеви і воїнови. Одначе часи змінилися. Ряди гребців, які ми щойно бачили, показують хитрі пляни Риму. Майже всі народи світа мали там своїх синів, воєнних невільників, вибраних і призначених Римом на ґалери задля їхньої сили і витревалости. В однім місці є Брито-

нець, перед ним Лібієць, а позаду Кримієць. На другому місці є Скит, Ґалієць і Тебанець. Римський злочинець сидить поруч Гота, Лонгобарда, Жида, Етіопійця і варварів знад берегів Меотіс. Тут є Атенець а там червоноволосий дикун з Гібернії, а ще далі синьоокий велитень Цимбрієць.

Робота гребців не могла заняти їхнього ума, хоч були вони прості і звичайні люде. Сягнути веслом вперед, притягнути його, легко доторкнутися веслом поверхні води і понурити його у воду, отсе і ціла штука гребців; чим більш махінальні рухи, тим ліпші. Навіть коли звертали увагу на стан моря, робили це більш інстинктовно чим умислово. Так отже довголітня служба на ґалерах зробила тих нещасних терпеливими, бездушними і послушними. Вони сталися сильними в мязах, однак виснаженими на умі. Жили кількома щасливими споминами з минулого життя і переходили в стан отупіння і навички, а душа їх набиралася нечуваної витревалости.

Цілими годинами сидів трибун у вигідному кріслі і всьо переходив у своїй думці, опріч нещасної судьби гребців при веслах. Їх вимірені рухи, такі самі по обох боках корабля, по часові стали монотонними; і тоді став він приглядатися одиницям. Він списував на папері свої спостереження, які уліпшення можнаби завести на кораблі. Думав теж, що коли його виправа поведеться, зможе між морськими розбишаками знайти людей відповідних до весел на ґалерах.

Ніхто не записував імен невільників, приведених на ґалери як до гробу. Для вигоди означено місця при веслах числами, отже кожний невільник мав своє число.

Острий зір трибуна переходив з невільника на невільника і вкінці затримався на числі шістьдесятім. Це місце находилося трошечка повище першого ряду, а понище другого ряду.

Світло з кратів падало прямо на голову невільника означеного шістьдесятим числом і трибун міг докладно приглянутись йому. Був він випрямлений, як і другі невільники, майже зівсім голий, опріч закриття на бедрах. Трибун звернув на нього

пильніщу увагу. Цей невільник був дуже молодий, не більш двайцяти років.

Аррій не був з тих людей, що коли є на суші, то грають в кости. Він любив фізичні вправи і подивляв людей сильних і розвинених мязами. Часто заходив до ґімнастичних заведень і приглядався славним силачам. Від одного професора довідався, що фізична сила залежала не тільки від скількости але і від якости мязів. Найуспішніщими були ці силачі, котрі уживали не тільки сили мязів, але теж і сили ума. Нераз шукав він людей, якіб лучили в собі ці дві прикмети, однак даром. Силачі, яких бачив не задоволяли його вимог. Аж тепер побачив чоловіка, що підходив його вимогам і став слідити пильно його рухи.

На початку кожного руху весла, тіло і обличче гребця ставало боком до него; рух кінчився оберненнямся тіла до позиції, щоб тимлекше відіпхнути весло. Бачучи легкість і сприт, з яким гребець робив ці рухи, думав трибун, що невільник не щиро працює, а так від напасти. Скоро однак змінив свій погляд. Сила, з якою він сягав до переду, як вигинався відпихаючи держак, доказували, що уживав сили мязів. Та не лиш те. Він побачив, що той працював веслом з великою вправою, що придбав штуку веслування у великій мірі, та що лучив у собі силу і сприт у такій мірі, що викликав подив.

Так приглядаючися рухам невільника, Аррій завважив його молодість. Це спостереження зівсім його не зворушило. Він теж завважив, що невільник був якраз підхожого росту, а долішні й горішні члени його тіла були так гарно збудовані, неначе витесані з каменя. Здавалося, що рамена були троха задовгі, одначе цей закид ставав неумістний на вид великих жилавих мязів, які у певних рухах пучнявіли неначе великі узли. На круглому його тілі можна було відріжнити кожне ребро; а це був здоровий стан тіла, без одної краплі непотрібного товщу. Опріч того у всіх рухах гребця була певна гармонія, яка не тільки відповідала вимогам трибуна що до досконалости будо-

його тіла, але теж викликала його подив і загальне заінтересування.

Зараз опісля мав нагоду побачити повне обличчя невільника. Голову мав форемну, зрівноважену на широкім карку, який відзначався гнучкістю і принадою. Черти його обличчя вказували на східне походження. Пробивала з них ніжність, яка свідчить про шляхотне походження крови і чутливий дух. Побачивши це, трибун більш заінтересувався невільником.

"На богів," сказав він до себе, "цей молодець вразив мене. Він заповідається добре, мушу більш про него довідатися."

В той час невільник глянув прямо на трибуна.

"Жидовин! І хлопець!"

Під рівним поглядом трибуна, великі очі невільника ще більш розширилися, до голови ударила йому кров і в руках його задрожало весло. В тій хвилі гортатор ударив з гнівом молотком об стіл. Гребець здрігнувся, відвернув обличче від трибуна і спустив весло до такту. Коли вдруге поглянув на трибуна, незвичайно счудувався — стрінувся з ласкавим усміхом.

Між тим увійшла ґалера в просмик Мессіни, минула місто тої самої назви і по якомусь часі звернулася на схід, лишаючи за собою хмару диму над Етною.

Кілько разів вертав Аррій до своєї кімнати, пильно приглядався гребцеви і говорив до себе:

"Цей молодець має в собі духа. Жид не є варваром. Мушу більше про него довідатися."

Розділ третій.

АРРІЙ І БЕН-ГУР НА ЧЕРДАКУ.

Четвертий день минав і Астреа, — так називався корабель — гнала через Йонське море. Небо було чисте а вітер віяв, неначеби приносив добру волю своїх богів.

Щоби здогонити фльоту ще перед заливом на схід від острова Китери, де мали зібратися всі кораблі, Аррій нетерпе-

ливо приглядався кожному рухови своєї ґалери і загально був задоволений. Коли сидів у своїй кабіні і колисався у мягкому кріслі, думка його постоянно завертала до гребця число шістьдесяте.

"Знаєш ти чоловіка, котрий щойно вийшов із тамтої лавки?" спитав він по якімсь часі гортатора.

Як раз в той час міняли гребців.

"З лавки, число шістьдесять?" спитав собі гортатор.

"Так."

Гортатор приглянувся уважно гребцеви, котрий йшов до переду.

"Ти знаєш," відповів він, "що цей корабель доперва перед місяцем вийшов із рук будівничих, і люде такі нові для мене як і корабель."

"Він є Жидом," завважив задумчиво Аррій.

"Шляхотний Квінтій знається на людях."

"Він є дуже молодий," говорив далі Аррій.

"Одначе найліпший наш гребець," сказав тамтой. "Я бачив як його весло вигиналось, що ось-ось не зломилося."

"Якого він успосіблення?"

"Є послушний; більш не знаю. Раз мав просьбу до мене."

"Чого хотів?"

"Просив мене, щоб переміняти його раз на правий, а раз на лівий бік."

"Яку дав причину?"

"Сказав, що коли гребець веслує тільки з одного боку, то кушлявіє. Додав теж, що колись в часі хуртовини або бою може зайти потреба змінити його, і тоді він небогато зможе помогти."

"На богів! Це нова ідея! Що ще завважив ти на ньому?"

"Він богато перевисшує своїх товаришів."

"Під тим зглядом він правдивий Римлянин," сказав Аррій. "Знаєш, що з його історії?"

"Ані слова!"

Трибун задумався на хвилину і обернувся до свого крісла.

"Як буду на чердаку, коли він свобідний, пішли його до мене. Нехай самий прийде."

В дві години пізніще стояв Аррій на заді корабля. Він почувався як чоловік, котрий бачучи, що наближається до важної хвилі, нічого не може робити хиба ждати. Фільософи говорять, що такі люде є дуже спокійні і прихильно до всього настроєні. Керманич сидів на свойому місці, тримав руку над линвою, якою порушалися дві керми по обох боках переду корабля. Кількох моряків спало в тіні вітрила, а вгорі на машті стояв сторож. Аррій глядів на мапу, яка показувала напрям їх дороги, коли побачив наближаючогося гребця.

"Мій наставник назвав тебе шляхотним Аррієм і сказав, що твоя воля є, аби я тебе тут найшов. Ось я і прийшов."

Аррій побачив перед собою молодця, високого, жилавого, вилискуючогося до сонця, а під скірою грала в ньому здорова, червона кров. Цей вид подобався йому і подумав про арену. Але теж і поведення його зробило на нього добре вражіння. Вже з його голосу мож було пізнати, що бодай частину свого життя пробув серед кращих обставин. Його очі були чисті і широко отворені, більш було в них зацікавлення як зухвалости. Під строгим, приказуючим тоном пана не показалася на його убличчю ні найменша лінія, якаб зіпсувала його молодечу красу. Не мож було доглянути в його обличчю ні скарги ні отупіння, ні непевности. Видко лиш було сліди великого смутку, які вигладжує довгий час терпіння. Остаючися під цим вражінням, Римлянин промовив до него як старший до молодця, а не як пан до невільника.

"Гортатор сказав мені, що ти є найліпший гребець."

"Гортатор є дуже ласкавий," відповів молодець.

"Як довго працюєш на кораблі?"

"Около трьох літ."

"При веслі?"

"Не пригадую собі, щоб мав один день спочинку від него."

"Робота тяжка, не богато людей видержить один рік, а ти — ще молодець."

"Шляхотний Аррій забуває, що дух додає витревалости. При помочі духа, слабий часом розвивається, а сильний гине."

"З твоєї мови пізнаю, що ти Жид."

"Мої предки ще перед першими Римлянами були Жидами."

"Вперта гордість твого народа не загинула в тобі," сказав Аррій і завважив червоний румянець на долішній щоці гребця.

"Гордість не є ніколи така голосна як в кайданах."

"Що робить тебе таким гордим?"

"Я — Жид."

Аррій усміхнувся.

"Я ніколи не був у Єрусалимі," сказав він, "одначе я чув про тамошніх князів. Я знав одного. Він був купцем і його кораблі пороли филі морські. Він був гідний бути царем. З якої родини походиш?"

"Мушу відповісти тобі з лавки ґалери. Належу до невільників. Мій батько був князем в Єрусалимі і як купець мав кораблі, що плавали по морях. Його знали і шанували в гостинній палаті великого Августа."

"Його імя?"

"Ітамар, з дому Гур."

Трибун підніс руку з зачудованням.

"Ти — син Гура?"

По хвилині спитав:

"Що привело тебе сюди?"

Юда похилив голову, а його груди тяжко працювали. Коли опанував своє зворушення, глянув в обличче трибуна і відповів:

"Мене оскаржено, що хотів замордувати Валерія Ґратуса, прокурора."

"Ти?" скрикнув зачудований Аррій і подався крок взад. "Ти заговірник! Цілий Рим гомонів про цю подію. Я довідався на кораблі коло Льодінума."

Гляділи один на одного мовчки.

"Я думав, що родина Гурів зметена з лиця землі," промовив перший Аррій.

Болісний спомин придавив гордість молодця; на його обличчю показалися слези.

"Мамо, мамо! Моя маленька Тирзо! Де вони є? О трибуне, шляхотний трибуне, коли знаєш що про них," тут зложив він руки як при молитві, "скажи мені всьо що знаєш. Скажи, чи жиють вони, а коли жиють, де вони є? В якім находяться стані? Ох, молю тебе, скажи мені!"

Він наблизився до трибуна і станув так близько його, що руками доторкнувся його одягу.

"Від того страшного дня минуло вже три роки," говорив він далі, "три роки, о, трибуне, а кожна година цілим життям нещастя,—життям в безодні зі смертю і не було розради, хиба в роботі, — і весь той час ні слова від нікого, навіть шепоту. Ох, кобито в забуттю можна було забути. Колиб я бодай міг був скритися, перед цею сценою, як відірвали від мене мою сестру, як мати в послідне глянула на мене. Я дихав подувом зарази, я чув з'удар кораблів у битві, я бачив як хуртовина смагала море, і сміявся, а другі молилися. Смерть булаби мені освободженням. При веслі, — так, — у великім напруженню хочу забути події того дня, які досі мене переслідують. Подумай, маленька звістка мене ущасливить. Скажи, що повмирали, коли нічого гіршого не сталося з ними, бо щасливими без мене вони бути не можуть. Нераз серед ночі я чув, як вони кликали мене, я бачив, як вони ходили по воді. Ох, нічого нема правдивіщого як матірна любов. І Тирза — її віддих як запах білих лелій. Вона була наймолодшою віттю пальми — така свіжа, така чутлива, така ласкава і гарна. Вона виносила світло ранка цілий день. Вона входила і виходила з піснею на устах. І моя рука знівечила їх. Я—"

"Ти признаєшся до вини?" спитав строго Аррій.

Нагло і цілковито змінився вигляд Бен-Гура. Аррій глядів з зачудованням на него. Його голос став острий, затиснув руки, кожний мяз дрожав у ньому і очі його загоріли.

"Ти чув про Бога моїх батьків," сказав він, "про безконечного Єгову. На Його правду і всемогучість та на любов, з якою

Він зберігав Ізраїля від самого початку, кленуся — я невинуватий!"

Трибун дуже зворушився.

"Шляхотний Римлянине!" говорив далі Бен-Гур, "дай мені крихітку віри і пішли світло до моєї душі, бо їй стає темніще кожного дня."

Аррій відвернувся і проходжувався по чердаку. Потім станув нагло і спитав:

Чи мав ти суд?"

"Ні!"

Римлянин підніс голову здивований.

"Без суду? без свідків? Хтож видав засуд на тебе?"

Не треба забувати, що в часі свого упадку Римляне найбільш почитали закон у всіх його формах.

"Звязали мене і затягнули до вежі. Я нікого не бачив. Ніхто не промовив до мене. Слідуючого дня забрали мене жовніри до берега моря. Від того часу я став невільником на галерах."

"Якаж могла бути твоя оборона?"

"Я був хлопчина, замолодий бути заговірником. Ґратуса я зівсім не знав. Колиб я загадував забити його, це не був відповідний час ані місце. Він їхав серед свого леґіону, і це був білий день. Я не мав спромоги утечи. Я належав до кляси людей, яка дуже прихильно відносилася до Риму. Мого батька відзначив за услуги сам імператор. Ми могли стратити велику Нашу посілість. Певна руїна грозила мені, моїй матері і моїй сестрі. Я не мав причини до ненависти, з другого-ж боку, всякі міркування — майно, родина, життя, совість, Закон — які для сина Ізраїля є воздухом для віддиху — булиби здержали мою руку, хоч як велика булаби спокуса. Я не був божевільний. Я волів смерть як ганьбу? і вірь мені, молю, я й тепер так думаю.

"Хто був з тобою, коли упав удар?"

"Я був на криші хати, батьківської хати. Тирза була зі мною — при мойому боці — душа лагідности. Разом ми похилилися на поручче щоб бачити переходячий леґіон. Під мо-

єю рукою усунулася цегла і впала на Ґратуса. Я думав, що забив його. Який страшний ляк обняв мене!"

"Де була твоя мати?"

"В своїй кімнаті на долині."

"Що сталося з нею?"

Бен-Гур заломив руки і тяжко зітхнув.

"Я не знаю. Я бачив як тягли її — то всьо що знаю. Прогнали з хати всяке жиюче сотворіннє, навіть німу худобу і запечатали двері. Зробили це в цій цїли, щоб більше не вернулася. Про неї я питаю. Бодай одно слово. Коли хто, то вона була невинна. Я можу простити — вибач мені, шляхотний трибуне! Невільник, як я, не повинен говорити про прощеннє або пімсту. Я прикований до весла на ціле життя".

Аррій слухав уважно. Йому пригадався весь його досвід з невільниками. Колиб взяти під розвагу поведення молодця, він відгравав свою ролю знаменито; колиж почування його були правдиві, не мож було сумніватися, що він невинуватий. А коли він невинний, то з якою сліпою ненавистю ужито тут насильства! Цілу родину стерто з лиця землі, щоб надоложити за цей припадок. Ця думка потрясла ним.

Розумне Провидіннє так построїло людину, що хоч як грубе і криваве його заняття, він не виснажується морально; такі прикмети як справедливість і ласка, коли вони справді є в людині, будуть далі в ньому, як цвіти під снігом. Очевидно, трибун міг бути неумолимим, бо инакше не надававбися до свого високого звання. Міг теж бути справедливим, а почування кривди заставлялоби направити кривду. Залоги кораблів, на яких він служив називали його добрим трибуном. Годі краще описати його характер!

В цім випадку склалися обставини в користь молодця. Можливо, що Аррій знав Валерія Ґратуса і не любив його. Можливо, що знав старого Гура. Юда питав його про це, одначе, як пригадуємо собі, Аррій нічого не відповів.

Цим разом не знав трибун що робити і завагався. Мав він велику власть. Він був необмеженим паном корабля. Його

успособлення клонило його до милосердя. Юда здобув його віру. Одначе, сказав він до себе, нема чого спішитися — або радше треба спішитися до Китери. Годі тратити найліпшого гребця. Він ще зажде, познакомиться зі справою ліпше, переконаєсь, що це справді син князя Бен-Гура, та що заслугує на його згляди. Звичайно є невільники брехунами.

"Це вистарчить," сказав він голосно. "Йди назад на своє місце."

Бен-Гур поклонився; ще раз поглянув на обличче свойого пана, одначе нічого там не вичитав, що додалоби йому надії. Відвернувся поволи, потім глянув взад і сказав:

"Коли ще раз пригадаєш собі мене, о трибуне, не забудь що я молив тебе о одно слово про моїх — маму і сестру."

Відтак пустився йти.

Аррій з подивом глядів за ним.

"На богів!" думав він. "Коби так ще вишколити його, що за силач на арену! Що за бігун! На богів, що за мязи у него! —Гей! Стань!" сказав він голосно.

Бен-Гур задержався і трибун приступив до нього.

"Якби ти був на волі, що робивби ти?"

"Шляхотний Аррій сміється з мене!" сказав Юда і губи задрожали у нього.

"Ні, на богів, не насміваюся."

"Коли так, то з охотою відповім. Я віддавбися першому обовязкови життя. Нічого иншого я-б не знав. Я не спочивби докиб не знайшов своєї мами і Тирзи. Я віддавби кожну днину і кожну годину їх щасливости. Я служивби їм — не булоб вірнїщого раба. Вони богато стратили, одначе на Бога моїх батьків, я віднайшовби їм більш!"

Римлянин не сподівався такої відповіди. На хвилину він забув про що йшла бесіда.

"Я промовив до твоєї амбіції," сказав він відзискавши рівновагу духа. "А якби твоя мати і сестра вже померли, або немож було їх знайти, що тоді робивби ти?"

Обличчє Бен-Гура поблідло і він глянув на море. Вів з собою тяжку боротьбу, а коли поборов себе обернувся до трибуна.

"Питаєш що я робивби?" спитав.

"Так".

"Трибуне, скажу тобі правду. В ночи перед тим страшним днем, про який я тобі говорив, дістав я позволення стати жовніром. Цеї думки я є й тепер. Та що є лиш одна воєнна школа на цілому світі, до неї я пішовби."

"Палестра!" крикнув Аррій.

"Ні, — римський табор."

"Одначе перше мусиш навчитися орудувати оружжем."

Пан не повинен радити невільникови. Аррій побачив свій промах і в одній хвилі його голос і поведення стали холодними.

"Можеш іти," сказав, "та не будуй нічого на тім, що зайшло між нами. Може я лиш бавлюся тобою. Або, коли справді маєш яку надію, то вибирай одно з двоїх, або бути славним ґлядіятором, або бути жовніром. Як ґлядіятор, можеш колись здобути ласку імператора. Як жовнірови, нема тобі ніякої будучности. Ти не Римлянин. Іди."

В хвилину пізніще сидів Бен-Гур за веслом.

Робота чоловіка є легка, коли в него легке серце. Працювати веслом не було для Юди тяжкою роботою. В него ввійшла надія, як співуча пташка. Він пригадав слова трибуна: "Може я лиш бавлюся тобою?" Одначе скоро викинув їх з памяти. Він кормив свого голодного духа цею думкою, що великий трибун говорив з ним, і розвідував про історію його життя. Справді щось доброго з него вийде. Довкола него світило ясне і чисте світло обітниць і він молився.

"О Боже! Я правдивий син Ізраїля, якого Ти так полюбив! Поможи мені, молю Тебе!"

Розділ четвертий.

ЧИСЛО 60.

В заливі Антимона, на схід від Острова Китери зібралося сто ґалер. Там одного дня переглянув трибун свою воєнну фльоту. Опісля поплив до Наксосу, найбільшого з між Циклядів острова, що лежав по середині між Грецією і Азією, неначе великий камінь на головній дорозі, з якого мож було бачити всьо довкруги. Звідси міг теж отверто атакувати морських розбишаків, чи були вони на Еґейськім чи на Середземнім морі.

Коли фльота посувалася впорядку до гористих берегів острова, появилася на виднокрузі ґалера від півночі. Аррій поплив сейчас їй на стрічу і довідався, що це торговельний корабель, саме що в Візантії, а від команданта ґалери дістав дуже важні вісти.

Морські розбишаки були з найдальших закутків побережжя Чорного моря. Були там навіть з горла ріки Танаїсу. Свої приготовання поробили вони в найбільшій тайні. Найперше появилися над Тракійським Босфором і знищили всю фльоту яка там була. Опісля коло Гелеспонту, всьо що плавало по воді упало їх жертвою. Ціла їхня розбишацька фльота числила 60 ґалер, добре заосмотрених в людей і припаси. Командантом фльоти був Грек і керманичі добре познакомлені зі східними морями, були теж Греки. Годі було обчислити величину їх рабунку. Всіх огорнув страшний переполох. Не тільки на морі, але теж і по містах. Міста замикали свої брами, ночами люде стерегли брамів міста. Комунікація зівсім устала.

Деж находилися тепер морські розбишаки?

На це найважніще питання дістав Аррій відповідь.

Спаливши Гефестію на острові Лемонс, розбишаки поплили на другий бік до ґрупи Тессалійських островів, і після последних донесень, щезли в заливах між Eубеєю і Гелядою.

Такі були вісти.

Тимчасом зібралися на горбках і видних місцях жителі острова, щоб приглянутись незвичайному видовищу. Сто кораблів у взірцевому порядку хиталося на филях моря. Потім один відділ звернувся несподівано на північ а другі потягнули за ним неначе відділ кінноти. Вже дійшли до них вісти про напади морських розбишаків, і тепер приглядаючися білим вітрилам, були задоволені і вдячні. Що загорнув Рим сильною рукою, того всегда боронив; в заміну за податки давав їм безпеченство.

Трибун був задоволений з рухів неприятеля; був дуже вдячний своїй судьбі. Вона принесла йому скорі і певні вісти, вона приманила його ворогів до води, де лежала певна їх заглада. Він знав, яке знищення могла нанести одна ґалера на широкому морі, як Середземне, знав теж як трудно її знайти, або ушкоджену направити; одначе ті самі обставини збільшали його заслугу і його славу, колиб за одним ударом міг положити кінець цілому ремеслу морських розбишаків.

Колиби читач узяв до рук мапу Греції і Еґейського моря, побачивби Еубейський остров, розтягаючийся неначе зоборол проти Азії, лишаючи між нею і континентом великий канал сто двайцять миль довгий, а пересічно вісім миль широкий. Входом цего каналу від північі зайшла була колись фльота Ксеркcеса, а тепер увійшли ним відважні розбишаки з Чорного моря. Над Пелязґійським і Меліяцьким заливом були богаті міста і їх майно манило розбишаків. Аррій взяв усьо під розвагу і прийшов до переконання, що рабівники знаходяться десь понище Термопилів. Загадав отже замкнути їх з полудня і з півночі, а щоби цього доконати, не можна було і години часу стратити. Навіть овочі, вино і гарні жінки Наксосу треба було лишити позаду. Поплив отже незатримуючися, аж недовго перед заходом сонця побачив на обрію зарис гори Охи і керманич повідомив, що перед ними беріг Еубеї.

На даний знак ціла фльота здержала свої весла. Коли знов рушили з місця, Аррій повів один відділ з пятьдесяти ґалер, щоби зайти в канал із гори, а рівночасно другий відділ

мав обійти остров і дістатися до каналу з долини. Таким чином морські розбишаки дісталибися між два вогні.

Правда, фльота Аррія зістала поділена на двоє і кожна частина була слабша ніж фльота морських розбишаків. Одначе цей плян мав свої добрі сторони. Найперше порядок і дисципліна на римських ґалерах були взірцеві, а на розбишацьких ґалерах це було неможливе, хоч як відважними вони були. Опріч того застерігався Аррій на всякий випадок. Припустім, половина його фльоти зістала побита, тоді друга половина мала нагоду ударити на ворога пяного побідою і віднести остаточну побіду.

Між тим сидів Бен-Гур на своїй лавці, і звільняли його від роботи що шість годин. Відпочинок в заливі Антемони відсвіжив його так, що весло була забавкою для нього і гортатор на підвисшенню був задоволений ним.

Звичайно люде не здають собі справи з того, як легко їм на серці, коли знають де вони є і куди йдуть. Свідомість того, що чоловік загубився, приносить біль; та більш болючим є знання чоловіка, що жене на осліп в незнане місце. Привичка притупила цю свідомість у Бен-Гура, одначе тільки в части. Година за годиною, часом днями і ночами зарядом працював веслом і весь той час був свідомий того, що ґалера стрілою мчиться многими слідами по широкім морі. Рівночасно бажав знати, де він є, куди пливе. Одначе тепер, після розмови з трибуном, нова надія зродилася у його серці і розбудила в його грудях нове життя. Чим менший куток в якому перебуваємо, тим більша ця туга. Так воно було і з Бен-Гуром. Здавалося що він чує кожний голос посуваючогося корабля; він прислухався кожному звукови, неначеб це був голос, що приносив йому якусь вістку; дивився на крати над головами, а крізь них на світло і виглядав чогось, сам не знав чого. Були хвилі, що ледви здержався, щоб не спитати гортатора. Одначе нічого в світі, навіть сама битва не булаби більше здивувала цего високого урядовця, як запитання невільника.

За час своєї довгої служби на ґалєрах, навчився Бен-Гур пізнати по відблисках сонця, куди він пливе. Очевидно, це було можливе тільки в погідні дні, такі як саме тепер посилала трибунови його добра судьба. Від коли відплили від Китери, міг Бен-Гур з'орієнтуватися куди вони справлені. Зразу здавалося йому, що пливуть в напрямі до старого Юдейського краю. Кожний зворот з цего напряму відчував болісно. Прикро вразило його, коли нагло побачив, що корабель звернувся прямо на північ, недалеко острова Наксос. Чому змінив корабель свій напрям, не міг здогадатися. Треба знати, що ніхто з невільників на ґалєрах, отже і Бен-Гур, нічого не знали яка є ситуація і взагалі не інтересувалися цею подорожжю. Його місце було при веслі. Там держали його не питаючи, чи корабель спочивав на якорі, чи пори филі моря. Лиш один раз за три роки позволено йому виглянути на світ з чердака. Це було, коли мав розмову з трибуном, про що ми вже згадували. Він не мав поняття, що за ґалєрою, на котрій був гребцем, посувалася велика воєнна фльота в гарнім порядку. Не знав теж ради чого зібралася ця фльота і на кого ця виправа.

Коли сонце спустилося на долину і його лучі щезли з покладу корабля, ґалєра все ще прямувала на північ. Вже і ніч запала, одначе Бен-Гур не спостеріг жадної зміни. В той час розніся запах кадила по цілому кораблеві.

"Трибун є перед престолом," подумав Бен-Гур. "Чи можливе, щоб ми готовилися до битви?"

Став уважно приглядатися всьому.

Він був у многих битвах, та ні одної не бачив. Він чув їх з лавки, над собою і довкола себе, аж пізнав всі звуки битви, як співак знає мельодію пісні. Знав теж, які були вступні приготовання до битви, між якими ніколи не занедбано принести жертву богам. Обряд був такий самий, як на початку подорожі.

Треба завважити, що він інтересувався битвою, та не так як моряки і морське військо. Не інтересувала його і других невільників небеспека битви; одначе, колиб поражена була йо-

го фльота, а він остався при життю, могла наступити певна зміна його судьби. Часом свобода, а звичайно зміна його панів, а нові пани могли бути ліпшими.

За якийсь час засвічено ліхтарні і завішено їх при сходах. Трибун зійшов на долину. На його знак військо взяло на себе оружже. Трибун дав другий знак, і на покладі зібрано ріжні воєнні припаси. Списи, сокири і стріли у великих снопах зложено на долівці. Потім принесли посудини з запальним олієм і кошики повні звоїв бавовни. Потім бачив Бен-Гур, як трибун вийшов на своє підвисшення і надів на себе своє оружже, шелом і щит. Бен-Гур вже не сумнівався що це значить і тепер готовився на послідне пониження і ганьбу свого невільничого стану.

До кожної лавки гребця прикований був ланцюх з тяжкими наніжниками. Тепер переходив гортатор від гребця до гребця, від числа до числа і закладав ці кайдани на кожного ґалерника. Не лишилося їм нічого, як слухати. В разі нещастя не мали вони спромоги до утечі.

В цілій кабіні настала велика тишина. Кожний гребець за веслом почув свою ганьбу, та найбільш відчув її Бен-Гур. Він за всяку ціну бажав, щоб відложено ці кайдани на бік. За недовгий час почув дзенькіт кайданів вже недалеко себе. Знав, що вже на него приходить черга. Та чи не заступиться за него трибун?

Звідки зродилася така думка у серці Бен-Гура — з самолюбства чи з пустоти? Нехай сам читач здогадається, одначе в цю хвилю якраз така думка заволоділа Бен-Гуром. Він вірив, що Римлянин заступиться за него. В кожнім разі отся хвиля була пробою його почування до Бен-Гура. Коли готовлячися до битви він подумав про него, це булоби доказом, що уложив якийсь плян що до його будучности. Це булоби доказом, що він мовчки повисшив його понад других товаришів недолі. А такий доказ оправдувавби його надію.

Бен-Гур вижидав у великому напруженню. Час видавався йому віком. За кожним порушенням весла дивився в напрямі

до трибуна, котрий покінчивши свої приготовання, сів вигідно в своє крісло неначе на спочинок. Коли побачив це Бен-Гур, гірко усміхнувся і постановив вже більш туди не дивитися.

Гортатор приблизився. Тепер був він коло першого числа. Дзенькіт кайданів страшно звучав у його вухах. Гортатор дійшов до числа 60. Бен-Гур попав у розпуку, одначе спокійно підніс своє весло і наставив ногу гортаторови. В тій хвилі трибун піднявся і дав знак гортаторови.

Страшна резиґнація заволоділа Жидом. Трибун кинув зором на гортатора а потім на него. Коли Бен-Гур погрузив своє весло, здавалося йому, що ціла половина корабля була в полуміни. Нічого не чув що було сказано, йому вистарчило того, що кайдани безужиточно звисали з лавки і гортатор заняв своє місце за столом і бив до такту молотком у дошку. Відгомін від ударів молотка видавався йому прекрасною музикою. Він напружив свої груди і пер веслом з такою силою, що вигнуте, мало не трісло.

Гортатор підійшов усміхнений до трибуна і вказав на число 60.

"Що за сила!" сказав він.

"І що за дух!" відповів трибун. "На богів! Він ліпший без кайданів. Більше не закладай їх на него."

При тих словах він розсівся вигідно на свойому кріслі.

Година за годиною посувався корабель наперед. Море було гладке і спокійне. Найменший вітрець не ворушив поверхні води. Залога вільна від служби спала на долівці а Аррій на свойому місці.

Раз і другий змінили Бен-Гура, одначе не міг він і ока зажмурити. Три роки серед темряви, аж ось показався соняшний промінь. Страчений на морі серед виру, аж ось земля. Мертвий так довго, аж ось почув у собі життя, воскресення. Сон не надається до такої хвилі. Надія має до діла з майбутнім. Теперішність і минувшість є слугами майбутнього. Трибун розбудив у нім надію, і ця надія понесла його наперед в безконечність. Він почув, що смуток опустив його; що приверне-

ні зістали йому дім і достатки; його мати і сестра знова знайшлися в його обіймах. Отся думка робила його щасливим, щасливіщим як коли небудь перед тим в життю. Він і на хвилину не подумав про те, що жене неначе на крилах до страшної боротьби. Його щастя було повне, без примішки сумніву. Не було місця в його серці для думки про пімсту. Мессаля, Ґратій, Рим, і всі сполучені з тим гіркі спомини десь щезли, пропали.

На море спустилася густа літьма, як звичайно перед сходом сонця. Астреа мчала наперед в найліпшому порядку. В тій хвилі зійшов чоловік з чердака, скорим кроком приступив до кабіни, де спав трибун і збудив його. Аррій зірвався на ноги, заложив шелом, взяв меч і щит і пішов до команданта війська.

“Морські розбишаки недалеко. Будь готовий!” сказав і підійшов до сходів спокійний і певний себе.

Розділ пятий.

БИТВА

Кожна душа на кораблі, навіть сам корабель пробудився. Старші військові заняли свої місця. Морське військо уоружене стануло в рядах. Винесли на поклад снопи стріл і цілі купи сокир. При головних сходах уставлено в поготівлю до ужитку коробки з оливою і легко запальну бавовну. Засвічено додаткові ліхтарні. Наповнено ведра водою. Гребці, що мали зміняти тих, що тепер працювали веслами, зібралися під сторожею перед підвисшеним місцем гортатора. Провидінне вже так хотіло, що між ними знайшовся і Бен-Гур. Він чув над собою придавлений гук послідних приготовань. Моряки розпускали вітрило, розкладали сіти линв, приготовляли машини і обкладали боки корабля воловою скірою. Нараз запанувала на ґалері гробова тишина; кожний з острахом вижидав чогось непевного. Це означало, що всьо на кораблі було готове до бою.

Старшина на чердаку дав знак, який передано сейчас гортаторови і в одну мить весла задержалися.

Що це означало?

Кожний із сто двайцяти невільників, прикованих до ґалерів поставив собі це питання. Ніщо не підносило їх духа і не піддавало їм охоти. Їх не одушевляли ні патріотизм, ні любов гонору, ні почутте обовязку. Вони почувалися так як люде, гнані на осліп і безпомічно у велику небеспеку. Навіть найбільш приголомшений з них оперши ся о весло, думав о всім що могло статися, одначе нічого не міг надіятися. Віднесена побіда могла скріпити їх кайдани; а колиб корабель затопився або згорів, не було для них жадного ратунку.

Вони не питали що ділося поза кораблем. Проти кого йшли вони війною? Може проти своїх братів, приятелів або одноплемінників? Читач не повинен дивуватися, що в таких важних випадках Римляне приковували нещасних невільників до лавок.

Та не богато було часу на такі роздумування. Бен-Гур почув шум, неначеб з переду надпливали ґалери і Астреа хиталася серед розбурханих ними филь. Йому стало ясно, що там збиралася ціла фльота й уставлялася в порядку до битви. На цю думку в ньому живо заграла кров.

Передали гортаторови новий приказ. Весла погрузилися і ґалера легенько посувалася наперед. Всюди мертва тишина. Ні в середині, ні з надвору не чути було і найменшого голосу. Одначе кожний на кораблі інстинктовно готовився на з'удар. Здавалося, що сам корабель відчував це, здержував свій віддих і неначе кіт наставлявся до скоку.

В такому положенню годі означити час. Бен-Гур не міг і в приближенню сказати як довго вони плили. В кінці дався чути довгий, чистий і повний звук труб на чердаку. Гортатор бив молотком об стіл аж гомін йшов. Гребці сягнули веслами на повну віддаль до переду, погрузили весла і стали перти ними повною, злученою силою. Ґалера задрожала в самих основах і начеб скочила до переду. Далися чути другі труби, одначе

тільки з заду, ні одна з переду. Гребці з переду, близче гортатора захиталися, кількох вилетіло з лавки. Корабель відбився взад, задержався і кинувся вперед з більшою як перед тим силою. Страшний тріскіт і продираючий крик розніся понад звук трубів. Бен-Гур почув як щось під його ногами ломалося, розривалося на кусники і топилося. Люде на кораблі гляділи один на одного зі страхом в очах. Розніся крик побіди на переді корабля. Римський дзюб побідив. Гребці питали зором один одного, кого то ковтнуло море? Якою мовою вони говорили, з якого походили краю?

Нема відпочинку. Астреа погнала вперед. І коли вона гнала, моряки збігали на долину, мочили бавовну в оливу, і отікаючу подавали товаришам, що стояли на горі. А ці запалювали бавовну і викидали вогонь з ґалєри.

В тій хвилі перед ґалєри підніся до гори так високо, що передні гребці могли з трудом удержатися в лавках. І знова сердешний побідний крик Римлян а з ним зойк розпуки. Ґалєра підняла гаками ворожий корабель високо у воздух, щоб його опісля спустити і затопити.

З лівого і з правого боку, з переду і з заду змагався страшний крик. Часом прийшло до з'удару, ворожий корабель розбитий, потопав враз з залогою у морській пропасти.

Битва не була така одностороння. Раз-враз зносили на долину Римлянина в повнім оружжю і клали його заливаючогося кровю, часом умираючого, на долівку.

Час до часу вдиралися до ґалєри клуби диму і запахи печеного людського тіла і затемнювали блимаюче світло ліхтарнів. Бен-Гур знав, що вони перепливали через хмару диму з горіючого корабля. Знав він теж, що враз з кораблем горіли приковані до него гребці-ґалєрники.

Весь той час була Астреа в руху. Нараз задержалася. Весла зістали витручені з рук гребців і гребці покотилися з лавок. На чердаку страшний стукіт ногами, з боків страшне тертя кораблів. Перший раз заглушив крик і гамір удар молотка гортатора. Люде присіли зі страху на долівку, инші шу-

кали місця, щоб скритися. Наступив великий переполох. Серед тої паніки повалилося тіло долів сходами й упало під ноги Бен-Гура. Він побачив півнагий толуб, чорне волоссє на обличчю і щит з волової скіри. Це був білоскірий варвар з далекої повночі, якого смерть позбавила рабунку і пімсти. Як він тут дістався? Чи залізна рука підняла його з ворожого корабля і притягнула на Астреу, чи може варвари вдерлися на корабель? Римляне боряться на своїм власнім кораблі. Молодий Жид задрожав на цілому тілі. Аррій в великім небеспеченстві; може боронить свого власного життя. Як би його убили? О, недопусти до цего Боже Авраама! Надії і мрії, які так недавно прийшли, малиб остатися тільки надіями і мріями? Мати і сестра, дім, домашнє огнище, Свята земля—ніколи вже не мавби їх бачити? Над ним греміла метушня; поглянув довкола себе; в кабіні страшне замішання; гребці на лавках неначе спаралізовані; люде бігають на осліп туди й сюди; один лиш гортатор незмішаний на свойому місці надармо бив у дошку і ждав приказів трибуна. Бен-Гур глянув на гортатора і бачив в нім образ римського порядку і карности, яка здобула цілий світ.

Цей примір мав добрий вплив на Бен-Гура. Запанував над собою на стільки, що міг думати. Обовязок і почуттє гонору вязали Римлянина до його місця, одначе що вязало його? Чи не краще було йому утікати від невільничої лавки, як гинути невільником? Обовязком його було жити, хоч може не було в тім чести. Його життя належало до його народа. Він живо бачив перед собою свій нарід, як простягав руки до него, чув навіть його молитви. І він бажав піти до него. Він задрожав — затримався. Горе! Римський суд уносився над ним як прокляття. Як довго висів над ним цей суд, його утеча не принеслаби йому пільги. Ніде на цілому світі не було для нього місця, де він не чувбися беспечним перед римським правом; ні на суші, ні на морі. Він бажав свободи в обличчю закона, щоб міг жити в Юдеї, щоб міг сповнити синівський обовязок і посвятитися тій роботі. В инших краях він не міг жити. Милий Боже! Як він вижидав і молився о таке увільнення. Кілько ра-

зів його надії не сповнилися. Вкінці оживила його обітниця трибуна. Щож иншого міг думати римський полководець? І якби тепер його добродій мав бути забитий? Мерці не вертаються щоб сповнити обітницю жиючих. Не може так бути. Аррій не сміє згинути. А вкінці, чи не лучше згинути з ним, як остатися при життю невільником на ґалєрах?

Ще раз поглянув Бен-Гур довкола себе. На даху кабіни велася завзята боротьба. З боків ворожі кораблі ламали і торощили. Невільники на лавках надармо старалися розірвати свої кайдани, а коли бачили, що нічого не вдіють, ревіли мов несамовиті. Сторожа вийшла на поклад; не було найменшого порядку. Настала паніка. Один тільки гортатор стояв на свойому місці, спокійний, незмінений, без оружжя. В руках держав молоток і бив ним об дошку, а відгомін його ударів губився серед страшного заворушення. Бен-Гур в послідне глянув на него і скочив, щоб не утікати, а щоб знайти трибуна.

Невеличка просторінь ділила його від сходів, що вели на гору покладу. Він скочив наперед і вже був в половині сходів — вже оком засягнув криваво червоне від полумя небо, побачив кораблі по боках і море покрите кораблями і димовищем, бачив страшну боротьбу в місці де стояв керманич ґалєри, богато напасників, оборонців мало — коли нагло розскочилася під ним долівка і кинуло ним взад. Коли упав на долину, здавалося йому, що долівка підноситься і розбиваєсь на кусники; відтак в одну мить корабель роздерся на двоє, а море ненечеб ждало цеї нагоди і з сиком та піною вдерлося в середину. Бен-Гура окружила темрява і спінена вода.

Як міг молодий Жидовин ратуватися в такому страшному положенню? Правда, він був сильний на тілі, а небеспека, яка грозила його життю додавала йому свіжої сили. Одначе темрява, вир і шум води отуманили його.

Вир напливаючої води кинув ним як колодою вперед кабіни, де бувби потонув, як би не те, що викинула його назад вода враз із розбитими дошками і брусами ґалєри. В хвилі, коли піднесла його вода, він хопився чогось і не випустив з рук.

Йому здавалося, що був під водою цілий вік. Вкінці дістався на верх. Глибоким віддихом наповнив груди свіжим воздухом, стріпав воду з волосся і з очей, видрапався вище на колоду якої держався і розглянувся довкола.

Смерть чигала на него, коли був під филями; коли дістався наверх, вона ждала на него зі всіх боків.

Ціле море заляг дим як непроглядна мрака, лиш тут і там продиралися струї ясної полуміни. Скоро пізнав, що це горіли кораблі. Боротьба тривала далі; одначе не міг пізнати хто був побідником. Як далеко міг сягнути зором, бачив переплизаючі кораблі, які кидали за себе світла і тіни. Потім бачив як одні ґалери ударяли на другі і чув як страшно тріщало. Одначе найбільше небеспеченство було близько під рукою. Коли розбита Астреа потонула, на її покладі, як собі пригадуємо, була її власна залога і залоги двох других ґалерів, які заатакували її в той самий час. Всі вони пірнули під воду. Богато з них знов дісталося на верх і хапаючись чого небудь, що попадало під руки, часом кількох людей одної колоди або дошки, вели далі кроваву боротьбу. Часом хапалися в смертельні обійми і щезали під филями води. То знов ударяли мечами і сокирами, аж розбурхали воду довкола себе. Яке йому діло до їхньої боротьби? Вони всі є його ворогами. Кожний один з них бувби забив його, щоб здобути колоду, на якій ратувався. Став з поспіхом утікати з того місця.

Якраз в цій хвилі почув прискорений рух весел і побачив ґалеру справлену на него. Її перед видався йому вдвоє вищим як був на ділі а червоне світло на переді блимало неначе очі гадюки. Під її ногами розбивалася вода на піну.

Скоро відбився з того місця, і попихав свою велику і широку та трудну до кермовання колоду. Кожна хвилина була дорогоцінна; пів секунди могло спасти його або принести смерть. В тій страшній хвилі, коли послідними з'усиллями старався відіпхнути свою колоду з дороги ґалери, нагло з під води, не дальше як рукою можна було сягнути, виринув блискучий від золота шелом. Потім показалися дві руки з розтвореними

пальцями — великі це були руки і дужі — чого раз вхопилися, не випускали. Бен-Гур задрожав на цей несподіваний вид. А шелом піднісся над воду і два рамена стали на осліп дико бити об воду. Ось похилилася голова взад і світло впало на обличчє. Губи широко розкриті хапали воздух; очі отворені, но без виду, на обличчю смертельна блідість потопаючого. Що за страшний вид. В тій хвилі крикнув Бен-Гур радісно і коли голова потопаючого понурялася під воду, вхопив нещасного за ланцюх який переходив від шелома попід бороду і притягнув його до колоди.

То був Аррій, трибун.

Через хвилину вода пінилася і дуже бурилася коло Бен-Гура. Напружав усі свої сили, щоб не випустити з рук колоди й удержати голову Римлянина понад воду. Ґалера перейшла лишаючи за собою два пруги від весел. Нічого її не спиняло. Перепливала через голови з шеломами і без шеломів потопаючих людей. Потім щось затріщало а за тим дався чути жалібний рев і радісний крик. Дика радість обхопила серце Бен-Гура. Астреа зістала відомщена.

Битва велася далі. Ті, що ставили опір, почали втікати. Але хто побідником? Бен-Гур знав дуже добре, що його свобода і життє трибуна залежні від побіди. Підсунув під него колоду так, що трибун знайшовся на ній цілим тілом і тепер дивився, щоб його там удержати. Поволи стало свитати. Приглядався першим промінням сонця часом з надією, а часом зі страхом. Кого принесе день — Римлянів чи розбишаків? Як розбишаків, трибун страчений.

Вкінці настав повний ранок. Всюди спокійно, навіть вітрець не подує. З лівого боку побачив сушу, одначе так далеко, що й думки не було її досягнути. Тут і там бачив людей в такомуж положенню як і сам. Місцями було море чорне від вугля і курячихся недогарків. Гень далеко стояла ґалера, її вітрило подерте, весла нерухомі. А ще далі бачив рухаючіся цяпки. Могли це бути кораблі в утечі або в погоні, або перелітаючі білі птахи.

Так проминула одна година. Його неспокій збільшився. Коли не прийде скора поміч, Аррій може вмерти. Часом здавалося, що він вже помер, так лежав спокійно. Здіймив з него шелом, а потім з великим трудом нагрудник. Серце ще билося. Це дало йому надії. Ждав отже далі, бо нічого иншого не міг робити і молився на лад свойого народа.

Розділ шестий.

АРРІЙ АДОПТУЄ БЕН-ГУРА

Людина що приходить до себе після топленняся, більш терпить як коли топиться. Таке переходив і Аррій, а в кінці, на велику радість Бен-Гура відзискав мову.

Постепенно після недоладних питань, де він, хто і як його спас, став розвідуватися про битву. Непевність що до побіди привернула його скорше до свідомости. За хвилину став навіть богато говорити.

"Наше спасення залежить від того хто побідив. Я теж бачу що ти зробив для мене. Правду сказати, ти спас моє життя наражаючи своє власне. Я це отверто признаю і що небудь станеться, тобі належиться моя дяка. Та ще більш, коли щастя буде зі мною і ми видобудемося із цеї небеспеки, я віддячуся тобі як пристало Римлянинови, котрий мав спромогу і нагоду показати свою дяку. Одначе, одначе, ще побачимо, чи при твоїй добрій волі ти справді зробив мені прислугу; або радше, я-б бажав промовити до твоєї доброї волі," — він завагався, — "я хочу, щоб ти прирік, в одному випадкові, зробити мені найбільшу прислугу, яку один одному може зробити — тому, прошу, дай мені зараз твоє приречення."

"Коли ця прислуга не заборонена, я сповню її," відповів Бен-Гур.

Аррій відпочивав.

"Чи справді ти син Гура, Жидовина?" спитав по хвилині.

"Так як я сказав."

"Я знав твого батька—"

Юда присунувся близче, бо голос трибуна був слабий — присунувся близче і прислухувавсь пильно, думав, що почує вісти про дім.

"Я знав його і любив його," говорив далі Аррій.

Знов наступила перерва, серед якої думка трибуна зійшла на инший предмет.

"Як же це", говорив він далі, "щоб ти, син його, та не чув про Катона і Брутуса. Вони були великими людьми, одначе найбільшими в хвилі смерти. Своєю смертю вони лишили такий закон — Римлянин може непережити свого щастя. Чуєш мене?"

"Чую."

"Є звичаєм в Римі, що горожанин носить перстень на пальці. Ось такий на моїй руці. Возьми його."

Підняв руку до Юди, а цей зробив, як приказано.

"Тепер заложи його на свій власний палець.

Бен-Гур послухав.

"Цей перстень має своє значіння," сказав далі Аррій. "Маю посілости і гроші. Навіть в Римі уважають мене за богатого. Родини не маю жадної. Покажи перстень мойому слузі, котрий є зарядчиком в моїй неприсутности; знайдеш його в віллі коло Мізенума. Розкажи йому як цей перстень дістався до тебе і зажадай від нього щонебудь або й всього; а він не відмовить твойому бажанню. Як буду жити, моя вдяка буде більша. Дам тобі свободу і віддам твоїх близьких у твій дім. Зможеш робити, що тобі подобається. Чуєш мене?"

"Хибіж я міг не чути?"

"То прирікай. На богів—"

"Ні, добрий трибуне, я Жид!"

"То на свого Бога, або найсвятіщою присягою твоеї віри— прирікай, що зробиш що тобі скажу; я жду, дай мені свое приречення."

"Шляхотний Арріє, мені здається, що те, о що тут розходиться, є велика справа. Перше скажи мені твоє бажання."

"Тоді даш своє приречення?"

"Це значилоб дати приречення, — ох, слава Богу моїх батьків! Бачу, надходить корабель."

Звідки?"

"З півночи."

"Умієш сказати підсля зверхнього вигляду до кого він належить?"

"Ні. Моя робота була при веслі."

"Має прапор?"

"Не бачу ніякого."

Аррій замовк на хвилю глибоко задуманий.

"Все ще в напрямі до нас?"

"Так."

"Дивись, чи тепер не побачиш прапора."

"Немає жадного."

"Ані иншого знаку?"

"Має вітрило розпущене, і скоро посувається — то всьо що бачу."

"Римлянин, як побідник, мавби богато прапорів. Це ворожий корабель. Слухай тепер," говорив Аррій поважно, "слухай, заки ще говорити можу. Коли це ґалєра розбишаків, твоє життя беспечне. Може не дадуть тобі волі, може назад заставлять до весла, одначе тебе не убють. Що до мене я—"

Голос трибуна ослаб.

"На богів!" говорив далі рішучо. "Я застарий, щоб піддатися соромови. Нехай в Римі говорять, як Квінтій Аррій, як пристало римському трибунови, погиб зі своїм кораблем посеред ворога. Отсе, чого я від тебе хочу. Коли це розбишацька ґалєра, скинь мене у море і втопи мене. Чуєш? Присягни, що це зробиш."

"Не присягну," сказав твердо Бен-Гур, "ані не зроблю цего. Закон, що є святий для мене, зробивби мене, о трибуне, відвічальним за твоє життя. Візьми перстень назад," — він здіймив його з пальця — "візьми його собі і всі твої обітниці вразі визволення з цего небеспеченства. Суд, що післав мене до весла на життя, зробив мене невільником, одначе я не є невільником. Я є сином Ізраїля і бодай тепер я є своїм власним паном. Бери назад свій перстень."

Аррій мовчав неповорушний.

"Не хочеш?" говорив далі Юда. "Не з гніву ані з пімсти, а щоб увільнитися від ненависного з'обовязання, твій дар кину в море. Гляди, о трибуне!"

І він кинув перстень. Аррій чув як вода булькнула й замкнулась, одначе не дивився.

"По дурному ти зробив," сказав він, "по дурному для чоловіка в твойому положенню. Моя смерть не залежить від тебе. Життя це нитка, яку можу урвати без твоєї помочі. Коли це зроблю, що станеться з тобою? Люде, що рішилися вмерти, волять згинути з чужих рук, бо душа, яку приписує нам Плято, ворохобиться на думку самознищення; то всьо. Коли корабель належить до розбишаків, я зійду з цего світа. Я вже рішився. Я Римлянин. Успіх і честь є всім для мене. Одначе я хотів послужити тобі; ти не приймаєш. Перстень був одиноким свідоцтвом моеї волі серед теперішніх обставин. Тепер ми оба страчені. Я згину, жалуючи, що відобрано від мене побіду і славу; ти пожиєш, щоб пізніше згинути серед жалю, що через твій нерозум твої святі обовязки не зістали сповнені. Мені жалко тебе."

Бен-Гур бачив тепер ясно наслідки свого поступу, одначе не стратив духа.

"За три роки моеї неволі ти перший, трибуне, поглянув на мене ласкавим оком. Ні, ні! Був це одйн." Його голос урвався, його очі зайшли мракою і побачив перед собою обличчє молодця, який подав йому холодної води коло старої криниці в Назареті. "Всеж таки," говорив він далі, "ти був перший, що

спитав мене хто я. І коли я вратував тебе потопаючого, я теж думав, що богато зможеш помогти мені у мойому нещастю, одначе не робив я цего з самолюбства. Прошу, вір мені. З ласки Божої я ясно бачу, що ціль свою осягну тільки чесним способом. Моя совість говорить мені, що краще мені згинути з тобою, як бути твоїм убійником. Моє рішення таке тверде як і твоє. Хотьби ти, о трибуне, обіцяв мені весь Рим, і мав право робити таку обітницю, я ніколи не убивби тебе. Твій Като і Брутус є малими дітьми в порівнанню до Єврея, якого закону ви Жид повинуватися мусить."

"Алеж моє прошення. Чи—"

"Твій приказ мавби більшу власть, одначе й він не зворушить мене. Я сказав."

Оба замовкли і ждали.

Бен-Гур часто поглядав на наближаючийся корабель. Аррій спочивав з замкненими очима, обоятний.

"Ти певний, що це ворожий корабель?" спитав Бен-Гур.

"Так здається мені," була відповідь.

"Задержався і спускає човен з боку."

"Бачиш його прапор?"

"Чи нема иншого знаку, щоб пізнати чи це римський корабель?"

"Римський корабеь має шелом на вершку машти."

"Будь доброго духа, бачу шелом."

Аррій все ще не був певний.

"Люде в малім човні ратують потопаючих. Розбишаки не мають милосердя."

"Може потрібно їм гребців," відповів Аррій. Він пригадав собі, що сам так нераз робив. Ратував потопаючих ворогів, щоб ужити їх як гребців на ґалєрах.

Бен-Гур уважно приглядався рухам чужинців.

"Корабель відпливає," сказав він.

"Куди?"

"З правого боку від нас є ґалєра, здається опущена. Ко-

рабель прямує до неї. Вже коло неї. Посилають людей на її поклад."

Аррій отворив очі. Вже не був байдужний.

Дякуй твойому Богови," сказав до Бен-Гура, поглянувши на ґалєру, "дякуй твойому Богови, так як я дякую своїм многим богам. Розбишака бувби затопив, а не спасав цего корабля. По цім ділі і по шеломі на машті пізнаю, що це Римлянин. Моя побіда. Не опустила мене судьба. Ми спаслися. Дай знак рукою. Кричи до них. Клич їх сюди скоро. Мене зроблять дуумвіром. А ти... Я знав твого батька і любив його. Він справді був князем. Він навчив мене, що Жид не є варваром. Я візьму тебе з собою. Зроблю тебе своїм сином. Подякуй свойому Богові і клич моряків. Спішись! Треба гнати за розбійниками. Ні один з них не сміє спастися! Клич їх скоро!"

Юда станув на колоді. Дав знак рукою і кричав що сили. Вкінці завважили його моряки в малому човні і скоро забрали їх.

На ґалєрі приняли Аррія зі всіма почестями належними героєви, любимцеви Щастя. З великим зацікавленням вислухав подробиць про закінчення бою. Коли виратувано всіх недобитків на воді, Аррій казав виставити на ґалєрі прапор команданта і поспішив на північ, щоб получитися з фльотою і довершити побіду. В означений час надплило пятьдесять ґалєрів в долину просмику, окружили втікаючих розбишаків і стерли їх з нащадком. Ні один з них не спасся. Для доповнення побіди захоплено ще двайцять ворожих ґалєрів.

Опісля вернув Аррій з виправи до Мізенума, де щиро привитали його приятелі. Коли завважили в його товаристві молодця, питали хто він такий. Тоді трибун оповідав, як цей молодець виратував його зі смерти, одначе нічого не згадував про минувшину Бен-Гура. Потім прикликав Бен-Гура до себе і поклавши руку на його рамя сказав:

"Дорогі приятелі! це мій син і спадкоємець. Коли унаслідить моє майно, — як лишу яке, — прибере моє імя. Молю всіх вас, любіть його так як любите мене."

Опісля урядово адоптував його як свого сина. Так отже хоробрий Римлянин додержав свого слова і ввів його у римський світ. В місяць пізніще обходжено торжественно побіду Аррія в театрі Скавра. Вісімдесять тисячів людей звиджувало гарно уставлені воєнні добутки над якими виднів напис:

"Забрано від морських розбишаків в заливі Епіру
Квінтієм Аррієм Дуумвіром."

Кінець книги третьої.

Розділ КНИГА ЧЕТВЕРТА

КНИГА ЧЕТВЕРТА.

Розділ перший.

БЕН ГУР ВЕРТАЄ НА СХІД.

Було це в місяці липні, двайцять девятого року Господа нашого, в Антіохії, цариці сходу, найбільшому і найлюднішому в світі після Риму місті.

Загально говорять, що збитковність і розпуста того віку починалася в Римі і звідси розходилася по цілій імперії. Великі міста наслідували Рим з над ріки Тибру. Чи так воно було справді, можна сумніватися. Свіжі здобутки і нові заборола підкопували моральність побідника. В Греції знайшов Рим саме жерело зіпсуття; те саме і в Єгипті. Хто близче приглянеться історії, переконаєсь, що ріка деморалізації плила зі сходу на захід, та що якраз це місто Антіохія, найстарший осідок Ассирійської власти і блеску, було головним жерелом цеї смертельної струї.

До заливу при вливі ріки Оронтеса причалила ґалера із синіх вод моря.

Було це перед полуднем. Спека була велика; одначе всі подорожні були на чердаку — між ними і Бен-Гур.

За тих пять літ розвинувся молодий Жидовин на дозрілого мущину. Хоч біла загортка закривала його форму, його вигляд був незвичайно потягаючий. Більш як годину сидів він у тіні вітрила і за той час кількох подорожних належачих до тої

самої народности даром старалися втягнути його до розмови. Його відповіди на їхні питання були короткі хоч гречні і в латинській мові. Чистота його мови, його шляхотні рухи ще більш їх зацікавлювали. Ті що близче йому приглядалися, бачили певний брак ґармонії між його вихованням і рухами патриція а виглядом його особи. Так приміром видавалося, що його рамена є непропорціонально довгі. Коли корабель під ударом хвиль захитався і він хопився линви, щоб задержати рівновагу, величина його рук і надмірна сила звертали на себе увагу. Тому збільшалася цікавість подорожних знати хто він і що він є. Вони хотіли знати про його життя. Иншими словами, думали люде на кораблі: цей чоловік може щось цікавого сказати про себе.

По дорозі спинилася ґалера в одному з портів на острові Кипрі і взяла на поклад подорожного Жидовина, чоловіка поважного, статочного, спокійного. Бен-Гур дав йому кілька питань; відповіді здобули його довірре і вкінці навязалася між ними широка розмова.

Опісля коли ґалера наближалася до заливу ріки Оронтеса, з двох противних боків надплили рівночасно два кораблі і виставили малі ясно-жовті прапори. Подорожні на ґалері дивувалися що ті прапори означають. В кінці один з подорожних спитав поважного Жида, про якого повище згадано, чи не знає він значіння цих прапорів.

"Так, знаю," відповів він. "Вони означають властителя."

"Чи властитель має богато кораблів?"

"Богато."

"Знаєш його?"

"Я мав з ним до діла."

Подорожні з ожиданням гляділи на бесідника, неначеб хотіли, щоб говорив далі. Бен-Гур прислухався з великим заінтересованням.

"Він живе в Антіохії," говонив далі спокійно Жид. "Його великі богацтва звернули на нього увагу. Люде неласкаво го-

ворять про него. Колись жив у Єрусалимі жидівський князь з старинної родини Гура."

Серце Юди забилося неначе молотом.

"Князь був купцем, незвичайно спосібним промисловцем. Він з'організував богато предприємств, сягаючих далекого сходу і заходу. У великих містах мав галузи свого промислу. Відділ в Антіохії був під зарядом чоловіка, родинного слуги, Симоніда, Грека по імени, жидівського походження. Князь затопився в морі. Одначе його промисл розвивався дуже успішно. Опісля впало велике нещастє на його родину. Одинокий син князя, підросток, хотів убити на вулиці Єрусалима прокурора Ґратуса. Це йому не вдалося і від того часу ніхто не чув про него. Гнів Римлянина знищив цілу родину. Ніхто з цим іменем не лишився при життю. Палату їх запечатано і тепер гніздяться в ній голуби. Маєток їхній забрано. Всьо, що належало до Гурів забрано. Прокурор вилічив свою рану золотою мастею."

Подорожні засміялися.

"Кажеш, що прокурор забрав для себе їхнє майно?" спитав один.

"Так говорять," відповів Жид. "Я лиш переказую те, що чув. Симонід, який був управителем князя тут в Антіохії, в короткім часі отворив торговлю на свою власну руку і дуже скоро стався найбогатшим купцем в місті. Подібно як його пан, став посилати каравани до Індиї, а на морі має тепер стільки ґалєрів, що мігби утворити з них королівську фльоту. Кажуть, що він не має жадних втрат. Його верблюди гинуть тільки зі старости; його кораблі ніколи не розбиваються; коли кине трісочку до ріки, витягає звідтам золото."

"Як довго йому так ведеться?"

"Несповна десять літ."

"Мусів мати з чим зачинати?"

"Так. Говорять що прокурор забрав тільки готове під рукою майно князя — його коні, худобу, доми, землю, кораблі і товар. Грошей ніхто не міг знайти, хоть кажуть, що були

великі припаси золота. Що сталося з ним, це нерозʼяснена тайна."

"Не для мене," сказав хитро один подорожний.

"Розумію тебе," відповів Жид. "Є і другі тої думки, що ти. Всі говорять, що грішми Бен-Гура він так розробився. І прокурор є тої думки — або бодай був тої думки — бо два рази за послідних пять літ брав його на допити і на муки."

Юда вхопився рукою линви і мняв її з цілої сили.

"Кажуть, що нема цілої кісточки в тілі його. Послідний раз як я його бачив, сидів у кріслі, поломаний каліка, попідпираний подушками."

"Так його мучили?" скрикнуло кількох одним голосом.

"Жадна хороба не могла зробити його більшим калікою. Одначе всі муки не зробили на нього жадного враження. Всі муки видобули з него тільки ці слова: 'Всьо що маю, законно до мене належить і з майна мого роблю законний ужиток.' Одначе тепер переслідувати його вже не можуть. Має позволення вести торговлю, підписане самим Тиберієм."

"Думаю що добре за це заплатив."

"Отсе його кораблі," говорив далі Жид. "Його моряки приняли звичай поздоровитися при стрічі жовтими прапорами. Вид жовтих прапорів означає, що мали щасливу подорож."

На цім скінчилося оповідання.

Коли ґалера знайшлася вже далеко в пристані, приступив Юда до Жидовина і спитав його:

"Як називався пан цего купця?"

"Бен-Гур, князь Єрусалима."

"Що сталося з родиною князя?"

"Хлопця післано на ґалери. Можу сказати, що він вже не жиє. Людина не пожиє більше як один рік на ґалерах. Про вдову і її доньку ніхто не чув. Ті, що знають, що з ними сталося, не хочуть сказати. Нема сумніву, що вони повмирали в якомусь замку при одній з юдейських доріг."

Юда відійшов до кімнати керманича. Так перенявся тим, що чув, що не завважив берегів ріки. Від моря аж до міста розтягалися по обох боках Оронтеса прекрасні садки з овочами і виноградиною і чудові мешкання, як коло Неаполю. І не бачив він кораблів пересуваючихся коло його ґалери, не чув співу і криків моряків, одних при роботі, других при забаві. Небо було повне соняшного світла, яке теплою мракою сповивало землю і воду. Ніде не було тіни, хиба над його життям.

Розділ другий.

ДОМАГАННЯ ВІД СИМОНІДА.

Ґалера посувалася поволи наперед і за якийсь час подорожні побачили перед собою місто Антіохію. Поважний Жид, про якого ми згадували попередно, показував цікавим важніщі місця міста й околиці.

"Тут звертається ріка на захід," говорив він. "Я памятаю дуже добре, коли вода змивала мури міста. А днесь під беспечною опікою римського правительства цілий фронт ріки покритий доками і помостами. Там далі бачите гору Касія, або як люде її називають, гори Оронтесу. Ще далі можете бачити Чорні гори з лісами і пущами повними птацтва і хижих звірів."

"А де є озеро?" спитав хтось.

"Там на півночі. Можете поїхати туди на кони або човном, бо воно получене річкою."

Жид показував подорожнім величаві будинки міста, подавав їх історію, хто їх поставив, коли і для якого ужитку.

Серед того корабель звільнив свій біг і моряки стали здіймати вітрила.

"Ось і границя нашої подорожі," сказав він. "Бачите цей великий міст? Через него веде дорога до Селевкії. Поза мостом ріка вже не надається до плавби кораблів."

Коли він це говорив, корабель причалив до моста під муром міста. Подорож скінчилася. Бен-Гур відшукав чимскорше поважного Жида.

"Прости мені, маю до тебе велике діло, заки розійдемося."

Жид склонив голову на знак, що слухає його.

"Ти оповідав про цего купця, і я дуже ним заінтересувався. Ти назвав його Симонідом?"

"Так, він Жидовин, з грецьким іменем."

"Де можу його знайти?"

Він остро поглянув на Бен-Гура заки відповів.

"Можу ощадити тобі труду. Він не зичить грошей."

"І я не хочу зичити в него грошей," відповів Бен-Гур з усміхом на устах.

Жид підніс голову і задумався на хвилину.

"Хтось міг би думати," сказав він, "що найбогатший в Антіохії купець живе в хаті відповідній його достаткам. Одначе коли хочеш знайти його за дня, іди понад ріку до цего моста і там знайдеш його хату. Стоїть неначе прибудована до муру міста. Перед дверми велика площа закидана товарами, що приходять і відходять. Ціла фльота що стоїть там, належить до нього. Його не трудно знайти."

"Щира тобі подяка."

"Мир батьків наших нехай не відступає від тебе."

" І від тебе."

Після цего вони розійшлися.

Два слуги наладовані клунками Бен-Гура ожидали його приказів.

"До цитаделі," сказав. Це вказувало на його офіціяльне військове становище.

Коли знайшлися на головній вулиці, Бен-Гур, який щойно прибув зі столиці світа, міста Риму, аж зачудувався на вид величавих марморних палат, колюмнад, садків, водограїв, служби, колісниць.

Одначе його думки були деінде. Оповідання про Симоніда

не давало йому спокою. Нагло він задержався і змінив свій плян.

"Не піду днесь до цитаделі," сказав він до слуг. "Заведіть мене до хану-гостинниці недалеко моста на дорозі до Селевкії."

За короткий час знайшлися в гостинниці недалеко моста, де находилася кватира старого Симоніда. Бен-Гур перележав цілу ніч на криші гостинниці, а думку його нуртувала надія, що аж тепер довідається про свій дім, про маму і про дорогу малу Тирзу. "Коли вони жиють, я знайду їх," говорив він до себе.

На другий день ранком відшукав Бен-Гур хату Симоніда. Через браму перейшов на поміст, опісля горі рікою дістався до Селевкіського моста і затримався під ним, щоби приглянутися видови.

Прямо під мостом находилася хата купця. Була це маса сивого каміня, обтесаного, забудованого без всякого стилю, неначе прибудована до муру міста. Дві великі брами з переду вели до ріки. Кілька дір в мурі, заложених кратами, служило за вікна. З поміж каміння виростала щілинами хопта і мох. Впрочім камінне було голе.

Двері були відчинені. Одними дверми входили, другими виходили. Всюди був натовп, рух і поспіх.

На помості лежали в скринях купи ріжного товару, а громади невільників вешталися коло них.

Під мостом стояла ціла фльота ґалєрів. Одні кораблі ладували, другі виладовували. Із машти повівав жовтий прапор. Між кораблями і помостом панував оживлений рух.

Понад мостом по другому боці ріки зносився мур від самого берега води. Над ним зносилася величава палата царська з прегарними вежами. Одначе Бен-Гур не звертав на це уваги. Тепер, він думав, почує про свою родину, очевидно, коли Симонід був невільником його батька. Одначе чи признається він до того? Тоді мусівби відречися всього майна і тої великої торговлі, яку бачив над рікою. А що більше, мусівби відречися свого самостійного купецького заняття серед такого великого

успіху і добровільно стати наново робітником. Щож міг він сказати йому? В простих словах воно означало: "Ти мій невільник, віддай мені всьо, що маєш і себе самого."

Одначе Бен-Гур покріпився вірою в свої права і в серці його запанувала надія. Коли це правда, що він чув, Симонід належав до него зі всім що посідав. По правді сказавши, Бен-Гур за маєток не дбав. Коли станув перед дверми, було в него готове рішенне. "Нехай скаже де моя мати і Тирза а дам йому свободу і не зажадаю жадних порахунків."

Відважно увійшов до середини.

Був це великий склад ріжного рода товарів старанно посортованих і впорядкованих. Світло було притемнене і воздух душний. Одначе робітники живо працювали при своїх заняттях. Бачив робітників з пилками і молотками, як забивали скрині з товарами. Йшов поволи між стосами товарів і роздумував над тим чи цей чоловік, такий ґеніяльний купець, чого докази бачив довкола себе, справді був невільником його батька. Коли так, до якої кляси він належав? Коли Жид, чи був він сином служниці? Чи може був довжником або сином довжника? Або може його засуджено і продано за крадіж? Такі думки переходили через його ум, одначе пошана його для купця збільшалася кожної хвилини.

Вкінці якийсь чоловік приступив до него й заговорив.

"Чого хочеш?"

"Хочу бачитися з Симонідом, купцем."

"Прошу, йди сюди."

Ріжними заулками перейшли склад і великими сходами вийшли на гору, на дах складу. Там побачили перед собою другу меншу будівлю з каменя, якої не видко було зі сходів. Криша була окружена низеньким муром і виглядала як тераса. Бен-Гур зачудувався, коли побачив на ній повно гарних цвітів. Чистенький хідник вів до дверей. По обох боках хідника росли корчі перської рожі у повнім розцвіті. Віддихаючи запашним воздухом, Бен-Гур слідував за провідником.

При кінці притемненого коритаря задержалися перед занавісою. Провідник сказав:

“Чужинець хоче бачити пана.”

Хтось відповів чистим голосом:

“В імя Боже нехай увійде.”

Бен-Гур увійшов до середини. Кімната була простора. Під стінами стояли столи і шафи з купецькими книгами і написами. Криша покрита плитами міки пропускала до середини лагідне світло. Долівка була вистелена килимами, які заглушували людські кроки.

В кімнаті були дві особи. В високім кріслі з широкими раменами, вистеленім подушцинами, спочивав чоловік. По лівому його боці, оперта о його крісло стояла дівчина дозрілого віку. На їх вид ударила Бен-Гурови кров до голови і він змішався. Щоби відзискати рівновагу, похилився перед ними і замкнув на хвилину очі. Коли підніс свій зір, знайшов обоїх в тій самій позиції, лиш рука дівчини оперлася о рамя старця Обоє пильно йому приглядалися.

“Коли ти Симонід, купець і Жид,” сказав Бен-Гур, “нехай мир Бога батька нашого Авраама буде з тобою і — з твоїми.”

Послідне слово сказав до дівчини.

“Я є Симонід, про котрого ти говориш, уродженням Жид,” відповів чоловік чистим голосом. “Я є Симонід і Жид. Віддаю тобі твоє поздоровлення і прошу, скажи, хто ти є?”

Бен-Гур слухав і приглядався говорячому. Бачив перед собою безфоремний клунок людського тіла, між подушками, покритий шовковим покривалом. Над клунком зносилася поважна, статочна голова. Біле волоссє спливало понад такіж брови, з під котрих визирали чорні очі. Його обличчє було бліде, безкровне, покрите зморщками. Одним словом така голова і таке обличчє могло належати до чоловіка, який правив світом, а не щоб світ правив ним. Був це чоловік, якого двома заходами по дванайцять разів брали на муки, а він не то що не признавався до вини, а ще й не видав голосу зі себе; чоловік, що радше віддавби своє життя як відступивби від свого пла-

ну; чоловік уроджений в панцирі, якого зранити можна було тільки через його любов. До нього простягнув Бен-Гур свою руку отворену і долонею до гори, неначеб давав і домагався від него мира.

"Я є Юда, син Ітамари, бувшого голови дому Гура і князя Єрусалима."

Права рука купця, що спочивала на покривалі, стиснулася в пястук. Понад це ніхто не міг доглянути на його обличчі ні здивовання ні заінтересовання; нічого опріч цеї спокійної відповіди:

"Князі Єрусалима чистої крови всегда милі у мойому домі; витаю тебе. Естеро, подай крісло молодому чоловікови."

Дівчина подала крісло Бен-Гурови і в ту хвилину зір їх зійшовся.

"Мир Господень з тобою," сказала чемно. "Сідай і відпочинь."

Коли заняла своє давнє місце при кріслі старого, не догадувалася з чим прийшов чужинець. Одначе жіноче чутте говорило їй, що він має якусь рану на серці і хоче її вилічити.

Бен-Гур не сів на подане крісло, лиш сказав:

"Молю тебе, добрий пане Симоніде, не вважай мене за такого, що байдужно забирає тобі час. Прибувши до міста вчера, я довідався, що ти знав мойого батька."

"Я знав князя Гура. Ми спільно робили предприємства як купці, що шукають зиску за морем і на пустині. Прошу, сідай. Естеро, принеси вина для молодого чоловіка. Неємія говорить про сина Гура, який одного разу правив половиною Єрусалима. Старинний рід; на віру, дуже старинний. Навіть за часів Мойсея і Йозуя деякі з цего роду знайшли ласку перед лицем Божим і мали великі почести між князями людей. Не сумніваюся, що потомок цего старинного роду не відмовить чарки правдивого вина Сокеру із полудневих збочів Геброну."

Коли старий скінчив свої слова, перед Бен-Гуром стояла вже Естера зі срібною чаркою повною вина, зачерпнутого із начиння, що стояло оподалік на столі. Подала йому напиток

похиливши обличче до землі. Він лагідно діткнувся її руки, щоб поклала вино на боці. Знов зійшовся їх зір і тоді він побачив, що була мала, ледви досягала його рамен, однак дуже мила, русява, з солодким обличчем. Її очі були чорні і мнякі. "Вона ласкава і гарна," подумав він, "і Тирза моя виглядалаби так, якби жила. Нещасна Тирза." Опісля сказав голосно:

"Невжеж це твій батько — він твій батько?"

"Я Естера, донька Симоніда," сказала вона з повагою.

"Коли так, гарна Естеро, я вірю, що твій батько не подумає зле про мене, почувши, що далі скажу, коли не відразу приймаю твого вина; маю теж надію, що і в тебе не страчу ласки. Стань на хвилину коло мене."

Обоє разом обернулися до купця.

"Симоніде," сказав Бен-Гур твердим голосом; "мій батько коли вмирав, мав довіреного слугу, котрий так називався як ти; і мені сказано, що ти є ним."

Клунок тіла під покривалом задрожав на ті слова і затиснулася суха його рука.

"Естеро, Естеро!" грубо крикнув старець; "тут, не там. Так як ти дитина твоєї матері і моя — тут, не там, кажу!"

Дівчина глянула на гостя, потім на батька і поклала чарку на стіл. Потім послушно заняла своє місце при кріслі батька. Її обличче було здивоване і занепокоєне.

Симонід підняв свою ліву руку і зсунув її руку, що спочивала на його плечах. Потім сказав спокійно.

"Я постарівся, живучи з людьми, постарівся перед часом. Коли чоловік, що сказав тобі про те, що згадуєш, заявив, що знає мою історію і говорив це без злоби, то певно переконав тебе, що я є чоловіком, який не заслугує на довірре. Нехай простить йому Бог Ізраїля. В мене небогато предметів любови, одначе є вони. Один з них це ця душа," він підняв її руку до свого рота — "це душа, яка по нинішній день була моєю без самолюбства. Такою була для мене осолодою, що я-б умер, якби її взяли від мене."

Обличче Естери похилилося в низ аж зіткнулося з його обличчем.

"Друга моя любов, це лиш спомин; спомин про одну родину," тут задрожав його голос, "ох, колиб я знав, де вони!"

Бен-Гур не міг здержатися. Ступив крок наперед і крикнув — "Моя мати і сестра! Ох, невжеж ти про них говориш?"

Естера підняла голову, неначеб він до неї говорив; одначе Симонід відповів спокійно і холодно:

"Вислухай мене до кінця. Заки скажу тобі що небудь про мої зносини з князем Гуром, думаю, що я вповні оправданий, коли зажадаю від тебе доказів хто ти є. Маєш свідоцтво на письмі? Чи маєш живих свідків?"

Його питаннє було ясне, його домаганнє вповні оправдане. Бен-Гур заломив руки, не знав що почати. Симонід наставав на него.

"Дай мені докази, докази, говорю! Покладь їх перед мене, дай мені їх до рук!"

Бен-Гур не відповідав. Він не передбачив цего. Йому тепер ясно стало, що три роки на ґалєрах знищили всякі свідоцтва того хто він є. Мати і сестра десь пропали. Ніхто не знав, що він жиє. Правда, богато людей знало його, одначе це не вистарчало. Навіть як би Квінтій Аррій був присутним, що більш міг він сказати, як те, що знайшов його на ґалєрі, і що думає, що він є сином Гура. Одначе, як зараз довідаємося, хоробрий Римлянин вже не жив. Юда зрозумів своє безвихідне становище. Він стояв, пригноблений, з заломаними руками і похиленою головою. Симонід пошанував його терпіннє і ждав мовчки.

"Симоніде," сказав він по хвилині, "можу лиш оповісти про своє життя, коли в тебе добра воля вислухати мене."

"Говори," сказав Симонід, який тепер почувся паном ситуації — "і я радо вислухаю тебе, тим радше, що я не заперечив, що ти є той, за якого себе представляєш."

Бен-Гур оповів йому свою історію з великим чуттям. Ця історія нам звісна до хвилі, коли побідоносний Аррій вернувся

до Риму. Злишно булоби її тут повторяти. Зате передамо оповіданнє Бен-Гура від хвилі, коли він вернувся з Аррієм до Італії.

"Сам імператор любив мого добродія і щедро його винагородив. Купці зі Сходу давали йому великі дарунки і став він два рази богатшим між богатими людьми Риму. Може забути Жид свою релігію, або своє місце коли воно находилося на Святій Землі його батьків? Мій добродій приймив мене за свого сина після приписів закона. Моїм змаганням було віддячитися йому. І не було дитини вірніщої свойому батькові як я був йому. Він бажав зробити з мене ученого в штуці, фільософії, реториці, красноріччивости. Він хотів постаратися о найліпшого учителя для мене. Я відмовився цему, бо я був Жидом і не міг забути Господа Бога ані слави пророків, ані міста побудованого на горбках Давидом і Соломоном. Чому я принимав ці добродійства від Римянина? Я любив його. Опріч того я думав, що при його помочі відкрию тайну судьби моєї матери і сестри. Ще одна була причина, якої пояснити тут не можу. Я мав нагоду докладно познакомитися з воєнною штукою."

"В Палестрі в міськім цирку працював я не менше як в таборі. Всюди здобув я собі імя, та не моє власне, а прибраного батька Аррія, дуумвіра. Під таким іменем пізнали мене Римляне. Щоби удосконалитися в моїм тайнім пляні, я покинув Рим і прибув до Антіохії, щоби взяти участь в випраі консуля Максентія проти Партійців. Я вже набрав вправи в орудуванню оружжєм, а тепер хочу вишколитися у вищій штуці, як правити людьми на полі битви. Консуль приймив мене до свого військового окруження. Одначе вчера, коли наш корабель вплинув в ріку Оронтес, два другі кораблі причалили з нами і оба вивісили жовті прапори. Один подорожній Жид з Кипру пояснив, що ті кораблі належуть до Симоніда, великого купця з Антіохії. Він розповів нам теж, хто є цей купець, який великий успіх має в торговлі, кілько його кораблів і караванів переходить і відходить. Вкінці сказав, що Симонід є Жидом

і давніще був слугою князя Гура. Також оповів, як Ґратус брав його на тяжкі муки, щоби переконатися, хто він є."

Коли Симонід почув ті слова, похилив голову, щоб закрити своє зворушеннє, а донька його приклонила своє обличче до його голови. Скоро потім підніс свої очі і сказав чистим голосом:

"Я слухаю. Говори далі."

"Добрий Симоніде," сказав Бен-Гур. "Я бачу, що не переконав тебе. Ти все недовіряєш мені."

Купець сидів непорушно неначе камінь і не промовив ні слова.

"Я бачу ясно твоє прикре положеннє," говорив далі Бен-Гур. "Свої зносини з Римом можу доказати. Сам консуль посвідчить за мене. Він тепер в гостині у ґубернатора міста. Одначе не можу доказати того, що ти від мене вимагаєш. Не можу доказати, що я син мого батька. Ті, що посвідчилиби мені, вони нещасні повмирали, або затратилися."

Закрив обличче руками. В тій хвилі встала Естера, підняла чарку, якої він не приймив і сказала:

"Це вино походить з того краю, який ми всі любимо. Пий, молю тебе!"

Її голос був такий любий, як голос Ребеки, коли подавала воду при криниці на горі; він побачив слези в її очах і випив вино. Потім промовив до неї:

"Донько Симоніда, твоє серце повне доброти, і ласкава ти, що гостиш чужинця вином твого батька. Нехай Бог наш благословить тебе! Дякую тобі."

Потім промовив до старого:

"Не маю доказу, що я є сином мого батька. Відтягаю своє жаданнє, о Симоніде, і відійду звідсіль, щоб більше не безпокоїти тебе. Одначе позволь, що ще раз повторю, що я не домагався від тебе, щоб ти вертався в неволю, або щоб здавав рахунок з твойого майна. У всякому разі я бувби сказав, як і тепер говорю, що всьо, що є овочем твоєї праці і твоїх здібностей, належить до тебе. Мені це майно, навіть частина його,

непотрібна. Коли добрий Квінтій, мій другий батько, вибирався у свою подорож, яка була його послідною, лишив мене своїм спадкоємцем, лишив мені князівське богацтво. Коли отже часом згадаєш мене, не забувай, що я прийшов до тебе ради иншої справи. Кленуся на пророків і Єгову, мого і твого Бога, що я прийшов до тебе довідатися ось що: Що знаєш ти, що можеш мені сказати — про мою маму і Тирзу, сестру мою. Вона маленька, булаби тепер пишалася солодкістю і красою як отся твоя донька. Вона є солодощами життя, як не самим життям. О, можеш що про них сказати?"

По обличчю Естери покотилися слези. Старий був незворушений. Чистим голосом відповів.

"Я вже сказав, що знав князя Гура. Пригадую собі, що чув про нещастє, яке стрінуло його родину. Памятаю, як гірко було мені це чути. Той, що наніс таке нещастя на вдовицю мойого приятеля, є той самий, що з тим же духом поступив жорстоко зі мною. Ще більше скажу. Я пильно вивідувався за цею родиною, одначе — нічого не довідався. Вони десь пропали."

Бен-Гур зойкнув з болю.

"Отже — отже і друга надія розвіялася," сказав, придавлюючи своє зворушеннє. "Я вже призвичаївся до заводів. Прости мені, молю, що докучаю тобі. А коли схибнув тобі чим небудь, прости ради смутку мого. Тепер нічого мені не осталося, хіба пімста. Прощайте."

При дверях обернувся і сказав коротко:

"Спасибі вам обоїм."

"Хай мир іде з тобою," сказав купець.

Естера не могла промовити слова; вона плакала.

І так він вийшов.

Резділ третій.

СИМОНІД І ЕСТЕРА.

Скоро тільки вийшов Бен-Гур, Симонід пробудився наче зі сну. Житте відбилося на його обличчю, його зір став ясний і голос веселий.

"Естеро, задзвони, скоро!" сказав він.

Вона приступила до стола й задзвонила.

Відчинилися скриті в стіні двері і ввійшов ними чоловік, котрий обійшов доокола, станув перед купцем і поклонився йому в пояс.

"Маллюху, тут, ходи тут блище до крісла," сказав купець приказуючим тоном. "Маю орудку, яка мусить бути сповнена, хочби сонце перестало світити. Слухай! Ось тепер виходить з будинку молодий чоловік, високого росту, пристійний, в одежі Ізраїля. Сліди його. Не відступай від него більш чим тінь відступає; І кожного вечера пришли мені вістку де він є, що робить, з ким сходиться. Коли почуєш його розмови, не давшися відкрити, передай їх мені слово в слово. Також подай докладну справу про його житте, його звичаї, уподобання. Розумієш? Іди скоро! Зажди! Коли виїде з міста, іди за ним— і уважай, Маллюху, будь як приятель. Коли заговорить до тебе і спитає хто ти є, скажи щонебудь, одначе непосмій сказати, що ти в службі у мене. Про це ні слова. Спішись, не трать часу!"

Чоловік поклонився в пояс як перед тим і вийшов.

Симонід потер руки і засміявся.

"Що за день, донько?" спитав весело. "Що це за день? Хочу запамятати його, бо принесе щасте. Диви і виглядай його з усміхом і з усміхом скажи мені, Естеро."

Їй видавалася веселість неприродною та щоб і його від неї відтягнути, відповіла зі смутком:

"Горе мені, батьку, колиб забула нинішній день!"

В одну мить руки його опали і борода похилилася на груди.

"Вірно, так вірно, моя донько!" говорив він зі спущеним зором. "Це двайцятий день четвертого місяця. Днесь, пять років тому назад, моя Рахиля, твоя мати, упала і вмерла. Мене принесли домів поломаного, як бачиш, а її знайшли неживу із болю. Для мене була вона виноградиною із Енґеді. Ми зложили її у самітному місці — в гробі викованому в горі; нікого нема близько неї. Одначе в темряві лишила мені мале світельце, яке з бігом років перемінилося в ясність ранішню." Підніс свою руку і поклав її на голову доньки.

"Милий Боже, дякую Тобі, що в моїй Естері віджила наново моя Рахиля!"

Потім підніс голову до гори і спитав: "Чи ясний день на дворі?"

"День був ясний, коли молодий чоловік прийшов."

"То нехай Абімелех візьме мене до города, звідки можу бачити ріку і кораблі, і там розповім тобі, дорога Естеро, чому тепер показався усміх на моїх устах і чому хочеться мені співати."

Задзвонив дзвінок і ввійшов слуга. На приказ Естери попхав крісло на колісцятах з кімнати на кришу складу. Симонід назвав цю кришу городом. Абімелех посував крісло між корчами рож і других квітів і задержався на місці звідки видно було міст, вершки палат і кораблі хитаючіся на хвилях води освітленої ранішнім сонцем. Там лишив його слуга з Естерою.

Крики робітників, стукіт, безнастанний рух на мості над головами, зівсім не безпокоїли його. Був призвичаєний до того і не звертав уваги що діється довкола него.

Естера сіла на поруччю крісла і бавилася його рукою.

"Коли молодий чоловік говорив, я завважив і думав, що він здобув тебе."

Вона спустила очі й відповіла:

"Коли про віру говорите, тату, я вірила йому."

"Отже в твоїх очах він є страченим сином князя Гура?"

"Як би він не був—", завагалася.

"І щож, якби він не був, Естеро?"

"Я услугувала тобі, тату, від коли моя мама послухала поклику Господа. При твойому боці я чула і бачила як розумно ти поступав з ріжними людьми, що шукали зиску, праведного і неправедного; і тепер я скажу, коли справді молодий чоловік не є князем, як представляє себе, то ніколи ще не бачила я такого ошуканця, щоб так зручно міг підшитися під правду."

"На славу Соломона, донько, ти говориш поважно. Чи віруєш, що твій батько є слугою його батька?"

"Я зрозуміла, що він питався о це, щоби ствердити тільки поголоску."

Симонід кинув зором на плаваючі кораблі, одначе що иншого було в него на думці.

"З тебе добра дитина, Естеро. В тебе правдива жидівська проворність. Я чую, що в тебе є роки і сила почути сумну історію. Тому послухай мене, а я розкажу тобі про себе і твою маму і про такі речи, що тикаються нашої минувшини, про які ти і не мріяла. Про це не згадував я тобі, бо бажав, щоб ти зростала до Бога, як росте галузка до сонця. І не хотів, щоб Римляне знали про це... Я родився в гробівци, в долині Гінномі, з полудневого боку Сіона. Мій батько і мати були Жидами-невільниками. Доглядали фіґових і оливних дерев та виноградини в королівських огородах поблизь Силоаму. В молодости я помагав їм. Вони були досмертними невільниками. Вони продали мене князеви Гурови, найбогатшому після короля Ірода, чоловікови в Єрусалимі. Він переніс мене з города до свого складу в Александрії в Єгипті. Там дійшов я повнолітности. Я служив йому шість років, а в семім році, після закону Мойсея, я став свобідним чоловіком."

Естера сплеснула легенько руками.

"Отже ти не є слугою його батька."

"Ні, донько, слухай далі. В тих часах були в храмі правники, котрі доказували, що діти досмертних рабів стають теж

рабами по своїх батьках. Одначе князь Гур був праведним чоловіком і знав як толкувати закон. Він сказав, що купив мене як слугу і відповідно до значіння великого закона і на підставі підписаних і з печаттю паперів, які є ще в мене, дав мені волю."

"А моя мати?" спитала Естера.

"Всьо почуєш Естеро, будь терпелива. Заки добіжу кінця, побачиш, що лекше мені забути себе як твою матір... При кінці моєї служби прибув я на свято Пасхи до Єрусалима. Мій пан гостив мене у себе. Я вже був полюбив його і просив, щоб задержав мене у себе на службі. Він згодився і я служив йому ще сім років, одначе як наймлений син Ізраїля. Під моїм зарядом були його предприємства на морі і каравани на суші на схід до Сузи і Персеполіса і до країв шовку поза ними. Були це небеспечні предприємства, моя донько, одначе Господь у всьому благословив мене. Я привіз до дому великі зиски для князя і богато знання для себе. Воно опісля стануло мені в пригоді... Одного дня він гостив мене в своїй хаті в Єрусалимі. Служниця принесла на тарільці покраяний хліб. Найперше приступила до мене. Тоді то побачив я твою маму і полюбив її і заховав її в скарбниці мойого серця. Опісля я просив князя, щоб дав мені її за жінку. Він сказав мені, що вона є досмертною рабинею, одначе, коли вона цего бажає, дасть їй волю, щоб мене задоволити. За любов дала вона мені любов, одначе була задоволена своїм станом і не приняла визволення. Я молив і благав її довгий час. Вона-ж сказала мені, що стала би моєю женою, якби я задля неї зійшов до стану рабства. Наш батько Яків служив других сім років ради своєї Рахилі. Чи не міг я те саме зробити ради моєї Рахилі? Одначе твоя мати сказала, що мушу стати рабом як і вона, до смерти. Я відійшов від неї, потім вернувся. Гляди, Естеро, гляди тут!"

Він нагнув до неї ліве ухо.

"Бачиш знак від шила?"

"Бачу," відповіла, "і розумію як ти любив мою матір."

"Любив її, Естеро! Вона була краща і чистіща ніж сама

Суламита, вона — жерело городів, криниця живої води, ливанська струя. І мій пан, так як я цего хотів, завів мене перед суддів і назад до своїх дверей і пришпилив моє ухо до дверей. Так став я його досмертним рабом. Так я здобув мою Рахилю. І не було подібної моїй любові."

Естера приступила до него, поцілувала його і обоє замовкли думаючи про помершу.

"Мій пан потонув на морі," говорив купець. "Був це перший смуток, що упав на мене. Оплакували його в його домі і в мойому тут в Антіохії, де я тоді пробував. Тепер уважай, Естеро. Коли добрий князь згинув, я став його головним приставником. Всьо майно що належало до него, опинилося під моєю опікою і в моїх руках. Осуди сама як він мене любив і довіряв мені. Я поспішив до Єрусалима, щоб здати вдовиці рахунок. Вона задержала мене приставником. Я віддався зарядови з цілою енерґією. Промисл розвивався і зростав з року на рік. Минуло десять років. Потім прийшов страшний удар, ти чула про него від молодого чоловіка, — стався припадок, як він це назвав. Прокурор сказав, що був це заговір на його життя. Під тим позором дістав з Риму дозвіл забрати собі велике майно вдовиці і її дітей. І не спинився на тім. Щоб не змінено вироку, він спрятав десь всіх інтересованих в цій справі осіб. Від того страшного дня по нинішній, родина Гура десь щезла. Сина, котрого я знаю як дитину, засуджено на ґалери. Вдовицю і доньку загребав десь у підземеллю в Юдеї. Хто раз там дістанеться, знайдеться у замкненім і запечатанім гробі. Вони так щезли з памяти людей, якби проковтнуло їх море. Ми не чули як вони згинули, навіть не знаємо чи вони згинули."

Очі Естери зайшли слезами.

"В тебе добре серце, Естеро, таке було у твоєї мами. Та я молю Бога щоб не спіткала його судьба, яка звичайно припадає добрим серцям, — подоптчуть його безмилосерні і сліпі. Слухай далі. Я поїхав до Єрусалима, щоб допомогти моїй добродійці, та при міській брамі зловили мене і занесли до вежі Антонія. Чому, я не знав, аж сам Ґратус прийшов до мене і

зажадав від мене грошей Гура, які знав що переходять через мої руки. Казав мені відписати всі гроші на него. Я відмовився. В його руках були доми, землі, товари, кораблі і все движиме майно, одначе грошей їх не мав. Я бачив, що коли Господь не опустить мене, зможу привести їх майно до порядку. Я відкинув домагання тирана. Він взяв мене на муки; та не зломив моєї волі і пустив мене на волю нічого не осягнувши. Я вернув до дому і розпочав на ново під іменем Симоніда з Антіохії місто князя Бен-Гура з Єрусалиму. Ти знаєш, Естеро, як інтерес успішно розвивався, як міліони князя в моїх руках чудесно побільшалися. Ти знаєш теж, як по трьох роках, коли я їхав до Цезарії, знова взяли мене на допити і муки, щоби добути з мене зізнання, що мої маєтки і гроші підлягають конфіскаті Ґратуса. Ти знаєш, що він знова завівся як перед тим. Зломаний на тілі вернув я домів і знайшов мою Рахилю неживу зі смутку і терпіння за мною. Одначе Господь наш Бог панував і я жив. Від самого царя купив я свободу і позволення вести торговлю по цілому світі. Сьогодня — хай буде слава Богови, що їздить на хмарах і ходить на вітрах, — сьогодня, Естеро, те що було в моїх руках як приставника, побільшилося в талани, які збогатилиби самого царя."

Гордо підіймив свою голову: їх зір зійшовся; одно одного думки читало.

"Що робити з цим майном, Естеро?" спитав, не знимаючи з неї зору.

"Мій отче," відповіла притишеним голосом, "чи не був тут саме що правний власник цего майна?"

Він все ще не здіймав з неї зору.

"А ти, моя дитино; маєш лишитися жебраком?"

"Мій отче, хибаж я, як твоя дитина, не є його досмертною рабинею? Чи не є написано: Трівкість і краса — одежа її, й весело глядить вона в будуччину."

Промінь безграничної любови заяснів в його обличчю і він сказав: "Господь благословив мене у многих зглядах, одначе ти, Естеро, є найбільшим Його благословенством."

Він пригорнув її до своїх грудей і покрив поцілуями.

"Слухай тепер мене," сказав чистим голосом. "Послухай, чому я усміхнувся сьогодня рано. Цей чоловік станув переді мною як образ свого батька в молодому віці. Моя душа піднеслася в мені, щоб привитати його. Я почув що мої пробні дні і труди вже скінчилися. Я ледви міг здержатися, щоб не крикнути. Я хотів взяти його за руку, показати йому, що я прибавив і сказати: "Це все твоє! Я твій слуга, готовий на твої прикази." І так бувби я зробив, Естеро, так бувби я зробив, одначе в цю хвилину здержали мене три думки. Я мушу пересвідчитися, що він є сином мого пана. Це була перша думка. Коли він є сином мого пана, мушу пізнати його натуру. Для тих, Естеро, що сотворені для богацтва, дуже часто є богацтво прокляттям." Тут він задержався, затиснув руки і говорив пристрастним голосом: "Естеро, подумай про муки, які я терпів з рук Римлянів; не тільки від самого Ґратуса. Жорстокі лиходії, що сповняли його прикази перший і другий раз, були Римлянами і всі вони сміялися, коли я зойкав з болю. Подумай про моє поломане тіло, про роки мойого каліцтва; подумай про твою маму, там в самітнім гробі, зломану на душі так як я зломаний на тілі; подумай про страшну судьбу родини мого пана, коли ще жиє, або про жорстоку її смерть, коли вже згинула; роздумай над тим, і скажи мені, донько, чи не має упасти волос, або чи не має потечи червона крапля за відкупленнє? Не говори мені, як часом проповідники говорять, що відомщеннє належить до Бога. Чи не карає він та чи не любить він через посередників? Чи не має Він воїнів численніщих від пророків? Чи не говорить його закон: око за око, рука за руку, нога за ногу? Всі ті роки думав я про пімсту. Я молився і терпеливо заосмотрився у всьо потрібне думаючи та обіцюючи собі, що так як жиє Господь, одного дня я куплю собі кару на лиходіїв. І коли молодий чоловік говорив про військові вправи і зазначив, що не може отверто про це говорити, я виявив тайну, коли сказав, пімста! І це, Естеро, була моя третя думка, що не дала

мені піддатися і відкритися перед ним, коли він заносив свої просьби до мене. І я засміявся, коли він відійшов."

Естера гладила його зівялі руки і сказала:

"Він відійшов. Чи вернеться ще?"

"Вірний Маллюх іде з ним і приведе його назад, коли я буду готовий."

"А коли це буде готове, тату?"

"Незадовго, незадовго. Він думає, що всі його свідки повмирали. Та один жиє, що ніколи його не забуде, коли він справді син мого добродія."

"Хто це, тату, його мати?"

"Ні, донько, Я сам поставлю свідка перед нього; а поки що лишім ту справу з Богом. Я чуюся змучений. Заклич Абімелеха."

Естера закликала слугу й вони вернули назад до хати.

Розділ четвертий.

ДАФНІЙСЬКИЙ ГАЙ.

Коли Бен-Гур вийшов із великого складу, опанувало його почуваннє, що спіткав його новий завід. Це почуваннє було так болісним, як дорогими були особи, яких він шукав. Почував себе дуже осамітненим на землі, сум заляг його серце і стратив інтерес до життя.

Перепхався між людьми і стосами розложених товарів і станув на границі помоста. Холодні тіни темної, глибокої ріки манили його до себе. Повільна струя води неначе задержалася і ждала на него. Він стрепенувся і нагло пригадав собі слова які чув на кораблі: "Краще бути черваком і годуватися Дафнійськими ягодами, як бути гостем у короля." Скоро відвернувся, поспішно зійшов з помоста і вернувся до хану.

"Дафнійська дорога?" запитав зацікавлений слуга в хані коли почув таке запитання від Бен-Гура. "Так ти ще там не був? Назви цей найщасливіщим днем свого життя. Не можеш змилити дороги. Найблизча вулиця з лівого боку, що веде на полудне, веде прямо до Сулпійської гори, увінчаної престолом Юпітера і Амфітеатром. Йди нею аж до третьої перехрестної дороги, яку називають Кольонадою Ірода. Там звернися на право, перейдеш старинне місто Селевкуса аж до бронзових воріт Епіфанеса. Там починається Дафнійська дорога. Нехай боги мають тебе в своїй опіці."

Бен-Гур видав прикази що до своїх клунків і пустився в дорогу. Кольоннаду Ірода знайшов без труду. Звідтам серед натовпу народа, зібраного з цілого світа, добився до бронзових воріт. Була четверта година дня коли перейшов ворота і знайшовся серед непроглядної процесії людей, що посувалася в напрямі до славного гаю. Дорога ділилася на окремі відділи для пішоходів, для людей на конях і для возів. А й ті відділи ділилися на дві частини кожний, для тих, що приходили і тих що відходили. Ці відділи були означені низьким поруччем, перетинаним масивними педесталами, на яких подекуди зносилися статуї. По правім і по лівім боці дороги розтягалися добре утримані травники, часом були там громадки дубів або фігових дерев і оброслі виноградиною літні доми, в яких змучені подорожні, передо всім коли вертали, могли відпочати. Дорога для пішоходів була вистелена червоним каміннєм, дорога-ж для їздців була висипана білим піском, сильно притовченим, одначе не загрубо, так що не видавала відгомону кінських копит або коліс возів. Богато було водограїв по обох боках. Були це дарунки відвідуючих царів, які й названо їхніми іменами. Від міста до брами гаю було чотири милі.

Бен-Гур так був пригноблений на душі, що й не завважив з якою королівською щедротою була збудована ця дорога. Не завважив зразу теж і товпи народа, що посувалися з ним до гаю. На все дивився байдужно. Правду сказавши, опріч цеї байдужности, викликаної сумом і пригнобленням, було в ньо-

му щось з гордости Римлянина, який відвідує провінцію наситившися вперед величніми видами в Римі, самому осередку світа. Як могла провінція дати щось кращого або новіщого як Рим? При кожній нагоді він перепихався наперед поміж людей. Такий був нетерпеливий, що їх хід видавався йому за повільний. Коли прийшов до Гераклеї, невеликого села між містом і гаєм, почувся троха змученим, і тоді доперва звернув увагу на окруження. Ось побачив пару кіз, ведених гарною жінкою. Жінка і кози, гарно прибрані у квіти, звернули на себе його увагу. Потім задержався, щоб приглянутися великому бикови, білому як сніг. Цілий був покритий свіжо стятою винною грозиною, а на широкім хребті ніс голу дитину у кошику—з'ображеннє молодого Бакха,—а вона видушувала вино із дозрілої грозини до чарки і пила як наказувала церемонія. Коли знов пустився іти, питав себе, на чиїх престолах зложать ці жертви. Ось переїхав попри нього кінь з обстриженою гривою, відповідно до тодішньої моди, а на ньому величаво пристроєний їздець. Бен-Гур усміхнувся, коли в думці порівнав гордість коня з гордістю його пана. Опісля часто повертав голову коли почув гуркіт возів або глухий стукіт копит. Якось несвідомо заінтересувався будовою і стилем колесниць, які раз-в-раз попри него переїздили. За недовгий час звернув увагу і на людей довкола него. Бачив, що були це люде ріжного віку, пола і стану, а всі в святочних одягах. Одна громадка була в білих одягах, друга в чорних; одні несли прапори, другі куріючі кадила; одні йшли поволи і співали гимни; другі йшли до такту музики. Коли так ішли люде до Дафнійського Гаю кожного дня в році, то який чудовий мусить бути цей гай! Вкінці почув плескання рук і радісні крики. Глядячи в напрямі вказанім богатьома руками, побачив під вершком гори браму освяченого Гаю. Спів гимнів став сильніщим, такт музики став скоріщим. Несений живою струєю людей, перенятий загальною цікавістю, перейшов браму і враз з загалом став почитати це місце.

Станув на підвисшеному місці чисто грецької будови. Дов-

коло него гомоніла неспокійна товпа, прибрана у веселі краски. Водограї розприскували воду у воздусі, а промінне сонця гралося на них. На полудне від него розходилися, неначе промінне, доріжки без порошинки на них і вели у Гай і далекий ліс, над яким уносилася заслона блідосинього туману. Бен-Гур неспокійно розглянувся. Не знав куди йти. В цю хвилину кликнула жінка:

"Красавче! Куда тепер?"

Її товариш засміявся і відповів:

"О, ти гарна варварко. Бачу у тебе земський страх; та чи не було між нами угоди, що такі річи лишимо за собою в Антіохії? Подуви вітру є тут віддихом богів. Віддаймося волі вітрів."

"А що буде, як згубимося?"

"Яка ти боязлива. Ніхто ніколи не згубився в Дафнійськім Гаю, хіба ті, перед якими замкнулися ворота на віки."

"А хто це?" спитала все ще налякана.

"Ті що віддалися чарам цего місця та вибрали його на життє і смерть. Слухай. І я тобі покажу про кого говорю."

На дорозі вистеленій мрамором чути було відгомін сандалів. Товпа людей розступилася і громадка дівчат вбігла коло бесідника і його красивої товаришки. Стали співати і танцювати до такту табретів, в які самі ударяли. Налякана дівчина притулилася до чоловіка, а він обняв її рамям. Його обличчє було роз'вогнене і рукою вимахував до такту музики. Волоссє танцюристок свобідно спливало у воздусі, а тіло їх прозирало з під тонесенького одягу, який ледви закривав їх наготу. Годі знайти слів, щоб описати пристрастність цего танцю. Пішли раз доокола і чмигнули між окружаючу їх товпу, так легенько як появилися. "Бачиш? Що думаєш про це?" спитав чоловік молодої дівчини.

"Хто вони?" спитала.

"Девадасі — жрекині посвячені храмови Аполльона. Є їх цілі заступи. Вони творять хор серед цього свята. Тут вони жиють. Часом ідуть до других міст, однак що придбають, при-

носять тут, щоб збогатити хату небесного кобзаря. Підемо далі?"

За хвилину обоє відійшли.

Бен-Гур урадувався, коли почув, що ніхто не може згубитися в Дафні і пішов далі, куди — сам не знав.

Велика статуя на чудовій підставі в городі найперше звернула його увагу. Була це статуя Кентавра. Необзнакомлений подорожний міг довідатися з напису на ній, що вона вірно представляла Хірона, любимця Аполльона і Діяни, якого вони навчили тайни мисливства, ліків, музики і пророкування. Було теж сказано в цім написі, що чужинець повинен оглянути певну частину неба у певну годину погідної ночі, а побачить там живих між хмарами, померших ґеніїв, перенесених туди Юпітром.

Всеж таки наймудріщий з між кентаврів далі служив людскости. В руці тримав зшиток, на ньому написано по грецьки:

"Подорожнику! Чи чужинець ти тут?

"I. Слухай співу ручаїв, та не лякайся дощу жерел; а полюблять тебе Наяди.

"II. Дафне запросила два вітри, Зефіра і Астера, цих любих слуг життя; вони зберуть солодощі тобі; коли Еврус віє, Діяна полює десь інде; коли Борей дує, шукай захисту, бо Аполльон гнівний.

"III. Посеред дня до тебе належать тіни Гаю; в ночі вони належать до Пана і його Дриядів. Не нарушуй їх.

"IV. Їж обережно льотос над струями, хіба що хочеш позбутися памяти і стати дитиною Дафни.

"V. Обходь довкола павука, що снує павутину — це Арахне працює для Мінерви.

"VI. Хочеш бачити слези Дафни, зломи пучок на лавровій галузці — і вмри.

"Візьми це під розвагу.

"Останься тут і будь щасливим."

Бен-Гур зробив місце другим, що хотіли читати цей мі-

стичний напис і пішов туди де поведено білого бика. Хлопятко сиділо в кошику, з заду йшла процесія; далі йшла жінка з козами, за нею ті що грали на сопілках і табретах, а ще за ними процесія паломників з жертвами.

"Куди вони йдуть?" спитав якийсь прохожий.

Хтось із товпи відповів:

"Бик для Батька Йова; коза для—"

"Чи не опікувався раз Аполльо чередою Адмета?"

"Справді так, коза для Аполльона."

Коли довший час стрічаємося з вірою відмінною від нашої, якось постепенно призвичаюємося до неї і переконуємося, що в кожній вірі є добрі люде, які заслугують на нашу пошану. Одначе не можемо їх шанувати, коли не шануємо їхньої релігії. Такого погляду набрався Бен-Гур. Довгі роки на ґалерах і в Римі не нарушили його власної віри. Він все остався Жидом. Одначе не думав він, що це гріх шукати краси в Гаю Дафни.

Бен-Гур був гнівний. Не був це гнів чоловіка, що журиться найменшою дрібницею. Ані не був це гнів дурака, що розяриться чимнебудь або й нічим, і вилле свій гнів потоками проклонів. А був це гнів людини, що леліяла в серцю солодку надію, що мала мрію та думала, що мож її легко осягнути, і ця надія чи мрія нагло приснула і згинула. Це є гнів на невмолиму судьбу.

Воно не зле булоби, якби серед такого гніву на судьбу, ми могли ту судьбу видіти, говорити до неї, або доторкнутися її. Тоді грізний погляд на судьбу або удар пястуком або горячі слова докорів стanулиби у пригоді нещасній людині, і не завше мусілаби вона каратися.

У звичайному настрою не бувби Бен-Гур ішов самий до Дафнійського Гаю. А колиб вже сам прийшов, бувби передше засягнув докладних відомостей про гай від консуля. Не бувби він блукав як тепер, нікому не знаний і не знаючий нікого. Бувби вивідався про всі найважніщі місця і бувби звидів їх по порядку після певного пляну. А колиб вже був хотів прогнати безжурно якийсь час у чудовому гаю, міг був дістати поруча-

ючє письмо до чоловіка, що завідував тим всім, хтоб небудь він не був. Тоді бувби знав лад тому всьому, що діялося довкола него. А так, не мав він жадної пошани для богів Ґаю, ані не цікавився ними. Чоловік засліплений болючим заводом, був подібний до розбитка на морі, та не ждав на свою судьбу, а викликав її зухвало до бою.

Можемо представити собі, які думки нуртували душу Бен-Гура. Тому не дивуймося, коли поповнить який нерозумний крок. Памятаймо, що коли був виставлений на спробу, доказував геройських подвигів із розмірним спокоєм.

Розділ пятий.

ДАФНІЙСЬКІ ЯГОДИ

Бен-Гур пішов за процесіями до ґаю. Не був навіть на стільки цікавий, щоб спитатися куди вони йдуть. Всеж таки здавалося йому, що прямують до храмів, які потягають до себе всіх своєю величністю.

Коли хор відспівував свої пісні наче у мрії, раз в раз повтаряв Бен-Гур:

"Краще бути черваком і годуватися Дафнійськими ягодами, як бути гостем у царя."

А потім, коли повторив цей висказ кілька разів, вигинуло в него питаннє: "Чи справді життє у сім ґаю таке солодке? У чім лежить його принада? Може лежить вона в якійсь замотаній фільософії? А може це щось правдивого, щось дійсного, що можна було пізнати розбудженими змислами? Кожного року тисячі відрікалися світа і віддавалися тут на службу. Чи знайшли вони цю принаду? А коли вже знайшли, чи були вони оправдані забути про світ та

викинути із своєї думки многосторонні проблеми життя? Проблеми, що осолоджують життя та огірчають його? Надії, що уносяться над далекою майбутністю, а теж і смуток минулих часів? Коли Гай приносив їм таку осолоду, чому-ж би не мав і йому принести? Він був Жидом; чиж ці солодощі були призначені цілому світу опріч дітей Ізраїля? Він випрямив усі свої здібности, щоб відкрити цю справу і не зважав вже на співи приносячих жертви та придибашки своїх товаришів.

В цім пошукуванню нічого не помогло йому небо; воно було синє, дуже синє і повне буяючих ластівок. Таке саме було небо над містом.

Далі поза гаєм із правого боку повівав легенький подув і розносив солодкі запахи рож і других квітів. Враз із другими здержався і Бен-Гур і всі поглянули в напрямі, звідки приходив любий подув.

"Там город?" сказав він до чоловіка, що стояв коло него.

"Я думаю, що це якась відправа жреців — в честь Діяни, або Пана, або якого иншого бога лісів."

Чужинець відповів в його родинній мові. Бен-Гур здивувався й уважно глянув на него.

"Ти Жидовин?" спитав його.

Чужинець усміхнувся байдужно.

"Я уродився оподалік торговиці в Єрусалимі."

Бен-Гур хотів далі говорити, коли наступаюча товпа відіпхнула його на бік і понесла з собою чужинця. Бен-Гур запамятав тільки його поверхній вигляд. Звичайний халат, палиця, брунатний турбан на голові перевязаний жовтим шнурком і виразисте юдейське обличчє. Тільки всього й запамятав з вигляду чужинця.

Це сталося якраз у тому місці, де починалася доріжка в ліс. Бен-Гур радий був з того, бо міг там знайти захист перед гамірними процесіями. Зразу зайшов в гущавину, яка при самій дорозі була дика і непроходима. Гніздилися в ній дикі птиці. Коли поступив наперед кілька кроків, пізнав руку артиста. Корчі були покриті квітом або овочами. З під корчів визирали

прекрасні, многокольорові квіти. Боз і рожі, лелії і тулипани, оліяндри і суниці, заповняли воздух запахом день і ніч. Нічого не бракувало до щастя німфів і наядів. Маленький потічок протискався поміж тіни квітів і лагідно викручувався на всі боки.

Бен-Гур вийшов з гущавини і на право й на ліво воркотіли голуби, ждали на него шпаки та не втікали, хоч попри них переходив. І соловейко не рушився з свойого місця, хоч міг рукою досягнути його. І перепелиця уступилася йому з дороги тай закликала свою дітвору. Бен-Гур задержався, щоб не наступити на них. Нараз із ложа квітів піднялася перед ним фіґура. Бен-Гур стрясся. Чи справді побачив він сатира в його домівці? Фіґура глянула на него й показала закривлений ніж в зубах. Він засміявся зі свого перестраху і ось пізнав чар. Мир без страху — безконечний мир. То, що воно означало.

Сів на траву під цитриновим деревом. Попри него журчав малесенький потічок. На галузці понад самою водою звисало гніздо маленького пташеняти. Птичка виставила голівку із свого гніздочка і глянула йому прямо в очі. "Отся птичка дає мені науку," подумав він; "вона говорить: не боюся тебе, бо любов є законом цего щасливого місця."

Гай очарував його. Йому весело стало на серці і рішився забути про всьо й замешкати у Гаю Дафни. Серед квітів і корчів, серед цеї розкішної природи, чи не міг він, як цей чоловік з закривленим ножем в зубах, забути про всі журби свойого життя — забути їх і бути забутим?

Одначе, поволи пробудилася в нім його жидівська натура.

Чар цего гаю може вистарчить деяким людям. Хто-ж вони такі?

Любов — солодка річ. Його зажурена душа шукала її. Та, чи це є цілим життям? Цілим?

Він не був подібний до людей, що з задоволенням закопалиби ся у цім Гаю у вічнім забуттю. Вони не мали жадних обовязків; не могли їх мати; а він —

"Боже Ізраїля!" крикнув голосно і скочив на ноги. Облич-

чє його горіло. "Мамо! Тирзо! Нехай буде проклята ця хвиля і це місце, деб я почувся щасливим, коли ви страчені!"

Скоро вийшов з гущавини і знайшовся над рікою. Береги її були підмуровані. Дорога, якою йшов, вела до моста. Богато було мостів. Кілько доріжок, тілько мостів, а кожний з них инакший. Вийшов на міст. Під ним була глибока вода, а чиста як тінь. Перескакувала через скали і з гуркотом спадала на долину. Потім знов скали, новий гуркіт і новий водопад. У всьому було видко руки ґеніяльного майстра.

З другого боку моста розложилася широка рівнина з розкиненими горбками, гаями і ставами і гарними хатами, які лучили білі доріжки і вилискуючі потоки. Рівнина лежала понище ріки, так, що в днях посухи спускали на ню воду з ріки, щоби її ожизнювала. Всюда розкішна зелень і чудові квіти і стада овець білих як сніг. Ґень з далека можна було чути голоси пастирів, що доглядали свого стада. Тут і там на кожнім місці під голим небом бачив Бен-Гур престоли, які обслугували білі постаті. Процесії переходили попри них поволи і поважно а дим престолів уносився блідими хмарами понад посвячені місця.

Цей вид упоював його, око перебігало з предмету на предмет, з долинки на горбок, з гаю на процесію. Все настроювало його шукати кінця в—. Ах, якби закінчити цей прекрасний вид! Яка велика тайна крилася поза тим всім. Він не знав, що з ним діється, але все його природа відчувала, що є мир у воздусі і на землі і всьо приманювало його до себе і запрошувало лягти і знайти спокій.

Нараз наче обявленнє стануло перед ним—цей Гай є в дійсности храмом — величезним храмом без мурів.

Ніколи такого не бачив.

Будівничий не завертав собі голови колюмнами, хідниками, портиками, пропорціями. Він поневолив природу. Понад це штука не може знестися. Так отже хитрий син Юпітера і Калісти вибудував стару Аркадію. І тут і там майстром був Грек.

Бен-Гур зійшов з моста на найблизчу долинку.

Підійшов до стада овець. Доглядала їх дівчина. Рукою махнула до него і сказала: "Ходи сюди!"

Пішов далі. При дорозі побачив престіл із білого мрамору. На престолі горів огонь. Коло престола стояла жінка і побачивши його, махнула галузкою верби. Коли переходив попри неї, сказала: "Остань тут!" В її усміху була покуса пристрасної молодости.

Бен-Гур пішов далі. По дорозі стрінув процесію. Напереді йшла громадка маленьких дівчаток, голих, тільки квітами прибраних. Своїми тоненькими голосами співали пісеньку. За ними йшла громадка хлопців, теж голих, з опаленим на сонці тілом. Вони танцювали до співу дівчат. За ними процесія. Самі жінки з кошиками повними пахощів і солодощів для жертви на престоли. Їх убір був простий, тіло напів відкрите. Коли переходив попри них, простягнули до него свої руки і сказали: "Стій, ходи з нами." Одна з них, Грекиня, заспівала:

"Бо днесь я беру і даю;
Бо тільки днесь я пю й жию;
Хто має, той мені дає;
Хтож знає, що завтра принесе?"

Бен-Гур байдужно відвернувся від них і пішов далі аж спинився коло маленького гаю в самій середині долини звідки представлявся чудовий вид. Під галуззям дерев побачив принанюючу тінь, а там далі велику статую. Зійшов отже з дороги і увійшов в тінистий захист.

Трава була свіжа й чиста. Дерева не були загусто. Кожне мало місце розростися. І пальма і фіґа і лаври і вічно зелені дуби. Були там кедри і морви і другі дерева, пересаджені із садка, що був у раю.

Статуя, яку бачив, представляла Дафну в чудовій її красі. Не мав часу приглянутися добре її обличчю, коли у стіп статуї завважив молодця і дівчину як спали в своїх обіймах на скірі тигра. Коло них лежала сокира і серп і кошик накинений на корч рожі.

Це відкриттє занепокоїло його. Гень у гущавині Гаю зда-

валося йому, що чаром великого Гаю був мир, мир без страху: І вже мав піддатися тому. Одначе тепер, у тім сні в самий білий день, у цім сні у стіп Дафни, вичитав він щось нового, чого ніколи й не припускав. Так, законом цего місця була Любов, одначе Любов без Закона.

І це мав бути солодкий мир Дафни!

І це мала бути оконечна ціль її служителів!

І на це давали царі і королі щедрі дари!

І задля того хитрі жреці уярмили природу — її птиці, її потічки і лелії, ріку і працю многих рук, святість престолів і ожизняючу силу сонця!

Кали так Бен-Гур проходжувався напастований такими думками, якось жалко йому стало паломників до цего храму під голим небом; а найбільш жалко йому було тих людей, що власною працею удержували його в такім любім стані. Вже не було тайною для него, як прийшли вони до такого стану; їхні мотиви, вплив і принука були йому ясні. Правда, були там такі, що зловилися на обітницю безконечного мира і святої домівки. Їх стурбовані душі домагалися того. Як не було в них грошей, могли працювати. Були це люде стурбовані надією і страхом. Одначе годі було зачислити до них загал вірних. Вистарчить сказати, що більшість паломників належала до сибаритів світа, великих числом, низьких якістю, людей відданих змисливости, яка нуртувала цілий Схід. Вони не приносили жертв взнеслому одушевленню, ані співучому богови, ані його нещасній любовниці; не шукали вони мира в відсуненнюся від світа, не шукали вони осолоди, яку дає религія, або любов у знеслому її значінню. Дорогий читачу, чомуби нам не сказати тут правди? Чому нам не сказати, що в тім віці, про який говоримо, тільки два були народи на цілому світі, котрі могли перенятися тими знеслими ідеалами, які тут згадуємо — ці що жили після закону Мойсея і ці, що жили після закону Брами. Лиш вони могли піднести голос, що кращий є Закон без Любови, як Любов без Закона.

Впрочім наша прихильність до одного або другого залеж-

на від нашого душевного настрою. Гнів не допускає до зворушення. Одначе коли людина чується вповні вдоволена зі себе, найлекше паде жертвою спокуси. Бен-Гур поступав наперед скорим кроком і підняв голову високо до гори. Справді відчував він чудовий край доокола себе, одначе дух його був успокоєний. Часом закусував зуби на знак, що не скоро міг забути, як близько пропасти находився.

Розділ Шестий.

СТАДЮМ В ГАЮ.

Перед Бен-Гуром виростав ліс кипарисів. Кожне дерево високе і рівне як машта. Ступив у тінь дерева і почув веселу гру сопілки. Зараз потім побачив оподалік, лежачого на траві свого земляка, від якого розлучила його товпа людей на дорозі до храму. Земляк піднісся на ноги і приступив до него.

"Знова даю тобі мир," сказав він ввічливо.

"Дякую," відповів Бен-Гур, потім спитав, "Ідеш зі мною?"

"Я направився до стадіюма. І ти йдеш туди?"

"Стадіюм!"

"Так. Ти чув звук сопілки. Це клич до соперників."

"Приятелю," сказав коротко Бен-Гур, "признаюся, я тут чужий в цім Гаю. Коли позволиш, радо піду за тобою."

"З великою приємністю. Слухай! Чую гуркіт колесниць. Їдуть на місце перегонів."

Бен-Гур наслухував хвилину, потім, щоб представитися чужинцеви, поклав руку на його рамя і сказав, "Я син Аррія, дуумвіра, а ти?"

"Я Маллюх, купець з Антіохії."

"Отже, добрий Маллюху, гуркіт колесниць і надія на розривку зворушили мене. Я знаю дещо про цю штуку. В Палестрі, в Римі, добре мене знають. Ходім."

Маллюх примітив скоро: "Дуумвір був Римлянином, одначе бачу, що його син носить одяг Жидовина."

"Шляхотний Аррій був моїм прибраним батьком," відповів Бен-Гур.

Перейшовши крізь невеличкий лісок, оба знайшлися на отвертім полі, на якому був витичений перегоновий шлях. Виглядав так як стадіюм. Шлях був вистелений мякою землею, притолочений і покроплений водою, а по обох боках відграничений линвою розтягненою на стовпцях. Для видців були уставлені місця, закриті полотном від сонця. Було кілька рядів лавок, спинаючихся до гори. В одному ряді засіли оба наші знакомі.

Бен-Гур рахував колесниці, як вони переїзджали попри него. Всіх було девять.

"Моє признаннє для них," сказав Бен-Гур добродушно. "Я думав, що тут на сході вдоволяться двійнею; як бачу, вони амбітні, і граються царською чвірнею. Пригляньмося їхнім з'усиллям."

Вісім чвірок переїхало перед ними. Одні ходою, другі повільним бігом, а всі по маїстерськи ведені. Потім над'їхала бігом девята чвірня. Бен-Гур викрикнув з одушевленнєм:

"Я був у стайнях самого імператора, Маллюху, одначе, кленуся на блаженної памяти нашого батька Авраама, ніколи не бачив я кращих від цих коней."

Послідня чвірня перегнала перед ними. Нараз настало між ними замішаннє. Хтось із видців крикнув острим голосом. Бен-Гур обернувся і побачив старого чоловіка на горішнім сидженню. Напів піднесений з лавки підняв до гори затиснені пястуки, з очей його пробивався гнів, а сива довга борода дрожала у воздусі. Деякі з видців, що сиділи близько него почали сміятися.

"Повинніби бодай ушанувати його бороду. Хто він такий?" спитав Бен-Гур.

"Це могутній чоловік з пустині, десь зза Моабу, властитель

черед верблюдів і табунів коней, яких предки переганялися ще за часів першого фараона. Це є Шейк Ілдерім."

Так сказав Маллюх.

Серед того погонич намагався успокоїти чвірню, одначе без успіху. А кожне його неудачне змагання викликало гнів Шейка.

"Абаддоне, злови його!" кричав старий хрипливим голосом. "Біжи! лети! Чуєте, мої діти?" Це питання було звернене до його прислуги, очевидно з його племени. "Чуєте, вони зроджені на пустині, як і ви самі. Зловіть їх — скоро!"

Налякані звірята ще більш наполохалися.

"Проклятий Римлянин!" і шейк потряс пястуком до погонича. "Чи не клявся він мені, що знає гонити ними — клявся на ціле поколіннє своїх латинських байстрюків богів? Не казав, що в його руках помчать як орли, а лагідні, як руками годовані ягнята? Клявся на це! Проклятте на нього — проклятте на матір брехунів, що зве його своїм сином. Дивіть, дивіть на мої скарби! Нехай посміє діткнути їх своїм бичем, то я його—" і не докінчив погрози, лиш страшно заскреготав зубами. "Від голови, один з вас приступи від голови і заговори до них — слово, вистане одно слово з колискової співанки, що мати вам співала під шатром на пустині. О, дурний, дурний я, що дав віру Римлянинови!"

Хтось із окруження старого шейка приступив до коней і коли старий знеможений криком успокоївся, привів коні до порядку.

Бен-Гур думав, що зрозумів шейка і спочував йому. Не був він гордий з того, що то його бігуни, не дбав за те, щоб виграти перегони, він лиш в серці своїм почував безмежну любов до коней.

Всі чотири були каштани, без латки, знаменито дібрані. Делікатні уха сторчали понад малими головами. Обличчє широке і повне між очима. Ніздря надуті, в середині червоні, неначеби бухали полумінню. Шия закаблучена, покрита буйною густою гривою, яка закривала груди. Ноги до колін тоненькі,

но від колін покриті сильними мязами. Копита наче горнятка з вигладженого агату. Хвости полискуючо чорні, густі і довгі. Шейк назвав їх своїм скарбом і правду сказав.

В цю хвилину, ліпше приглянувшися коням, відчитав Бен-Гур цілу історію, чим були вони для Шейка Ілдеріма. Вони виросли на його очах, під його особистою опікою в день і в ночи, під одним шатром, з його родиною на сонішній пустині, як його власні діти. Старий привів своїх любимців до міста, щоб принесли йому побіду над гордим і ненависним Римлянином. Ніколи він не сумнівався, що віднесуть побіду, коби лиш знайти спосібного їздця, але теж і чоловіка з духом, який погодивби-ся з їхнім духом. Як Араб і шейк, не знав він огладжених звичаїв заходу. Мусів виладувати свій гнів з криком і проклоном, місто прогнати неспосібного погонича.

Заки старий патріярх вилаявся, дванайцять рук вхопило за поводи і коні успокоїлися. Серед того ще одна колесниця показалася на шляху. Не так як тамті — і погонич, і колесниця, і коні виглядали так, якби виступали вже на справдішніх перегонах.

Представте собі візок з двома низькими колесами, з широким дишлем, на візку скринка, з заду отворена. Так виглядала первісна колесниця. Одначе ґеній артиста прикрасив її і з простого візка зробив твір штуки.

Старинні візники або йокеї такі були амбітні як і теперішні погоничі. До колесниці запрягали двійню або чвірню. На Олимпійських ігрищах переганялися чвірнею.

Всі чотири коні запрягали в один ряд. Коні по обох боках дишля називалися хомутовими, а коні з лівого і правого їх боку називалися поводовими. Візники вірили, що коли дати коням повну свободу, то можна видобути з них найбільшу скорість. З тої причини й упряж їх була дуже проста. На ділі ціла упряж складалася з ковніра, який закладали на шию коневи і посторонків, причіплених до ковніра. Щоби запрягти коні до колесниці, закладали вузеньке деревно при кінці дишля. На обох кінцях були колісцята. Колісцятко привязували спряжкою до ковніра

коня. Посторонки хомутових коней були привязані до дишля. Посторонки поводових коней були причіплені до верхньої частини колесниці. До кожного уздала привязана була одна віжка. Всі чотири віжки переходили через колісцятко, яке свобідно пересувалося над хребтами коней. Кінці віжок держав у руках візник.

Поки що вистарчить цей простий опис. Згодом цікавий читач познакомиться близче з цею справою, коли буде слідити за дальшими подіями.

Других соперників приняла публика без гамору. Послідний був більше щасливий. Коли наближався до місця, з якого описуємо цілу сцену, приняли його видці голосними демонстраціями. Плескали в долоні і викрикували. Всі видці звернули на него свою виключну увагу. Його хомутові коні були чорні а поводові як сніг білі. Після тодішнього римського звичаю хвости коней були обтяті. Так само і гриви. Жмутки шерсти на гриві були перевязані червоними і жовтими стяжками.

Бен-Гур приглядався зі зростаючою цікавістю наближаючимся коням і пишній колесниці. Йому бажалося бачити самого візника.

Хто він такий?

Коли Бен-Гур поставив собі перший раз це питаннє, не міг бачити його обличчя, ані цілої його постави. Одначе поведеннє його, його рухи не були йому чужі. Вони нагадували йому щось, що вже давно минуло.

Хто він такий?

Тепер він блище і коні бігли трюхцем. Люде викрикували радісно, плескали в долоні як би на привитаннє якому улюбленому урядникови або славному князеви. Таке часто бувало. Навіть королі переганялися о вінець з листя, як нагороду побідникови при перегонах. Неро і Коммодій залюбки переганялися на колесницях. Бен-Гур станув зі свого місця і перетиснувся через товпу до самого шляху, відгороженого линвою.

Ось показалася ціла особа візника. Коло него стояв у колесниці його товариш Миртилій в клясичному убранню. Бен-

Гур бачив тільки самого візника, як стояв у колесниці випрямлений з віжками кілька разів обмотаними кругом його тіла — гарна фіґура, у ясно-червоній туніці; у правій руці бич, а в лівій — простягненій до переду — чотири віжки. Постава його була мила і повна духа. Радісні оклики і плесканнє долонями приймав байдужно. Бен-Гур стояв неначе вкопаний у землю, память вірно йому послужила — візником був Мессаля.

Бен-Гур відразу пізнав, що Мессаля не змінився. Був той самий загонистий, певний себе і зухвалий як давніще.

Розділ семий.

КАСТАЛІЙСЬКЕ ЖЕРЕЛО.

Коли Бен-Гур сходив в долину, якийсь Араб виступив наперед і голосно промовив:

"Мужі зі Сходу і з Заходу, слухайте! Добрий шейк Ілдерім поздоровляє вас. Він прийшов тут з чотирма кіньми, синами улюбленців Мудрого Соломона, щоб визвати найліпших. Шукає він спосібного чоловіка, щоб поводив ними. Хто задоволить його під цим зглядом, тому обіцяє безконечні богацтва. Тут і там, в місті і цирку, де лиш сильні люде збираються, рознесіть вістку про це предложення. Так сказав мій пан, Шейк Ілдерім Щедрий."

Це оповіщеннє викликало чимале заінтересованнє серед зібраних людей. Заки ніч прийде, будуть об цім говорити у всіх ґімнастичних кружках Антіохії. Бен-Гур почув оповіщеннє, пристанув і з непевністю споглянув то на вістуна то на шейка. Маллюх думав, що він хоче зголоситися, одначе скоро успокоївся, коли Бен-Гур обернувся до него і спитав: "Добрий Маллюху, куди тепер?"

Маллюх усміхнувся і сказав: "Коли хочеш піти за примі-ром других, що пораз перший звиджують Гаї, то хіба піти тобі просто до ворожки, щоб сказала будучність."

"Мою будучність, кажеш? Хоч твоє предложеннє пахне недовірством, ходім відразу до богині."

"А вже-ж, сину Аррія, ті Аполлонці знають кращу штуку як це. Місто розмови з Питією або з Сибілею, вони спродадуть тобі папирусовий листок ще не висушений з пня і скажуть понурити його в воду одного жерела, а на ньому покажуться слова в яких містити-меться твоя будучність."

Бен-Гур стратив цікавість.

"Є люде, яким годі журитися своєю будучністю," сказав сумно.

"То волиш піти до храмів?"

"Храми грецькі, правда?"

"Називають їх грецькими."

"Греки були майстрами красної штуки. Одначе в архітек-турі посвятили ріжнородність красі. Всі їхні храми однаково виглядають. Як називається жерело?"

"Касталія."

"О, воно має славу на цілому світі. Ходім туди."

Маллюх пильно приглядався свойому товаришови як ішли і побачив, що бодай на хвилину опустила його веселість. Не звертав уваги на людей, що переходили попри них. Не подивляв чудових річей які стрічали по дорозі. Мовчки засумований ішов поволи наперед.

Нема сумніву, що Бен-Гур думав про Мессалю. Йому здавалося, що це перед годиною відірвали його дужі руки від його матери, що не більш як година тому, коли Римлянин поклав печать на двері батьківської хати. Він пригадав собі, як в безнадійній нужді життя — на ґалерах, опріч праці нічого йому не лишилося, як лиш мріяти мрії про пімсту, про пімсту головно звернену проти Мессалі. Остаточно, говорив він до себе, можнаби оправдати Ґратуса, одначе Мессалю — ніколи не можна оправдати. Та щоби скріпити свою постанову, він раз в раз повта-

ряв собі: Хто показав на нас жовнірам? І коли я молив його о поміч — не для себе — хто з наругою і зі сміхом відвернувся від мене? Кожний сон однаково кінчився. О добрий Боже мого народа, допоможи мені того дня, коли я стрінуся з ним. Поможи мені пімститися.

І ось мав він стрінутися з ним.

Можливо, як би був стрінув Мессалю в біді і терпінню, інакше віднісбися до него. Одначе так воно не було. Мессалі добре поводилося, він блестів від промінів поводження.

Так-отже в ту хвилину, коли Маллюх думав, що Бен-Гура опустила веселість, він тяжко думав над тим, яка має бути його стріча з Мессалею і як ця стріча має статися незабутньою.

Потім пішли оба на дорогу обсаджену дубами. Люде товпами приходили і відходили. Одні піхотою, другі на конях. Час від часу греміли колеса колесниць. При кінці алеї сходила дорога лагідно в долину, а по правому боці сторчала висока скала. По лівому боці простягалася отверта околиця, повна весняної свіжости. Потім побачили славне Касталійське жерело.

Бен-Гур завважив струю солодкої води, як виходила щілиною і вливалася у посудину з чорного мрамору. Там вона кипіла і пінилася а потім щезала отвором на дні посудини.

При посудині сидів жрець, старий, з бородою, поморщений з каптуром на голові. Трудно було сказати, хто більш звертав на себе увагу. Чи жерело, що вічно пінилося, чи жрець, котрий вічно там сидів. Він чув, бачив і його бачили, но ніколи й слова не промовив. Часом прохожий встромив йому гріш до рук. Хитро моргнувши очима, брав гріш і давав в заміну листок папируса.

Прохожий чим скорше встромлював листок у посудину, потім тримав мокрий листок до сонця, аж виступив на ньому якийсь напис. Заки міг Бен-Гур приступити до ворожбита, побачив з другого боку наближаючуся до ворожбита громадку гостей. І він і другі пристанули, щоб приглянутися незвичайному видовищу. Насам перед побачив високого і дуже білого вер-

блюда. Вів його погонич на кони. Шатро на верблюді було простоpe, збудоване з кармазину і золота. За верблюдом слідували два їздці з довгими списами.

"Що за прегарний верблюд!" сказав хтось з гуртка.

"Князь з далека," хтось добавив.

"Більш на царя подібний."

"Якби це був слонь, я сказавби, що це царь."

Третій був инакшої думки.

"Верблюд і до того білий," сказав він поважно. "На Аполльона, приятелі, ті що наближаються, бачите, їх двоє — це ні царі, ні князі; це жінки!"

Серед такого розговору зближилися чужинці.

З близька видавався верблюд таким гарним як з далека. Кращого, вищого як цей ніколи ніхто не бачив при цім жерелі. Такі великі в него чорні очі. Таке гарне біле волоссє. Так спокійно ступав наперед. Ні, справді, ніхто кращого не бачив. Відгомін срібних дзвіночків йшов перед ним, а він ступав легенько, як би нечув свого тягару.

Хто цей чоловік і жінка, що під шатром?

Кожне око поздоровило їх, і в кожнім оці відбивалося це питаннє.

Чи був він князем чи королем, одно було певне, що час не був безсторонним до него. Сухе, запале обличчє, під великим турбаном, скіра краски мумії, годі відгадати яка це раса. Є край життя для великих і для малих. Цікава була загортка, що окривала його тіло. Кожний звернув на неї свою увагу.

Жінка сиділа на спосіб сходу, серед заслон і стяжок, незрівнаної якости. Її рамена обвішані наручниками з золота. Впрочім голі, чудової краси і форми кінчилися маленькими, неначе діточими руками. На пальцях дорогі, блискучі перстені. На голові мала очіпок, прикрашений коралями і золотом. З під очіпка виглядало синьо-чорне волоссє. Зі свого підвисшеного місця гляділа на людей спокійно, приємно і з таким заінтересованнєм, що зівсім не буде свідома того, який подив сама викликує у людей. Найцікавіще зі всього було те, що вона, не

так як жінки вищої кляси, дивилася на людей з відкритим обличчем.

Було це на погляд гарне, молоде обличчє, овальної форми, не таке біле як у Греків, ані не темне як у Римлян, ані русяве як у Ґалійців, а було воно опалене сонцем горішнього Нілю до такої прозорости, що крізь него було видно кров на щоках її і на бровах. Її очі вже з природи великі, були підмальовані чорною краскою після відвічного звичаю Сходу. Її губи легко отворені, показували білі як сніг зуби обмережані багряною обгородою. Голова її невеличка, клясичної форми, осаджена на довгій, ґраціозній шиї. Цілий її вигляд, постава, поводженнє було справді королівське.

Ця гарна особа неначеб наситивши свій зір видом людей і цілої місцевости, промовила до свого погонича — чорного Етіопійця по пояс голого, котрий сейчас повів верблюда близче жерела і казав йому приклякнути; там взяв із її рук чарку і приступив до жерела, щоб її наповнити водою. Якраз в цю хвилину розніся відгомін коліс і кінських копит у скорім бігу і в одну хвилину люде стоячі оподалік кинулися в розтіч, щоб уступитися з дороги перед розігнаними кіньми.

"Римлянин хоче роз'їхати нас. Гляди!" крикнув Маллюх до Бен-Гура і показав йому як утікати з поспіхом.

Бен-Гур обернувся в напрямі звідки доходив відгомін і побачив Мессалю в колесниці, як своєю чвірнею гнав прямо на товпу людей. Тепер бачив його зблизька і виразно.

Коли люде пішли в розтіч, відкрили верблюда, який певно знавби як ратуватися, якби це все не сталося так несподівано. Лежав отже спокійно з замкненими очима і без перестанку жував. Етіопієць заломив руки зі страху. У шатрі на хребті верблюда старець порушився, неначеб хотів втікати; одначе він був застарий, немічний і навіть в обличчю небеспеченства не міг забути своєї гідности. Вже було запізно для жінки, щоб могла спастися. Бен-Гур стояв найблище них і крикнув до Мессалі:

"Стій! Гляди, куди летиш! Взад! взад!"

Римлянин сміявся весело. Бен-Гур побачив, що є тільки

один спосіб ратунку, скочив наперед і вхопив зубала двох найблищих коней.

"Собако римська! Так мало дбаєш за життє?" крикнув він і з цілої сили задержав коні. Вони подалися взад і за собою потягнули другу пару, так, що колесниця закинулася в півколесо. Мессаля з трудом удержався на колесниці, а його товариш Мартилій покотився з воза як колода. Коли люде побачили, що небеспека минула,стали сміятися з наруги.

Тепер показалася безмежна зухвалість Римлянина. Звільнив віжки зі свого тіла, закинув їх на бік, зліз з колесниці, обійшов верблюда доокола, поглянув на Бен-Гура і промовив почасти до старця а почасти до красавиці:

"Простіть, молю — молю вас обоїх. Я Мессаля," сказав він; "і кленуся на стару матір Землю, я не бачив ні вас, ні вашого верблюда. А що до тих людей, здається, я забогато вірив у свій сприт. Я хотів посміятися з них, тимчасом вони посміялися з мене. Нехай воно на добро їм вийде!"

Він дивився на людей, що окружали його, добродушно і байдужно. Люде успокоїлися, щоб почути його слова. Мессаля приказав свому товаришови відвезти колесницю у беспечну віддаль і сміло промовив до красавиці:

"Ти у якихсь відносинах до цего доброго чоловіка. Його прощення коли зараз не дістану, буду тим пильніще шукати опісля. Думаю, ти його донька."

Вона не давала жадної відповіди.

"Кленуся на Палляду, з тебе красавиця. Гляди, щоб Аполльо не взяв тебе за свою страчену любку. Я цікавий знати який край пишається твоїм материнством. Не відвертайся від мене. Розєм, нехай буде розєм. У твоїх очах бачу лучі індійського сонця. У кутиках твоїх губ поклав Єгипет любовні знаки. На богів! Не відвертайся до того невільника, красавице, заки не змилосердишся над цим невільником. Бодай скажи, що простила мені."

В цю хвилину вона відізвалася.

"Чи підійдеш близче?" сказала вона усміхаючися і ласкаво

перехиливши голову до Бен-Гура. "Молю тебе, наповни цю чарку водою. Мій батько спрагнений."

"Я твій покірний слуга," сказав Бен-Гур, і підійшов близче, щоб зачерпнути води. В цю хвилину став він лице до лиця з Мессалею. Їх погляд зійшовся. Жид був визиваючий, Римлянин промінистий гумором.

"О красавице, яка ти жорстока," сказав Мессаля і махнув до неї рукою. "Як Аполльо тебе не дістане, ти мене ще побачиш. Не знаю твойого краю і не можу поручити тебе його богови; одначе на всіх богів, я поручаю тебе самому собі."

Побачивши, що Миртилій успокоїв вже коні і стояв у поготівлю, вернувся до колесниці. Жінка гляділа за ним як він відходив, одначе в її зорі не мож було знайти незадоволення. Серед того дістала вона чарку з водою і подала батькови; він напився; потім підняла чарку до своїх губ і з ґрацією похилившися — дала чарку Бен-Гурови.

"Молимо тебе, задерж її. Вона повна благословенств — всьо для тебе."

В той час піднісся верблюд на ноги і вже був готовий йти, коли кликнув старець:

"Приступи тут близче."

Бен-Гур приступив до него з пошаною.

"Ти зробив велику прислугу чужинцеви. Є один лиш Бог. В його святе імя дякую тобі. Я Балтазар, Єгиптянин. У великім пальмовім садку, поза дафнійською оселею, у тіни пальміз живе під шатром шейк Ілдерім, Щедрий, а ми його гості. Відвідай нас там. Радо привитаємо тебе."

Бен-Гур здивувався, коли почув чистий голос старця і побачив його велику повагу. Вони відійшли. Він доглянув ще байдужний і наругуючий усміх Мессалі.

Розділ осьмий.

ОБГОВОРЮЮТЬСЯ ПЕРЕГОНИ КОЛЕСНИЦЯМИ.

Маллюх приглядався описаній тут пригоді коло жерела і в його очах виріс Бен-Гур на героя і чоловіка, якому належиться велика пошана. Коби ще так міг вглянути в історію цего молодого чоловіка, тоді мігби зложити вдоволяюче справозданнє своїх дослідів за один день свому доброму панови Симонідови.

Дві головні справи мав Малюх розслідити, а то, що особа, котру слідить, є Жидом, і є адоптованим сином славного Римлянина. Серед того спостеріг проворний ум Маллюха нову справу; він пізнав, що між Мессалею і сином Дуумвіра заходить певна звязь. Одначе, що це було? Як можна це розслідити? Він роздумував, наслухував, розвідував, одначе не міг знайти розвязки. У цій горячці непевности сам Бен-Гур прийшов йому на поміч. Він поклав свою руку на рамя Маллюха і витягнув його із товпи, котра з великим заінтересуваннєм обступила вже старого жреця і містичне жерело.

"Добрий Маллюху," сказав він, задержавшися, "чи може чоловік забути свою маму?"

Питаннє це було коротке, неозначене, і такі питання лишають особу, до якої поставлені, змішаною. Маллюх глянув на обличчє Бен-Гура, щоб вичитати з него, що має він на думці, та замість того побачив на його обличчю червону пляму а в його очах сліди придавлених слез. На питаннє відповів горячо: "Ні, ніколи." А по хвилині додав: "Коли він є Жидом, ніколи." Коли троха успокоївся, сказав: "Перша моя наука в школі була Шема, а потім слова Сина Сіраха. "Шануй свого батька із цілої душі і не забувай смутку своєї матери."

Червоні плями на обличчю Бен-Гура стали темніщими.

"Ці слова приводять перед мене, Маллюху, діточі літа, і вони доказують, що ти правдивий Жидовин. Я вірю тобі і сполягаю на тебе."

Бен-Гур випустив з рук рамя Маллюха, яке досі держав і вхопився за грудь, щоб придавити біль або чуттє остре як біль.

"Мій отець," сказав він, "мав добре імя і не був без чести в Єрусалимі, де жив. Моя мати при його смерти була в самому кві́ті віку, і не вистарчить сказати, що вона була добра і красна: у її словах був закон лагідности, її діла славили на кожному місці і вона з усміхом гляділа в будучність. Я мав маленьку сестричку і ми творили цілу родину а такі були ми щасливі, що нераз міг я повторити слова старого рабіна: "Бог не може всюди бути і тому сотворив матір." Одного дня приключився випадок знатному Римлянинови, коли їхав попри нашу хату на чолі когорти. Його воїни розбили наші брами, вдерлися до середини і увязнили нас. Від того часу не бачив я ні моеї мами ані моеї сестрички. Не знаю, чи вони померли, чи жиють. Не знаю, що сталося з ними. Одначе, Маллюху, цей чоловік на колесниці, він був при тім, як нас розлучили. Він видав нас воїнам. Він чув як моя мати молила за своїми дітьми і він сміявся, як її тягнули геть. Трудно сказати, що глибше вгризається в серце і в память, любов чи ненависть. Днесь я з далеку пізнав його — і, Маллюху —"

Тут він знова вхопив Маллюха за рамя.

"І, Маллюху, він знає і носить з собою тайну, за котру я віддавби своє життє. Він знає, чи вони жиють, де вони є, в якім вони стані; а як померли, він знає, де можу знайти їхні останки."

"І не хоче цего виявити?"

"Ні."

"Чому?"

"Бо я Жид, а він Римлянин."

"Алеж Римляне мають язики, а Жиди хоч упосліджені, знають як перехитрити їх."

“Такого як він? Ні. Впрочім це тайна держави. Всю посілість мойого батька забрано й розділено.”

Маллюх поволи покивав головою на знак, що слова Бен-Гура переконують його. Потім знова спитав: “Чи він не пізнав тебе?”

“Не міг пізнати. Мене вислали на смерть за життя і від давна вже уважали мене за помершого.”

“Я дивувався, що ти його не вдарив,” сказав Маллюх піддаючися запалови.

“Тоді він не мігби мені вже служити. Я-б мусів забити його, а смерть, як знаєш, задержить тайну далеко краще, як навіть винуватий Римлянин.”

Маллюх бачив, що чоловік, котрий мав тільки до відомщення, спокійно відложив нагоду помсти, бо був у нього більший плян на будуче. Він подивляв Бен-Гура. Він був готовий служити йому від щирого серця.

Після короткої мовчанки знову промовив Бен-Гур.

“Я не міг відібрати йому життя, добрий Маллюху, бо тоді ніколи не виявилабся тайна. Одначе я готов покарати його. Як ти мені поможеш — я спробую.”

“Він є Римлянин,” сказав Маллюх не надумуючися, “а я походжу з покоління Юди. Я поможу тобі. Коли твоя воля— заприсягни мене, заприсягни найторжественніщою присягою.”

“Подай мені свою руку, це вистарчить.”

Коли їхні руки опали, сказав Бен-Гур з піднесеним чуттєм:

“Те, о що тебе буду просити, не є трудним, мій приятелю. Воно й не противиться совісти. Ходім геть звідси.”

Вони пішли на дорогу, що вела через рівнину. Ми описали її, як наближалися до жерела. Перший Бен-Гур перервав мовчанку.

“Чи знаєш ти шейка Ілдеріма Щедрого?”

“Знаю.”

“Де є його Пальмовий Садок? Або радше, Маллюху, скажи мені, як далеко він поза Дафнійською оселею?”

Ці слова збудили в Малюхови певне підозріннє. Він при-

гадав собі зглядн красавиці коло жерела і здавалося йому, що смуток за матерю уступив місце принаді любови. Одначе відповів: "Пальмовий садок лежить поза оселею дві години їзди конем, а одну годину швидким верблюдом."

"Дякую тобі. Іще одно питаннє. Чи перегони, про які ти мені згадував, зістали широко оповіщені? І коли мають вони відбутися?"

Ці питання застановили Маллюха. Коли не привернули йому довірря, то бодай збудили його цікавість.

"О так, забава буде справді величава. Префект є богатий, і міг би уступити зі свого становища, одначе люде, яким добре поводиться, не хочуть бачити, щоб їх майно зменшалося; а щоби з'єднати собі приятеля на дворі, він доложить всяких заходів, щоб як найкраще приняти консуля Максентія, котрий приїзджає тут поробити послідні приготовання кампанії проти Партів. Горожане Антіохії знають які гроші є в тих приготованнях і вони дістали позволеннє спільно з префектом віддати честь великому чоловікови. Місяць тому розійшлися вістуни на всі чотири сторони оповістити отвореннє цирку на це торжество. Вже само імя префекта є запорукою величности торжества, передівсім тут на Сході; одначе коли лучаться з ним жителі Антіохії, всіх островів і міст над морськими пісками, можна бути певним, що буде це щось незвичайного. Найбільш вишколені люде візьмуть участь в торжестві. Нагороди є справді королівські."

"А цирк, я чув, що він другий після цирку Максима."

"Маєш на думці цирк у Римі. Так щож? В нашому зміститься двісті тисячів людей; в римському сімдесять пять тисячів більш; римський цирк збудований з мрамору, такий же самий і наш; впрочім вони точнісінько однакові."

"І правила такі самі?"

Маллюх усміхнувся.

"Якби Антіох хотів бути оригінальним, сину Аррія, Рим не панувавби над світом так як панує. Закони цирку Максима всюди панують, і тут, з одною лиш виїмкою. Там лиш чотири

колесниці можуть станути до перегонів, тут не зважають на число."

"Це грецький звичай," сказав Бен-Гур.

"Так, справді, Антіохія більш грецька, чим римська".

"Отже, Маллюху, я можу вибрати свою власну колесницю?"

"Свою власну колесницю і коні. Тут нема жадної перепони."

Маллюх завважив, що задуманий вигляд на обличчю Бен-Гура перемінився у велике задоволеннє.

"Ще одно, Маллюху. Коли відбудеться це торжество?"

"За два дні має прибути консуль. Так, шестого дня від сьогодня будуть перегони."

"Час короткий, Маллюху, одначе це вистарчить". Послідні слова сказав рішучо. "На пророків старого Ізраїля. Я знову візьму до рук віжки. Стій! Одно усліве. Чи є запевненнє, що Мессаля візьме участь в перегонах?"

Маллюх пізнав тепер цілий плян і бачив нагоду як упокорити Римлянина. І не бувби він вірним потомком Якова, якби не прийшло йому на думку, чи є певність побіди. Справді, голос його задрожав, коли сказав:

"Чи маєш ти вправу?"

"Не бійся, мій приятелю. Побідники з цирку Максима держали свої лаврові вінці за цих послідних три роки, тільки з моєї волі. Питай їх, питай найліпших із них, вони самі це скажуть. В послідних великих перегонах сам імператор предложив мені свою опіку, щоб взяти до рук його коні і стати до перегонів з визовниками світа."

"Одначе ти цего не зробив".

"Я, я Жид," сказав Бен-Гур і неначе скорчився в нутрі. "І хоч я ношу римське імя, я не смів виступати публично, щоб не опоганити в храмі імени мого батька. Я вправлявся у тих річах, но ніколи не виступав публично, щоб пописатися. І колиб я тепер взяв участь у перегонах, Маллюху, то кленуся, нема в мене думки вигравати нагороду побідника."

"Стій, не кленися," крикнув Маллюх. "Нагорода побідника виносить десять тисячів сестерцій — богацтво на ціле життє."

"Це не для мене, хочби префект потроїв її пятьдесять разів. Ще ліпше ніж це, ліпше ніж всі доходи імператора — я ужию ці перегони, щоб упокорити мого ворога. Закон позволяє пімсту."

Маллюх усміхнувся і покивав головою, неначеб говорив: "Так, так, лиш Жид зрозуміє Жида."

"Мессаля візьме участь у перегонах," сказав він отверто. "Він звязаний з перегонами у ріжні способи. Його імя оповіщено на вулицях, в копальнях і в театрах, в палаті, в бараках. Та нема йому відвороту, хочби і з тої причини, що імя його на табличці кожного молодого богача дармоїда в Антіохії."

"Заклади, Маллюху?"

"Так заклади." І кожного дня приходить він на вправи, як оце ти бачив".

"Ах, так це та колесниця і ті коні, якими буде переганятися? Дякую тобі, Маллюху. Ти вже зробив мені велику прислугу. Я задоволений. А тепер заведи мене до Пальмового садку і представ мене Шейкови Ілдерімови Щедрому."

"Коли?"

"Сьогодня. Завтра хтось инший може взяти його коні."

"Вони сподобалися тобі?"

Бен-Гур відповів з одушевленнєм.

"Я бачив їх лиш хвилинку, бо потім над'їхав Мессаля і я опріч його, нічого більш не міг бачити. Одначе я пізнав, що це коні крови, чудо і слава пустині. Ніколи перед тим не бачив я подібних, хиба в стайнях цезаря. Раз їх побачити, і ніколи не забудеш. Ось так, Маллюху. Я тебе стріну завтра і ти навіть не привитаєшся зі мною, одначе я пізнам твоє обличче, твою форму, твої рухи. Так само і по тих знаках пізнаю я і ті коні. І коли це все, що сказано, правда, і коли мій дух заволодіє їхнім духом, тоді я зможу—"

"Виграти сестерції," сказав Маллюх, усміхаючися.

"Ні," відповів скоро Бен-Гур, "я зроблю те, що є більш до-

стойним потомка Якова. Я упокорю мого ворога на найбільш публичнім місці. Одначе," сказав він нетерпеливо, "митратимо час. Як можна найскорше дістатися до шатра Шейка?"

Маллюх застановився на хвилину.

"Ходім до оселі. Вона на щастє недалеко. І коли зможемо найміти два скорі верблюди, за годину будемо на місці."

"Ходім отже, не гаймося."

Оселя складалася з чудових палат, городів і князівських ханів-гостинниць.

Без труду наймили дромедарів і пустилися в дорогу до Пальмового садку.

Розділ девятий.

БЕН ГУР ЧУЄ ПРО ХРИСТА.

Околиця поза оселею була нерівна, схвильована і управлювана. Був це властивий город Антіохії, і кожна пядь його була оброблена. Стрімкі спади горбів були поділені на тераси, а на них стояли ряди винограду, які приманювали до себе своєю тінею і розбуджували у подорожних солодкі надії на обильне жниво винограду. Тут видно цілі грядки кавунів, а там садки апрікосів і фігових дерев. Тут і там помаранчеві гаї, а між ними було видно побілені хати рільників. А над тим всім панував Достаток і Мир, які в тисячу способів вбивалися в очі подорожнього і давали знати про себе. Часом можна було доглянути Тавриду і Лебанон, які відділювала срібна стяжка ріки Оронтеса.

Згодом наші приятелі доїхали до берега ріки і слідували її викрутасами. І дуб і смоковиця і миртове дерево розкішно вкриті зеленим листєм, а воздух переповнений запахом ясьмінового квіту. Ріка вкрита кораблями, які довгими рядами пли-

ли то в один то в другий бік. Одні плили з бігом води, другі вивішували вітрила, а инші гнали під напором весел. А кожний з них нагадував якийсь далекий край, славні місця і рідкі товари. Нічого не промовляє так до нашої уяви, як біле вітрило гнане в напрямі до моря, хіба, що це вітрило вертає домів по щасливо докінченій подорожі. Наші приятелі без впину посувалися вперед з бігом ріки, аж прибули до озера насичуваного водою ріки, чистого, глибокого. На самому березі озера підносилася вгору височезна стара пальма. Обернувшися в лівий бік від цего дерева, Маллюх сплеснув в долоні і крикнув:

"Диви, диви! Пальмовий садок."

Такого виду, який тепер представився очам Бен-Гура, ніде не можна знайти, хіба що на славних оазах Арабії або на Птоломейських фармах здовж ріки Нілю. Безграничний пояс землі рівний неначе долівка. Під ногами свіжа зелена трава, а коли поглянути в гору, поміж галуззям дактилевого дерева визирало блідо голубе небо. Галуззє навантажене повним восковим овочем. Тут трава чудово зелена, там озеро холодне і чисте давало поживу пальмовим деревам у їх довгому старечому віці. Чи кращий Дафнійський Гай від цего? А пальми неначеб знали яка думка мучить Бен-Гура, бажали притягнути його до себе у свій питомий спосіб, і коли він переходив поміж ними, вони неначе пробуджувалися і скроплювали його холодом роси.

Дорога закручувалася і йшла рівнобіжно з берегом озера. На самому скраю побачили великанську пальму. Маллюх задержався і сказав до Бен-Гура.

"Глянь на цего патріярха, кожний перстень на його пні означає рік життя. Порахуй їх від коріня до галузей і коли шейк скаже тобі, що цю пальму засаджено ще заки чути було в Антіохії про Селевкидів, не сумнівайся цему."

Коли чоловік приглядається величавій пальмі, якось мимохіть розбуджується в його серці поетичне почування. Вже від непамятних часів вибрали поети і артисти пальму за предмет своєї праці й одушевлення.

"Добрий Маллюху," сказав Бен-Гур, "Я бачив днесь на площі перегонів шейка Ілдеріма і він представився мені чоловіком простих, грубих звичаїв, без оглади. На мою думку, рабіни в Єрусалимі гляділиби на него як на сина Ідомської собаки. Як воно сталося, що він став властителем цего пальмового саду? І як потрафив він задержати цей сад мимо захланности римських ґубернаторів?"

"Коли кров набирається шляхотности із бігом часу, сину Аррія, то старий Ілдерім є такою людиною, хоч він і не обрізаний."

Маллюх говорив з серцем.

"Всі його батьки перед ним були шейками. Один зі них, не знаю коли він жив, вчинив добре діло, станув раз у пригоді цареви, який мав великий клопіт із своїм царством. Оповідають, що цей царь дістав від предка Ілдеріма тисячу кінноти, яка знала тайні дороги пустині та успішно хоронила прогнаного царя від небеспеки. А коли прийшла відповідна хвиля, хоробрі воїни шейка побили противника царя, і посадили його на престолі. І не забув царь цеї прислуги. Він спровадив сина пустині до цего місця, казав йому покласти тут своє шатро, спровадити свою родину і свої стада, бо озеро і дерева і весь край від ріки аж до гір віддав у власність його і його людей. І ніхто ніколи не безпокоїв їх у їхньому посіданню. Слідуючі царі жили у великій приязні із тим племенем, яке Господь Бог помножив і в людях і в конях і верблюдах і великих богацтвах. Вони стали панами всіх доріг між великими містами. Вони могли кожної хвилини сказати торговлі між містами, "Ідіть з миром," або "Стійте," і що вони сказали, так воно і сталося. Навіть префект цитаделі, що глядить чуйним оком на Антіохію, є задоволений, ба навіть щасливий, коли старий Ілдерім, названий Щедрим ради добрих своїх діл, зі своїми жінками й дітьми та цілими рядами верблюдів і коней, подібно як наш предок патріярх Авраам і Яків, прибуде до цего садку на якийсь час."

"Як-же це?" спитав Бен-Гут, не зважаючи, що верблюди звільнили ходу, так був перенятий оповіданнем Мал-

люха, "Як же це? Я бачив, як старий шейк рвав собі бороду з досади і кляв себе, що повірив свої коні Римлянинови. Якби так почув його цезар, міг би сказати: Не хочу таких приятелів як цей, усуньте його."

"Це не була би нерозумна думка," сказав Маллюх. "Ілдерім не любить Риму. Має жаль до него. Перед трьома роками напали Партяне на каравану, наладовану податковими грішми, що їхала з Бозри до Дамаску. Забрали всі гроші і вимордували цілу сторожу каравани. Царський двір не хотів понести страти і казав людям вдруге платити податок. Люде понесли скаргу до цезаря, цезарь зробив Ірода відвічальним за страту, а Ірод зі свого боку звалив вину на Ілдеріма, що не пильнував свого обовязку і не оборонив каравани перед Партянами. Шейк заапелював до цезаря, одначе не дістав жадної відповіди. Від того часу старий чує ненависть до Риму."

"Він не годен нічого зробити, Маллюху."

"До цего потрібно нового пояснення," сказав Маллюх, "одначе перш диви, ось і щедрість шейка. Діти говорять до тебе."

Верблюди затрималися і Бен-Гур побачив громадку малих дівчаток, мужицької, сирійської кляси, як подавали йому кошики наповнені дактилями, свіжо зірваними. Бен-Гур пристанув і приймив дарунок, і коли він це зробив, дався чути голос чоловіка із вершка дерева, при якому задержалися.

"Мир вам і витаємо вас."

Наші приятелі подякували дітям за овочі і пустилися в дальшу дорогу.

Маллюх їв дактилі і при тім говорив:

"Треба тобі знати, що купець Симонід має довірре до мене і часом бере мене до себе на пораду. І коли я є в него, маю нагоду познакомитися з богато його приятелями. Там познакомився я з шейком Ілдерімом."

Бен-Гур став на хвилину блукати думкою. В його уяві зарисувався образ чистий, лагідний, любий, образ Естери, доньки купця. Він бачив в уяві її чорні, блискучі очі, як з питомим жидівським полиском стрінулися з його зором. Він чув її кроки

як вона зближалася до него з вином, і чув її голос, як подавала йому чарку. І ще раз пригадав він собі всю прихильність її, яку вона показала зглядом него, таку явну прихильність, що й слів до цего не потреба. Цей привид був дуже милий Бен-Гурови, одначе, коли повернувся до Маллюха, привид щезнув.

"Перед килькома тижнями," говорив далі Маллюх, "старий Араб відвідав Симоніда і мене там застав. Я побачив, що він щось дуже зворушений і з пошани до него я хотів вийти, одначе він не пустив мене. 'Ти є Жидовин,' сказав він, 'лишися тут, бо цікаву річ хочу сказати.' Наголос на слові Жидовин збудив у мені цікавість. Я лишився і це є в коротці його оповіданнє; — я скорочу його, бо ми вже близько шатра; подробиці нехай подасть він самий."

"Богато тому років навідало до шатра Ілдеріма на пустині трьох мужів. Всі вони були чужинці — Гіндус, Грек і Єгиптянин. І прибули вони на верблюдах, на найбільших верблюдах, які він коли небудь бачив. І всі три білі. Слідуючого ранка, коли вони встали, всі три відмовили молитву, якої шейк ніколи ще не чув. Вони молилися до Бога і до його Сина. Якась тайна окружала їхню молитву. Коли поснідали, Єгиптянин сказав шейкови хто вони були і звідкіля прийшли. Кожний з них бачив звізду, а голос тої звізди казав їм іти до Єрусалима й питати "де є Той, що народився Царем Жидів?" Вони послухали. З Єрусалима повела їх звізда до Витлеєма, де у вертепі знайшли новонароджене диття. Перед цим дитятем вони упали і віддали честь йому. Коли почтили дитя і дали йому дорогоцінні дари, повсідали на верблюди і втікли до шейка, бо Ірод, це є Великий, як би був поклав на них свої руки, без сумніву був би казав їх убити. Шейк заопікувався ними і скривав їх цілий рік. Потім вони відїхали, кожний в інший бік, лишивши за собою великі дари."

"Це справді дуже незвичайне оповіданнє," скрикнув Бен-Гур. "Що ти казав, мали вони питатися в Єрусалимі?"

"Вони мали питатися: "Де є той, що народився Царем Жидів?"

"І більш нічого?"

"Ще було щось додано, та не можу пригадати собі."

"І вони знайшли Дитя?"

"Так, знайшли і поклонилися йому."

"Це чудо, Маллюху."

"Ілдерім є поважним чоловіком, хоч легко заворушується, як всі Араби. Брехня неможлива в устах його."

Маллюх говорив з переконаннєм. Між тим забули вони про свої верблюди. А ті, не зважаючи на їздців, звернулися з дороги на високу зелену траву.

"Нічого більш не знає Ілдерім про тих трьох людей?" питав далі Бен-Гур. "Що сталося з ними?"

"О, так. Якраз тому приїхав він до Симоніда того дня, що я тобі згадав. День перед тим з'явився йому Єгиптянин."

"Де?"

"Тут, при дверях шатра, до якого ми тепер йдемо."

"Як знав він його?"

"Так як ти пізнав днесь коні, по їх обличчю і рухах."

"І більш нічого?"

"Він був на тім самім білім верблюді і звався тим самим іменем, Балтазар, Єгиптянин."

"Це чудо Боже!"

Бен-Гур говорив дуже зворушений.

А Маллюх здивований спитав: "Чому так?"

"Ти сказав — Балтазар?"

"Так, Балтазар, Єгиптянин."

"Таке імя подав нам днесь коло жерела старий чоловік".

Тепер Маллюх зворушився, коли пригадав собі.

"Так воно, справді," сказав він, "і той самий верблюд — і ти спас життє його."

"І жінка," сказав Бен-Гур, неначеб говорив до себе. "Ця жінка, це була його дочка."

Бен-Гур задумався на хвилину, а потім спитав Маллюха:

"Скажи мені, прошу, всі три мали питати в Єрусалимі — Де є той, що має бути Царем Жидів?"

"Не зівсім точно. Слова звучать: 'Де є той, що родився бути Царем Жидів.' Отсі слова почув старий шейк пораз перший на пустині і від того часу вижидає приходу царя і ніщо в світі не може захитати його віри, що прийде царь."

"Як — як царь?"

"Так, і принесе загладу Римови — так говорить шейк."

Бен-Гур мовчав хвилину, думав і змагався опанувати свої почування.

"Цей старий чоловік є одним з міліонів," говорив він поволи, "одним з міліонів, що кожний з них має якусь кривду до пімщення; а ця дивна віра, Маллюху, підсичує його надію; бо хтож як не Ірод може бути царем Жидів, як довго Рим істнує? Одначе, чуючи це оповіданнє, що сказав Симонід?"

"Ілдерім є поважним чоловіком, одначе Симонід є розумним," відповів Маллюх. "Я слухав і почув, як він сказав — слухай, хтось доганяє нас."

Оба почули гуркіт коліс змішаний зі стукотом кінських копит. За хвилину показався сам шейк Ілдерім на кони, а за ним цілий заступ людей і коней. Посеред них йшли чотири каштани-араби, що тягнули колесницю. Довга, сива борода шейка похилилася на його груди. Наші приятелі перегнали його, одначе на їх вид підніс голову і лагідно промовив.

"Мир з тобою! — Ох, мій приятелю, Маллюху, витаю! І скажи мені, ти не відходиш, а щойно прибув. Може ти приніс мені щось важного від доброго Симоніда—нехай Господь батьків його заховає його при життю на довгі ще роки. Ходітьже оба зі мною, слідуйте за мною. В мене є хліб і лебен, або — як ліпше вам подобається — арак і мясо молодого кізляти. Ходіть!"

Слідували за ним аж до дверей шатра. Коли злізли з верблюдів, він ждав на них з трьома чарками молочного напитку.

"Пийте," сказав він сердечно, "пийте, бо це додає відваги людям, що живуть в шатрах."

І кожний з них вихилив чарку так, що лишилася в ній тільки піна.

"Увійдіть тепер в середину в імя Боже."

І коли війшли до середини, Маллюх взяв на бік шейка і сказав до него пару слів, потім вернувся до Бен-Гура і перепросив його.

"Я говорив шейкови про тебе і ранком дасть він тобі коні на спробу. Він твій приятель. Я зробив для тебе всьо, що міг, решту ти сам мусиш зробити. А тепер позволь, що верну до Антіохії. Там обіцяв я стрінути одного чоловіка нині вечером. Не маю иншого вибору як їхати. Завтра виїду приготований, і коли всьо піде гладко, буду з тобою, аж скінчаться ігрища."

Уділивши і принявши благословенство, Маллюх пустився в дорогу назад до Антіохії.

Розділ десятий.

РОЗУМНИЙ СЛУГА І ЙОГО ДОНЬКА.

В той час, коли долішній ріг нового місяця дотикав вершка Сульпійської гори і дві третини жителів Антіохії сиділи на кришах своїх домівок, відпочиваючи серед нічного холоду, сидів Симонід у своїм кріслі, яке стало частиною його і глядів з гори на ріку, та на свої кораблі, що хиталися у пристані на якорах. Стіна за його плечима кидала широку тінь через ріку на протилежний беріг. Понад ним чути було безперестанний тупіт людських ніг на мості. Естера держала перед ним посудину з його скромною вечерею: пшеничні палениці, легенькі як папірець, мід і горнятко молока. Старий солодив палениці медом і мочив їх у молоці.

"Не знати, що діється з Маллюхом," сказав він вказуючи де були його думки.

"Думаєш, що прийде?" спитала Естера.

"Прийде, коли не пішов за ним на море, або на пустиню." Симонід говорив спокійно і певно.

"Може напише," сказала вона.

"Ні, Естеро. Він бувби вже прислав письмо, якби не міг прийти. Така була наша угода. А що я не дістав від него жадного письма, я знаю і є певний, що він прибуде."

"Коби прибув," сказала вона мягким голосом.

Щось в тоні її слів звернуло його увагу. Якесь бажаннє містилося в її словах.

"Бажаєш, щоб він прийшов, Естеро?" спитав її батько.

"Так," сказала вона і піднесла свій зір на него.

"Чому? Можеш мені сказати?" налягав старий.

"Тому, що..." вона спинилася, потім знов додала, "тому, що молодий чоловік є—" тут затялася і не могла говорити далі.

"Нашим паном. Це хотіла ти сказати?"

"Так."

"І ти все тої думки, що я повинен всьо йому сказати, нехай забере нас і всьо, що маємо, Естеро добра, шекелі, кораблі, невільників, і всьо то, що називаємо найкращим ангелом людства, — успіхом?"

Вона не відповіла.

"Це тебе не зворушує, ні?" говорив він неначе з гіркістю в словах. "Так, так, Етеро, я пересвідчився, що найстрашніща дійсність ніколи не є невидержимою, коли вона вийде зпоза хмар, крізь які ми зразу бачили її неясно. Любо мені знати, який щасливий є наш пан. Ціле богацтво нічого його не коштує — ні журби, ні краплини поту, ані навіть хвилини думки. А опріч того дістане він ще щось, чого на торговиці не купивби за великі скарби — тебе, моя дитино, дістане він як невільницю, тебе, моє серце, ти квітко моя із гробу моєї Рахилі."

Він пригорнув її до себе і двічи її поцілував — раз задля неї, а раз задля її матери.

"Не говори так," сказала вона, коли його рука опала з її

шиї. "Думаймо краще про нього; він знає, що є смуток і дасть нам волю."

"Шляхотні твої інстинкти, Естеро, і ти знаєш, що в сумнівах я завсіди полягав на тебе. Одначе, одначе," тут його голос піднісся і згрубів, "ці ноги, на яких стояти не годен, це тіло моє поломане і потовчене, ще не всьо, що мавби я йому принести. О, ні, ні! Я приношу йому душу, що віднесла побіду над страшними тортурами Римлянина, я приношу йому ум, що з далеку бачить золото, дальше, чим кораблі Соломона досягали, і знає як здобути це золото. Естеро, я маю ум, що знає укладати пляни, ум, що потрафить стягнути своїми руками всі пружини цілого світа, так, що й сам цезар задрожавби." Старий перервав свою бесіду і засміявся. "Естеро, я знаю як заставити людей до роботи після мойого пляну, і вони вірно на мене працюють і в їхній роботі я неначе б ділився на сотні і тисячні кавалки. Ось капітани моїх кораблів порють моря і приносять мені чесний заробіток; ось Маллюх слідить кожний крок молодця, нашого пана і принесе..." Як раз у цю хвилину далися чути кроки чоловіка. "Га, Естеро, не казав я тобі? Ось і він тут і приносить нам вісти. Задля тебе, моя солодка дитино, чиста леліє, молю Бога, котрий не забув свого розсипаного народа по світі, ради тебе молю Бога, щоб вісти Маллюха були добрі і потішаючі. Тепер ми побачимо, чи дозволить Він жити тобі у твоїй красі і мені із моїми спосібностями."

Маллюх підійшов до крісла:

"Мир з вами, добрий пане," сказав він і низько поклонився, "і тобі, Естеро, найкраща із доньок."

Він стояв перед ними із пошаною для них, а з його слів і поведення годі було зрозуміти, яке становище занимав він у них. То виглядав як слуга, то знов, як чоловік домашній і приятель. З другого боку Симонід, як звичайно, від разу приступив до головної справи.

"Що з молодим чоловіком, Маллюху?"

Маллюх переказав спокійно і простими словами всі пригоди дня, і ніхто й словечком не перебив його. Старик й рукою

не махнув підчас оповідання. Лиш в очах його світилося життє.

"Дякую тобі, дякую тобі, Маллюху," сказав він сердечно. "Ти сповнив свій обовязок добре. Ніхто другий не мігби краще цего зробити. А тепер що скажеш про походженнє молодого чоловіка?"

"Він є Ізраїльтянин, добрий пане, і походить з племени Юди."

"Ти певний того?"

"Дуже певний."

"Мені здається, що він дуже мало сказав тобі про своє життє."

"Він навчився бути обережним. Я сказавби, навіть недовірчивим. Він відсунув всякі мої спроби зискати моє довірре, аж коли пустилися ми в дорогу до Дафни."

"Цего плюгавого місця? За чим він туди ходив?"

"Я сказавби — з цікавости як і инші люде. Одначе, на диво, не інтересували його ті річи, що там бачив. Коли побачив храм, питався, чи це грецький. Мій добрий пане, молодець має велику журбу і хоче втечи від неї. Я думаю, що він пішов до Гаю так, як ми йдемо до гробів наших померших, щоб там похоронити свою журбу."

"Воно булоб не зле, якби так було. Розпуста і марнотравство є прокляттєм теперішного віку. Бідні стають ще біднішими, наслідуючи богатих, а ті, що троха богаті, удають князів. Чи бачив ти цю слабість в молодцеви? Чи розкидував він гроші, римські або жидівські?"

"Ні, пане, не розкидував жадних грошей."

"За правду, Маллюху, коли тільки є спокус та розпусти, до їди і пиття, — за правду думаю, він зробив тобі яке предложеннє, принаттє?"

"Він не їв ні пив у моїм товаристві."

"Чи в тім, що він сказав або зробив, не відкрив ти, Маллюху, головної, провідної його ідеї? Розумієш, що в мене на думці?"

"Не зівсім добре розумію."

"Ти знаєш, що коли щось говоримо або робимо, то кермує нами якась провідна думка, якийсь головний мотив. Під цим зглядом що ти думаєш про него?"

"Що до цего, мій добрий пане, думаю, що дам певну відповідь. Він посвятився віднайти свою матір і сестру. Це перше. Опріч того він чує жаль до Риму. А що Мессаля, про якого я вже згадував, має з тим щось до діла, тепер його головна ідея є упокорити його. Його стріча з Мессалею коло жерела, давала йому нагоду до того, одначе він занехав цего, бо то не було досить прилюдне."

"Мессаля має великі впливи," сказав поважно задуманий Симонід.

"Так, одначе слідуюча стріча відбудеться в цирку."

"Ну, і що з того?"

"Син Аррія побідить."

"Як це ти знаєш?"

Маллюх усміхнувся.

"Я суджу з того, що він говорить."

"То всьо?"

"Ні, є ще більший знак, а це його дух."

"Чи так? Одначе, Маллюху, що означає то його бажаннє пімсти? Чи хоче він пімститися на кількох, що його скривдили, чи на богатьох? Ще одно, Маллюху, — чи не є це бажаннє пімсти примхою молодого хлопця? А може це постанова скривдженого, а твердого характеру? Ти знаєш, Маллюху, жадоба пімсти, що запустила корінне тільки в умі людини, проминe як сон і одного красного дня щезне. Одначе жадоба пімсти, що захопила серце і дісталася до мозку, ця не дасться проломити."

Говорячи ці слова, Симонід пораз перший показав, яке глибоке в него чуттє. Він говорив скоро з заложеними руками а в його очах малювалося ожиданнє і непевність.

"Мій добрий пане," сказав Маллюх, "найперше я думаю, що він Жид тому, що в него велика ненависть. Я ясно бачив,

що він на силу був обережний, взявши під розвагу, що тільки літ жив серед римської зависти; одначе я бачив як він спалахнув — раз, коли питав мене, як Ілдерім відноситься супроти Риму, а відтак, коли я розповів йому історію шейка і мудрців, він спитався: "Де є той, що народився царем Жидів?"

Симонід скоро похилився наперед.

"Тоді я сказав йому," говорив далі Маллюх, "що після думки Ілдеріма царь прийде з упадком Риму. Тоді Бен-Гур почервонів на обличчю і сказав: 'Хто, як не Ірод, може бути царем, як довго істнує Рим?' "

"Це значить, що римська держава мусить бути перше знищена, заки настане нове правліннє."

Симонід поглянув на кораблі і їх тіни, що вешталися у пристані ріки; а коли підніс очі до гори, це було знаком, що розмова їх скінчилася.

"Досить, Маллюху," сказав. "Іди, з'їж вечерю і будь готовий вернутися до Пальмового Саду. Мусиш помогти молодцеви у його наближаючійся спробі. Прийди до мене ранком. Я приготовлю письмо до Ілдеріма." Потім, неначе до себе, сказав: "Можливо я сам займуся справою цирку."

Коли Маллюх поклонившися вийшов, Симонід напився молока і чувся свіжий і веселий на душі.

"Відложи тарілку, Естеро," промовив він, "я вже повечеряв."

Вона послухала.

"Тепер ходи до мене."

Вона заняла своє звичайне місце на рамені крісла близько батька.

"Бог є добрий для мене, дуже добрий," сказав він горячо. "Бог порушається в тайні, одначе часом позволяє нам думати, що ми бачимо і розуміємо Його. Я вже старий, моя люба, і мушу відійти; одначе тепер у цій послідній годині, коли моя надія почала завмирати, Він послав його з обітницею і це мене піднесло. Я бачу, що це все веде до чогось, що може стати народженнєм нового світа. Я бачу яка висока ціль жде на вели-

кий мій маєток. Заправду моя люба, я починаю наново жити."

Естера близче притулилася до него, начеб хотіла спинити його думки, щоб так не буяли.

"Царь народився," говорив він далі, "і тепер дійшов десь половини людського віку. Балтазар говорить, що був дитятем на колінах своєї матері, коли його бачив, і дав йому дарунки і поклонився йому; Ілдерім говорить, що це було двайцять сім років тому минуло грудня місяця, коли Балтазар і його товариші прибули до його шатра шукаючи захисту перед Іродом. Тож його прихід вже недалекий. Нині — завтра може появитися. Святі отці Ізраїля, яка щаслива надія! Мені здається, що чую трягкіт валячихся старих мурів і крик за загальною переміною — і на безконечну радість людей, земля отвориться і похолоне Рим і буде радість і співи, що Риму вже нема. А ми будемо." При цих словах він усміхнувся. "Естеро моя, чи чула ти коли щось подібного? Справді, є в мене пристрасть півця і запал Миряма і Давида. У своїх ухах чую звук цимбалів і гру арфи і голоси множества народа довкола новопоставленого престола. Поки що я відложу на бік ці думки, одначе, моя дорога, коли прийде цар, потребуватиме грошей і людей, бо коли як дитятко народився з жінки, буде лиш чоловіком і жити ме на людський лад, як ти і я. І до грошей потребувати ме людей, щоб збирали їх і берегли їх. А для людей потребувати ме провідників. Так, так. Чи не бачиш ти широкого поля для мене до роботи? А вкінці для нас слава і пімста, і — і", тут він спинився ударений самолюбством свойого пляну, в якому не було місця для його доньки, і додав вперше поцілувавши її, "і щастє для доньки твоєї матери."

Вона сиділа спокійно і нічого не говорила. Тоді він пригадав собі, що не все другим те саме є любим, що нам, та що вона була молодою дівчиною.

"О чім ти думаєш, Естеро?" заговорив він до неї звичайним тоном. "Коли думка твоя може приймити форму бажання, вискажи його, мала моя, заки є ще в мене сила. Бо сила має свої примхи і всегда готова улетіти на крилах."

Вона відповіла з діточою простотою.

"Пішли за ним, тату. Пішли за ним цеї ночі і не позволь йому йти до цирку."

"Оооо!" вирвалося йому з грудей і знову його зір упав на ріку, де тіни стали темніщими, бо місяць сховався поза гори і лишив місто звіздам, щоб його освітили. Слова Естери збудили в нім заздрість. І щож, як вона справді полюбила молодця. О, ні. Це неможливо! Вона ще замолода. Одначе ця думка постоянно мучила його. Вона мала шіснайцять років. Він це добре знав. В день її уродин завів її до пристані, де спущено на воду новий корабель, на якому видніла назва: "Естера." Так вони разом святкували цей день. Аж тепер її згадка і журба за молодим чоловіком болючо його діткнула. Мавби він стратити її? Одначе опанував свої почування й зворушеннє і спитав спокійно:

"Щоб не йшов до цирку, Естеро? Чому дитинко?"

"Бо це не є місце для сина Ізраїля, тату."

"Рабінська наука, Естеро, рабінська наука. Чи це все?"

Це питаннє зайшло глибоко в її серце і воно живо забилося, так живо, що в цю хвилю і слова не могла промовити. Замішаннє нове й любе опанувало її.

"Молодець унаслідить велике богацтво," сказав старий і взяв її руку у свої. "Матиме кораблі і золото, і всьо, Естеро, всьо. Одначе я не чувся бідним, бо ти була зі мною, а твоя любов така подібна до любови Рахилі. Скажи мені, чи і це дістанеться йому?"

Вона похилилася над ним і притулила своє обличчє до його голови.

"Говори, Естеро. Я буду сильніщий, коли буду це знати. В знанню є сила."

Тоді промовила вона, неначеб говорила сама свята Правда.

"Потішся, батьку мій. Ніколи я не лишу тебе; хотьби він і взяв мою любов, я буду служебницею твоєю всегда як тепер." Похилившись, поцілувала його.

"І ще щось," додала по хвилині. "Він гарний в моїх очах.

і його просьба потягнула мене до него, тому мені лячно, коли подумаю, що грозить йому небеспека. Так, батьку, я булаби дуже рада, колиби знова його побачила. Всеж таки любов, що не є взаїмною, не є повною любовю, тому ожидати му часу, не забуваючи, що я донька твоя і моеї матери."

"Ти справдішнє благословенство Боже, Естеро. Благословенство, що чинить мене богатим, хочби всьо було страченим. І клянуся на Його святе імя і життє вічне, не будеш терпіти."

На його жаданнє, троха пізніще прийшов слуга, закотив крісло до його кімнати і там він сидів довгий час та думав про надходячого царя. Тимчасом вона відійшла на спочинок і спала сном невинним.

Розділ одинайцятий.

РИМСЬКА ОРҐІЯ.

На другому боці ріки, майже напротив домівки Симоніда, стояла палата, як говорили, збудована славним Епіфанієм. Була це будівля збудована радше на взір перський, взявши під розвагу її величину, чим на взір грецький, взявши під розвагу її стиль.

Говорили люде, що мур, який окружав остров аж до берега ріки, і служив двом цілям, себто забеспечував будівлю перед виливом води і був обороною перед нападом зворохобленої товпи, учинив неможливим, щоб цю палату постоянно замешкувати. Тому то римське посольство перенеслося до другого мешкання, збудованого на западнім збочу гори Сулпійської, понище храму Юпітера. Одначе стару палату постоянно держано в поготівлю для ужитку, і коли прибув туди консуль, ґенерал армії, царь, або який инший можновладець, сейчас призначували йому за кватиру стару палату Епіфанія на острові.

Тому, що мати-мемо до діла лиш з частиною палати, прочий вигляд її лишаємо уяві читача. Можете після своєї волі перейтися через городи, купелі, салі і лябіринти кімнат аж до павільонів на криші. Все те було уряджене як пристоїть такій славній палаті у великому місті, яке визначалося більш чим друге місто величністю Сходу.

Ця частина палати, на яку хочемо звернути увагу читача, представляла вид величавої салі. Була простора, її долівка вистелена мраморними плитами а освітлена в день проміннями сонця, які продиралися до середини крізь кришу вистелену ріжнокольоровими платинами міки, яка служила за скло. Стіни були покриті різьбами і арабесками в ріжних красках, синій, зеленій, багряній і золотій. Здовж кімнати розстелено килим з індійського шовку і кашмірської вовни. Обстанова складалася зі столів та стільчиків вирізьблених на єгипетський взір.

Ми лишили Симоніда в кріслі, у якім він роздумував про чудового царя, що ось-ось мав прийти. Естера спить. А тепер перейшовши ріку мостом, ввійдемо ворітьми, яких стерегли два вирізьблені льви, до цеї пишної салі.

Пять ліхтарів звисає зі стелі на бронзових ланцюхах, один в кожному куті. А в середині велика піраміда засвічених лямпів, які освічували кожний закуток великої кімнати. За столами сиділи, або стояли, або порушалися з місця на місце — майже сотня людей. Над ними застановимося на хвилину.

Всі вони молоді, а деякі щойно виросли із хлопячого віку. Всі вони Італійці, а головно Римляне. Всі балакають чистою латинською мовою, і кожний з них в кімнатному одягу, якого вживають в столиці над Тибром. Була це туніка з короткими рукавами, пригожа до горячого підсоння Антіохії і вигідна у замкненій атмосфері салі. На килимі тут і там лежали недбало скинені тоґи. Декотрі з них обрамовані багряницею. Тут і там можна було теж бачити людей лежачих на килимі. Чи перемогла їх спека і задуха, чи були перемучені або підхмелені, цего не будемо розбирати.

Звук голосів сильний і безперервний. Часом чути вибух

сміху, то знов обурення і гніву; одначе понад це все чути однозвучний тарахкіт. Той, що цего не знає, не може й догадатися звідки цей тарахкіт походить. Колиж приступимо до столів, ця тайна сейчас відкриється нам. Ціле товариство забавляється улюбленою грою в кости, якими потрясають в коробках і викидають на пократовану дошку.

Пригляньмося близче хто находиться в цім товаристві.

"Добрий Флавіє," сказав один з грачів, держачи кістку готову до киднення, "бачиш оцю лацерну, цю перед нами на килимі. Щойно вийшла з під рук майстра. Нараменна спряжка з золота, широка як долоня."

"Ну і щож," сказав Флавій, занятий грою, "я бачив такі давніще; а твоя лацерна може й не стара, та на пояс Венери, і не нова. І щож з того?"

"Нічого. Одначе я-б її пожертвував, щоб знайти чоловіка, котрий всьо знає."

"Ха, ха. І за меншу ціну знайду тобі кількох, що радо приймуть твою жертву. Але гляди тут і грай."

"Ось і гра."

"Так, на всіх Юпітерів. Зажди. Що ти сказав? Ще раз?"

"Хай так буде."

"А заклад?"

"Сестерція."

І оба витягнули свої таблички і записали на них. Коли укладали всьо потрібне до нової гри, Флавій завернув розмову на те, що перед тим сказав його приятель.

"Чоловік, що всьо знає. На Геракля! Всі пророчні позагибали. І що робивби ти з такою потворою?"

"Діставби відповідь на одно питаннє, мій Флавіє; а потім, на богів, прорізавби йому горло."

"І яке-ж це питаннє?"

"Я-б хотів, щоби сказав мені годину, — годину, я сказав? Ні, мінуту, коли Максентій прибуде завтра."

"Ось мені гра, добра гра! Вже тебе маю! І чомуж мінуту?"

"Чи стояв ти коли з відкритою головою під Сирійським

сонцем в пристані де він має прибути? Огні Вести не такі жаркі. А кленуся, коли вже маю вмерти, то хочу вмирати в Римі. Га, на Венеру, мій Флавіє, ти перехитрив мене. О, яке моє щастє."

"Мушу відібрати свою сестерцію."

"Хай так буде."

І вони грали раз по раз; і коли денне світло стало продиратися крізь стелю, знайшло їх двох в тих самих місцях, за тим самим столом, все ще при грі. Як і ціла ця громада, вони належали до військової дружини конзуля і вижидаючи його приїзду забавлялися.

Серед цеї розмови ввійшла до кімнати нова партія людей і зразу ніким не спостережена підійшла до головного стола. Видко було по них, що прийшли із веселої забави. Декотрі ледви на ногах трималися. На голові провідника був вінець, який вказував на те, що він був паном забави, коли не самим господарем. Вино не зробило жадного враління на него, хіба що збільшило його красу, а була це мужеська краса Римлянина; голову держав високо піднесену; кров окрасила його уста і його обличчє, його очі світилися і овинений у білу як сніг тоґу справді виглядав величаво. Приступив до стола і без всякої церемонії зробив місце для себе і своїх товаришів. А коли по хвилині оглянувся доокола, всі присутні обернулися до него і крикнули наче на поздоровленнє:

"Мессаля! Мессаля!"

Ті, що були дальше, почувши поздоровлення, і самі загоміли. І скоро люде опустили свої ґрупи, перестали грати і всі поспішили до середини салі.

Мессаля байдужно приймив цю демонстрацію. Обернувся до чоловіка, що грав у кости з правого боку і крикнув:

"Твоє здоровлє, Друзусе, мій приятелю! Здоровля — і покажи мені твої таблички на хвилину."

Приблизив до очей воскові таблички, поглянув на записки закладів і кинув їх на долину.

"Денарії, самі денарії — гріш склепарів та різників!" ска-

зав з глумом. "На підхмелену Семелю, на що зійшов Рим, коли цезар ночами сидить і жде, щоб щастє принесло йому нужденного денарія!"

Друзус зачервонівся а всі присутні обступили Мессалю і викрикували: "Мессаля! Мессаля!"

"Жителі з над Тибру," крикнув Мессаля видираючи коробку з кістьми з рук грача, "кого найліпше люблять боги? Римлянина. Хто подає закони народам? Римлянин. Хто став паном світа при помочі меча?"

Весела громада довкола Мессалі не дала йому самому відповісти на його питаннє, а вмить підхопила його думку і всі разом кникнули:

"Римлянин, Римлянин."

"Одначе, одначе," — він задержався на хвилину і поглянув на окружаюче його товариство, "одначе є щось ліпшого, як найліпший Римлянин."

Він потряс своєю шляхотською головою, щоб уколоти їх своїми кпинами.

"Чуєте мене?" спитав. "Є ліпший як найліпший зпоміж Римлян."

"Ей, чи не Геркулєс?" крикнув один.

"Це може Бакх!" заревів другий.

"Юпітер, Юпітер!" крикнула громада.

"Ні," відповів Мессаля, "це між людьми."

"Назви його, назви його!" кричали.

"Я вам скажу. Це той, що до совершенства заходу додав совершенство сходу; це той, що до рамени забору, яке належить до заходу, додав штуку утіхи і радощів, які належуть до сходу."

"На богів, адже це ніхто инший, а таки Римлянин!" сказало кількох. І всі грімко засміялися і плескали в долоні. Це означало, що Мессаля мав першенство.

"На сході," говорив він далі, "не маємо богів, тільки вино, жінки і щастє. Найбільшим зі всіх є щастє; звідси наше гасло: 'Хто відважується на це, на що я відважуюся?' є відпо-

відне для сенату, для битви, а найбільш для того, що шукає найліпшого, визиває найгірше."

Голос його перемінився у звичайну товариську розмову, одначе задержав висшість, яку здобув над ними.

"У великій скрині на цитаделі маю пять талантів золотз, а тут мої посвідки за них."

Зі своєі туніки витягнув звій паперу, кинув його на стіл і говорив далі. А всі вони у великім напруженню, не здіймаючи з його своїх очей, слухали кожного його слова.

"Ця сума грошей є мірою того, на що я готов відважитися. Хто з вас відважиться на таку суму грощей? Мовчите? Забогато на вас? То я зчеркну один талант. Що? Все ще мовчите? Ну, то хто кине зі мною кости на три таланти золота? Тільки три таланти. А на два таланти? Чейже знайдеться хтось, що покладе один талант, тільки один, одніський талант, один талант в честь ріки, над якою ви родилися. Східний Рим проти західнього Риму. Варварський Оронтес проти святого Тибра." Він потряс коробку з кістьми над головою і вижидав.

"Оронтес проти Тибру," повторив він, а в його голосі пробивалася визиваюча наруга.

Ні один з присутних не рушився. Тоді він кинув коробку на стіл і усміхаючися взяв до рук посвідки.

"Ха, ха, ха! На олімпійського Юпітера, я тепер знаю, за чим ви прибули до Антіохії. Поправити пошарпане майно, або здобути його. Гей, Цициліє!"

"Я тут, Мессальо!" крикнув чоловік стоячий позаду. "Ось тут я гину серед натовпу і жебраю одної драхми, щоб заплатити обдертого поромщика. Одначе, хай забере мене Плюто, і оболя не мають всі на купу."

Ці слова викликали вибух сміху, що аж ціла саля задрожала. Один Мессаля держався поважно.

"Іди до кімнати, звідкіля ми прийшли," сказав він до Цецилія, "і скажи слугам принести тут амфори і чарки. Коли ці наші земляки шукаючи щастя, мають порожні кишені, кленуся

на сирійського Бакха, я постараюся, щоб їх жолудки були краще заосмотрені. Поспішися."

Потім обернувся до Друзуса зі сміхом, що гомонів по цілій салі.

"Ха, ха! Мій приятелю! Хтай не буде тобі в образу, що я понизив цезаря в тобі до денарія. Ти бачиш, що я сказав це тільки, щоб випробувати тих гарних підростків зі старого Риму. Ходи, Друзусе, починай!"

Взяв у руки коробку і покалатав весело кістками.

"Ну, кілько ставиш? Попробуймо щастя."

Мессаля говорив прямо, щиро, потягаючо. Друзус змяк в одну мить.

"На Німфи, Мессале, попробую щастя з тобою," сказав сміючися. "Поставлю для тебе вже — денарія."

Молодий чоловік, хлопячого вигляду, дуже пильно приглядався, що ділось за столом. Нараз звернувся до него Мессаля.

"Хто ти такий?"

Хлопчина подався взад.

"Гей, на Кастра, це-ж його брат. Я не думав тебе образити. Воно звичайно буває, що в справах инших як гра в кости, чим менша ставка, тим точніщий рахунок. Потрібно мені писаря. Чи служивби ти мені?"

Молодець виймив свої таблички, щоб робити записки.

"Зажди, Мессале, зажди хвилину," крикнув Друзус. "Не знаю, чи зле роблю, що перебиваю гру, одначе хочу спитати тебе про одну річ. І спитаю тебе, хочби Венера побила мене своїм поясом."

"Аджеж ти знаєш, Друзусе, що Венера без пояса, є Венера любови. Отже питай, а я кину кости і не відкрию їх. Ось так."

Він викинув кости і прикрив їх коробкою.

А Друзус спитав, "Чи бачив ти коли чоловіка, "Квінтія Аррія?"

"Дуумвіра?"

"Ні, його сина?"

“Я не знав, що в него був син.”

“Це нічого не значить,” сказав обоятно Друзус, “тільки, мій Мессале, Поллюкс не більш був подібний до Кастора, як Аррій до тебе.”

Ця замітка вразила всіх і в одну мить двайцять голосів відозвалося.

“Правда, правда! Його очі, його обличчє!” кричали вони.

“Що?!” крикнув один нетерпеливо. “Мессаля є Римлянином, Аррій є Жидом.”

“Ти правду говориш,” крикнув третій, “він є Жидом.”

Не всі були тої думки і заносилося на суперечку. Побачивши це Мессаля вмішався в розмову і сказав: “Мій Друзусе, воно ще не прийшло. Мусимо заждати на него. А що до Аррія, я прийму твою думку про него. Тільки розповіж мені дещо більш.”

“Чи Жид він, чи Римлянин, — хай не образить це твоїх почувань, мій Мессале, — цей Аррій є гарний на вигляд, відважний і спритний. Сам царь офірував йому свою ласку й опіку, но він не приймив. Якась тайна окружає його і держиться з далеку від нас, начеб чувся ліпшим або гіршим від нас всіх. В гімнастичнх вправах в палєстрі ніхто не міг дорівнати йому. Він грався з синьоокими великанами з над Рену і з безрогими биками з Сарматії, неначеб вони були лозиною. Дуумвір лишив йому великий маєток. Має велику пристрасть до оружжя і про ніщо більш не думає як про війну. Максентій приймив його до свого товариства і мав всісти на корабель з нами, но ми стратили його в Равенні. Всеж таки він прибув тут щасливо. Днесь рано ми чули про него. Замість піти до палати або до цитаделі, він зложив свої річи в хані-гостинниці і знов десь пропав.”

Зразу прислухувався Мессаля з гречною байдужністю; потім щораз більше зацікавлювався; а при кінці підняв руку із коробки і крикнув: “Каюсе, гей, Каюсе, чуєш?!”

Молодець, що стояв близько него, той самий, що був з ним

на колесниці підчас вправ на перегонній площі, задоволений цею увагою, відповів:

"Я-б не був твоїм приятелем, колиб не чув тебе, Мессале."

"Памятаєш ти чоловіка, що був причиною того, що ти упав сьогодня на площі?"

"На богів, адже потовчене рамя не дасть мені забути." І він здвигнув раменами так, що вони піднеслися аж до його ух.

"Отже будь вдячний судьбі. Я знайшов твойого ворога. Слухай."

Відтак звернувся Мессаля до Друзуса.

"Скажи нам більш про нього, на богів, про того, що є Жидом і Римлянином. Справді, гарна комбінація. Який одяг він носить, мій Друзусе?"

"Жидівський."

"Чуєш, Каюсе?" сказав Мессаля. "Він ще молодий чоловяга — це одно; виглядає як Римлянин — це два; любить жидівський одяг — це три; славний ґімнастик і силач, побідити коня чи перевернути колесницю, як прикаже конечність — це чотири. І, Друзусе, поможи мойому приятелеві. Без сумніву цей Аррій знає всі штучки мов; бо інакше не прикидувавбися днесь Жидовином, завтра Римлянином. Одначе чи знає він богату грецьку мову, говорить він нею поправно?"

"Він говорить чистою грецькою мовою, мій Мессале."

"Чуєш, Каюсе?" сказав Мессаля. "Він знає як привитати жінку в грецькій мові — а це вже пята точка подібности, коли не помиляюся. Шож ти на це скажеш?"

"Ти знайшов його, мій Мессале," відповів Каюс; "або я не є самим собою."

"Прости мені, Друзусе — і всі ви простіть мені — що так загадково говорю," сказав Мессаля своїм протягаючим голосом. "Бачиш, що умію додержати тайни. Ти говорив, здається мені, що поява Аррія є получена з великою тайною. Скажи дещо більше про це."

"Це нічого, Мессале, нічого," відповів Друзус. "Це діточе оповіданнє. Коли Аррій, батько, вирушив на морських розби-

шаків, не мав ні жінки, ні дітей. Вернувся з виправи з хлопцем, — тим, про котрого говоримо. Слідуючого дня адоптував його."

"Адоптував його?" повторив Мессаля. "На богів, Друзусе, ти сравді заінтересував мене. Де знайшов дуумвір хлопця? І хто він був?"

"Хтож знає як на це відповісти, Мессале? Хіба сам молодий Аррій. Підчас битви Дуумвір, котрий був тоді трибуном, стратив свою ґалеру. Повертаючий корабель знайшов одного і другого і всіх, що спасли життє на одному і тому самому деревні, спливаючому по воді. Так оповідали ті, що їх спасли, і ніхто цему не перечив. Вони кажуть, що товаришем дуумвіра на деревні був Жид—"

"Жид!" скрикнув Мессаля.

"І невільник."

"Якже, Друзусе? Невільник?"

"Коли витягнено їх на поклад корабля, дуумвір мав на собі одяг трибуна, а його товариш одяг гребця на ґалерах."

Мессаля випростувався на ці слова. Слово "ґалера" викликало якесь заклопотаннє на його обличчю. Як раз в цю хвилю увійшов до салі цілий ряд невільників зі стаканами вина, з чарками зі срібла і кошиками повними овочів і солодощів. Всі зібрані відразу набрали охоти. Мессаля вискочив на столець.

"Люде з над Тибру," сказав він чистим голосом. "Обернім це ожиданнє нашого старшого на Бакхусовий празник. Кого вибираєте за господаря?"

Друзус піднісся.

"Хто-ж инший може бути господарем, як не той, що справляє цей бенкет? Відповіжте Римляне."

У відповідь всі грімко закричали.

Мессаля здіймив вінець з голови і подав його Друзусови. А цей вискочив на стіл і торжественно поклав його назад на голову Мессалі. Таким чином став Мессаля господарем бенкету.

"Кількох товаришів прийшло зі мною," сказав Мессаля,

" з попереднього бенкету. Щоби заховати святий предківський звичай, приведіть сюди одного, що найбільш підхмелений."

Кілька голосів крикнуло, "Він тут, він тут."

На долівці лежав молодець, чудової краси, так підхмелений, що не міг удержатися на ногах.

"Піднесіть його на стіл," крикнув господар.

Побачили, що не міг усидіти.

"Поможи йому, Друзусе," сказав Мессаля. "Колись й він тобі може станути у пригоді."

Друзус піддержав пяного своїми раменами.

Тоді Мессаля промовив до пяного молодця.

"О, Бакху, найбільший із богів, будь ласкавий до нас цеї ночі. За себе і за моїх товаришів отсей вінець я жертвую." При тих словах підніс з голови свій вінець. "Я жертвую цей вінець твойому престолови в Дафнійському Гаю."

Поклонився, заложив вінець на голову, відтак скочив на долівку, підніс коробочку, що закривала кинену кість і крикнув весело,

"Бачиш, мій Друзусе, я виграв твойого динарія."

По кімнаті розніся крик, що аж палата задрожала і почалася римська орґія.

Розділ дванайцятий.

ВІЗНИК ДЛЯ ІЛДЕРІМОВИХ АРАБІВ.

Шейк Ілдерім був занадто визначним чоловіком, щоб міг обійтися з невеличкою дружиною. Він мусів заховати славу свойого племени, так як це пристало князеви або патріярхови найбільшого племени на пустині на схід Сирії. По містах мав він иншу славу, а то славу найбогатшого чоловіка на цілому сході, що не був царем. І справді був він богатим чоловіком. Мав гроші, слугів, верблюдів, коней, цілі стада ріжних звірят. Він гордий був зі своїх достатків, бо вони збільшали його пова-

ту між чужинцями і давали йому вигоду. У нашому оповіданню нераз будемо згадувати його шатро у Пальмовому Садку. Мав він там справдішній табор, "довар," який складався з трьох великих шатрів, один для него, один для гостей, а один для його улюбленої жінки і її прислуги. Опріч того мав він шість до вісім менших шатер, занятих слугами і добірними людьми з племени, що творили його особисту сторожу. Були се сильні люде, випробованої відваги, спритні в стрілянню з лука, в киданню списи і на конях.

Вся його посілість, якаб небудь вона була, була зівсім забеспечена в садку. Одначе годі змінити поглядів старого чоловіка. Щоби надалі удержувати дисципліну в своїм таборі, в середині між шатрами умістив він свої корови, верблюди, кози і другі такі річи, що могли спокусити льва або злодія.

Треба признати старому Ілдерімови, що він точно придержувався звичаїв свого народа, не занедбуючи і найменшого. Тому життє в Садку було продовженнєм життя на пустині. Жив він на патріярхальний лад, життєм первісного Ізраїля.

Коли одного ранка прибув зі своїм табором з пустині до цего Садку, на означенім місці здержав коня, вбив спису у землю і сказав: "Тут розіпніть шатро. Вхід до полудня, озеро перед нами; а ці діти пустині сидіти муть під заходячим сонцем."

При послідних словах підійшов він до трьох великих пальмових дерев і погладив одно з них, начеб гладив шию коня або обличчє улюбленої дитини.

Один тільки шейк мав право сказати каравані, щоб задержалася. Тільки він міг зазначити місце де станути табором. Сейчас витягнули спису з землі і в зранене місце землі встромлено головний стовп, на якому оперлося шатро. Потім встромлено другі підпори для вісім менших шатер, в трьох рядах, по три стовпи в кожному ряді. Потім поприходили жінки і діти і розвинули полотна, що були наладовані на верблюдах. Хто-ж міг краще це зробити, як не жінки? Чи не вони то стригли кози? Чи не вони то викручували цю вовну в нитки? Чи не вони робили полотно, і зшивали його до купи і не зробили з него

гарну, форемну кришу? І яка була радість, веселість і жарти, коли всі разом розтягали полотна від стовпа до стовпа і скріпляли шатро паликами і шнурками. А коли поставили стіни шатра із плетеного пруття, всі в непевности вижидали, що скаже на їхню роботу старий шейк. Старий обійшов цілий табор, заходив до середини, всьому пильно приглядався, де сонце, де дерева, де озеро, а потім енергічно затираючи свої руки, сказав: "Гаразд усе. Упорядкуйте тепер табор як знаєте найкраще, а днесь вечером осолодимо хліб араком, а молоко медом, та при кожному огнищі спечеться козятко. Бог з вами. Не забракне нам солодкої води, бо озеро буде нашою керницею. І товар наш не буде голодувати, бо зеленої пашні тут подостатком. Бог з вами, мої діти. Йдіть!"

І викрикаючи, всі щасливі пішли прилагоджувати свої мешкання. Деякі лишилися приладити середину шейкового шатра. Шатро переділили на дві кімнати, спустивши з гори занавіси. По правому боці мешканнє для Ілдеріма, по лівому для його коней. На середному стовпі позавішували оружжє пана, його щити і списи, мечі, стріли і луки. По одному боці висіла упряж коней, а по другому боці великий вибір мужеського убору. І не скорше скінчили вони свою роботу, доки не сказав пан, що все в порядку.

Між тим жінки покрили долівку мягкими килимами. Поукладали на них мягкі подушчини. Від дверей до килима уложили хідник. І не скорше скінчили вони свою роботу, доки пан не сказав, що все в порядку. Вкінці наповнили стакани солодкою водою. На стовпах позавішували скіряні мішки наповнені араком. Все приготовлено на завтрішній день, бо завтра буде "лебен."

І чомуж не мавби Ілдерім бути щасливим і щедрим у свойому шатрі над озером солодкої води, у тіни Пальмового Садку?

Так виглядало шатро, при якого вході ми лишили були Бен-Гура.

Слуги вже ждали приказів пана. Один скинув його санда-

ли; другий розвязав римську обуву Бен-Гура. Опісля оба зміняли запорошений зверхній одяг за свіжий, з білого полотна.

"В імя Боже увійди до середини, увійди і відпочинь," сказав господар мовою, якою говорять на єрусалимській торговиці. Відтак повів його на килим.

"Я тут сяду," сказав він показуючи рукою, "а там чужинець."

Жінка попідкладала їм під плечі подушки, щоб могли вигідно о них опертися. Оба посідали на дивані, а тимчасом принесли з озера свіжої води, обмили їм ноги і висушили рушниками.

"У нас говорять на пустині," сказав Ілдерім, зібравши бороду у свої руки і розчешуючи її пальцями, "у нас говорять, що добрий апетит пророкує довге життє. Чи голодний ти?"

"Коли це правда, добрий Шейку, то я житиму сто років. Я голодний як вовк при дверях," відповів Бен-Гур.

"Коли так, то не відішлемо тебе звідсіль як вовка. Дам тобі найкраще зі стада."

Ілдерім плеснув у долоні.

"Піди до чужинця в гостиннім шатрі і скажи: "Я, Ілдерім, шлю йому желання, щоб мир його був такий постійний як біг ріки."

Слуга поклонився.

"Тай скажи ще," говорив далі Ілдерім, "що я вернувся з чужинцем, щоб проломати з ним хліба; і коли Балтазар Мудрий має добру волю прилучитися до нашого товариства, то трьох нас проломить хліба, а частина, що належиться птицям, не зменшиться."

Слуга скоро вийшов.

"Тепер відпочиньмо."

Ілдерім сів вигідно на дивані, так як і днесь сидять купці на базарах в Дамаску і коли троха відпочав, перестав чесати бороду пальцями і сказав до Бен-Гура:

"Ти гість у мене і ти пив мій лебен та покушаєш мого хліба-соли. Це одначе не здержить мене, щоб спитав, хто ти є?"

"Шейку Ілдеріме," сказав Бен-Гур спокійно дивлячися на него, "не думай, молю тебе, що легковажу твоє питаннє; одначе скажи мені, чи ніколи не було в твоїм життю випадку, коли відповідь на таке питаннє могла бути злочином проти тебе самого?"

"Так, справді, кленуся на блеск Соломона, "відповів Ілдерім. "Зрадити себе буває часом так низьким, як зрадити ціле племя."

"Вдяка, вдяка тобі, добрий Шейку," крикнув Бен-Гур. "Ніколи не чув я достойніщої відповіди. Одначе я знаю, що ти хочеш мати запевненнє, що я гідний довірря, о яке я прийшов просити, та що таке запевненнє важніще для тебе, як пригоди мого бідного життя."

Тепер шейк поклонився і Бен-Гур говорив далі.

"Отож на самім початку хочу зазначити, що не є я Римлянином, як це показує подане тобі моє імя."

Ілдерім зібрав у руку свою спливаючу бороду, прижмурив очі і пильно приглядався йому з під нахмурених бров.

"По друге," говорив далі Бен-Гур, "я є Ізраїльтянин, з племени Юди."

Шейк підніс свої брови.

"Та це ще не всьо, Шейку, я є Жид, що має жаль до Римлян. Твоє негодуваннє до них в порівнанню з моїм, є дитинячою примхою."

Старий розчісував свою бороду нервовим поспішним рухом, а брови його так зсунулися на його очі, що цілком їх заступили.

"Ще щось більш. Я присягаю тобі, Шейку Ілдеріме, присягаю на умову, яку зробив Господь з моїми предками, дай ти мені нагоду пімсти, якої я шукаю, а гроші і слава з перегонів будуть твоїми."

Брови Ілдеріма піднеслися, він випростувався, його обличчє заясніло. Видко було, що вдоволеннє захопило ціле його єство.

"Досить того," сказав він. "Коли у насаді твого язика є лож, сам Соломон давбися звести. Що ти не еси Римлянином—

що як Жид маєш жаль до Риму і жадобу пімсти, цему я вірю; і це вистарчить мені поки що. Одначе чи маєш ти вправу? Що ти знаєш про перегони колесницями? А коні — чи знаєш ти як підчинити їх своїй волі? Чи зрозуміють вони тебе? Чи прийдуть вони до тебе на твій поклик? Чи пійдуть вони на твій приказ до посліднього віддиху і сили? Чи в критичній хвилі, в хвилі, що рішати ме, видобудеш з них найбільше з'усиллє? Не кожний цего докаже, мій сину. О, кленуся на славу Божу, я знав царя, що правив міліонами людей, одначе не умів здобути пошани від коня. Уважай! Я не говорю тут про звичайну звірину, що є рабом рабів — знесилену в крові і поставі — бездушного трупа; говорю про таких, як мої коні — царів свого рода. Їх предки сягають часів старого Фараона. Вони мої товариші і приятелі, мешкають зі мною в однім шатрі. Вони зжилися зі мною. До свого інстинкту прибавили вони людський розум, до своїх змислів прибавили людську душу. В них та сама амбіція, та сама любов і ненависть і погорда, що і в мене. В війні вони герої; в мирі вірні як жінки. Гей там!"

Слуга виступив наперед.

"Хай прийдуть мої Араби."

Слуга відсунув занавісу, що відділяла другу половину шатра і показалася громадка коней. Вони стояли непевні, неначе хотіли допевнитися, що справді їх кличуть.

"Ходіть," сказав до них Ілдерім. "Чого там стоїте? Чи є що в мене, щоб не поділив з вами? Ходіть, кажу!"

"Сину Ізраїля!" сказав господар, "твій Мойсей був великим чоловіком, одначе мені аж смішно, коли погадаю, що предкам твоїм позволив уживати повільного вола і незугарного осла, а не позволив їм уживати коней. Ха-ха-ха! Думаєш, що він зробивби так, наколиб побачив цего коня, або цего, або цего?"

При тих словах поклав руку на обличчє першого коня, що приступив до него і гладив його з безграничною гордістю і лагідністю.

"Це помилка осуду, Шейку, помилка осуду," сказав горячо Бен-Гур. "Мойсей був полководцем і законодавцем, Богом

улюбленим; а у війні — ах, як можна не любити цих сотворінь?"

Голова прекрасної форми — з великими очима, мягкими як у серни, до половини схованими у глибоких ямах; маленькі, острокінчасті уха, похилені до переду; ніздря отворені, горішне ніздрє безустанку порушаючеся. "Хто ти такий?" питали ці ніздря так виразно, якби це говорила людина. Бен-Гур пізнав одного з чотирьох перегонових коней, які бачив на площі і подав отверту долоню гарному звіреви.

"Вони говорять, ці поганці, аби пропали," говорив Шейк з чуттєм, "вони говорять, кажу, що наші коні, найчистійшої крови, походять з Несейських пасовиск Персії. Бог дав першому Арабови безмежні простори піску, з бездеревними горами, тут і там з керницями з гірськими водами, і сказав до него: "Гляди, це твій край." Бідний Араб став нарікати і змилосердився над ним Всемогучий і сказав: "Розвеселися, бо я вдвоє поблагословлю тебе понад всіх людей." Почув це Араб, подякував Богові і з вірою став шукати свойого благословенства. Найперше об'їхав всі границі і нічого не знайшов. Потім пустився в пустиню, йшов далі і далі і в самій середині пустині знайшов зелений острів, чудовий для ока. А в середині острова глядять — два стада. Одно верблюдів, а друге коней. Він взяв їх з радістю і старанно опікувався ними, бо були вони найкращим даром Бога. І з цего зеленого острова розійшлися коні по цілому світі. Пішли навіть на Несейські пасовиска, і пішли на північ, де на страшних рівнинах віють холодні вітри від моря. Це правдива історія і дам тобі докази на це."

Він плеснув у долоні.

"Принеси мені історію нашого племени," сказав до слуги.

Коли вони ждали, старий бавився з кіньми, гладив їхні обличчя, розчісував пальцями їхні гриви і ні одного з них не забув. Нараз шістьох людей внесло кидрові скрині оковані мосяжними оковами.

"Гей," сказав Ілдерім, "я не хотів всіх, тільки цю одну, де

є списана історія коней. Відчиніть цю скриню, а тамті занесіть назад."

Коли відчинили скриню, можна було бачити в ній цілу купу табличок зі слоневої кости, насилених на срібний дріт. Кожна табличка не була грубша від паперу і на кожному звою було їх кілька соток.

"Я знаю, мій сину," сказав старий, "як старанно письменники в храмі святого міста Єрусалима списують і переховують імена новонароджених дітей, так, щоб кожний син Ізраїля міг вивести своє поколінне від самого початку, хочби навіть від часу перед патріярхами. Мої предки, хай память про них всегда буде свіжа, не уважали за гріх позичити цю ідею від Жидів і записувати покоління цих безмовних слугів. Бачиш ці таблиці?"

Бен-Гур взяв до рук звій табличок і побачив, що на кожнім із них випалено острим рильцем якісь гієрогліфи по арабськи.

"Умієш читати їх, сину Ізраїля?"

"Ні, ти мені передай їх значінне."

"Знай отже, що кожна таблиця подає імя лошати чистої крови, що прийшло на світ моїм предкам за сотки минулих літ; тут теж подані імена батька і матери. Гляди на їх вік, щоб тим більш допевнитися."

Деякі таблички були майже постирані, а всі аж пожовкли зі старости.

"В цій скрині маю точну і повну історію кожного з моїх коней. Їх батьки і батьки їх батьків до найдальших часів, прийшли на світ під шатром, як ось це моє шатро, їли міру ячменю із руки, говорено до них як до дітей, і як діти, складали подяку поцілунком, бо нема в них мови. І тепер, сину Ізраїля, можеш вірити моїм словам, — коли я є паном пустині, отсе є мої міністри. Коли взяти їх від мене, я останусь, як хорий чоловік, полишений караваною на смерть. Завдяки їм, люде не переставали боятися мене на дорогах між містами; і не буде цего, як довго у мене сила йти з ними. Ха, ха, ха! Я мігби оповісти тобі про чудові подвиги їх предків. Колись при нагоді може це

зроблю. Поки що, скажу тобі це, що досі ніхто не перегнав їх ні в погоні, ні в утечі. Очевидно, не забувай, що це на пісках і під сідлом. А тепер я не знаю. Я чогось лякаюся, вони ще ніколи не були запряжені у колесниці. А богато треба до успіху. У них є гордість і витревалість і скорість. Коли знайду їм пана, вони виграють. Сину Ізраїля, коли ти тим паном, щаслива буде та хвиля, коли ти тут зайшов. Говори тепер про себе."

"Я знаю тепер," сказав Бен-Гур, "чому Араб після своїх дітей найліпше любить свої коні; і знаю теж, чому арабські коні найліпші на світі; одначе, добрий Шейку, не хочу, щоб ти судив мене тільки по моїх словах; бо знаєш, що обітниці часто заводять. Дай мені спробу перше на якійсь рівнині тут оподалік, а завтра дай мені до рук всі чотири."

Знова велике задоволеннє показалося на обличчю Ілдеріма і він хотів щось сказати.

"Зажди хвилину, добрий Шейку. Тільки хвилину," сказав Бен Гур. "Нехай докінчу. Богато я навчився від учителів у Римі, і не думаючи, що це мені колись придасться в таку хвилину як теперішня. Кажу тобі, ці твої сини пустині, хоч кожний з них окремо має скорість орла і витревалість льва, вони заведуть, коли не будуть вправлені бігти разом у запрягу. Бо подумай, Шейку, в кожній чвірні є один найскорший і один найповільніщий. І коли біг у перегонах іде скорістю найповільніщого, найбільший клопіт буде з найскоріщим. Так це було і днесь. Погонич не міг здержати найскоріщого коня до скорости найповільніщого. І моя спроба може не принесе ліпшого результату, одначе, коли воно так буде, клянуся, скажу тобі про це. Тому то скажу тобі, коли зможу довести їх до того, що всі чотири будуть бігти як один після моєї волі, твій буде вінець і системції, а моя буде пімста. Що скажеш на це?"

Ілдерім слухав і весь час чесав свою бороду. Вкінці сказав з усміхом:

"Я тепер краще думаю про тебе, сину Ізраїля. Наша пословиця говорить: 'Коли ти звариш потраву словами, я можу обіцяти тобі море масла.' Будеш мати коні в ранці."

В цю хвилину счинився рух при вході до шатра.

"Вечеря вже готова. А ось і мій приятель Балтазар, котрого тобі представлю. Він знає оповіданнє, яке ніколи не вмучить Ізраїльтянина."

А до слуг сказав:

"Візьміть скриню звідси і заведіть мої самоцвіти в їхнє місце."

І вони зробили що їм приказано.

Розділ тринайцятий.

ДОВАР В ПАЛЬМОВІМ САДКУ.

Вечеря була вже готова. Розкладено три килими на долівці, а в середині поставили стіл не більш як одну стопу високий. Стіл закрили скатертю. З одного боку стояла жінка коло печі, яку можна було переносити, і достарчувала гостям паляниці свіжо спечені з муки змеленої на жорнах в сусіднім шатрі.

Серед того привели Балтазара до килима, де Ілдерім і Бен-Гур стоячи його привитали. Довгий чорний одяг покривав його тіло; кроки його були непевні, ступав поволи і обережно підпираючися довгою палицею і раменем слуги.

"Мир з тобою, мій приятелю," сказав з пошаною Ілдерім. "Витаю тебе миром."

Єгиптянин підніс свою голову і відповів:

"А тебе, добрий шейку, тебе і твоїх, нехай поблагословить миром добрий Бог — Бог правдивий і люблячий."

Це поважне привитаннє зробило велике вражіннє на Бен-Гура. Він з великою пошаною дивився через цілий вечір на пожовкле і якесь таємниче обличчє старця.

"А це є той, о Балтазаре," сказав шейк поклавши свою руку на рамя Бен-Гура, "що цего вечера проломить з нами хліб."

Єгиптянин поглянув на молодця і на його обличчю змалювалося здивованнє і сумнів. Побачив це Ілдерім і говорив далі.

"Я обіцяв дати йому свої коні завтра на спробу; коли всьо уложиться добре, він гнати їх ме на перегонах у цирку."

Балтазар не здіймав з Бен-Гура свого зору.

"Він прийшов з добрими припорученнями," говорив далі Ілдерім, неначе збентежений. "Можеш його звати як сина Арія, шляхотного римського моряка, хотяй..." шейк завагався, відтак договорив зі сміхом: "хотяй він називає себе Ізраїлем з племени Юди, і кленуся на славу Бога я вірю його словам."

Балтазар не міг довше здержатися від пояснення.

"Днесь, шляхотний мій шейку, життє моє було в великій небеспеці і я був би згинув, якби не молодець, живий образ цего молодця, як це не він самий, не спас мене, коли всі другі повтікали". Відтак обернувся прямо до Бен-Гура і спитав його: "Чи ти є тим молодцем?"

Бен-Гур відповів чемно: "Я є той, що здержав коні зухвалого Римлянина, коли вони гнали на твого верблюда коло Касталійського Жерела. Твоя донька подарувала мені чарку."

З під туніки витягнув чарку і подав її Балтазарови.

На пожовклім обличчю Єгиптянина змалювалася радість.

"Господь прислав тебе сьогодня мені на поміч коло жерела," сказав він дрожачим голосом до Бен-Гура і простягнув до него свою руку, "і Господь посилає тебе до мене в цю хвилину. Я складаю Йому подяку і ти прославляй Його, бо з Його ласки можу тобі дати велику нагороду. Ця чарка твоя."

Бен-Гур приняв подарунок, а Балтазар розповів Ілдерімови цілу пригоду коло жерела.

"Якже це?" сказав шейк до Бен-Гура. "І ти нічого мені про це не сказав, знаючи, що це для тебе булоби найбільшою рекомендацією? Чиж я не Араб? Чи я не шейк мого племени з десяток тисячів людей? І чи не є він моїм гостем? І чи не є це нашим святим звичаєм, що коли добро або зло учинете нашому гостеви, добро або зло чинете мені? І хтож міг дати тобі нагороду, як не я? Чия рука, як не моя може це дати?"

При кінці його бесіди голос його піднісся і став пронизливим.

"Добрий шейку, не докоряй мені, прошу. Я не прийшов по нагороду. Цю поміч, яку я приніс цему поважному старцеви, я принісби і найнищому твойому слузі."

"Алеж він є моїм приятелем, моїм гостем — не моїм слугою. Чи не бачиш жадної ріжниці?" Потім обернувся до Балтазара і сказав: "Кленуся на славу Бога і кажу тобі іще раз, він не є Римлянином."

Відтак звернувся до слугів, котрі вже скінчили приготовання і ожидали приказу подати вечерю.

Дорогий читачу, ти пригадуєш собі стрічу Балтазара з другими мудрцями на пустині і зрозумієш яке вражіннє зробила на него безінтересовність Бен-Гура. Балтазар любив всіх людей без ріжниці стану і ожидав відкуплення всіх людей. В словах Бен-Гура він почув відгомін своєї власної душі. Він поступив крок наперед до Бен-Гура і промовив до него своїм дитинячим голосом:

"Як казав шейк, що маю тебе називати? Мені здається, казав кликати тебе римським іменем."

"Аррій, син Аррія."

"Одначе ти не Римлянин?"

"Вся моя родина була жидівська."

"Кажеш, була? Невжеж уже не жиє?"

Питаннє було делікатне, хоч просте; одначе Ілдерім не дав Бен-Гурови відповісти.

"Ходіть," сказав він до них, "вечеря вже готова."

Бен-Гур подав своє рамя Балтазарови і повів його до стола, де всі три на східний лад посідали на килимі. Принесено води, і вони вмили свої руки. Потім на знак шейка, слуги станули спокійно, а Балтазар помолився дрожачим голосом:

"Отче всіх, Боже. Що маємо, усе від Тебе походить. Прийми наші подяки і благослови нас, щоб ми далі сповняли Твою волю."

Була це та сама молитва, яку сказав Балтазар враз з Греком Ґаспаром і Гіндусом Мелхіором перед роками на пустині.

Стіл був заставлений улюбленими східними присмаками. Були там горячі паляниці, і городовина, і мяса, ярина, молоко, мід і масло. Всі три їли і пили без модерних приборів, без ножів, вилок, ложок, без тарілок і чарок. Підчас їди майже нічого не говорили, бо всі три були голодні. Колиж їда скінчилася, всі три знова обмили руки, і заспокоївши голод і спрагу, були готові говорити і слухати.

Таке товариство — Араб, Жид і Єгиптянин — всі три віруючі в одного Бога, в тім віці про одно тільки могли говорити. А з поміж їх трьох, хтож, як не Єгиптянин мав найбільше що сказати? І про що міг він говорити, як не про те, про що був покликаний свідкувати?

Розділ чотирнайцятий.

БАЛТАЗАР РОБИТЬ ВРАЖІННЄ НА БЕН-ГУРА.

Сонце вже зайшло і тінь закрила Пальмовий Садок. Слуги внесли до шатра чотири свічники і поклали їх на рогах стола. Кожний свічник мав чотири рамена, а на кожнім рамені висіла срібна лямпочка наповнена оливою. Серед світла лямпочок почалася розмова трьох людей. Говорили сирійським говором, якого вживали всі люде тої части світа.

Єгиптянин оповів свою історію про стрічу трьох на пустині і обрахував з шейком, що якраз було це в місяці грудні, двайцять сім років тому, коли він і його товариші, утікаючи від Ірода, прибули до його шатра молячи о захорону. Оповіданнє було цікаве. Навіть слуги приставали, щоб захопити яке слово. Бен-Гур слухав з великою увагою цего обявлення, що дотикалося цілої людскости, а найбільш народа Ізраїля. В його думці, як це скоро побачимо, почала кристалізуватися нова ідея, яка мала змінити весь його напрям життя.

В міру того як оповідав Балтазар, вражіннє його слів на жидівського молодця збільшалося. Його настрій був такий глибокий, що усунув всякий сумнів. Він бажав лише запевнення.

Тут показується потреба повного пояснення. Була це хвиля, коли Син Марії розпочав голосити свою науку. Від того часу, коли Балтазар лишив його на лоні матери, ми раз тільки стрінули його. Від тепер раз в раз буде згадка про це таємниче Дитя. Наше оповіданнє приведе нас блище і блище него, аж вкінці побачимо дорослого чоловіка, чоловіка, без якого світ не мігби обійтися. Справді перед

ним і після него жили люде, без яких поодинокі народи не моглиби обійтися. Одначе без него не мігби обійтися весь рід людський за всі часи.

Шейк Ілдерім знав це оповіданнє. Він чув його від трьох мудрців разом серед таких обставин, що розвіяли всякий сумнів що до правдивости цего оповідання. Він же станув їм у пригоді, коли дав захист перед гнівом Ірода. А була це вельми небеспечна справа. А тепер, один з тих трьох сидів за його столом, як милий гість і поважаний приятель. Шейк Ілдерім вірив в це оповіданнє, одначе зі згляду на обставини, не могло воно зробити на него такого глибокого враження, як зробило на Бен-Гура. Він був Арабом і його інтерес був вселюдський; Бен-Гур же був Ізраїльтянином і Жидом. Це оповіданнє дотикало його особисто.

Вже в колисанці, не забуваймо, чув він про Месію. Відтак у школах познакомився він блище із цим Єством, що рівночасно викликало страх і надію на велику славу вибраного народа. Всі пророки, від першого до посліднього предсказували його. Про його прихід говорено в синаґоґах і в школах, в храмі, підчас посту і на бенкетах, публично і приватно. Кожне диття Авраама вижидало приходу Месії.

Очевидно були великі спори між самими Жидами зглядом Месії, одначе спорено тільки над одним питаннєм, а це — коли він прийде.

Одно можна напевно сказати зглядом Месії, і в тім годилися всі Жиди, а іменно — коли прийде Месія, буде він Царем Жидів, — буде їхнім політичним Царем, їхнім Цезаром. Він з'орґанізує велику армію, заволодіє землею і в їх користь та при помочі Бога задержить цю власть на віки. І слава його заповнить цілу землю і небо.

Як знаємо, батько Бен-Гура був Садукеєм, а Садукеї були люде ліберальних поглядів в тих часах. Вони не мали ясного поняття про душу і заперечували її істнованнє. Вони точно придержувалися Мойсеєвого закона, одначе не вірили і відки-

дали пояснення рабінів. Вони творили релігійну секту, опираючися на фільософії, а не на віроісповіданню. В політиці вони не годилися з сепаратистами. Такі погляди з природи річи булиби перенеслися і на Бен-Гура, якби не те, що трагічна пригода в самім молодечім віці позбавила його їхнього впливу.

В віці, коли враження найбільше втискаються в душу людини, Бен-Гур перебув пять років серед збитковного життя в Римі. Там сходилися всі народи світа, політично, торговельно і для заспокоєння забави і розпусти. Там він, як син Аррія, мав нагоду бачити царів, князів, амбасадорів, делеґатів зі всіх знаних країв світа. Там бачив він теж нужденні маси народа без всякої надії на кращу будучність. Що це не було релігійне питаннє, він бачив наглядно. Ці маси народа не терпіли через релігію, через недостачу богів. В Британії мала релігія Друідів своїх послідовників. В Ґалії і Німеччині покланялися люде Одінови і Фреї. Єгипет вдоволявся почитаннєм крокодилів і Анубіса. Перси все ще почитали Ормузда і Арімана. Гіндуси покладали свою надію на Нірвану. Греки все ще співали на славу Гомерових богів. А в Римі нічого не було так популярного і дешевого, як боги. Там почитали всіх богів без розбору а в кінці так переситилися безчисленними богами, що стали віддавати божеську честь своїм царям і будували їм жертівні. Серед таких обставин ясно зрозуміти, що цілий світ, що дрожав під римською пятою, не шукав нових богів, щоб їх почитати, а вижидав царя, котрийби визволив їх з під римської неволі і запанував над цілим світом.

Жиючи серед таких обставин, Бен-Гур глядів на світ як і другі поневолені Римлянами народи. Підчас пятилітнього побуту в Римі він приглянувся нужді поневоленого Римом світа. Була це політична нужда, а лікарством на неї був могучий меч. Тому то Бен-Гур вправлявся на жовніра, а коли опанував цю штуку, думав про щось вищого, щоб стати вправним полководцем оружної сили. До цего підсичувала його жадоба пімсти за страшну кривду нанесену йому особисто Римом.

Тепер не трудно нам зрозуміти, з яким інтересом слухав

Бен-Гур оповідання Балтазара. Серце в ньому живо забилося і не сумнівався на хвилину, що оповіданнє старого було правдиве, та що в чудесний спосіб знайдене Дитя було Месією.

Тепер бажав він почути відповідь на два преважні питання:

Де є це Дитя?

Яке є посланництво цего Дитяти?

Бен-Гур перепросив Балтазара за перебиваннє його оповідання, а старий радо відповідав на кожне запитаннє.

Розділ пятнайцятий.

ХРИСТОС ПРИХОДИТЬ—БАЛТАЗАР.

"Ох, як би я знав, де він є," сказав Балтазар простими, щирими словами, "коби я знав, де він є, я полетівби до него, і ніщо не здержувалоби мене, ні моря, ні гори."

"Невжеж ти шукав його?" спитав Бен-Гур.

Усміх показався на обличчю Єгиптянина.

"Першим моїм стараннєм, коли вийшов із захисту, який дав мені на пустині Ілдерім, було довідатися, що сталося з Дитятем. Одначе рік проминув, а я не міг особисто удатися до Юдеї, бо Ірод все ще держався престола, кровожадний, як усе. Коли я вернувся до Єгипту, знайшов там кількох приятелів, котрі увірили в чудесні річи, які я їм розповів, що сам бачив — кількох радувалося зі мною, що народився Спаситель, — кількох, що ніколи не знудилися слухати мойого оповідання. Вони місто мене стали шукати Дитяти. Пішли до Витлеєма, знайшли вертеп, одначе сторожа не знайшли, того сторожа, що сидів при воротах хану, коли Дитя народилося і коли показалася звізда. Царь забрав його і ніхто більш його не бачив."

"Всеж таки знайшли якесь свідоцтво," сказав живо Бен-Гур.

"Так, знайшли свідоцтво виписане кровю, — матери все ще плакали за своїми маленькими діточками. Ти знаєш, коли Ірод почув про нашу утечу, казав вимордувати новонароджені діти Витлеєма. Ні одно не спаслося. Віра моїх післанців була доказана, одначе вони прийшли до мене, кажучи, що Дитя вже не жиє, убите з другими невинними дітьми."

"Не жиє!" скрикнув Бен-Гур. "Не жиє, кажеш?"

"Ні, сину мій, я не сказав цего. Я сказав, що вони, мої післанці принесли мені відомість, що Дитя не жиє. Я не вірив цему тоді, і не вірю цему й тепер."

"Розумію, ти маєш якуть спеціяльну відомість."

"Ні, ні. Дух йшов з нами не далі як до Дитяти. Коли ми вийшли з вертепа, де зложили дари й оглянули Дитятко, звізди, що вела нас, не могли вже знайти. Ми знали, що лишилися вже самі. Я не маю спеціяльної відомости, одначе, сину мій, богато я думав над цею справою. Богато років вже минуло від того часу, одначе запевняю тебе, що моя віра така крінка, як тоді була, коли почув клич Духа над озером. Коли бажаєш, розповім чому я вірю, що Дитя жиє."

Бен-Гур й Ілдерім напружили свою увагу, щоб почути і зрозуміти слів старого. І слуги зблизилися до килима, щоб почути. В шатрі запанувала глибока тишина.

"Ми три віримо в Бога."

Балтазар похилив голову, коли говорив.

"А він є правда," говорив старець далі. "Його слово є Бог. Гори обернуться в порох, полудневі вітри випють всю воду з моря; одначе його слово остоїться, бо воно є Правда."

Він говорив торжественно.

"Його голос, що говорив до мене біля озера, сказав: 'Блаженний ти, сину Мізраїма! Оце надходить Спасеннє. З двома другими із закутків землі бачити меш Спасителя.' І я бачив Спасителя — благословенне хай буде імя його — одначе Спа-

сеннє, друга частина обітниці, має ще прийти. Бачиш тепер? Якби Дитя померло, хто принісби Спасеннє? І слово булоби нічим, і Бог — ні, я цего не скажу."

Він з острахом простягнув свої руки.

"Дитя народилося, щоб принести Спасеннє; і як довго стоїть ця обітниця, навіть смерть не всилі відлучити її від її роботи, доки не зістане сповнена. Отсе одна з підстав моєї віри. Послухай мене далі."

Старець замовк на хвилину.

"Покоштуй вина, воно коло тебе — гляди," сказав з пошаною Ілдерім.

Балтазар напився, відсвіжився і говорив далі.

"Спаситель, якого я бачив, народився з жінки, такої природи, як і ми, отже підлягав таким самим недугам, ба й смерти. Нехай це буде першим заложеннєм. Тепер застановімся над роботою йому призначеною. Чи не є це робота для дорослого, розумного, дозрілого чоловіка, а не для дитини? До цього мусів він зростати, як і ми ростемо. А тепер подумай, які небеспеки грозили йому в міжчасі. Всі власти були його ворогами; Ірод був його ворогом. А чимже бувби Рим? А Ізраїль — адже Ізраїль не мав його приймити, а відкинути. Розумієш тепер? Чи не було це найліпшим пляном для него виростати до дозрілого віку на боці, щоб ніхто його не знав? Я кажу тобі, він не вмер, тільки згубився. Він прийде знова, щоб сповнити свою роботу. Ось це підстава моєї віри. Чи не стійна вона?"

Малі арабські очі світили розуміннєм, а Бен-Гур неначе очунявся і сказав від серця:

"Я совістно не можу заперечити цему. Щож далі? Говори!"

"Не досить ще з тебе, мій сину? Бачиш," говорив він лагідно, "я зібрав свою віру, щоб терпеливо ждати. Я жду й тепер. А він жиє. Він жиє як овоч у квіті, а може як дозріваючий овоч; одначе я знаю допевно, що він жиє."

Ці слова старця потрясли Бен-Гуром, і коли був у ньому який сумнів, тепер він теж вірив.

"І деж, думаєш ти, він находиться?" спитав з певністю Бен-Гур, неначеби чув на своїх губах вагу святої тишини.

Балтазар поглянув на него лагідним оком і сказав:

"У моїй хаті над Нілем, так близько до ріки, що люде з човнів можуть бачити її і її образ на воді, — у моїй хаті я сидів перед кількома тижнями і думав. Я говорив до себе: Трийцятьлітний чоловік мав вже час з'орати поле свойого життя і засіяти його. Бо потім приходить літо, й не буде часу, щоб дозрів його засів. Я говорив далі: Дитя має тепер двайцять сім років — якраз пора, щоб сіяти. І я питав себе, як ти питаєш, мій сину, де мігби він появитися? Деж інде мігби він появитися, як не в Юдеї? В якому иншому місті, як не в Єрусалимі? І хтож перший мавби одержати його благословенство, як не діти Авраама, Ісаака і Якова? А в любові всі діти Господні? Якби я мав шукати його, то переглянувби місточка і оселі на збочах гір Юдеї і Галилеї до сходу в Йорданську долину. Там він тепер. Стоячи на порозі своеї хати, бачив він нинішнє сонце, яке приблизило час о один день, коли він самий стане світлом світу."

Балтазар замовк, підніс руку і пальцем вказав в напрямі до Юдеї. Всі, що слухали його, навіть тупоумні слуги почули якусь величну присутність в шатрі. Всі чулися неначе захоплені. Це напруженнє перебив Бен-Гур.

"Бачу, добрий Балтазаре," говорив він, "що якесь дивне благословенство спочиває на тобі. Бачу теж, що ти справді розумний чоловік. Я не всилі сказати тобі, який я вдячний за те, що почув від тебе. Ти сповістив мене про надходячу велику подію і я переймаюся твоєю вірою. Тепер скажи мені, молю тебе, яка є місія того, що ти його ожидаєш, і від цеї ночі я теж буду вижидати його з тобою,як пристало віруючому синови Юди. Ти сказав, що має він бути Спасителем; чи не має він теж бути Царем Жидів?"

"Сину мій," сказав ласкаво Балтазар, "я знаю лиш те, що сказав мені Голос у відповідь на мою молитву. Чи маю вернути до цего?"

"Ти учителем."

"Я стратив був спокій і проповідував в Александрії та в оселях над Нільом. А потім пішов на пустиню, де знайшов мене Дух. Я стратив спокій, бо бачив як упали люде, стративши знаннє Бога. Я болів душею за всіх людей, не тільки за мій нарід. Так дуже був мій нарід упавший, що мені здавалося, що Спасеннє прийде, коли сам Бог візьме на себе цю роботу. І я молив Бога, щоб прийшов, щоб я його бачив. 'Твої добрі діла побідили. Спасеннє прийде. Побачиш Спасителя,' так сказав мені Голос. Почувши таку відповідь, я з радістю поспішив до Єрусалима. А тепер, для кого це Спасеннє? Для цілого світа. І як це станеться? Скріпися в вірі, мій сину. Говорять люде, я знаю це, що не буде щастя, доки Рим не буде спрятаний зі своїх горбків. Иншими словами, нужда світа не лежить в тім, як я думав, що люде не знають Бога, а в тім, що володітелі не знають правити світом. Чи треба нам це казати, що людські правління ніколи не істнували ради релігії? Кілько царів було ліпших, як їхні піддані? О, ні, ні! Спасеннє не буде ради політичних цілей, щоб повалити правителів і зробити місце другим. Якби так справді було, розум Бога не бувби нескінчений. Яж кажу тобі, хочби це говорив сліпий сліпому, той що прийде, буде Спасителем душ, а Спасеннє означає, що Бог знова прийде на землю, і праведність."

На обличчю Бен-Гура змалювався великий завід. Він похнюпив голову і здавалося, що не знає що сказати у відповідь на слова старця. Не так Ілдерім.

"На величність Бога," сказав він горячо. "Порядок світа є сталий і не дасться змінити. Мусить бути провідник у кожній суспільности, котрий би мав власть, бо інакше не буде реформи."

Балтазар вислухав поважно цих слів.

"Мудрість твоя, мій шейку, походить з світа цего. Ти забуваєш, що нам треба відкуплення від порядку світа цего. Ідеалом царя є людина як підданий; бажаннєм Бога є спасеннє людської душі."

Ілдерім мовчав, одначе покивав головою на знак, що не годиться. Його думку підняв Бен-Гур.

"Отче — позволь, що так кликати-му тебе," сказав він, "за ким ти питав у воріт Єрусалима?"

Шейк глянув на него з вдячністю.

"Я питав людей, сказав спокійно Балтазар, "де є той, що народився царем Жидів?"

"І ти бачив його в вертепі у Витлеємі?"

"Ми бачили і поклонилися йому, і дали йому дарунки — Мелхіор, золото; Гаспар, кадило; я мирру."

"Словам твоїм я вірю, отче," сказав Бен-Гур, "одначе я не розумію, якого царя зробивби ти з Дитяти, — я не можу розлучити володітеля від його власти і обовязків."

"Сину," сказав Балтазар, "ми навчилися приглядатися річам, що близько нас лежать. Рідко коли дивимося на великі предмети в віддалі. Ти бачиш тільки назву — Царь Жидів. Піднеси свій зір на тайну поза тим, а перепона щезне. Одно слово про назву. Твій Ізраїль бачив кращу минувшість — коли Бог назвав твій нарід своїм народом і говорив до него через своїх пророків. Коли отже в тих часах обіцяв їм Бог Спасителя, котрого я бачив — обіцяв їм Царя Жидів; то мусить сповнитися обітниця бодай поверховно, ради даного слова. Одначе я спитаю тебе, коли привязуєш таку вагу до слова "царя," яка це гідність бути наслідником Ірода? Яка це почесть у світі? Чому би радше не бути йому цезаром? Гляди вище, молю тебе. Питай радше, чого царем буде той, котрого ми ожидаємо. Бо кажу тобі сину — це є ключ до великої тайни, і ніхто її не зрозуміє, хто не має ключа."

Балтазар підніс набожно свої очі.

"Є царство на землі, хоч воно не світа цего — царство

ширше як ціла земля, ширше чим моря і землі. Воно істнує так певно, як наші серця, а ми переходимо через него від уродження до смерти і його не бачимо. І не бачити ме його чоловік, коли перше не пізнасть своєї душі. Бо царство це не для него, а для його душі. А в царстві цім така слава, що чоловік й подумати не годен — нова, не до пізнання, не дасться збільшити."

"Те, що ти говориш, отче, є загадкою для мене," сказав Бен-Гур. "Ніколи я не чув про таке царство."

"І я не чув," сказав Ілдерім.

"Не можу більш сказати про це," сказав Балтазар, покірно спустивши зір вділ. "Що воно є, нащо воно є, як можна його осягнути, ніхто не знає, доки Дитя не прийде до свого. Дитя принесе ключ до невидимої брами і відчинить її для своїх улюблених, між якими будуть всі, що люблять його, бо лиш вони спасуться."

Опісля настала довга мовчанка і на цім скінчилася розмова.

"Добрий шейку," сказав Балтазар в свій лагідний спосіб, "завтра або слідуючого дня поїду до міста. Донька моя бажає бачити приготовання до ігрищ. Про це я поговорю з тобою, коли прийде час. А тебе, мій сину, я ще побачу. Обом вам мир і добраніч."

Всі встали від стола. Шейк і Бен-Гур приглядалися, як виведено старця із шатра.

"Шейку Ілдеріме," сказав Бен-Гур. "Цеї ночі я чув дивні річи. Позволь, прошу, я піду над озеро, щоб роздумати над ними."

"Йди, а за хвилину я прийду за тобою."

Знов оба обмили руки, а на знак пана принесли слуги обуву Бен-Гура і він вийшов з шатра.

Розділ шіснайцятий.

ЦАРСТВО — ДУХОВЕ ЧИ ПОЛІТИЧНЕ?

Понище Довару росла громада пальмів, які кидали свої тіни половину на воду а половину на сушу. В галузях дерева пташка співала пісню привітну. Бен-Гур задержався, щоб послухати. Иншим часом мельодія пташки булаби розігнала його думки; одначе оповіданнє Єгиптянина було чудовим тягаром, а він був робітником, що двигав цей тягар, і як у других робітників, не було для нього мельодії у найсолодшім співі, доки думка і тіло не достроїлися до неї через відпочинок.

Нічка була спокійна. Ні одна зморщка не показалася на воді. Старі звізди старого Сходу всі повиходили, кожна на своє звичайне місце; і всюди було літо, — на землі, на озері і на небозводі.

Уява Бен-Гура розгорячилась, заворушилися його почування, не знав, чого він хоче.

І здавалося Бен-Гурови, що пальми і небозвід і воздух належать до полудня, куди утік був Балтазар, стративши надію на людей; а це озеро, спокійне, непоморщене, нагадувало йому ріку Ніль, над якою стояв старець і молився, аж зійшов Дух у великій ясности. Чи справді було це чудо? Чи прийшло воно до него, Бен-Гура, чи може він сам зістав кудись перенесений? І щож, коли це чудо повториться йому? Він налякався того, одначе бажав, щоб прийшло це видіннє. Коли по хвилі охолонув з горячки, прийшов поволи до себе і міг вже думати.

Його плян життя став тепер ясніший. Коли досі роздумував над тим, бачив велику прірву, якої невсилі був заповнити. Така широка була ця прірва, що другий її беріг бачив неначе у мраці. Коли вкінці вишколився на полководця і воїна, пощо

він це робив? Очевидно він загадував розпочати революцію. Одначе всі революції є однакові, та щоби повести до них людей, двох потрібно річей; поперше — потреба якоїсь причини, щоб здобути прихильників; подруге — потреба якоїсь цілі, якуб мала ця революція осягнути. Звичайно той бореться добре, хто. хоче пімстити якусь кривду; одначе богато ліпше бореться той, хто попри відомщеннє кривди має перед собою якусь знеслу ціль, ціль, що буде бальсамом на рани, винагородою за хоробрість, памятю і вдячністю по смерти.

Щоби рішити, чи вистарчаюча була причина і ціль, потреба було Бен-Гурови пізнати тих, між котрими надіявся знайти своїх приклонників. Очевидно були вони його земляками. Кожний Жидовин, син Авраама, стільки потерпів кривд, що пімсту уважав за свій святий обовязок.

Справді, причина була, одначе яка мала бути ціль?

Годинами і цілими днями роздумував він над цею справою і приходив до того самого заключення — мрачної, непевної, загальної ідеї народньої свободи. Чи це вистарчало? Він не міг сказати "ні," бо це булоби убійством його надії. Не міг теж сказати "так," бо його розум говорив йому інакше. Він не міг запевнити себе, що Ізраїль годен саморуч побороти Рим. Він знав спромоги цего великого ворога; він знав, що його штука перевисшила його спромоги. Рим могла побороти хіба сполука всіх покривджених ним народів. Одначе це можливе було тільки тоді, якби появився між покривдженими народами герой і военною побідою здобув собі славу на цілий світ. Він знав, що під проводом рабінів хоробрість була можливою, одначе неможливою була дисципліна. Йому пригадалися слова Мессалі в городі Ірода: "Що здобудете в шістьох днях, стратите семого."

Кілько отже разів думав над цим, як заповнити цю прірву, все зіставав побитий, а вкінці покинув думати про це, хіба, що сталобися щось несподіваного. Герой міг знайтися за його життя, а міг і не знайтися. Один лиш Бог знав. Те, що сказав

йому Маллюх про оповіданнє Балтазара, принесло йому велике задоволеннє і почуваннє, що знайшлася розвязка його клопоту. Знайшовся герой, про якого він думав, Царь Жидів. А за героєм цілий світ під оружжем.

Де царь, там мусить бути і царство; і цей герой мав бути войовником славним як Давид, володітелем розумним і світлим як Соломон; а його царство мало бути цею скалою, на якій мала розбитися вся могучість Риму. Мала бути велика війна і муки смерти й народження, а потім мир і власть Юдеї во віки.

Серце Бен-Гура живійше забилося, коли представив собі на хвилину Єрусалим, як головне місто світа, а Сіон, як престіл володітеля світа.

Бен-Гур вважав це великим своїм щастем, що може зайти до шатра чоловіка, що бачив царя. Там міг він бачити його, почути його голос та довідатися від него о всім, що мало статися. Колиб ця хвилина мала вскорі наступити, кампанію Максентія требаби закинути, а він ставби орґанізувати й оружити жидівські племена, щоб готовим був Ізраїль на цей великий день визволення.

Тепер-же, як ми вже знаємо, почув Бен-Гур чудове оповіданнє від самого Балтазара. Чи чувся він задоволений?

На него упала тінь, богата, густіща як тінь пальмових дерев, тінь великої непевности. Одначе була це непевність не зглядом царя, а зглядом царства.

"Що це за царство? Яке має воно бути?" питав себе Бен-Гур.

Ми, дорогий читачу, знаємо Дитя, знаємо відповідь на повищі питання зі слідів самого Дитяти. Бен-Гур же знав тільки слова Балтазара: "Дитя на землі, та не з землі — не для людей, а для їхніх душ, — всеж таки царство непонятної слави."

Нам не дивно, що Бен-Гур не розумів цеї загадки.

"В цім ділі нема людської руки," сказав він з розпукою. "І царь такого царства не потребує людей, робітників, дорадників, воїнів. Земля мусить загинути або відродитися, а для царства

повстануть нові закони, щось на місце оружної сили. Що мало це бути? Що мало заступити насильство?"

Те, чого ми не хочемо бачити, Бен-Гур не міг бачити. Ніхто з людей не думає про силу Любови; Ніхто не хоче признати, що Любов сильніща від Сили.

Серед таких роздумувань Бен-Гур почув, що хтось поклав йому руку на рамя.

"Хочу сказати тобі слово, сину Аррія," сказав Ілдерім ставши біля нього. "Одно слово, і мушу вернутися, бо ніч вже минає."

"Радо послухаю тебе, шейку."

"Те, що ти чув від Балтазара, прийми, опріч одного, а то, яке царство заложить Дитя коли прийде. Цего не приймай, доки не почуєш Симоніда, купця, доброго чоловіка з Антіохії, з яким бажаю познакомити тебе. Балтазар говорив про свої мрії, які аж надто добрі для цего світа. Симонід розумніщий. Він покаже тобі слова пророків, книга за книгою, і ніхто не ме сумніватися, що Дитя буде Царем Жидів, таким царем як був Ірод, тільки ліпшим і богато славніщим. Тоді покоштуємо солодкої пімсти. То всьо, що я хотів сказати. Мир з тобою."

"Зажди — тільки одно слово, Шейку!"

Шейк, хоч може й почув, не задержався.

"І знова Симонід!" сказав гірко Бен-Гур. "Симонід тут і Симонід там. І цей і той про нього говорить. Добре мною опікується слуга мого батька. Знає бодай добре хоронити моє майно. Ба навіть має він бути богатшим і розумніщим від Єгиптянина. Кленуся, до безвірного чоловіка годі мені йти шукати віри. І я не піду. Але ось, що це Спів — жіночий, чи ангельський спів? Сюди наближається."

В напрямі до довару зближалася жінка і співала. Її голос уносився понад тихі води, мельодійний як голос сопівки і з кожною хвилиною ставав голосніщий. Потім чути було повільний удар весел; а опісля можна було зрозуміти слова пісні.

Співала в чистій грецькій мові.

"Смутно мені коли співаю про край казок
Гень далеко за Сирійським морем.
Запашні подуви від блискучого піску
Були мені подихом життя.

Вони граються ягодами шумлячих пальм —
На жаль це все не для мене.
Не для мене вже Ніль у місячнім світлі
Стогне здовж Мемфійських берегів.

О Ніле, боже моєї виснаженої душі!
У сні приходиш ти до мене.
І в сні я граюся з лотосом
І співаю про тебе старі пісні.

І чую з далека Мемнонську струну
І клич від любої Симбелі
І буджуся до пристрасти журби і болю
Щоб сказати — Бувай здоров!"

При кінці пісні співачка помчала водою поза громаду пальмів. Послідне слово "Бувай здоров" навіяло на Бен-Гура солодкий смуток розстання. А човен помчав у глибоку тінь ще глибшої ночі.

Бен-Гур глибоко зітхнув, неначе застогнав.

"Знаю її по її пісні — донька Балтазара! Яка чудова пісня! І яка вона прекрасна!"

Він пригадав собі її великі очі з прижмуреними повіками, круглі і рожеві обличчя, повні губи і уста глибоко вгнуті в кутиках і цілу її стать струнку і повну принади.

"Яка вона прекрасна!" повторив він.

А його серце скорíще забилося.

Одначе в ту мить побачив в уяві друге лице, молодше і таке саме красиве, більш дитяче і більш лагідне, хоч може не таке пристрастне.

"Естера!" сказав усміхнувшися. "Моє бажаннє сповнилося і з'явилася моя зірка."

Він обернувся і пішов повільною ходою назад до шатра.

Його життє було повне смутку і приготовань до пімсти — не було місця на любов. Чи це мало бути початком щасливої зміни?

І коли не забуде цих появ в шатрі, чий вплив остоїться?

Естера подала йому чарку.

Те саме зробила й Єгиптянка.

І обі прийшли до него в той самий час, під пальмами.

Котра переважить?

(Кінець книги четвертої.)

БЕН-ГУР

ПОВІСТЬ З ЧАСІВ ХРИСТА

Написав

ЛЮ ВАЛЕС

(LEW WALLACE)

З анґлійської мови переклав

З. Б.

КНИГА ПЯТА

Часть друга.

Вінніпеґ, Канада.

Розділ

КНИГА ПЯТА

КНИГА ПЯТА.

Розділ перший.

МЕССАЛЯ СКИДАЄ ВІНЕЦ.

Ранком, після піяцької орґії Мессалі і його товаришів, килим в палаті, де відбувалася їхня забава, був покритий сплячими з перепою молодими патриціями. Та не всі учасники цеї орґії були в такому ганебному стані. Коли перші лучі сонця стали продиратися крізь кришу палати, Мессаля пробудився, скинув з голови вінець на знак, що забава вже скінчилася, глянув в послідне на гидку сцену і відійшов до свого мешкання.

Три годині пізніще, увійшли до його кімнати два післанці і оба отримали запечатане письмо в двох примірниках. Було це письмо до Валерія Ґратуса, прокуратора, все ще замешкалого в Цезареї. Один післанець мав йти сушею, а один морем; оба мали йти з поспіхом. Коли один не дійде до цілі, другий не заведе.

Зміст письма Мессалі був великої ваги, тому познакомимо з ним читачів.

Антіохія, XII. Кал. Юл.

Мессаля до Ґратуса.

"О, мій Мідасе!

Нехай не буде тобі в гнів, що так тебе кличу, бо це походить з любови до тебе і вдячности; тиж найбільш щасливий між людьми. Знаю теж, що слухи твої одідичив ти по своїй

матері і вони як раз відповідають твому дозрілому віку.

О мій Мідасе!

Хочу сказати тобі про нечувану справу, і я є певний, що вона настільки важна, щоб ти посвятив їй хвилину свого часу.

Позволь, що на сам перед відсвіжу дещо твою память. Пригадуєш собі, перед богато роками жила в Єрусалимі богата, старинна князівська родина — Бен-Гурів. Якби завела тебе память, то думаю, рана на твоїй голові відсвіжить її.

Як пригадуєш собі, за кару, що зроблено заговір на твоє життє, цілу родину захоплено і розпоряджено нею, а посілість її забрано. Сам цезарь признав, що наш поступок є оправданий, тому не соромно нам пригадати собі, кільки то гроша дістали ми з того жерела. А за це моя тобі вдяка, як довго пожиткую частиною, яка мені дісталася.

Як пригадуєш собі далі, ми оба розпорядили родиною Гура маючи на увазі, щоб чутка за них пропала і вони загинули природною смертю. Ти памятаєш, що зробив з матірю і сестрою злочинця; і тепер бажавби я знати, чи вони між живими чи помершими.

Одначе в цю пору важніще те що сталося з самим злочинцем, який зістав післаний на ґалери на ціле життє. Маючи на увазі, що життє на ґалерах є коротко треваюче, злочинець вже давно повинен був згинути. Щоби бути більш докладним, він повинен був згинути яких пять років тому. Прости мені хвилеву мякість серця, ти знаєш, що я любив його в дитинстві і він був красивий з лиця, тому повинен він був одружитися з одною з морських красавиць на дні моря вже перед пяти роками. Через весь той час жив я в невиннім спокою споживаючи його майно, за яке я йому з'обовязаний.

І тепер слухай найбільш цікаву новину.

Минулої ночі, коли я забавлявся з недосвідченими молодиками з Риму, почув нечувану новину. Як знаєш, консуль Максентій приїзджає сьогодня, щоб станути на чолі виправи проти Партійців. Між його товаришами є один, син небіщика дуумвіра, Квінтія Аррія. Я вивідався про него з всякими подроби-

цями. Коли Аррій виправлявся на морських розбишаків, котрих пораженнє принесло йому послідню славу, він не мав жадної родини. Колиж вернув з виправи, привіз з собою спадкоємця. Будь тепер приготований на те, що тобі скажу, як пристоїть властителеви богато талантів. Сином і спадкоємцем Аррія, про котрого пишу, є той самий, котрого ти післав на ґалери — самий Бен-Гур, котрий повинен був загинути при веслі пять років тому. Тепер вертає він з маєтком, становищем і правдоподібно як римський горожанин, щоби... Ну, щож, тобі нічого боятися. Одначе я, мій Мідасе, я в великій небеспеці. Чи треба мені говорити про це? Хтож знає це ліпше від тебе?

Коли Аррій, батько через адоптованнє, станув до боротьби з морськими розбишаками, корабель його зістав затоплений, і всі на кораблі затопилися опріч двох — самого Аррія і цего його спадкоємця. Моряки, що виратували їх обох, говорили, що коли витягали на корабель цего молодця, мав він на собі одяг ґалерського невільника.

Це повинно тебе переконати про грозячу небезпеку. Одначе ще більш тобі скажу. Вчера стрінув я лице в лице цего таємничого сина Аррія, і признаю, що хоч в ту хвилину я не пізнав його, він є тим самим Бен-Гуром, з яким я бавився за дитинства. Представ собі, які думки нуртують його серце, бо знаю, що і я так думавби, про пімсту за край, за матір, сестру, за себе, ну і вкінці за своє страчене майно.

Тепер, мій дорогий Ґратусе, мій приятелю і добродію, я вірю, що ти не легковажиш цеї справи і готов подумати, що робити, в такім скрутнім положенню. Я віддаю свою судьбу в твої руки.

Сонце вже зійшло. За годину вийде з моєї кімнати двох післанців і оба з тою самою копією письма, один морем, другий сухопуттєм, поспішать до тебе.

Я тут ожидати му відповіди від тебе.

Очевидно, рухи Бен-Гура будуть залежні від його пана, консуля. Одначе і при найбільш сприяючих обставинах виправа не вирушить звідси скорше як за місяць.

Вчера бачив я цего Жида в Дафнійськім садку. Як нема його там, то певно є десь в околиці, і не трудно буде мені слідити за його рухами. Я майже певний, що тепер перебуває він під шатром цего зрадника шейка Ілдеріма, котрий вже довше не сміє уйти нашої залізної руки. Нехай тебе не здивує, коли Максентій простягне по цего Араба свою руку і відішле його кораблем до Риму.

Я слідити му кожний крок Бен-Гура, бо знаю дуже добре, якої це ваги буде для нас.

Як небудь рішишся, можеш зівсім полягати на твого приятеля і ученика—МЕССАЛЮ."

Розділ другий.

АРАБИ ІЛДЕРІМА В УПРЯЗІ

Десь в тім часі, коли післанці Мессалі виходили з його кімнати з письмами (була це вчасна ранішня година), Бен-Гур увійшов до шатра Ілдеріма. Він вже був скупався в озері і поснідав. Був одягнений в спідню туніку, без рукавів і нагортку, що ледви досягала колін.

Шейк поздоровив його із килима.

"Мир тобі, сину Аррія," сказав він, подивляючи його мужеську, атлетичну поставу. "Приношу тобі мир і добру волю. Коні готові і я готовий. А ти?"

"Мир, який ти мені даєш, добрий шейку, даю і я тобі. І спасибіг тобі за твою добру волю. Я готовий."

Ілдерім сплеснув в долоні.

"Дам приказ привести коні. Сідай."

"Вже запряжені?"

"Ні."

"Позволь, що я сам це зроблю," сказав Бен-Гур. "Треба мені познакомитися з Арабами. Мушу знати їх по імени, шейку, щоб міг до кожного з'окрема говорити. Мушу теж знати їх

норови, вони як люде; коли зухвалі, треба на них сварити; коли трусливі, треба їх хвалити. Нехай слуги принесуть мені упряж."

"І колесницю?" спитав шейк.

"Сьогодня обійдемося без колесниці. На її місце вели слугам привести мені пятого коня, як маєш; має він бути без упряжі, швидкий, як й другі."

Здивуваннє Ілдеріма збільшилося і сейчас призвав слугів.

"Кажи принести упряж на чотирох і зубала для Сіріоса."

Потім Ілдерім піднісся на ноги.

"Сірюс є мій любимець а я його, о сину Аррія. Ми товаришували послідніх двайцять років — в шатрі, в бою, по цілій пустині товаришували ми. Я тобі його покажу."

Підніс занавісу, що відділювала коней в його шатрі і Бен-Гур перейшов попід неї. Всі коні підбігли до него. Один з них, з малою головою, світячими очима, з закаблученим карком, з дужими грудьми і буйною гривою, на його вид весело заіржав.

"Добрий коню," сказав шейк погладивши його по темнобрунатнім обличчю. "Добрий коню, добрийдень тобі." Опісля обернувшися до Бен-Гура додав: "Це є Сірюс, батько цих чотирьох. Мати їх Міра жде нашого повороту. Вона надто дорогоцінна, щоб виставляти її на труди. І я сумніваюся, сину Аррія, чи племя моглоби обійтися без неї. Вона є їхньою славою; вони почитають її, хочби по них ступала, вониб сміялися. Десять тисяч їздців, синів пустині, питати муть сьогодня, 'Чи чув ти про Міру?' А коли почують, що вона здорова, скажуть, 'Бог є добрий! Благословімо Бога!' "

"Міра—Сірюс—це імена звізд, не так, шейку?" спитав Бен-Гур і підійшов близче до чотирох а оґерови подав руку.

"А вжеж," відповів Ілдерім. "Був ти колиніччю в пустині?"

"Ні."

"То не знаєш, кілько то ми, Араби, полягаємо на звіздах. Ми з вдячности беремо їхні імена і даємо їх з любовю. Всі мої батьки мали свої Міри і я маю свою; і ці діти не менш є звізда-

ми, чим їхні батьки. Цей, бачиш, Ріґел, а той Антарес; цей тут Атаір, а той, що коло тебе, Алдебаран, наймолодший з родини, одначе не найгірший, о ні, не він. Він понесе тебе проти вітру, аж зашумить тобі в ухах, і понесе тебе там, де скажеш, сину Арія, кленуся на славу Соломона. Він понесе тебе у пащу льва, коли відважишся на це."

Принесли упряж. Бен-Гур своїми власними руками положив її на них; своїми власними руками вивів їх з шатра і поприпинав до них віжки.

"Приведіть мені Сірюса," сказав до слугів.

І Араб не міг вправніще скочити на хребет бігуна.

"Подайте віжки."

Подали йому обережно, розділивши їх.

"Добрий шейку," сказав він, "я готовий. Нехай провідник заведе мене на поле, і пішли людей з водою."

Без найменшого клопоту рушив з місця. Коні не боялися. Вже тепер можна було завважити якесь тихе порозумінне між ними і новим погоничем, котрий поводився спокійно, був певний себе і додавав певности Арабам. Їхали в такім порядку, як би в колесниці, тільки, що Бен-Гур сидів на Сірюсови місто стояти на колесниці. Дух в Ілдерімові піднісся. Він чесав свою бороду і усміхаючися до себе з задоволеннєм, мимрив під носом, "Це не Римлянин, ні, про славу Бога, ні." Пішов піхотою вслід за своїми Арабами здовж всіх шатрів, а чоловіки, жінки і діти повибігали на двір радуючися задоволеннєм старого.

Отверте поле за шатром зівсім надавалося на вправи Бен-Ґура з кіньми. Він відразу приступив до роботи. Зразу пустив коні повільною ходою в простих лініях, а опісля широкими колесами. Потім пішли вони бігцем. Знова збільшили скорість і стали бігти трухцем, а вкінці перейшли в ґальоп. Серед того колеса його бігу зменшалися, а потім довільно завертав їх то в правий то в лівий бік. Вправа тревала цілу годину. Спинивши біг, ходою під'їхав до Ілдеріма.

"Робота зроблена. Нічого більше не потреба, опріч вправи," сказав він. "Добрих маєш слугів, шейку Ілдеріме," го-

ворив він далі, зіскочивши з коня. "Диви, не бачу ні одної плями на їхній скірі. Аж вилискуються від чистоти. А віддих їх такий легенький, як на початку. Тяжко булоби, якби ми не віднесли побіди і не—"

Не докінчив речення, зчервонів на обличчю, похилився. При боці шейка побачив перший раз Балтазара опертого на палицю і дві жінки старанно заслонені. Коли приглянувся одній з них близче, сказав до себе з трепетом серця: "Отсе вона — Єгиптянка."

Ілдерім докінчив його перерване реченнє,

"Побіду і пімсту." Потім сказав голосно: "Я не лякаюся; я задоволений. Сину Аррія, ти є чоловіком, якого я шукав. Коли кінець буде такий як початок, тоді побачиш що значить щедра рука Араба."

"Дякую тобі, добрий шейку," відповів скромно Бен-Гур. "Нехай слуги принесуть коням води."

Власними руками напоїв їх.

Знов вискочив на Сірюса і повторив ці самі вправи, що передше. Зразу кроком, потім бігцем, трюхцем і ґальопом. Аж любо було дивитися, як справно держав він віжки, як поводив кіньми чи то в простій лінії, чи каблуком ширшим або вужчим. В рухах коней видно було єдність, силу, ґраціозність і радість. Вид був подиву гідний.

Серед тих вправ, коли всі з цікавою приємністю приглядалися рухам коней, зявився Маллюх і скоро приступив до Шейка.

"Маю письмо до тебе, шейку, письмо від Симоніда, купця."

"Від Симоніда?" скрикнув Араб. "Гаразд. Нехай Абадон пожере ворогів його."

"Він приказав мені передати тобі, шейку, насамперед святий мир Господній," говорив далі Маллюх, "і опісля це письмо, і просив, щоби ти сейчас по одержанню перечитав його."

Ілдерім розломив печатку, розвинув обгортку і витягнув з неї два письма, які сейчас перечитав.

Число 1.

"Симонід до Шейка Ілдеріма.

"Приятелю!

"Насам перед запевняю тебе про мою глибоку любов.

"Опісля —

"В твоїм доварі є молодець, гарного обличчя, зве себе сином Аррія, і таким він є через адоптацію.

"Він дуже мені дорогий.

"Цікава його минувшина. Прибудь до мене днесь або завтра, я розповім тобі і засягну твоєї ради.

"Між тим, сповни його бажання, щоб не обидити його чести. За це буду тобі вдячний.

"Що я інтересуюся ним, задерж це в тайні.

"Поздоров від мене твоїх других гостей. Запрошую всіх вас, його, доньку, тебе на перегони до цирку. Я вже постарався о місця.

"Мир тобі і всім твоїм.

"Чим жеж можу бути, як не твоїм приятелем?

"Симонід."

"Симонід до Шейка Ілдеріма.

"Приятелю!

Число 2.

"Посилаю тобі слово з мого обильного досвіду.

"Є знак, перестворога для тих, що не є Римлянами, а мають гроші або посілости. Можуть їх зрабувати. Тож будь обережний. Це небезпеченство грозить, коли прибуває який високий римський урядовець, що має власть.

"Сьогодня приїздить консуль Максентій

"Нехай це буде тобі пересторогою.

"Ще одно слово поради.

"До заговору проти тебе, приятелю, належать Іродіяне; в їхньому краю маєш великі посілости.

"Будь обережний.

"Пішли слово своїм сторожам доріг ведучих на полудне Ан-

тіохії, щоб перешукали кожного післанця, чи приходить чи відходить; коли знайдуть у него які письма тикаючіся твоїх справ, ти повинен бачити їх.

"Цю відомість ти повинен був дістати вчера, одначе і тепер не запізно, коли сейчас видаш розпорядження.

"Колиб післанці вийшли з Антіохії сьогодня рано, твої люде знають як випередити їх.

"Не отягайся.

"Спали це письмо, скоро його перечитаєш.

"О мій приятелю! Твій приятель

"Симонід."

Ілдерім перечитав письма два рази. Потім завинув їх в обгортку і сховав за пояс.

Вправи на полі тривали ще хвилину, разом повних дві години, по чім Бен-Гур спинив коней, і під'їхав до Ілдеріма.

"Коли твоя згода, шейку, відведу коні до шатра, а пополудні знов вийду з ними."

Ідлерім сказав до Бен-Гура сидячого на хребті Сірюса:

"Я віддаю тобі, сину Аррія, моїх любих Арабів. Роби з ними після твоєї волі аж до покінчення перегонів. За дві години ти доказав з ними більше, як той Римлянин — хай шакалі обгризуть тіло з його костей — не потрафивби цего за тількиж тижнів. Ми побідимо, на славу і величність Бога кленуся, що побідимо!"

Коли прибули до шатра, Бен-Гур не відступав від коней, доки не осмотрено їх. Потім скочив до озера, скупався, випив чарку араку з шейком, убрався в свій жидівський одяг і вийшов з Маллюхом на прохід до садку.

Оба богато з собою говорили, одначе про маловажні справи. Потім сказав Бен-Гур до Маллюха:

"Коли не забогато від тебе вимагаю, я бажавби, щоб ти приніс мені сюди мої клунки, які я лишив в хані в Антіохії."

Маллюх сказав, що радо це зробить.

"Іще одна справа, Маллюху. Ми оба брати з того самого

племени, а воріг наш спільний, Римлянин. Ти промисловий чоловік. Мені здається, що шейк Ілдерім мало розуміється на таких справах."

"Араби рідко коли розуміються," сказав Маллюх.

"Нехай це не буде в докір шейкови, одначе я неспокійний, чи потрафить він залагодити всякі формальности що до мого виступу на перегонах. Як раз о це тебе прошу. Коли можеш дістати спис приписів до перегонів, меніби це дуже придалося. Бажавби знати, в яких красках буду виступати, а головно, котре число крипту займу перед перегонами. Коли Мессаля буде з правого або з лівого боку — гаразд, колиж ні, чи не мігби ти постаратися, щоб я дістав крипт сусідний криптови Мессалі? Коли зможеш, постарайся о це. Чи добра в тебе память, Маллюху?"

"Нераз завела мене сину Аррія, одначе ніколи, як серце їй помагає."

"Іще одна справа, Маллюху. Я вчера бачив, який гордий був Мессаля із своєї колесниці. І справді мав чого бути гордим. Чи не мігби ти, оглядаючи її, довідатися, чи тяжка вона, чи легка. Я хотівби знати точну її вагу і її розміри. А головно, Маллюху, треба мені знати, як високо від землі стоїть вісь. Розумієш, мене, Маллюху? Я не хочу, щоб він в чім небудь мене випередив. Як побю його, побіда моя буде тим славніща, а його упадок тим прикріщий. Коли він в чім випередив мене, про це я хочу знати."

"Розумію, розумію," сказав Маллюх. "Лінія спущена від середини оси. Цего тобі потреба?"

"Так, точно, Маллюху. Будь доброго духа, бо це послідне моє припорученнє. Вернімся до довару."

При дверях шатра покріпилися свіжо зробленим "лебеном" і зараз потім Маллюх вернувся до міста.

Підчас їх неприсутности виїхав з табора їздець з розказами, як радив Симонід в своїм письмі. Був це Араб і не мав при собі жадного письма.

Розділ третій.

ХИТРОЩІ КЛЄОПАТРИ.

“Іраса, донька Балтазара, шле мене з проздоровленнєм і орудкою,” сказав післанець до Бен-Гура, котрий відпочивав під шатром.

“Яка орудка?”

“Чи зволите ласкаво товаришити їй на озері?”

“Я сам принесу відповідь. Так їй скажи.”

Принесли Бен-Гурови обуву і за кілька хвилин пішов відшукати Єгипетську красавицю. Тінь гір поволи розпростиралася понад Пальмовий Садок на знак надходячої ночі. Здалеку чути було дзвінки овець, рик худоби і голоси пастирів, що приганяли їх до дому. Бо не треба забувати, що життє в Садку було на лад сільського життя на бідних долинках пустині.

Шейк Ілдерім приглядався пополудневим вправам своїх Арабів, а опісля поспішив до міста на зазив Симоніда. Міг вернутися наніч до шатра, одначе годі було його сподіватися, взявши під розвагу скількість ріжних справ, які мав обговорити зі своїм приятелем. Так отже Бен-Гур остався самий. Насамперед доглянув своїх коней, потім скупався в озері, перебрався в білий садукейський одяг, повечеряв і завдяки своїй молодости скоро відсвіжився після тяжкої роботи.

Бен-Гур мав почуттє краси і тепер краса манила його до себе.

Єгиптянка видавалась йому чудово гарною жінкою. Він подивляв її гарне обличчє і чудову її форму. Нераз являлася йому в уяві такою як бачив її при жерелі. Відчував на собі вражіннє чудових її слів і привиджувалися йому її великі, мякі чорні очі. Раз враз повертала його думка до високої гнучкої її постаті, обгорненої дорогим одягом. Це не була любов, що

захопила його серце; це був тільки подив до її краси і цікавість. Подив і цікавість є звичайно вістунами любови.

За хвилину станув на горішнім ступені сходів, що вели до берега і задержався, неначе зачарований чудовим видом.

Перед ним на чистій як слеза воді хитався легенько човен, як скорупа з яйця. При веслах сидів Етиопієць, а чорна його кожа різко відбивалася від його білого одягу. Цілий човен був вистелений червоними Тирійськими килимами. При кермі човна сиділа Єгиптянка обгорнена делікатними заслонами і шалями. Її руки аж по рамена були голі, а такої були краси, що мимоволі звертали на себе увагу. Її шия і рамена покриті були воалькою з під котрої визирало її ніжне тіло.

Зробила на Бен-Гура враження сильного, осліплюючого світла.

"Ходи," сказала вона, побачивши його, що задержався на сходах, "ходи, бо подумаю, що незугарний з тебе моряк."

Кров ударила йому до лиця. Чи знала вона що про його життя на морі? Скоро зійшов на беріг.

"Я боявся," сказав він, сідаючи на вільне місце біля неї.

"Боявся? Чого?"

"Що затоплю човен," відповів усміхнувшися.

"Зажди, аж дістанемося на глибшу воду," сказала і дала знак слузі. Етиопієць загрузив весла і човен відбив від берега.

Якби Бен-Гур і любов були ворогами, то без сумніву Бен-Гур був на ласці любови. Єгиптянка сиділа біля него і годі йому було її не бачити. Такі вогні падали з її очей, що й звізди могли зійти і він бувби їх не бачив. І ніч могла обняти темрявою цілий світ, а її зір бувби для него світлом. А вкінці можемо представити собі в уяві почування двоє уродливих молодят на гладких водах, під спокійним небозводом ночі в теплу літню пору.

"Дай мені керму," сказав він.

"О, ні, це змінилоби наше відношеннє," сказала. "Чи не просила я тебе товаришувати мені на озері? Я довжна тобі вдячність і хочу тепер зачати відплачуватись. Або ти говори,

а я буду слухати, або я буду говорити, а ти меш слухати. Вибирай сам. Одначе я рішати му, де підемо і куди."

"І деж ми підемо?"

"Ти знова злякався."

"О, красавице, я тільки спитав перше питаннє невільника."

"Зови мене Єгиптом."

"Яб радше звав тебе Ірас."

"Можеш думати про мене під цим іменем, одначе зови мене Єгиптом."

"Єгипет — це край, і богато в ньому людей."

"Так, так, і який ще край!"

"Розумію; отже підемо до Єгипту."

"О, якаб я рада була."

При цих словах вона зітхнула.

"За мене ти не дбаєш, як бачу."

"Ах, по цих словах пізнаю, що ніколи ти там не був."

"Ніколи не був."

"Ах, це край, в якому нема нещасливих людей. Це найкраще місце з цілого світа для відпочинку. Це матір всіх богів. Там, сину Аррія, там побільшаеться щасте щасливих, а нещасні, коли напються солодкої води зі святої ріки, сміються і співають і радуються як малі діти."

"Чи нема там бідних, як і в других краях?"

"Бідні в Єгипті мають невеличкі вимоги до життя," відповіла. "Вони не вимагають більш, як досить. А як маленько того, Грек або Римлянин не всилі зрозуміти."

"Яж не є ні Греком ані Римлянином."

Вона засміялася.

"Я маю город з рожами, а посеред него є дерево з найкращим зі всіх квітом. Чи знаєш звідки воно походить?"

"З Персії, де є домівка рож."

"Ні."

"То певно з Індії."

"Ні."

"Ах, з одного з грецьких островів."

"Я тобі скажу; один подорожний знайшов його як унивав при дорозі на рівнині Рефаїма."

"Ах, в Юдеї!"

"Я засадила його в намулі з ріки Нілю, і полудневий мякий легіт дув на него і кормив його, і сонце цілувало його з милосердя і після того він розрісся і зацвив. Тепер я стаю в його тіни і він відвдячується мені своїми пахощами. Так як з рожами, мається річ й з синами Ізраїля. Де вони розвинуться до досконалости, як не в Єгипті?"

"Мойсей був один з поміж міліонів."

"Еге, невжеж ти забув того, що знався на снах?"

"Фараони, що були прятелями, вже повмирали."

"Ах, так. Ріка над якою вони жили, співає їм в їхніх гробівцях. Одначе те саме сонце лагодить той самий воздух для тих самих людей."

"Александрія, це тільки римське місто."

"Вона змінила тільки скиптр. Цезар забрав від неї скиптр меча, а на його місце лишив їй скиптр знання. Піди зі мною до Брухеюма, то покажу тобі академію народів; в Серапейоні покажу тобі найкращу архітектуру; у бібліотеці покажу тобі твори безсмертних; в театрі почуєш грецьких і гіндуських героїв; у пристані побачиш сам вершок торговлі; піди зі мною на вулиці міста, сину Аррія, коли фільософи вже розійшлися, і прийшла пора для розривки, почуєш оповідання, які від повіну розвеселяли людей і пісні, які ніколи, ніколи не загинуть."

Бен-Гур прислухувався її словам і нагадалося йому оповіданнє його матери тої памятної ночі в Єрусалимі. І в її оповіданню було стількиж патріотичної поезії про минувшу славу Ізраїля.

"Тепер я розумію, чому ти бажаєш звати тебе Єгиптом. Чи заспіваєш мені пісеньку, коли назву тебе цим іменем? Я чув тебе минулої ночі."

"То був гимн Нілю," відповіла вона. "То жалібна пісня, яку співаю, коли мені здається, що почула віддих пустині і журчаннє любої старої ріки. Позволь, що заспіваю гіндуської пісні."

Коли підемо до Александрії, заведу тебе на ріг одної вулиці і там почуєш цеї пісні з уст доньки Ґанґесу, котра навчила мене. Капіля, знаєш, був найславніщий лірник гіндуський."

I стала співати.

Капіля

I.

Капіля, Капіля, молодий і вірний,
Я тужу за твоєю славою,
I кличу до тебе на полі борби,
Скажи, чи здобуту коли таку славу?

Капіля сидів на свойому коні,
Як поважний і величній герой:
Хто любить все, й нічого не боїться,
Це любов чинить мене відважним.

Оноді жінка віддала мені свою душу,
Щоб на віки була душею моеї душі;
I звідси походить моя відвага.
Йди й спробуй, спробуй сам.

II.

Капіля, Капіля, старий й сивий,
Цариця мене кличе;
Та заки піду, скажи мені,
Як здобув ти такий розум?

Капіля стояв у дверях храму
Як жрець у багряних ризах:
Не прийшов він до мене, як думають люде,
Це віра чинить мене розумним.

Одного дня віддала жінка своє серце,
Щоб на віки було серцем мого серця;
Звідси мій розум прийшов.
Йди й спробуй, спробуй сам."

Бен-Гур не мав часу подякувати за пісню, коли перед човнее заскреготів на побережнім піску.

"Оце скора їзда, о Єгипте!" крикнув він.

"А ще коротший пристанок," відповіла вона коли слуга сильно попер веслом і наче стрілою помчав човен на отверте озеро.

"Дай мені тепер керму."

"Ні, ні," сказала вона зі сміхом. "Для тебе колесниця, мені-ж — човен. Уже більш співати не можу. Щойно були ми в Єгипті, теперже зайдім до Гаю Дафни."

"І без пісні по дорозі?" спитав він зі смутком.

"Розповіж мені дещо про Римлянина, від котрого ти спас нас учера."

Це прошенне неприємно вразило Бен-Гура.

"Яб бажав, щоб це був Ніль," сказав вминаючо. "Царі і цариці, наспавшися доволі, вийшлиби з гробів і з нами булиби."

"Вони походили із великанів і затопилиби наш човен. Краще із карликами. Одначе розповіж мені про Римлянина. Він злюка, поганець, не правда?"

"Не знаю."

"Походить з шляхецького роду, богатий?"

"Не знаю його майна."

"Які гарні його коні! Його колесниця із золота, а колеса із слоневої кости. А його зухвалість! Люде, які ось-ось не дісталися під його колеса, сміялися, коли від'їздив."

Вона сама засміялася, пригадуючи собі цю сцену.

"Це була голота," сказав Бен-Гур терпко.

"Він потвора, що як кажуть, виростає в Римі. Живе в Антіохії?"

"Десь на сході."

"Йомуб краще було жити в Єгипті, чим в Сирії."

"Ледви. Клеопатра вже небіжка."

В цю хвилину показалося їм світло при вході до шатра.

"Довар!" крикнула вона.

"Ах, отже ми не були в Єгипті. Я не бачив Карнаку, Філів і Абідоса. Це не ріка Ніль. Я тільки чув гіндуську пісню і в сні веслував."

"І чомуб нам не плисти далі? Я сказала, що більш вже співати не буду, одначе можу оповісти тобі казки про Єгипет."

"Хай так буде, аж до ранку і до вечера і до другого ранку," сказав він з одушевленнєм.

"І про щож мені розказувати? Про вчених?"

"О, ні."

"Про фільософів?"

"Ні, ні!"

"Про чародіїв і русалки?"

"Як твоя ласка."

"Про війну?"

"Так."

"Про любов?"

"Так."

"Я розповім тобі про ліки на любов. Це казка про царицю. З пошаною слухай. Цю казку, списану на папирусі, видерли жреці із рук самої героїні, цариці. Вона правдива."

"Ось моя казка," сказала Єгиптянка:

Не-не-гофра.

Не-не-гофра жила над самим водопадом Нілю і шум вічної боротьби ріки із скалами був частиною її домвіки.

З дня на день виростала більш красна і гожа, неначе квіти маку в городі її батька. І питали люде, — що буде, коли вона розцвитеться?

Кожний рік її життя був новою піснею, кращою як попередні.

Була вона дитиною подружжя північі з полуднем. Північ дала її ґенія, південь — пристрасть. Коли батьки дивилися на неї, усміхались обоє. Вона моя, казали, а потім, ні, ні, вона наша.

Все, що найкраще в природі віддавало їй свою красу та радувалося в її присутності. Коли вона переходила, птиці здоровили її зі своїх гнізд; буйні вітри ставали лагідні; білий льотус підносився з води, щоб подивитися на неї; поважна ріка повільніще мчала; пальмові дерева покланялися її. Здавалося, що вони говорили до неї: отсей — я дав її свою красу; тамтой — я дав її свою ясність; инший — я дав її свою чистоту. Кожний з них дав її якусь чесноту.

В дванайцятім році була Не-не-гофра потіхою краю; в шіснайцятім році слава про її красу рознеслася всюди; в двайцятім році не було дня, щоб не прибули до її дверей князі на скорих верблюдах і вельможі египетські в золочених човнах. Всі вони вертали сумні і говорили: ми бачили її, та це не дівиця, а сама Атора!

Між трьома сотками й трийцятьма наслідниками доброго царя Менеса, вісімнайцять було Етіопійців, а один з них Оретес, мав сто десять років. Царював вже вісімдесять шість років. За його часів збогатів нарід і всюди було всего подостатком. Він правив розумно, бо богато навчився в своїм життю. Жив в Мемфісі, там була головна його палата, там арсенали і скарбниці. Якось померла жінка доброго царя. Стара вже була, одначе царь любив її вірно і не міг знайти потіхи по її страті.

Прийшов до царя кольхит тай каже:

Оретесе, мені дивно, що ти такий розумний та славний і не знаєш як потішитися в смутку.

Знаєш лікарство на смуток? спитав царь.

Тричі поцілував кольхит долівку перед царем і відповів: Над Нілем жиє Не-не-гофра, прекрасна, як сама Атора. Пішли по неї. Вона з нічим відправила всіх князів і богато царів, одначе хто може опертися Оретесови?

Не-не-гофра всіла до човна, що кращого ніколи ніхто

не видів і окружена такимиж прекрасними човнами, поплила рікою до палати Оретеса. Понесли її між сфінксами і крилатими львами і поклали перед престолом Оретеса. Він підніс її, вложив на неї нараменник, поцілував її і Не-не-гофра стала царицею всіх цариць.

Та не задоволився цим розумний Оретес; він хотів любови і цариці щасливої в його любові. І був ласкавий до неї. Показував їй свої богацтва, міста, палати, народи, своє військо і кораблі, завів її до свого скарбника і говорив, О, Не-не-гофро! поцілуй мене, тільки з любови, а це все твоє.

Вона думала, що буде щасливою, хоч не була нею, і поцілувала його, раз, двічі, тричі, — тричі його поцілувала, не оглядаючись, що йому сто десять років.

Першого року була щасливою і це коротко тревало; третього року була нещасливою, а це тревало довго, дуже довго. Тоді вона зрозуміла, що не була це любов до Оретеса, а тільки засліпилася його величністю. Коби це засліпленнє не було устало. Стратила духа, часто плакала, а її служниці давно вже не бачили її усміху. Її личко змарніло і вона увнивала, поволи, але певно. Хтось сказав, що переслідував її дух її любимця. Говорили теж, що покарав її один бог. Нічого не помагали ні чарівники ні лікарі. Всі стратили надію, що вона буде жити.

Оретес вибрав їй місце в гробівці цариць і сказав зробити для неї найкращу зі всіх домовину.

Одного дня сказав до неї царь Оретес:

Моя ти, як сама Атора, прекрасна царице! Скажи мені, молю, що тобі бракує? Ти гинеш на моїх очах.

Царь Оретес мав вже сто тринайцять років, одначе пристрасть його любови не зменшалася.

Вона відповіла:

Ти перестанеш мене любити, коли скажу.

Я ще більше тебе полюблю, клянуся, сказав царь.

Тож слухай. У вертепі над Нілем жиє Менофа. Він

був моїм учителем і опікуном. Пішли по него, а він вдоволить твою цікавість і поможе знайти ліки на мою недугу.

Урадувався Оретес. Став сто років молодшим. Післав післанців, щоб привели Менофу.

Говори, сказав Оретес до Менофи.

Ненофа сказав:

Царю, якби ти був молодим, яб мовчав, бо не знудилось мені життє; теперже скажу, царю, вона покутує за свій злочин.

За злочин? сказав гнівно цар.

Менофа поклонився низенько.

Так, за злочин проти самої себе.

Не люблю загадок, сказав цар.

Це не загадка, царю. Не-не-гофра виросла при мені і не закрила переді мною жадної тайни. Вона любить сина огородника свого батька, Барбека.

Де є цей син огородника?

Над Нілем.

Цар дав слугам своїм два прикази. Один приказ: підіть і приведіть сюди Барбека, сина огородника. Другий приказ: Зберіть робітників і на Чемійськім озері збудуйте остров, щоб на ньому були храм, палата і город з квітами і овочевими деревами. Щоб було це готове, заки зійде новий місяць.

А до цариці сказав:

Не журися, я о всім знаю і післав по твого Барбека.

Не-не-гофра поцілувала його руки.

Будете обоє разом і через рік ніхто не буде непокоїти вашої любови.

Вона поцілувала його ноги. Він підніс її і теж її поцілував. І обличчє її закрасилося і усміх вернув до її серця.

Цілий рік жила Не-не-гофра на чудовому острові враз з Барбеком огородником. А по році вернула до палати царя Оретеса.

Когож тепер любиш найліпше? спитав її царь.

Вона поцілувала його обличче і сказала: Возьми мене до себе, добрий царю, я вже вилічилася.

Оретес засміявся, хоч було йому вже сто чотирнайцять років.

Отже це правда, що сказав Менофа, любов вилічується любовю?

Так, це правда, сказала вона.

Нараз царь змінився, його погляд став страшний.

— Ні, це неправда, сказав він.

Вона затремтіла зі страху.

Оретес, чоловік, простить тобі провину; Оретес, царь, мусить покарати.

Вона кинулася йому до ніг.

Мовчи, тебе ожидає смерть.

Сплеснув в долоні і прийшли люде похоронити її.

Царь показав на Не-не-гофру.

Беріть її. Вона мертва.

По сімдесяти двох днях понесли прекрасну Не-не-гофру до гробівця, який царь вибрав для неї перед роком. Одначе не було похоронної процесії в її честь.

При кінці цеї казки сидів Бен-Гур при ногах Єгиптянки а рука його прикривала її руку.

“Менофа помилявся,” сказав він.

“Чому?”

“Любов жиє любовю.”

“То нема лікарства на любов?”

“Є лікарство. Оретес знайшов його.”

“Якеж це лікарство?”

“Смерть.”

“Добрий з тебе слухач, сину Аррія.”

Коли висіли з човна, вона сказала:

“Завтра поїдемо до міста.”

“Одначе будеш на перегонах?” спитав він.

“Ах буду.”

“Пішлю тобі свою барву.”

З тим вони розійшлися.

Розділ четвертий.

ОБЕРЕЖНІСТЬ МЕССАЛІ

Ілдерім вернув до довару другого дня около третьої години. Коли зсідав з коня, приступив до него чоловік, з його племени, і сказав: “О шейку, мені приказано віддати тобі цей пакуночок з тим, щоб ти його сейчас перечитав. Колиб була відповідь, я маю заждати на неї.”

Ілдерім уважно приглянувся пакункови. Печать була вже зломана. Заадресовано було до Валерія Ґратуса в Цезареї.

“Хай Абаддон його пірве!” сказав з досадою шейк побачивши, що письмо писане в латинській мові.

Якби письмо було в грецькій або арабській мові, сам міг був перечитати його. Одначе латинської мови не знав. Знав тільки перечитати підпис великими буквами на кінці листа — МЕССАЛЯ. Старий прижмурив око.

“Де є молодий Жид?” спитав він.

“На полі з кіньми,” відповів слуга.

Шейк вложив письмо в обгортку, встромив пакуночок за пояс і вискочив на коня. В цю хвилину показався якийсь чужинець, котрий очевидно прийшов з міста.

“Шукаю Шейка Ілдеріма, прозваного Щедрим,” сказав чужинець.

Його мова і убір показували, що він Римлянин.

Старий Араб не знав читати латинської мови, одначе знав говорити нею. На запит чужинця відповів з повагою: "Я є Шейк Ілдерім."

Чужинець спустив зір в долину, потім підніс його і з удаваним спокоєм сказав:

"Я чув, що потребуєш погонича на ігрища."

Ілдерім закусив губи з погордою.

"Йди собі!" сказав він. "Я маю погонича."

Старий відвернувся і хотів від'їхати коли чужинець задержав його.

"Шейку," сказав він, "я люблю коні. Люде говорять, що в тебе кращі зі всіх на світі."

Старому подобалися підлесні слова Римлянина, задержав коня і вкінці сказав:

"Не нині, не нині, колись иншим часом. Прийдеш, то покажу тобі мої коні. Я тепер надто занятий."

Старий поїхав на поле, а чужинець хитро усміхаючися вернув до міста. Він сповнив свою орудку.

І кожного дня, аж до посліднього дня великих перегонів приходив до шейка часом один чоловік, часом двох або й трьох людей, приходили до Пальмового Садку буцім то хотіли найматися за погоничів для коней Ілдеріма.

Такто вивідувався Мессаля про кожний рух Бен-Гура.

Розділ пятий.

ІЛДЕРІМ І БЕН-ГУР НА НАРАДІ.

Ілдерім приглядався вправам Бен-Гура до самого полудня і був задоволений. Він бачив як Бен-Гур із повільного бігу перейшов в найскорший лет і всі чотири араби бігли як один.

"Сьогодня пополудні, шейку, віддам тобі назад Сірюса,"

сказав Бен-Гур і поплескав старого коня по шиї. "Віддам тобі назад його і візьму колесницю."

"Так скоро?" спитав Ілдерім.

"З такими як ці коні, добрий шейку, вистарчить один день. Вони не полохливі; Вони мають людський розум і люблять вправи. Цей", він стягнув віжки наймолодшого з чотирьох, "ти назвав його Алдебаран, є найшвидший; в однім бігу довкола арени він випередивби всіх других в три рази свою довжину."

Ілдерім потягнув себе за бороду, примкнув очі і сказав: "Алдебаран є найшвидший; одначе котрий є найповільніщий?"

"Це той." Бен-Гур потягнув віжки над Антаресом. "Це той. Одначе він побідить. Він найбільш витревалий за всіх. Цілий день буде бігти зі всіх сил і заки зайде сонце, пережене найшвидшого."

"Твоя правда," сказав Ілдерім.

"Одного тільки лякаюся, шейку."

Неспокій змалювався на обличчю шейка.

"В своїй жадобі побіди Римлянин не дотримає чести. У перегонах, — у всіх ігрищах — їх підступи і хитрощі є безконечні. Вони не пощадять ні коня, ні візника, ні властителя. Тому, добрий шейку, бережи всього, що маєш, від тепер до самого кінця. Не дозволь чужинцеви навіть бачити своїх коней. Для більшої певности постав уоружену сторожу, щоб пильнувала коней день і ніч, а тоді не буду лякатися результату."

При вході до шатра позсідали з коней.

"Все, що ти сказав, станеться і кленуся на всемогучого Бога, не діткне їх нічия рука, опріч моїх вірних людей. Сьогодня поставлю сторожів."

Оба ввійшли до шатра і коли посідали на килим, Ілдерім витягнув зза пояса звій письма і подав його Бен-Гурови.

"Сину Аррія," сказав він, "поможи мені латиною. Перечитай мені це письмо і переклади його на мову твоїх батьків. Це проклята латинщина."

Бен-Гур був у веселім настрою духа і зразу читав байдуж-

но. "Мессаля до Ґратуса." Тут задержався з читаннем. Кров наплила йому до серця. Ілдерім спостеріг його замішаннє.

"Ну, і щож далі, я жду."

Бен-Гур перепросив старого і став читати письмо, яке вислав Мессаля після піяцької орґії до прокурора Ґратуса.

Підчас читання кілька разів затримався, щоби запанувати над собою. Вкінці зібрав свої сили, щоби перечитати слідуюче місце: "Як пригадуєш собі, ми оба розпорядили родиною Гура, маючи на увазі, щоб чутка за них пропала і вони загинули природньою смертю."

Всі сили опустили Бен-Гура. Письмо випало йому з рук і закрив своє обличче.

"Вони згинули, вони згинули, і я лишився сам одніський."

Шейк зі співчуттєм приглядався терпінню молодого чоловіка, потім встав і сказав: "Сину Аррія, тепер я прошу тебе о прощеннє. Перше сам перечитай письмо, а коли прийдеш до сил, приклич мене і розповіж, що перечитав."

З цими словами вийшов з шатра і лишив Бен-Гура самого.

Бен-Гур кинувся на килим і дав волю своїм почуванням. Коли троха погамувався, пригадав собі, що ще не цілого письма перечитав. "Ти памятаєш, що зробив з матірю і сестрою злочинця і тепер бажавби я знати чи вони між живими чи померішими." Бен-Гур задрожав ще раз і ще раз перечитав цю стрічку. Вкінці крикнув: "Він не знає, чи вони згинули, він не знає цего. Благословенне хай буде імя Боже! Є ще надія."

"Вони ще не згинули," говорив до себе, "вони ще не згинули. Він теж знавби о цім."

Іще раз перечитав ціле письмо, а потім закликав шейка.

"Коли я прийшов до твого гостинного шатра, любий шейку, "сказав він, коли Ілдерім сів на килимі біля него, "я не говорив тобі про себе нічого більш як те, що маю достаточну вправу аби повірив мені твої коні. Я не хотів оповідати тобі моєї історії. Одначе коли це письмо попалося мені в руки, бачу, що всьо мушу тобі виявити. А роблю це ще й з тої причини, що обом нам загрожує той самий ворог. Я перечитаю тобі це пи-

сьмо і поясню його, тоді зрозумієш, чому я так зворушився. Як ти уважав мене за слабого і дитинного, то прости мені."

Шейк слухав уважно, аж Бен-Гур дійшов до слідуючого місця: "Вчера я бачив цего Жида в Дафнійськім Садку. Як нема його там, то певно є десь в околиці, і не трудно буде мені слідити за його рухами. Я майже певний, що тепер перебуває він під шатром цего зрадника шейка Ілдеріма."

"Я зрадником?" крикнув Ілдерім з великим гнівом, аж жили на чолі і на карку так забреніли, що кожної хвилі могли луснути.

"Зажди хвилину, шейку. Так думає про тебе Мессаля. Послухай, що далі він пише." І Бен-Гур перечитав далі: "цего зрадника шейка Ілдеріма, котрий вже довше не сміє уйти нашої залізної руки. Нехай тебе не здивує, коли Максентій простягне по цего Араба свою руку і відішле його кораблем до Риму."

"До Риму! Мене — Ілдеріма — шейка десятьох тисячів уоруженої кінноти — мене до Риму!"

Він скочив на ноги, розпростер рамена, розтягнув пальці закривлені наче кігті а очі його світили як у ґадюки.

"О Боже! Кленуся на всіх богів опріч римського! — коли скінчиться ця самоволя? Я свобідний чоловік, і мої люде свобідні. Маємо згинути як раби? Або ще гірше? Маю я жити як собака, що човгається при ногах свойого пана? Маю я лизати його руку, щоб не побив мене? Те, що моє, не є моїм; я не своїм паном. Римлянин має дати віддих мойому тілу. Ох, коби то ще раз бути молодим! Ох, коби то я міг стрясти з себе двайцять років, або десять, або пять!"

Старий скреготав зубами і вимахував руками над головою; потім під напором другої ідеї скоро віддалився і назад підбіг до Бен-Гура і сильно хопив його за рамя.

"Якби я був на твойому місці, сину Аррія — такий молодий і дужий і вправлений в оружжю; і якби я мав болячку, що гналаби мене до пімсти, — болячку як твоя, досить велику, щоб зробити ненависть святою — Скиньмо полуду, сину Аррія, ти і я! Сину Гура! сину Гура! кажу тобі—"

На ці слова перестала кружляти кров у тілі Бен-Гура; він змішався, здивувався і глядів ув очі Араба, що блестіли як страшні вогники близько него.

"Сину Гура, кажу тобі, як би я був на твоїм місці, з половинною тих кривд, що ти потерпів, я не мігби, ніяк не мігби спокійно ждати..." Старий говорив скоро, слова його плили як розбурханий потік. "До моїх власних кривд я доложивби кривди світа і посвятив себе відімщенню. Яб ходив з краю до краю і запалювавби всю людскість. Яб був у кожній боротьбі за волю; не булоби бою проти Риму, в якому яб не брав участи. Яб став Партійцем, якби вже до того прийшло. Якби люде завели мене, яб все таки не піддався. Ха, ха, ха! На блеск Всевишнього Бога! Яб побратався з вовками, львами і тиграми, щоб їх згуртувати проти спільного ворога. Яб уживав всякого оружжя. Яб розкошував в різні, якби тільки моїми жертвами були Римляне. Не пощадивби я нікого і не шукавби пощади. Нехай згорить все, що римське; на смерть все, що зродилося з Римлянина. Яб цілими ночами молився до богів, до добрих і злих разом, щоб дали мені свої страхіття — хуртовини, посуху, спеку, мороз, щоб випустили у воздух всі неназвані отруї, від котрих гинуть тисячі людей на морі і на суші. Ох, яб не міг заснути. Я — я —"

Старому не стало віддиху і не міг далі говорити, тільки ломив руки, сопів, стогнав. Бен-Гур не розумів всього, що старий говорить. Тільки бачив його горіючі очі, чув його переразливий голос і бачив його непогамований гнів.

Перший раз від многих літ почув він своє властиве імя з уст чоловіка, що не питав його о свідоцтва; а цим чоловіком був Араб, недавно з пустині.

Звідки він довідався про його походженнє? З письма? Ні. В письмі не було сказано, що він є сином Гура. Названнє його по імени втішило Бен-Гура і розбудило в нім нову надію. Одначе старався бути спокійним і спитав старого:

"Добрий шейку, скажи мені, яким чином попало в твої руки це письмо?"

"Мої люде стережуть доріг між містами," відповів Ілдерім неохотно, "забрали його від післанця."

"Чи знають їх, як твоїх людей?"

"Ні, для світа вони рабівниками, а моїм обовязком ловити їх і убивати."

"Ще одно питаннє, шейку. Ти кличеш мене — Сину Гура. Це імя мого батька. Я не думав, що є хтось на світі, що мене знає. Звідки ти о цім довідався?"

Ілдерім завагався, одначе по хвилині відповів, "Я знаю про тебе, одначе більш про це сказати тобі не можу."

"Хтось з'обовязав тебе додержати тайни."

Шейк стулив губи і геть відійшов; одначе по хвилині вернув до Бен-Гура і сказав: "Не говорім більш про цю справу; коли вернуся, зможу свобідніще з тобою говорити. Дай мені письмо."

Ілдерім скрутив письмо, обережно завинув його і знов віднискав давню енерґію.

"А щож ти на це?" спитав Бен-Гура чекаючи на коня. "Я сказав тобі, що яб учинив будучи на твоїм місці, а ти ще не дав мені відповіди."

"Я хотів відповісти і це ще зроблю," сказав Бен-Гур зміненим від зворушення голосом. "Все, що ти сказав, я зроблю, — все, що в силі людини. Вже від давна я посвятився пімсті. Послідних пять років мойого життя не було в мене иншої думки, опріч думки про пімсту. Я не зазнав приємностей молодости. Блеск Риму не промовив до мене. Я бажав, щоб Рим навчив мене, як найуспішніще пімститися. Я не вчився там ні реторики ні фільософії. Я не мав на це часу. Я бажав пізнати штуку боротьби. Я сходився з ґлядіяторами і боровся в цирку. Вони були моїми учителями. Всі вони були горді з моїх поступів в науці. О, шейку, я воїн; одначе я бачу, що коли мої мрії мають здійснитися, мушу бути капітаном. Маючи це на увазі, беру участь в виправі на Партійців; а коли виправа скінчиться, а Господь ощадить мого життя і сили, тоді," при тім підніс свої затиснені пястуки і сказав сильним голосом, "тоді буду воро-

гом, Римлянами вивченим у всіх штуках і тоді Рим відповість передо мною своїм життєм за заподіяну кривду. Оце моя відповідь, шейку."

Ілдерім поклав руку на його рамя і поцілував його. "Коли Бог твій не поможе тобі, сину Гура, то це буде знаком, що він помер. А тепер прийми це від мене, коли цего бажаєш, то під присягою: віддаю тобі на услугу всі мої руки, все без застереження — людей, коні, верблюди, а пустиню на приготовленнє. Оце моя присяга! Поки що — вистане. Ще побачиш і почуєш мене заки зайде ніч."

Старий скоро відвернувся, вискочив на коня і почвалав до міста.

Розділ шестий.

ПРИГОТОВАННЄ ЧВІРНІ

Перехоплене письмо пояснило богато питань, котрі нуртували душу Бен-Гура. Йому стало ясно, що писатель цего письма був одним з тих, що старалися в такий злочинний спосіб позбутися його родини; що він одобрив плян для тої цілі; що дістав частину майна його родини і уживав його досі; що лякався появи чоловіка, котрого назвав в письмі "головним злочинцем," і уважав цю появу небезпекою для себе; що загадував забезпечитися на будуче і готовий був зробити, що не будь його спільник в Цезареї порадивби.

В цім письмі вичитав Бен-Гур пересторогу для себе перед загрожуючою небезпекою і рівночасно признаннєся до вини. Коли отже Ілдерім вийшов з шатра, Бен-Гур мав богато до думання над справами, котрі вимагали скорої полагоди. Вороги його були підступні і могучі. Як вони боялися його, він тим більше повинен боятися їх. Він змагався з собою, щоб ясно

опанувати ситуацію, одначе не міг; його почування взяли над ним перевагу. Одно його потішало, а це на нічім певнім основана надія, що його мати і сестра жиють. Йому здавалося, що сам Бог станув по його боці і віра його шептала йому, щоб був спокійний.

Часом питав себе, звідки довідався Ілдерім хто він такий. Цего не сказав йому Маллюх ані Симонід. Хіба що Мессаля? Ні, це неможливе. Бен-Гур роздумував над тим довго, і вкінці потішився тою думкою, що хтонебудь знає про него, є його приятелем і в слушну пору відкриється йому. Треба лиш ждати, треба лиш троха більше терпеливости.

Щоби успокоїти свої нерви, вийшов на прохід до садку. Люде збирали дактилі, подавали йому солодкі овочі і говорили з ним. Під великими деревами вгніздилися птиці, а коло квітів і ягід гомоніли рої пчіл.

Найдовше задержався над озером. Коли поглянув на блискуче плесо води, подібне до змисливого життя, пригадав собі красиву Єгиптянку, її спів і оповідання, її чаруючий усміх і тепло її руки під його рукою. Потім перескочила його думка на її батька Балтазара. Пригадав собі, що говорив старий про Царя Жидів і над цим спинилася його думка довший час. Він не погоджувався з думкою Балтазара про царство яке цей цар мав заснувати. Він уявляв собі велике царство юдейське, богате і могуче з царем, який перевисшав навіть Соломона. Такому цареви бажав він служити, щоб сповнити свою пімсту. В такім настрою духа вернувся до довару.

По обіді казав Бен-Гур виточити на двір, на світло, колесницю до оглянення. Оглядини його були дуже точні і подрібні. Не оминув й найменшої речи. З задоволеннєм побачив, що була збудована на грецький лад. Він уважав грецький стиль за ліпший від римського з богато зглядів. Колесниця грецького стилю була ширша між колесами, ниціа й сильніща. Правда, була вона тяжча як римська, зате знав він витревалість своїх арабів. Римляне будували свої колесниці тільки для перегонів

і жертвували безпеченство і тревалість красі зверхнього вигляду. Греки-ж будували свої колесниці як на війну.

Опісля привів свою чвірню, запряг до колесниці і виїхав на отверте поле на вправи. Година за годиною вправляв їх у бігу в запряжи. Коли вернув вечером до шатра, був доброго духа. В своїй думці вирішив справу з Мессалею залишити, аж виграє або програє перегони. Не міг відмовити собі цеї приємности, щоб стрінути свого противника на очах цілого Сходу. Що могли бути й другі противники на перегонах, про це він й не подумав. Що до результату перегонів не мав найменшого сумніву; він знав свій хист і знав, що чвірня арабів не заведе його у славній грі.

Він ходив від коня до коня і говорив до них не як пан, а як старший брат їхній.

Коли ніч спустилася на землю, Бен-Гур сидів при вході до шатра ожидаючи Ілдеріма, котрий ще не вернувся з міста. Не показував він нетерпеливости, або сумніву. Остаточно почує щось від шейка. Повне задоволенне із вправи чвірнею, освіжуюча купіль в холодній воді і обильна вечеря розбудили в ньому веселий настрій духа. Він бачив, що остаточно Провидінне прихильно споглянуло на нього. Вкінці почув тупіт кінських копит і Маллюх під'їхав до нього.

"Сину Аррія," сказав він весело поздоровивши його. "Приношу тобі привіт від шейка Ілдеріма, котрий просить тебе всісти на коня і їхати до міста. Він жде на тебе."

Бен-Гур не сказав ані слова, тільки пішов там де годували коней. Алдебаран прийшов до него, неначеб просився, щоб його взяти. Бен-Гур погладив його з любовю, одначе вибрав иншого. Чвірні не тикав. Вона була свята. За хвилину оба були на дорозі і їхали скоро серед мовчанки.

Понище Селевкійського моста переплили поромом ріку, потім їхали далеко правим берегом і знов переплили ріку другим поромом, так що дісталися до міста із заходу. Богато доложили собі дороги, одначе Бен-Гур зрозумів, що така обережність була потрібна.

Перед складом Симоніда під мостом здержав Маллюх свого коня.

“Ми вже на місці,” сказав. “Злізай.”

Бен-Гур пізнав місце.

“Де є шейк?” спитав.

“Ходи зі мною. Я покажу тобі.”

Сторож взяв від них коні і за хвилину станули оба при дверях кімнати Симоніда. В тій хвилі почули голос з середини.

“В імя Боже ввійди.”

Розділ семий.

СИМОНІД ЗДАЄ РАХУНКИ.

Маллюх задержався при дверях. Бен-Гур ввійшов сам.

Кімната була та сама, що в ній попередно говорив з Симонідом. І обстанова була та сама. Тільки коло крісла Симоніда підносився великий срібний свічник, а на ньому пів тузина або й більше засвічених свічок. Свічки освічували кімнату ясним світлом.

В кімнаті були три особи, всі дивилися на него — Симонід, Ілдерім і Естера.

Він з поспіхом глядів то на одну то на другу особу і питав себе в думці — Що вони хочуть від мене? Потім успокоївся і поставив собі друге питаннє — Чи вони мої приятелі, чи вороги?

Він поглянув на Естеру.

Мужчини гляділи на него ласкаво; в її-ж обличчю малювалося щось більш ніж ласкавість, щось, що годі описати, щось що промовляло до його чуття.

На хвилину мигнула через уяву Бен-Гура постать Єгиптянки, а проти неї станула постать ніжної Жидівки.

"Сину Гура—"

Гість обернувся до того, що говорив до него.

"Сину Гура," сказав Симонід, кладучи наголос на кожне слово, "прийми мир Господа Бога предків наших — прийми його від мене." Задержався, потім додав, "Від мене і моїх."

Він говорив зі свого крісла. Говорив як царь і слова його робили таке вражіннє, що ті, що його слухали, забули про його поломані члени, про його окаліčіле тіло. Його чорні очі дивилися на них зпід білих брів поважно й непохитно. Він зложив свої руки на грудях.

"Симоніде," сказав Бен-Гур зворушений, "святий мир, що ти мені приносиш, я приймаю. Як син свого батька і я приношу тобі мир. Одначе нехай буде між нами повне розуміннє."

Симонід опустив руки і обернувшися до Естери сказав,

"Донько, подай крісло нашому панови."

Вона поспішилася, принесла крісло і станула непевна що робити, гляділа то на одного то на другого, раз на Бен-Гура, то знов на Симоніда, а вони ждали, аж ситуація стала невиносима. Вкінці ближився Бен-Гур, взяв від неї крісло і поклав його при ногах купця.

"Я тут сяду," сказав він.

Зір їх зійшовся на один момент. Обоїм стало лекше від того. В її погляді вичитав вдячність; в його погляді вона вичитала шляхотність.

Симонід кивнув головою на знак признання.

"Естеро, дитинко, принеси мені папір," сказав він, неначе з пільгою.

Вона пішла до шафи в стіні, відчинила її, виймила звій паперу і подала батькови.

"Ти правду, сказав, Сину Гура," говорив Симонід розвиваючи звій паперу. "Нехай буде між нами повне розуміннє. Я передбачав твоє бажаннє — а хоч би ти й не хотів того, яб це був зробив і приготовив справозданнє для повного розу-

міння. Тут розходиться о дві справи — перша, це справа маєтку; друга, справа наших відносин. Моє справозданнє покриває одно й друге. Чи зволиш перечитати його зараз?"

Бен-Гур взяв до рук папери, одначе глянув на Ілдеріма.

"Нехай не спинює тебе присутність шейка," сказав Симонід. "Мій рахунок, як побачиш, потребує свідка. При кінці справоздання, де підписуються свідки, знайдеш імя Ілдеріма шейка. Він знає о всім. Він є твій приятель. Чим був він для мене, тим буде і для тебе."

Симонід поглянув на Араба, ласкаво кивнув до него головою, а цей відповів в такий самий спосіб і додав, "Ти сказав."

Бен-Гур відповів: "Я вже мав нагоду пізнати вартість його приязні і моїм бажаннем є показатися гідним її." Потім додав: "Твої папери перечитаю уважно пізніще, Симоніде, поки що заховай їх, і коли це для тебе не буде завеликим трудом, подай мені їх зміст."

Симонід взяв назад звій паперу.

"Стань тут, біля мене, Естеро, і бери від мене папери, щоб не помішати їх."

Вона станула біля його крісла і поклала праву руку йому на рамена. І коли старий здавав рахунок, здавалося, неначе б вони обоє спільно здавали справу.

Симонід взяв у руки перший листок паперу.

"Тут подано кілько грошей я мав з майна твого батька, що не попали в руки Римлян; весь рухомий маєток пропав, спаслися тільки гроші; а і ці попалиби були в руки рабівників, якби не наш жидівський звичай що до паперів виміни. Ці гроші я стягнув з торговельних домів в Римі, Александрії, Дамаску, Картагіні, Валенції і з других місцевостей. Всіх разом було сто двайцять талантів жидівських грошей."

Подав листок Естері і взяв другий до рук.

"Ці гроші, сто двайцять талантів, я поклав на свій рахунок. Тепер послухай, які приходи з того. Послухай, що придбав я до цего майна."

З поодиноких листків паперу відчитав кінцеві рахунки, які так представлялися:

В кораблях	60 талантів
В товарах на складі	110 талантів
В товарах в обороті	75 талантів
В верблюдах, конях і т. и.	20 талантів
В складах	10 талантів
На довжниках	54 талантів
В грошах під рукою	224 талантів
Разом	553 талантів

До тих пять сот пятьдесять і трьох талантів чистого приходу додай первісний капітал, який я дістав від твого батька і будеш мати **шість соток і сімдесять три таланти.** Це все до тебе належить. З цим майном, сину Гура, ти є найбогатшим чоловіком на світі."

Взяв всі листки від Естери, один відложив на бік, прочі звинув у звій і подав їх Бен-Гурови. В його рухах і поведенню ся була певного рода гордість, яка одначе не вражала неприємно. Була це гордість совісно виконаного обовязку.

"І тепер нічого нема," додав він, "чогоб ти не міг учинити."

Була це велика хвиля. Симонід зложив свої руки на грудях. Естера була неспокійна. Ілдерім нервовий. Найбільшою спробою людини є, коли спіткає його надмірне щасте.

Бен-Гур приймив звій, станув на ноги і змагався зі зворушеннєм.

"Це для мене як світло з неба, післане, щоб прогнати ніч, котра була така довга, що я думав ніколи не кінчиться, і така темна, що я стратив надію, що просвітиться. Першу подяку складаю Господеві, що не опустив мене. Другу подяку тобі, о Симоніде. Твоя вірність переважила жорстокість других і відкупила нашу людську натуру. 'Нема нічого, чогоб я не міг зробити Хай і так буде. Чи може хто небудь в таку хвилину як теперішня бути більш щедрим, ніж я? Будь мені свідком,

шейку Ілдеріме. Почуй мої слова, як їх говорити му — почуй і запамятай. І ти, Естеро, добрий ангеле цего доброго чоловіка, і ти почуй мене."

Він простягнув руку із звоєм паперу до Симоніда.

"Всі ці річи, що списані в тих паперах — всі разом, кораблі, доми, товари, верблюди, коні, гроші — найменшу і найбільшу річ, віддаю тобі назад, о Симоніде, роблю тебе і твоїх власником раз на все."

Естера усміхнулася крізь слези. Ілдерім микав свою бороду, а очі його блищали як вогники. Один Симонід був спокійний.

"Запечатуючи це все для тебе і твоїх на віки," говорив далі Бен-Гур, "я роблю один виїмок і одно усліве."

Всі в кімнаті здержали віддих.

Сто двайцять талантів, котрі належали до мого батька, мають вернути до мене."

Обличче Ілдеріма прояснилося.

"А ти маєш помогти мені відшукати мою матір і сестру держачи на поготівлю всьо що маєш, на потрібні видатки, так як і я це зроблю."

Ці слова зворушили Симоніда. Простягнув свою руку й сказав: "Пізнаю твого духа, Сину Гура, і дякую Господеві, що післав тебе до мене такого, як ти є. Коли я добре служив твому батькови за його життя, а опісля його памяти, не лякайся, що зведу тебе. Одначе мушу тобі сказати, що виїмок твій не може бути призналий."

Підняв рукою листок паперу, котрий задержав при собі і говорив далі,

"Я не здав тобі цілого рахунку. Візьми цей папір і читай, читай голосно."

Бен-Гур став читати.

"Спис слуг Гура, поданий Симонідом, завідателем майна:

1. Амра, Єгиптянка, що удержує палату в Єрусалимі.
2. Симонід, завідатель в Антіохії.
3. Естера, донька Симоніда."

Що небудь думав Бен-Гур про Симоніда, ніколи її на думку не прийшло йому, що після закона, донька невільника стає сама невільницею. Нераз представляв він собі солодке обличчє Естери як соперниці красивої Єгиптянки. Це нове відкриттє потрясло ним до живого. Засоромлений поглянув на неї; і вона засоромлена спустила очі в діл.

"Чоловік, що має шістьсот талантів, є справді богатим чоловіком і може зробити що йому сподобається," сказав він. "Одначе більш вартісним ніж гроші і всі маєтки є ум, що вмів зібрати такі скарби, і серце, котре не зіпсувалося ними. О, Симоніде і ти красавице Естеро — не лякайтеся. Шейк Ілдерім нехай буде свідком, що в ту хвилину, коли проголошено вас моїми слугами, в ту саму хвилину я проголосив вас вільними. Це, що говорю, спишу на письмі. Чи не вистарчить цего? Що більш можу зробити?"

"Сину Гура," сказав Симонід, "справді служити тобі не є тягарем. Я помилявся. Є речи, яких ти не годен зробити. Ти не годен освободити нас після закона. Я є твоїм слугою на віки, бо одного дня я пішов з твоїм батьком до дверей і в моїм усі є ще знак від шила."

"Мій батько це зробив?"

"Не суди його!" крикнув Симонід. "Він зробив це о що я його молив. Цего кроку я ніколи не жалував. Таку ціну заплатив я за Рахилю, матір цеї моєї дитини, бо Рахиля не хотіла бути моєю женою, доки не зійду до її невільничого стану."

"Була вона вічною рабинею?"

"Так, справді."

Бен-Гур проходжувався по кімнаті з болем безсильности.

"Я був богатий перед тим," сказав він нараз спинившися. "Шляхотний Аррій лишив мені великий маєток. Тепер приходить цей великий скарб і ум, що зібрав його. Чи не є в тім всім рука Божа? Симоніде, будь моїм дорадником. Поможи мені видіти правду і робити її. Поможи мені бути гідним його імени, і чим є ти для мене після закона, тим я буду зглядом тебе на ділі. Я буду твоїм слугою на віки."

Обличче Симоніда роз'яснилося.

"О, Сину мого померщого пана! Не помагати, а служити му тобі із всіх сил мого ума й мого серця. Кленуся на престіл нашого Господа і на жертви на ньому! Тільки зроби це формально, що я прибрав на себе."

"Назви це," сказав Бен-Гур.

"Як до наставника, нехай до мене належить управа майном."

"Бажаєш цего на письмі?"

"Вистарчить твоє слово. Так було з твоїм батьком. А тепер, щоб було повне розумінне" — Симонід не докінчив своїх слів.

"Для мене повне," сказав Бен-Гур.

"А ти, донько Рахилі, промов!" сказав Симонід і відложив її руку із свого рамени.

Естера стояла хвилину непевно, мінилася на обличчю, потім приступила до Бен-Гура і сказала до него солодким жіночим голосом:

"Я не ліпша ніж моя мати, колиж вона відійшла, молю тебе, мій пане, дозволь мені опікуватися моїм батьком."

Бен-Гур взяв її за руку і завів до крісла батька.

"Ти добра дитина," сказав, "нехай станеться твоя воля."

Симонід назад поклав собі на рамя її руку і в кімнаті запанувала торжественна тишина.

Розділ осьмий.

ДУХОВИЙ ЧИ ПОЛІТИЧНИЙ?—АРҐУМЕНТ СИМОНІДА.

Симонід підніс свій зір, як господар дому.

"Естеро," сказав він, "ніч скоро западе, та щоб ми покріпилися, бо перед нами важне ще діло, кажи подати дещо для відсвіження сил."

Вона задзвонила. З'явився слуга з вином і хлібом і вона почастувала присутних.

"Ще нема повного зрозуміння між нами, мій добрий пане," сказав Симонід. "Від тепер має життє наше поплисти разом як води рік, що зійшлися разом. Я думаю, що краще буде, коли не буде ні одної хмарки на небосклоні над нами. Посліднього разу ти відійшов від мене, почувши заперечення твоїх претенсій, котрі я тепер вповні признав. Одначе Естера є свідком, що я пізнав тебе, а що я не покинув тебе, нехай посвідчить Маллюх."

"Маллюх!" крикнув Бен-Гур.

"Привязаний на життє до крісла, мушу мати богато далекосяглих рук, щоб міг порушити світом, котрий так жорстоко поступив зі мною. Маю богато таких, і Маллюх є найліпший між ними. А часом," тут споглянув він ласкавим оком на шейка, "зичу від других, добрих серцем, як Ілдерім Щедрий, добрий і хоробрий. Нехай він скаже, чи я коли відрікся або забув про тебе."

Бен-Гур глянув на Араба.

"Так це він, добрий Ілдеріме, що сказав тобі про мене?"

Ілдерім у відповідь тільки моргнув очима.

"О, мій пане," сказав далі Симонід, "як годні ми без проби пізнати чоловіка? Я пізнав тебе, я бачив твого батька в тобі; одначе який ти чоловік, цего я не знав. Є люде, котрим маєток є прокляттєм. Чи ти належав до них? Я післав Маллюха, щоб довідався про це для мене. В службі мені був він моїми очима і моїми слухами. Не бери йому цего за зле. Він приніс мені вістку за тебе як найкращу."

"Усе гаразд," сказав щиро Бен-Гур. "Я бачу великий розсудок у твоїм поведенню."

"Любо мені чути це від тебе," сказав з чуттєм купець, "дуже мені любо. Нехайже тепер, коли між нами повне зрозуміннє, пливуть ріки, куди їх справить Бог."

По хвилині говорив він далі.

"Мушу визнати правду перед тобою. Сидить ткач і тче

полотно. Човенця бігають, нитки перехрещуються, полотно росте і між тим він мріє мрії; так то в моїх руках росло богацтво і я радувався як скоро воно приростало. Я бачив, що якась вища сила кермувала моїми предприємствами. Піскові вихри, що засипали других на пустині, перескакували понад мої каравани. Хуртовини на морі, що розбивали другі кораблі, гнали мої кораблі чим скорше до пристані. А найдивніще зі всього, я, прикований як мертвець до цего крісла, примушений полягати на других, ніколи не поніс найменшої страти через слугу. Ціла природа служила мені і всі мої слуги були мені вірні."

"Це справді дивне," сказав Бен-Гур.

"Так і я думаю, мій пане. Вкінці я побачив, як і ти це бачиш, що рука Божа в цьому. І як ти, я питався, яка ціль сьому, яка мета? У всьому мусить бути ціль. Це питанне я держав в серці стільки років і ждав на відповідь. Я був певний, що коли в цім рука Божа, то колись прийде слушна пора, коли Бог покаже свою ціль, ясно і непомильно, як білу хату на горбку. І я вірю, що Бог так зробив."

Бен-Гур слухав з напруженою увагою.

"Богато років тому, одного дня ми сиділи при дорозі на північ від Єрусалима, — твоя мати, Естеро, гарна як ранок над старим Оліветом, була зі мною — ми були поблизу Гробів Царів, коли переїхали перед нами три люде на білих верблюдах, яких ніхто ніколи не бачив в Святому Місті. Були це чужинці з далеких країв. Перший з них задержався і спитав мене: 'Де є той, що народився Царем Жидів?' Щоби усмирити моє велике здивованне, додав: 'Ми бачили звізду його на Сході і прийшли поклонитися йому.' Я не зрозумів і пішов за ними аж до Дамасценських Воріт. А вони питали всякого, кого стрінули на дорозі, навіть вартівників питали, де народився Царь. Всі дивувалися цим незвичайним питаннем. В той час мені й на думку не прийшло, що говорено про Месію. Які ми діти, навіть наймудріщі між нами! Коли Бог ступає по землі, його кроки

часом цілі століття віддалені одні від одних. Ти бачив Балтазара?"

"І чув його оповідання," сказав Бен-Гур.

"Чудо! Правдиве чудо!" крикнув Симонід. "Коли він оповідав мені, мій добрий пане, здавалося мені, що чую довго ожидану відповідь на моє питаннє; плян Божий обявився мені. Бідний буде Царь, коли прийде — бідний і без приятелів; без приклонників, без війська, без міст і кріпостей; а треба поставити царство, треба Рим знищити й стерти з лиця землі. Бачиш, бачиш, мій пане! А в тебе сила, в тебе вправа в оружжю, в тебе великі скарби; бачиш, яку нагоду тобі післав Господь! Чи не приймеш Його пляну за свій? Чи міг чоловік уродитися для більшої слави?"

Симонід вложив всю силу у свої слова.

"Алеж царство, царство!" відповів живо Бен-Гур. "Балтазар говорить, що це царство душ."

На обличчю Симоніда змалювався усміх погорди.

"Балтазар був свідком чудесних подій, мій пане," сказав Симонід, "і коли він про них говорить, я вірю йому. Одначе він є сином Мізраїма, він не розуміє Божого поводження зі своїм вибраним народом Ізраїлем. Наші пророки дістали світло прямо з неба і я вірю пророкам. — Естеро, принеси мені Тору."

Не ждав на неї і говорив далі.

"Чи можна відкинути свідоцтво цілого народа, мій пане? Перейди цілий край вшир і впоперек, а кожний тобі скаже, що Царь вибудує царство для нас, дітей світа, та що царство це буде подібне до царства батька нашого Давида. І звідки взялася в них така віра, спитаєш? Сейчас побачимо."

В той час прийшла Естера і принесла кілька звоїв паперу, старанно звиненого в темне полотно з золотими буквами.

"Держи їх, донько і подай мені, коли зажадаю," сказав старий лагідним голосом. Так звичайно говорив до неї, і обернувшися до Бен-Гура продовжав далі.

"Годі, добрий мій пане, вичислити імена всіх святих мужів,

котрі з Божого провидіння виступили після пророків, видців котрі писали і проповідників, котрі учили від часу Вавилонської неволі. Вони позичили собі світла з лямпи Малахії, імена їх заєдно повторяють в школах Гілел і Шаммай. Спитаєш їх про царство? Ось що говорить Господь стада в книзі Іноха: 'Хтож він такий? Чи не він Царь, про якого говоримо? Престіл поставлено для него; він ударить землю і другі царі упадуть зі своїх престолів, а вороги Ізраїля упадуть у пропасть горіючу стовпами вогню.' Теж саме говорить і півець псальмів Соломона: 'Поглянь, о Господи, і піднеси Ізраїлеви його царя, сина Давидового, в тобі відому пору, о Боже, щоб правив Ізраїлем, твоїми дітьми... І він підчинить поганські народи під своє ярмо, щоб служили йому... І буде він праведним царем, поученим Богом... і правити ме цілою землею словом уст своїх на віки.' В кінці послухай ще Ездру, цего другого Мойсея, у його видіннях серед ночі і спитай його, хто є львом з людським голосом, що говорить до орла — себто до Риму: 'Ти полюбив брехунів і знищив міста пильних і зруйнував їх мури, хоч не зробили тобі жадної кривди. Тому пропадай, щоб відсвіжилася земля і віджила надія на справедливість того, що сотворив її. І не стало орла.' Справді, мій пане, свідоцтво цих повинно вистарчити. Одначе дорога до самого жерела є отворена. Не тратьмо часу, і пійдім до него. — Естеро, подай вина, а потім Тору."

"Чи віриш ти в пророків, пане?" спитав Бен-Гура, напившися вина. "Я знаю, що віриш, бо вірили в них всі з твоєї родини. — Подай мені, Естеро, книгу, де записані видіння Ісаїї."

Взяв від неї один звій, який розвинула для него і читав: "Люд, що в темряві блукає, з'уздрить світло велике; живучим в країні тіни смертної, світло засіяє... Бо хлопятко народилось нам — син даний нам, власть на раменах його... Царству його й миру його не буде границь; на Давидовім престолі й царстві він сяде, щоб утвердити і укріпити його судом справедливим від тепер по віки!' Чи віриш ти пророкам, о мій пане? — А тепер, Естеро, слово, що прийшло від Господа до Михеї."

Подала йому другий звій.

" 'І ти Витлеєме,, " читав він, " 'ти Ефрато, хоч ти малий між тисячами Юдеї, але з тебе вийде мені Той, що має бути володарем ув Ізраїлі.' — Це якраз ця дитина, яку бачив Балтазар і поклонився її в яскині. Віриш ти в пророків, мій пане? — Естеро, подай мені слова Єремії."

Взяв від неї звій і читав: " 'Ось, надходить час, говорить Господь, і збуджу Давидові праведного пагонця, що володіти ме як царь, і мудрим робом ходити ме й чинити ме суд і справедливість на землі. За днів його спасеться Юда, й жити ме безпеч Ізраїль.' Володіти ме як царь, як царь, мій пане. Віриш ти в пророків? — А тепер донько — слово про того сина Юди, що нема в ньому жадної сквази."

Вона подала йому книгу Даниїла.

"Послухай, мій пане," сказав він: " 'І бачив я в ночних видивах, аж це з небесними хмарами йшов ніби Син Чоловічий... І дано йому власть, славу і царство, щоб усі народи, племена й язики йому служили; власть його — власть віковічня, що ніколи не минеться, і царство його не повалиться.' Віриш ти з пророків, мій пане?"

"Вистарчить, досить цего," крикнув Бен-Гур, "я вірю."

"І якже-ж?" спитав Симонід. "Коли царь прийде бідний, чи мій пан не поможе йому із свого достатку?"

"Помогти йому? До послідного шекеля, до послідного віддиху. Одначе, чому ти говориш, що він прийде бідний?"

"Подай мені, Естеро, слова Господа, як вони прийшли до Захарії," сказав Симонід.

Вона подала йому жаданий звій.

"Послухай, як Царь ввійде в Єрусалим." Потім відчитав: " 'Веселися, Сіонова дочко... Се Царь твій надходить до тебе, справедливий і спасаючий, тихий — сидячи на осляті, сині яремної ослиці.' "

Бен-Гур поглянув в даль.

"Що бачиш ти, мій пане?"

"Рим!" відповів хмурно. "Рим і його леґіони. Я проживав в них у їхніх таборах. Я знаю їх."

"Ах!" сказав Симонід. "Ти будеш паном леґіонів Царя і вибирати меш з поміж міліонів."

"Міліонів!" крикнув Бен-Гур.

Симонід задумався на хвилину.

"Питанне власти не повинно непокоїти тебе," сказав до молодця.

Бен-Гур питаючо глянув на него.

"Ти бачив смирного Царя, як приходив до своєї власти," говорив Симонід. "Що так скажу, ти бачив його по правому боці; з лівого-ж боку ти бачив залізні леґіони Цезаря, і ти питався, 'Що може він зробити?' "

"Якраз про це я думав."

"О, мій пане," говорив далі Симонід. "Ти не знаєш який могучий є наш Ізраїль. Ти думаєш про него як про старця, що плаче над Вавилонськими ріками. Ти пійди до Єрусалима на свято Пасхи і приглянься свому народови. Обітуванне Господа, дане нашому прародичеви Якову, було для нас законом, і нарід наш не перестав множитися, навіть в неволі. Вони множилися під пятою Єгиптянина, а окови Римлянина розбудили в них здорове житте; тепер вони справді народом. Щоб змірити силу народа не досить обчислити його природний зріст. Візьми під розвагу поширенне віри. Всюди знайдеш її на цілім знанім світі. Люде навчилися говорити про Єрусалим як про Ізраїля. Одначе Єрусалим, це тільки камінне храму, або серце тіла. Не дивися на леґіони, хоч може вони й сильні, а порахуй заступи вірних, що ждуть на старий клич, 'До шатер, о Ізраїле!' Порахуй тих, що жиють в Персії; порахуй ряди тих, що збираються на торговицях Египту і дальшої Африки; порахуй жидівських кольоністів, що збирають зиски на заході, в Лодінумі, в Іспанії; не забудь Жидів в Греції і на островах моря; і Жидів в Понтусі і тут в Антіохії і тих, що жиють в тіни нечистих мурів проклятого Риму. Порахуй вірних Господа, що жиють в шатрах здовж пустині біля нас і в пустині за рікою Нілем; в краях поза Каспійським морем, ба навіть в старих краях Ґоґа і Маґоґа. Не забуть тих, що кожного року посилають свої жертви

на храм в Єрусалимі признаючи Бога нашого; не забудь їх порахувати. А коли всіх їх порахуєш, мій пане, порахуй руки спосібні до меча і маєш царство, що принесе суд і справедливість цілому світови. Не тільки Сіонови, а також і Римови. Ось моя відповідь — 'Що Ізраїль годен зробити, це годен зробити й Царь.' "

Ці слова зробили велике вражіннє на Ілдеріма.

"Ох, коби вернулася моя молодість!" крикнув він і станув на ноги.

Бен-Гур сидів спокійно. Ці слова взивали його, щоб посвятив своє життє і майно для тайного Єства, на котрім опиралася надія Симоніда і Єгиптянина. Не була це нова для него ідея. Вона часто приходила до него. Раз прийшла до него, коли говорив з Маллюхом в Гаю Дафни; потім, ясніще явилася йому, коли Балтазар з'ясував йому яке має бути царство. А вкінці, коли проходжувався в старім Садку, ця ідея майже перемінилася в рішучу постанову. Одначе все лишалася вона тільки ідеєю. Теперже інакше. Симонід по майстерськи з'ясував її і показав йому святу будучність. Йому здавалося, що упало на него нове світло, котре освітило будучність богату в нагороди за сповнений обовязок. Одначе одного ще не доставало.

"Припустім, що воно так як ти говориш, Симоніде," сказав Бен-Гур, "що прийде Царь, та що його царство буде як царство Соломона; припустім, що я готовий віддати себе і всьо що маю цій справі; припустім, що Божа рука кермує моїм життєм і кермувала тобою, коли зібрав цей великий скарб; і щож з того? Чи маємо ми будувати як сліпі люде? Маємо ми ждати доки Царь не прийде? Або доки не пішле за мною? В тебе вік і досвід. Відповіж!"

Симонід відразу відповів.

"Ми не можемо вибирати; ніяким чином. Отсе письмо," — при цих словах витягнув письмо Мессалі, — "це письмо є для нас гаслом до роботи. Ми заслабі, щоб могли опертися спілці Мессалі і Гратуса. Ми не маємо сили в Римі, не маємо впливів

тут. Вони убють тебе, коли будемо ждати. А яке в них милосерде, поглянь на мене і осуди."

Аж затрясся на цю згадку.

"О, мій добрий пане," сказав він успокоївшися, "який ти сильний у своїх замірах."

Бен-Гур не зрозумів його.

"Я памятаю, який любий був мені світ в моїй молодости," говорив Симонід далі.

"Всеж таки ти був готовий на найбільшу посвяту," сказав Бен-Гур.

"Так; ради любови."

"Чи нема в життю инших, такихже сильних мотивів?"

Симонід кивнув головою.

"Є амбіція."

"Амбіція не дозволена синови Ізраїля."

"А щож про пімсту?"

В його очах показалися вогники, його рука задрожала.

"Так, пімста є правом Жидовина; є законом."

"Верблюд, навіть собака не забуде кривди," крикнув Симонід.

Симонід підняв свою думку і говорив далі.

"Є робота, робота для Царя, яку треба виконати перед його приходом. Не треба нам сумніватися, що Ізраїль буде правою його рукою. Одначе це рука мира, без военних хитрощів. З поміж міліонів нема ні одного вишколеного заступу, ні одного провідника. Іродових я не рахую. Їх тримають, щоб нас здавили. Так є як Римлянин хоче. Одначе пора зміни вже наближається і пастирь надіє оружже, возьме спису і меч, а випасаючіся стада переміняться у жорстоких львів. Хтось, мій сину, мусить станути з правого боку Царя. І хтож ним буде, як не той, що виконає добре цю роботу?"

Кров ударила до лиця Бен-Гура.

"Я бачу," сказав він. "Одначе говори ясно. Одна річ виконати діло, друга річ, як його виконати."

Симонід напився вина і відповів.

"Шейк і ти, мій пане, станете на переді. Кожний з вас виконає свою частину. Я тут остану і пильнувати му, щоб жерело не висохло. Ти удашся до Єрусалима, а відтам в пустиню і пічнеш рахувати воінів Ізраїля, поділиш їх на десятні і сотні, призначиш їм старшину, щоб вправляли їх. Потайки збирати меш оружже, яке я достарчувати му тобі. Пічнеш в Переї, потім підеш до Галилеї, звідки один тільки крок до Єрусалима. В Персії мати меш пустиню за собою і Ілдеріма під рукою. Він пильнувати ме доріг, щоб нічого не сталося без твойого відома. Він богато тобі поможе. Доки не прийде слушний час, ніхто не сміє знати, що тут діється. Моїм буде діло слуги. Я вже говорив з Ілдерімом. Що ти на це скажеш?"

Бен-Гур глянув на шейка.

"Так воно є," як він говорить, сину Гура," сказав Араб. "Я дав йому своє слово і він цим задоволений. Тобі-ж можу присягу зложити, що ціле моє племя і всьо що маю готове на услуги."

Всі трое — Симонід, Ілдерім і Естера дивилися пильно на Бен-Гура.

"Кожний чоловік," сказав він зразу з сумом, "скорше чи пізніще дістане свою чарку щастя, він покоштує її і випе — кожний чоловік опріч мене одного. Я розумію, Симоніде, і ти щедрий шейку, до чого веде ваше предложення. Коли згоджуся і прийму, пропав мій спокій і мої надії. Двері, що ведуть до спокійного життя замкнуться за мною, щоб ніколи більше не відчинитися. Вони в руках Риму. Я буду винятий з під закона і буду шукати захисту і сухого хліба між гробами біля міст і в гірських вертепах."

Його слова перервав плач. Всі обернулися до Естери, котра притулила своє обличче до батькових рамен.

"Я не подумав про тебе, Естеро," сказав ласкаво Симонід, бо й він самий був зворушений.

"Все гаразд, Симоніде," сказав Бен Гур. "Лекше чоловікови знести сильний удар знаючи, що хтось співчує йому. Позвольте нехай докінчу."

Всі троє глянули пильно на него.

"Нема мені иншого вибору, як приняти часть, котру ви мені призначили. Колиб я лишився тут, жде мене соромна смерть. Тому візьмуся сейчас за діло."

"Чи списати це все на письмі?" спитав Симонід.

"Мені вистарчить ваше слово," сказав Бен-Гур.

"І мені," відповів Ілдерім.

Так закінчили умову, котра мала змінити життє Бен-Гура.

"Отже порішено," сказав Бен-Гур.

"Нехай помагає нам Бог Авраама," сказав Симонід.

"Ще одно слово, мої приятелі," сказав веселіще Бен-Гур. "За вашим позволеннєм я буду своїм паном доки не скінчуться перегони. Я думаю, що Мессаля не виступить отверто проти мене, доки не дістане відповіди від прокурора, а на це потрібно не менше як сім днів. Від стрічі з ним в цирку яб не відступив за жадну ціну."

Ілдерім згодився з задоволеннєм. Симонід-же, вічно думаючий про грошеві інтереси, сказав: "Гаразд, мій пане. Ця проволока дасть мені нагоду залагодити одну важну орудку. Я зрозумів від тебе, що ти одідичив наслідство від Аррія. Яке це наслідство?"

"Палата коло Мізенума і доми в Римі."

"Яб радив тобі спродати цю посілість і сховати гроші. Дай мені спис власности, а я постараюся о урядові папери і пішлю чоловіка, щоб тим занявся. Бодай раз перехитримо цих імперіяльних рабівників."

"Завтра подам тобі спис."

"Коли більш ніхого нема до обговорення, наша робота поки що скінчилася," сказав Симонід.

Ілдерім з задоволеннєм розчесав бороду і додав: "І добре скінчилася."

"Естеро, подай хліба й вина. Шейк Ілдерім зробить нам велику приємність, коли лишиться з нами до завтра, а ти мій пане—"

"Нехай приведуть коні," сказав Бен-Гур. "Я вернуся до

Садку. Ворог не пізнасть мене, коли тепер вернуся, а чвірня" — він глянув на Ілдеріма — "радо мене привитає."

Вже сонце сходило, коли Бен-Гур і Маллюх позсідали з коней перед входом до шатра.

Розділ девятий.

ЕСТЕРА І БЕН-ГУР

Слідуючої ночі около четвертої години стояв Бен-Гур з Естерою на терасі великого складу. Понизше них над водою був великий рух. Люде спішилися і пересували скрині і клунки. Всюди крик і метушня. При світлі смолоскипів можна було видіти згорблені під тягаром тіла людей. Вони ладували ґалеру. Коли ґалера буде наладована, тоді вийде з канцелярії Симонід, і віддасть капітанови корабля відповідні папери і розпорядження. Ґалера має плисти без перестанку до Остії, морського порту Риму, там висадить на сушу одного подорожного і попливе далі до Валенції на Іспанськім побережжю.

Цим подорожним є повновласник Симоніда, котрий їде спродати посілість Бен-Гура, яку він одідичив по Арріеви, дуумвірови. Коли корабель відібє від берега і пуститься в дорогу, Бен-Гур буде невідкличе звязаний з пляном уложеним минулої ночі. Коли в него є думка зломити вчерашню умову, має на це ще хвилинку часу. Він є паном і має сказати тільки одно слово.

Таку думку міг він мати якраз в цю хвилину. Він стояв з заложеними раменами і дивився перед себе, неначе боровся з собою. Молодий, пристійний, богатий, саме що вернувшийся з шляхотських римських кругів, він без сумніву боровся з собою, чи приймити на себе цей трудний обовязок получений з

небезпекою і виймленнем з під закона. Можемо навіть представити собі які думки його непокоїли. З одного боку безнадійна боротьба з цезаром; з другого боку нічого певного що до Царя і його приходу. А тут манять його до себе вигода, почести, становище, великі богацтва і нові приятелі. Лиш ті, що тинялися по світі і перейшли те, що Бен-Гур перейшов, можуть зрозуміти силу такої спокуси.

А до того додаймо, що світ — все хитрий самий від себе, все нашіптує слабому характером, — Стій, шукай вигоди в життю, гляди на світлу сторону життя, — цей світ знайшов в цій хвилі помічницю в товаришці Бен-Гура.

"Була ти коли в Римі?" спитав він.

"Ні," відповіла Естера.

"Хотілаб ти там піти?"

"Не думаю."

"Чому?"

"Я боюся Риму," відповіла дрожачим голосом.

Він поглянув на неї, або радше глянув в долину на неї, бо при його боці виглядала як дитина. В мрачнім світлі не міг виразно бачити її обличчя. Йому пригадалася його сестра Тирза, як стояла побіч него цего траґічного ранка, пригоди з Ґратусом. Бідна Тирза! Де вона тепер? Естера викликала в нього це чутте і серце його змякло. Якби не сестра, він ніколи не міг би глянути на неї як не на служницю; а що вона в дійсности була його служницею, це викликало в нім бажанне бути вирозумілим і лагідним для неї.

"Я не можу подумати про Рим," говорила вона далі, успокоївши свій голос, спокійним, жіночим ладом, "я не можу подумати про Рим як місто палатів, храмів і товпів народа; Рим для мене є потворою, що посіла чудовий край і надить до себе людей на руїну і смерть — це потвора, якій годі опертися — це хижа звірюка, що жигає кровю. Задля чого..."

Вона змішалася, глянула в долину і замовкла.

"Говори далі," просив Бен-Гур.

Вона присунулася близше него, піднесла очі і сказала,

"Задля чого робиш Рим своїм ворогом? Чи не ліпше помиритися з ним і жити в спокою? Богато лиха ти перейшов і пережив засідки ворогів твоїх. Смуток знищив молодість твою. Чи порадно є давати йому останок днів твоїх?"

На її обличчю змалювалася ніжна просьба. Він станув побіч неї і спитав мягким голосом:

"Щож хотіла би ти, Естеро, щоб я зробив?"

Хвилину була непевна що сказати, потім спитала:

"Чи посілість твоя коло Риму має мешкання?"

"Так."

"Гарне?"

"Чудове — палата серед городів і хідників вистелених мушлями; водограї в городі і в палаті; статуї у тінистих закутках; довкола горбки покриті виноградиною і видко з них Неаполь і Везувія і просторе синє море поцятковане повіваючими вітрилами. Оподалік находиться цазарова палата, одначе в Римі говорять, що палата Аррія є богато краща."

"А житте, чи там спокійне?"

"Ніде нема спокійнищого літнього дня і місячної ночі, ніж там, хіба що гості прийдуть. Та що старий властитель помер, а я тут, нічого не перебиває тамошньої тишини, — нічого, хіба перешіптування слуг, або спів щасливих птиць, або шум водограїв. Житте там, Естеро, було надто спокійне для мене. Я стався неспокійним. Мені допікало, що сиджу безчинно, коли тільки роботи жде на мене і що невдовзі прийде кінець а я нічого не зробив."

Вона глянула в даль поза ріку.

"Чому ти питала?"

"Мій добрий пане—"

"Ні, ні, Естеро, не клич мене так. Клич мене приятелем, братом, як хочеш; я не є твоїм паном і ним не буду. Клич мене братом."

Він не бачив, як радісний румянець покрив її обличче, не бачив як засвітили радістю її очі.

"Я не можу зрозуміти," сказала вона, "чомуб ти мав вибирати життє— життє—"

"Життє насильства і проливу крови," докінчив її думку.

"Так, чомуб ти мав вибирати таке життє місто спокійного життя в чудовій палаті?"

"Естеро, ти помиляєшся. Тут нема до вибору. На жаль, Римлянин не знає що лагідність. Я йду з конечности. Остатися тут, значить згинути. А коли там піду, такий самий буде кінець — затроєна чарка, удар в темряві, або несправедливий засуд судді. Мессаля і прокурор Ґратус збогатіли рабунком майна мого батька і важніще для них тепер затримати в руках цей рабунок, як було здобути його. Неможливо тепер мені в мирі осістися. А впрочім, о Естеро, навіть колиб міг їх перекупити, не знаю чи спробувавби. Я не думаю, що спокій і мир є можливий для мене. Ні, Естеро, нема мені спокою, як довто нема при мені моєї родини. Я мушу шукати їх. Коли-ж я їх знайду, і вони потерпіли кривду, чи мають винуваті уйти безкарно? Коли вони потерпіли насильну смерть, мають убійники уйти кари? Ні, ні, Естеро, нема мені мира."

"Чи справді воно так погано?" спитала з чуттєм. "Нічого — нічого не можна зробити?"

Бен-Ґур взяв її руку.

"Так богато журишся мною?"

"Так," відповіла отверто.

Її рука була тепла і сховалася в його долоні. Він чув, що вона дрожить. Відтак станув перед ним образ Єгиптянки, — висока, зухвала, повна хитрощів і дотепу і чудової краси, що аж очарувала. Притулив її руку до своїх уст.

"Будь мені другою Тирзою, Естеро."

"Хто є Тирза?"

"Моя мала сестричка, котру украв Римлянин від мене і котру мушу знайти заки зможу відпочати аби знайти щасте."

Як раз в той час показалося світло каганця і в дверях показався Симонід на своїм кріслі, попиханим слугою. Обоє приступили до купця.

Зараз потім ґалера рушила з місця і серед світла смолоскипів і криків веселих моряків помчала до моря. І Бен-Гур лишився звязаний зі справою Царя, що мав прийти.

Розділ десятий.

ПРИГОТОВАННЄ ДО ПЕРЕГОНІВ.

День перед перегонами, пополудні, всьо, що потребував Ілдерім до перегонів, переніс до міста і уставив на площі побіч Цирку. Забрав теж з собою річи, що не належали до перегонів. Були там слуги, воїни на конях і уоружені, коні в запрягу, худоба, навантажені верблюди, неначеби ціле племя переселялося. Люде по дорозі сміялися з цеї процесії, одначе Ілдерім не звертав на це своеї уваги. Хоч Римляне сміялися і ціле місто веселилося на цей вид, він не дбав. Слідуючого дня цей похід буде далеко на пустині. Він забрав всьо своє з Пальмового Садка, позвивав шатра і властиво пускався в дорогу до дому. Не було вже довару над озером. За дванайцять годин ніхто його вже не досягне. Хитрий Араб знав добре, що він безпечний, коли з нього сміються.

Ані він ані Бен-Гур не перецінили впливів Мессалі. Одначе вони оба думали, що Мессаля не починить перших кроків проти них, доки не відбудуться перегони. Колиб він зістав побитий, а головно побитий Бен-Гуром, тоді могли надіятися від него чогось найгіршого; він навіть не ожидавби вказівок від Ґратуса. Маючи це на увазі, вони уложили плян, щоб сейчас уступитися йому з дороги. Тепер вони їхали в веселім настрою, певні успіху завтрішнього дня.

По дорозі стрінули Маллюха, котрий ждав на них. Вірний слуга не дав знати по собі, чи знає він що про те, що зайшло

між Ілдерімом, Симонідом і Бен-Гуром. Він поздоровив обох як звичайно, виймив папір і сказав до Шейка: "Ось тут звідомлення редактора перегонів, щойно оповіщене. Там знайдеш, що твої коні є зголошені до перегонів. Там також оповіщений порядок вправ. Прийми мої желання, добрий шейку, з нагоди твоєї побіди."

Віддав папір Ілдерімови, а сам звернувся до Бен-Гура.

"І тобі, сину Аррія, складаю свої желання. Тепер нічого не стоїть на перешкоді твоїй стрічі з Мессалею. Всі вступні услівя що до перегонів зістали залагоджені. Я дістав це запевнення від самого редактора."

"Дякую тобі, Маллюху," сказав Бен-Гур.

Маллюх говорив далі.

"Твоя барва є біла, Мессалі-ж мішана — багряна з золотою, Вже тепер видно користь із цего вибору барви. Хлопці вже продають по вулицях білі стяжки. Завтра кожний Араб і Жид в місті мати ме їх почіплених. В цирку побачиш, що ґалерії будуть поділені між білих і червоних."

"Ґалерії — а не трибуна над Портою Помпи?"

"О, ні, там панувати ме багряно золота барва. Одначе, коли ми побідимо," Маллюх аж захлиснувся з радости на цю думку, "коли ми побідимо, як ці урядовці дрожати муть! Вони будуть закладатися в міру своєї ненависти до всього, що неримське — два- три- пять до одного на Мессалю, бо він Римлянин." Знизивши свій голос, додав: "Не пристоїть Жидови, добре записаному в храмі, ставити свої гроші на таке ризико; одначе, скажу це в тайні, буду мати приятеля біля крісла консуля, котрий приймати ме заклади — три до одного, або пять, або десять — божевілле їх може й так високо загнатися. Я дав йому до розпорядимости шість тисяч шекелів на цю ціль."

"Помиляєшся, Маллюху," сказав Бен-Гур, "Римлянин буде закладатися тільки на римські гроші. Припустім — ти знайдеш свого приятеля цього вечера і даш йому до розпорядимости сестерцій кілько уважати меш за потрібне. І уважай, Мал-

люху, нехай він шукає закладнів від Мессалі і його приклонників; чвірня Ілдеріма проти чвірні Мессалі."

Маллюх застановився на хвилину.

"Наслідок цього буде, що станеш осередком загального заінтересування."

"Якраз цего бажаю, Маллюху."

"Розумію, розумію."

"Ей, Маллюху, коли хочеш послужити мені вповні, поможи мені звернути увагу загалу на наші перегони — Мессалі і мої."

"Це можна зробити."

"Зроби це," сказав Бен-Гур.

"Треба ставити великі заклади; коли приймуть їх, то й ліпше."

Маллюх глянув пильно на Бен-Гура.

"Чи не повинен я відобрати від него його рабунок?" сказав Бен-Гур неначе до себе. "Другої такої нагоди може не мати му. І коби я міг зруйнувати його майно і зломити його гордість! Наш отець Яків не осквернивбися тим!"

Обличче Бен-Гура було поважне й говорив далі з притиском.

"Так, нехай так буде. Слухай, Маллюху! Не жалуй сестерцій. Піднеси їх до талантів, коли хто відважиться піти так високо. Пять, десять, двайцять талантів; навіть пятьдесят талантів, щоб заклад був з самим Мессалею."

"Це велика сума,' сказав Маллюх, "мушу мати запоруку."

"І так станеться. Піди до Симоніда і скажи йому, що я хочу, аби він тим запорядив. Скажи йому, що моє серце завзялося зруйнувати мого ворога, та що тепер така добра нагода, що я готовий на таке ризико. Нехай Бог батьків наших стане по нашому боці. Йди, добрий Маллюху, нехай це не вислизнеться нам з рук."

Маллюх урадуваний попрощався з ним і пустився в дорогу, одначе сейчас вернувся назад.

"Прости," сказав він до Бен-Гура. "Тут це одна справа. Я

не міг сам підійти близько колесниці Мессалі, одначе другий зміриз її для мене. Його вісь стоїть о цілу долоню вище від землі, як в твоїй колесниці."

"Долоню! Так богато?" крикнув радісно Бен-Гур.

Потім нахилився до Маллюха.

"Так як ти син Юди і вірний своїм рідним, Маллюху, знайди собі місце на ґалерії над Воротами Тріюмфу, біля балькону перед стовпами і пильно гляди як робити мемо там закрути; пильно гляди, і коли в мене щасте, я —. Ні, Маллюху, краще не доповім. Тільки ти будь там і пильно гляди."

В цю хвилину почули крик Ілдеріма.

"Га, клинуся на блеск Бога! Що це є?"

Зблизився до Бен-Гура і показав пальцем на одно місце в оповіщенню.

"Читай!" сказав Бен-Гур.

"Ні, ліпше ти читай."

Бен-Гур взяв до рук папір підписаний префектом провінції як редактором. На папері була програма надходячого свята. В програмі було сказано, що найперше буде величава процесія, потім віддасться звичайні почести богови Конзусови, а в слід за тим почнуться забави. Забави будуть в такім порядку: біганнє, скаканнє, борня і боротьба на пястуки. Відтак були подані імена тих, що мали взяти участь в забавах, якої вони народности, в яких школах вправлялися, які нагороди здобули. Потім були вичислені нагороди які тепер подавано. Великими буквами були подані високі грошеві нагороди для побідників.

Цю частину програми перейшов Бен-Гур скоро зором. Вкінці прийшов до оповіщення перегонів. Читав поволи. Всі любимці цеї геройської забави були запевнені, що побачуть перегони, яких ще не бачили в Антіохії. Місто давало ці перегони в честь консуля. В нагороду призначено було сто тисяч сестерцій і лавровий вінок. Відтак слідували подробиці. Шість чвірень мало взяти участь в перегонах. Всі соперники мали разом виїхати на площу перегонів. Потім слідував опис кожної чвірні.

"I. Чвірня Лисипа Коринтяна — два сиві, каштан і чорний; виступали в Александрії минулого року, і знова в Коринті. В обох місцях побідили. Погонич, Лисип. Барва, жовта.

"II. Чвірня Мессалі з Риму—два білі, два чорні. Побідники в цирку Максима в Римі минулого року. Погонич Мессаля. Барва, багряна й золота.

"III. Чвірня Кліянта, Атиняна — три сиві, один каштан. Побідники на перегонах в Істмі минулого року. Погонич, Кліянт. Барва, зелена.

"IV. Чвірня Діцея з Бизантії—два чорні, один сивий, один каштан. Побідники з Бизантії цего року. Погонич, Діцей. Барва, чорна.

"V. Чвірня Адмета, Сидоняна — всі сиві. Три рази виступали в Цезареї як побідники. Погонич, Адмет. Барва, синя.

"VI. Чвірня Ілдеріма, шейка з Пустині — всі каштани. Перший раз в перегонах. Погонич, Жид, Бен-Гур. Барва, біла."

Погонич, Жид, Бен-Гур!

Чому Бен-Гур, а не Аррій?

Бен-Гур підніс очі на Ілдеріма. Він зрозумів крик Араба. Оба зрозуміли як слід.

В цім була рука Мессалі.

Розділ одинайцятий.

ЗАКЛАДИ.

Ледви спустився вечір на Антіохію, коли Омфалій, лежачий майже в середині міста, став розбурханим жерелом, з котрого у всіх напрямах плили струї людей, відданих в той час Бакхусови і Апоилльонови.

Сам вигляд міста, чудових палат і мраморних хідників сприяв цій насолоді східнього смаку. Богаті князі щедрою рукою

сипали скарби на прикрасу міста, щоби в цей спосіб зробити безсмертним своє імя. Кожний закуток був освітлений. Зі всіх сторін підносилися сміхи і співи і крики, а відгомін їх неначе шум спадаючої води мішався у великий, постоянний гамір.

Можна було тут бачити людей ріжних народностей, хоч це не було нічим незвичайним для жителів Антіохії. Бо тут збиралися і познакомлювалися ріжні раси людей. Цілі громади поодиноких народностей шукали забави й радощів. Брали з собою свої народні строї, свої звичаї й мову й богів; вибирали собі місце, задержувалися, починали свій промисл, будували хати й престоли і жили так як у себе дома.

Одначе цеї ночі місто Антіохія мало специяльний вигляд, якого не мож було завважити иншим часом. Майже кожна особа на вулиці носила барви одного з учасників в завтрішніх перегонах. Часом була це стяжка, часом кокарда, а часом перо. Зелена барва означала, що той, хто носив її, був прихильником Клеанта Атинянина. Чорнаж барва означала прихильника Бизантійця. Такий був тоді звичай, що кожний носив барву його-зича, котрому бажав побіди в перегонах. Найбільше ношено барв білої, зеленої та мішаної багряної з золотою.

Ми покиньмо вулиці і перейдім до палати на острові.

Пять великих свічників сальону кидали свіже світло. Люде, що там зібралися, ті самі, що їх вже раз ми там бачили. На килимі лежать люде і сплять. По долівці розкинені частини одягу. На столі тарахкотить стукіт кісток. Більша частина товариства нічого не робить. Ходять тут і там, позіхають немилосердно, й убивають час говорячи про пусті річи. Чи буде завтра погода? Чи закони в цирку в Антіохії ріжняться від римських законів? Одним словом, молоді Римляне нудилися. Найважнішу свою роботу вже покінчили. Якби глянути на їх табличкн, можна би бачити, що кожний з них ставив заклади на кожну точку програми завтрішнього дня, опріч одних перегонів колесницями.

Чому не на перегони колесницями?

Дорогий читачу, вони нікого не могли знайти, хтоб відва-

жився ставити заклад, хоч би одного динарія проти Мессалі.

Нема другої барви в палаті опріч його барви.

Ніхто й подумати не може, щоб він не побідив.

Вони знають як знаменито він вишколений самими цісарськими учителями. Вони знають, що коні Мессалі виграли перегони в цирку Максима в Римі. А до того-ж, чи не є він Римлянином?

На краю килима можна бачити самого Мессалю. Довкруги него сидять або стоять його обожателі і засипують його богато питаннями. Очевидно говорять тільки про перегони.

Входить Друзус і Цецилій.

Друзус кидається на килим біля ніг Мессалі.

"Ах, на Бакха, який я змучений!"

"Деж ти був?" питає Мессаля.

"В горі міста, біля Омфалія і вище. Всюди товпи народа. Ніколи тільки не бачив в цім місті. Говорять, що завтра побачимо цілий світ на перегонах в цирку."

Мессаля усміхнувся з погордою.

"Дураки! На богів! Вони ніколи не бачили перегонів в Римі. Одначе, мій Друзусе, що ти там бачив?"

"Нічого."

"Ооо, ти забуваєш," сказав Цецилій.

"Що таке?" спитав Друзус.

"Процесію білих."

"Чудове!" крикнув Друзус і підніісся до половини. "Ми бачили білих сторонників і вони мали навіть прапор. Одначе — ха, ха, ха!"

"Ти збиточний, Друзусе, чому далі не говориш?" сказав Мессаля.

"Плюгавство світа вони, мій Мессале. Вони їдять відпадки з храму Якова в Єрусалимі. Що спільного між мною і ними?"

"Я бачу," сказав Цецилій, "Друзус боїться сміху, одначе я не боюся, мій Мессале."

"То говори ти."

"Отже ми затримали цю процесію і —"

"Предложили їм заклад," доповів Друзус. "І один з тих людців, —ха, ха, ха! — лише кости обтягнені скірою, що не булоб чим погодувати коропа,—приймив заклад. Я витягнув свою табличку. 'На кого ти ставиш?' я спитав. А він відповідає, що на Жида Бен-Гура. Питаю кілько ставить, а він — ха, ха, ха! — прости Мессале, через сміх не можу доповісти. Ха, ха, ха!"

Всі слухачі нахилилися до переду.

Мессаля глянув на Цецилія.

"Шекеля."

"Шекеля! шекеля!"

Всі весело й з погордою засміялися.

"І що зробив Друзус?" спитав Мессаля.

В цю хвилину хтось крикнув коло входових дверей, потім далися чути кілька голосів. Цецилій побачивши це, обернувся до Мессалі і сказав: "Шляхотний Друзус, мій Мессале, приймив заклад і — програв шекеля."

Сказавши це, поспішив до дверей.

"Білий! Білий!" кричали по салі.

"Хай зайде до середини."

"Сюди, сюди!"

Так викрикували у всіх закутках великої кімнати. Грачі в кости застановили свою гру. Ті, що спали на килимі, пробудилися, протерли свої очі, витягнули свої таблички і поспішили до середини кімнати.

"Я поставлю заклад."

"І я поставлю."

"І я."

Чоловік, котрого так тепло приняли, був тим самим поважним Жидом, котрого Бен-Гур стрінув був на кораблі, коли їхав з острова Кипру до Антіохії. Він увійшов спокійно, поважно і всему пильно приглядався. Його одяг був як сніг білий; такий же самий турбан. Склонившися і усміхаючись на таке привитаннє, повільно підійшов до стола по середині кімнати. Прибувши там, з великою гідністю закинув поли свого одягу і сів, махнувши рукою. Великий діямантовий перстень на його

пальци чимало причинився до того, що зараз настала тишина.

“Римляне, найшляхотніщі Римляне, витаю вас!” сказав він.

“Повільно, на Юпітера! Хто це?” спитав Друзус.

“Жидівська собака, Санбалат на імя, — доставник для війська; замешкалий в Римі, вельми богатий. Збогатився на доставах, яких ніколи не доставляв. Одначе уміє снувати павутиннє тонше ніж павук. Ходім, на пояс Венери — зловім його.”

Мессаля піднісся і з Друзусом прилучився до громади, що окружила чужинця.

“Прийшло мені на думку на вулиці,” сказав чужинець, витягнувши свої таблички, неначе готовий до діла, “що тут між вами велике невдоволеннє, бо ніхто не хоче приймати закладів на Мессалю. Ви знаєте, боги мусять мати жертву, ось тому і я тут прийшов. Ви бачите мою барву. Прийступаймо до діла. Уложім найперше пропорцію ставки а потім саму ставку. Яку пропорцію дасьте мені?”

Його зухвалість неначе збила їх з пантелику.

“Спішіться,” сказав Санбалат. “Я маю умовлену стрічу з консулем.”

Ці послідні слова зробили на них враженнє.

“Два до одного,” крикнуло пів тузина одним голосом.

“Що!” сказав здивований чужинець. “Тільки два до одного і ваш Римлянин?”

“То візьми три до одного.”

“Ти, кажеш, тільки три, — і я ставлю на нужденного собаку-Жида! Дай чотири.”

“Нехай буде чотири,” сказав хлопець, котрого укололи слова Санбалата.

“Пять, дай мені пять,” в одну мить крикнув купець.

На салі запанувала глибока тишина.

“Конзуль — ваш начальник і мій — жде на мене.”

Многим стала ця тишина справді прикрою.

“Дайте мені пять, пять до одного на славу Риму, пять.”

“Нехай вже буде пять,” сказав один голос.

Настало хвилеве заворушеннє і сам Мессаля появився.

"Пять, нехай так буде," сказав він.

Санбалат усміхнувся і приготовився до писання.

"'Якби цезар помер завтра,' сказав він, 'Рим не зівсім би осиротів. Бодай один знайдеться такого духа, щоб заняти його місце. Дай мені шість.'"

"Буде шість," відповів Мессаля.

Ще хтось крикнув на салі.

"'Буде шість!' повторив Мессаля. 'Шість до одного, така пропорція між Римлянином і Жидом. Коли вже знайшли пропорцію, спасителю свинського мяса, приступаймо до діла, швидко. Яка ставка? Консуль може прислати за тобою і я зістану осиротілий.'"

Санбалат приняв насмішку холоднокровно, написав на табличці і подав письмо Мессалі.

"Читай, читай!" всі домагалися.

І Мессаля перечитав:

"Записка—Перегони колесницями. Мессаля з Риму ставить заклад з Санбалатом, теж з Риму, і каже, що побідить Жида, Бен-Гура. Заклад двайцять талантів. Ріжниця в користь Санбалата, шість до одного.

Свідок: Санбалат."

На салі запанувала мертвеча тишина. Всі стояли неначе закаменілі. Мессаля неначе не своїм зором дивився на табличку і скоро думав. Недавно тому він стояв на тому самому місці і поводився зі своїми товаришами, як який самовладець. Вони памятали це. Як не підпише таблички, його повага страчена. Одначе підписати він не міг. У нього не було й сто талантів. Нараз стало йому порожно в голові. Стояв як німий. Кров уступила йому з лиця. Вкінці прийшла йому на поміч нова ідея.

"Жиде!" сказав він, "де ти маєш двайцять талантів? Покажи мені."

Санбалат знов усміхнувся.

"Ось тут," сказав він і подав Мессалі папір.

"Читай, читай!" крикнули всі на салі.

І знов Мессаля перечитав:

"В Антіохії, Тамуза, 16-го дня.

"Санбалат з Риму має до свого розпорядку у мене пятьдесять талантів, монети цезаря. — Симонід."

"Пятьдесять талантів, пятьдесять талантів!" розійшлося відгомоном між зачудованою громадою.

Відтак прийшов Друзус на підмогу.

"На Геракля!" крикнув він. "Папір бреше, і Жид бреше. Лиш один цезар може мати пятьдесять талантів під рукою. Проч з зухвалим білим!"

Слова його були гнівні і з гнівом їх повторено. Одначе Санбалат сидів спокійно і лиш підсміхався. Сміх його дразнив більш чим довше ждав. В кінці промовив Мессаля.

"Спокійно, мої товариші, спокійно ради любови імени старинного Риму."

Цими словами здобув собі назад перевагу серед товаришів.

"О, ти обрізана собако!" говорив він далі до Санбалата. "Я дав тобі шість до одного, неправда?"

"Так," сказав спокійно Жид.

"Тепер нехай я визначу ставку."

"Згода, аби тільки ставка не була замала," відповів Санбалат.

"Напиши пять на місце двайцять."

"Є в тебе стільки?"

"Кленуся на матір богів, покажу тобі посвідки."

"Не треба. Слово такого хороброго Римлянина вистарчить мені. Одначе постав рівну суму. Постав шість талантів і я так запишу."

"Запиши шість."

Оба виміняли свої записки.

Санбалат піднявся з місця і глянув довкола. На обличчю його місто усмішки видніла наруга. Ніхто краще від него не знав з ким має до діла.

"Римляне," сказав він, "ще одну ставку, коли є у вас відвага. Я поставлю пять талантів проти пять талантів, що білий

виграє. Я визиваю вас всіх на купу."

Всі знов зачудувалися.

"Щож?" сказав він голосніще, "чи мають говорити завтра в цирку, що жидівська собака зайшла до палати, між римську шляхту, і поклала ставку пять талантів і ніхто не мав відваги приймити заклад?"

Ці слова упекли їх неначе жало.

"Досить цего зухвальства!" сказав Друзус. "Спиши свій визов і поклади на столі, а завтра, коли довідаємося що ти справді маєш гроші на таку непевну річ, я, Друзус, прирікаю тобі, що прийму твій визов."

Санбалат написав на табличці, піднісся з сидження і спокійним голосом сказав:

"Отже, Друзусе, я лишаю визов з тобою. Коли його підпишеш, пришли мені коли небудь перед перегонами. Знайдеш мене з конзулем над брамою Помпи. Мир з тобою, мир з вами всіма."

Поклонився і вийшов не зважаючи на наруги, які слідували за ним аж до дверей.

В ночи вість про нечувані ставки як блискавиця розійшлася по цілому місті.

Бен-Гур відпочивав зі своєю чвірнею коли довідався, що Мессаля поклав весь свій маєток на ставку проти него.

І ніколи краще не відпочивав Бен-Гур як тої ночі.

Розділ дванайцятий.

ЦИРК.

Цирк в Антіохії находився на полудневому березі ріки, майже напротив острова і нічим не ріжнився від других подібних будівель.

Забави й перегони в цирку були кожному доступні, кожний

мав право безплатно на них дивитися. Хоч поемність будівлі була величезна, цего разу такий був великий натовп людей, що богато з них побоюючися, що не стане їм місця, ще від ранку, днем перед перегонами, уставилися довгими рядами при брамах цирку. Виглядали як велика армія в поготівлі.

О півночі отворено циркові брами і товпа з поспіхом заповнила призначені їй місця. Нічого в світі опріч землетрусу або наступу воїнів зі списами не моглиб зігнати їх з їхніх місць. Там вони дрімали на лавках, там і снідали. А коли прийшли перегони, вони були так само терпеливі і жадні бачити їх як на самому початку.

Вища кляса людей, котра мала замовлені місця, почала збиратися в цирку около першої години з ранка. Люде шляхоцького походження і заміжнійші відріжнялися від других тим, що приносили їх в лектиках і мали при собі умундурованих слуг.

О другій годині цілі ряди людей неначе струя ріки, посувалися з міста в напрямі до цирку.

Точно, коли соняшний годинник на цитаделі показав, що минула перша половина другої години, леґіон в святочнім строю з прапорами зійшов з Сульпійської гори. А коли послідний ряд задної когорти щез на мості, Антіохія дослівно опустіла. Годі сказати, щоб всю ту масу народа міг помістити цирк, всеж таки туда пішла товпа народа.

Великий здвиг народа над берегом ріки приглядався консулеви, як він причалив до берега державним човном з палати на острові. Коли цей великий достойник ступив на сушу, там вже ожидав його леґіон і привитав його торжественно.

О третій годині виповнила публика цирк по береги. Вкінці затрубіли труби і настала гробова тишина, а очі сотні тисячів осіб звернулися до східної частини циркового будинку.

Була там неначе пивниця, перерізана в середині широким, луковим коритарем, названим Портою Помпи. Над цим склепінням на підвисшенім місці находилося почетне місце для консуля, величаво прикрашене відзнаками і прапорами леґіону.

По обох боках коритаря тягнулися загороди з сильними воротами з переду. Над загородами була низька балюстрада, а за нею тягнулися до гори ряди сиджень, в яких розсілися урядовці в святочних одягах. На рогах передної частини цирку находилися дві вежі, котрі надавали артистичний вигляд цілому циркови. Між вежами понад сидженнями розтягнене було піддаше з платків полотна, котре кидало приємну тінь на ці перворядні місця цирку.

Представмо собі, що сидимо на кріслі консуля. Лице наше буде звернене до заходу, і перед нашими очима розтягатиметься величезна циркова площа.

З лівого і правого боку видко головні входи, обширні, заосмотрені ворітьми, яких завіси приковані до веж.

Понище нас находиться арена, обширна площа, вистелена дрібним, білим піском. На цій площі відбуваються всі спроби і перемагання опріч перегонів.

Коли глянемо далі на захід, поза піском висипану арену, побачимо мраморну педесталь, котра підпирає три низькі стовпи з сивого каміня, богато вирізьблені. Богато очей слідити ме за тими стовпами, заки день добіжить до кінця, бо вони творять першу мету і означають початок і кінець перегонової площі. Поза педесталею було місце на престіл богам, а далі тягнувся мур десять до дванайцять стіп широкий і пять до шість стіп високий. Мур був точно двісті ярдів довгий, себто олімпійську стадію. При дальшім, це є західнім кінці муру, був другий педесталь окружений пілярами, які творили другу мету.

Перегонці в'їдуть на перегонну площу з правого боку першої мети, а мур буде з лівого боку весь час. Так отже місце, де пічнуться і скінчуться перегони, лежало прямо проти консуля поза ареною. З цего приводу його місце було найдогідніще зі всіх.

Тепер перенесім наш зір із перегонної площі на зовнішну границю цілого забудування. Побачимо там звичайний солідний мур, пятнайцять до двайцять стіп високий з балюстра-

дою на вершку. Цей мур творить задню стіну балькона і окружає перегонну площу. Балькон перетинає в трьох місцях перехід, два рази на півночі, раз на заході. Західний перехід є пишно прибраний і називається Брамою Побіди, бо по перегонах вінчають там побідників і випроваджують їх серед величавих церемоній.

Західна частина балькону замикала півколесом перегонну площу. На ній находилися дві великі ґалерії. Куди не глянути, підносилися лавки від долу до гори, заповнені людськими обличчями і богатими многокольоровими одягами.

Під кришою з полотна сиділа виключно ліпша кляса людей. Ґалерії в західній частині цирку засідали люде з нищої кляси.

Маючи перед собою вид внутрішньої частини цирку в хвилю коли затрубіли труби, представмо собі товпу на ґалеріях, яка нагло замовкла і стала непорушною під впливом великого заінтересування.

Від Брами Помпи на сході дався чути змішаний звук людських голосів і музичних інструментів. Після того виступив наперед хор процесії, і почався святочний похід. На переді йшов впорядчик ігрищ, мійські урядники, патрони ігрищ, всі в святочних строях і ґарляндах; відтак слідували боги, одні на плятформах несених людьми, инші на возах величаво прикрашених; за ними слідували учасники ігрищ, кожний в строю в якім виступати ме чи то в перегонах, чи в борні, в скаканню, в боротьбі на пястуки чи в перегонах колесницями.

Похід цей вополи переходив арену і обходив довкруги перегонну площу. Вид прекрасний і величавий. Зі всіх сторін чути крики одобрення і задоволення. Впорядчик ігрищ і його товариші з задоволеннєм приймають ознаки признання. Одні тільки боги німі і мертві.

З більшим ще задоволеннєм приймала публика учасників ігрищ, бо не було й одної людини в великім цирку, котраб не поставила якого закладу на них, хочби і найменшого. Коли вони переходили поперед публику, люде вибирали зпоміж них

своїх любимців, і або кликали їх по імени, або кидали на них з бальконів вінки і ґарлянди.

Не було найменшого сумніву котра частина ігрищ була найбільш популярною між публикою. Всі з подивом дивилися на колесниці, на величаві коні і на погоничів, котрі не менш викликували подив товпи своєю принадною поставою. Їх туніки, короткі, без рукавів, з тоненького вовняного полотна були барви призначеної їм. Коло кожного погонича їхав їздець на коні. Один Бен-Гур їхав самий, без їздця. Всі вони мали на головах шеломи, опріч Бен-Гура, котрий їхав з відкритою головою. Коли вони наближалися, публика вискакувала на лавки і крик змагався. Серед крику можна відріжнити тоненькі голоси жінок і дітей. З ґалерій падали купи квітів, часом ударяли погоничів, часом падали в колесниці. Всі колесниці заповнені квітами, по вершок.

Можна завважати, що публика витає одних погоничів більш як других. Коли блище приглянутися публиці, можна видіти, що кожна людина на ґалеріях, мущини, жінки і діти носять якусь барву. Звичайно це стяжка на грудях або в волоссю. В одних зелена, в других жовта або синя. Одначе найбільш є білих і багряно-золотих барв.

В теперішніх часах якби зібралася така товпа народа, і якби такі величезні ставки покладено в заклад, люде робилиби свій вибір відповідно до того, котрі коні є ліпші і мають кращу нагоду виграти перегони. Тут одначе правила народність. Найменше приклонників мали Бизантієць і Сидонієць з цеї простої причини, що серед публики було дуже мало людей з їхніх міст. З другого боку, хоч Греків між публикою було богато, вони поділилися на дві ґрупи. Одна ґрупа сприяла Грекови з Атен, а друга ґрупа сприяла Грекови з Коринту. Тому небогато було зеленої і жовтої барви. Багряно-золотистої барви Мессалі не булоби богато, якби не те, що жителі Антіохії, убігаючися о взгляди Римлян, прилучилися до них і приняли барву Мессалі. Лишилися ще люде з провінції, Сиріяне, Араби і Жиди. Вони кріпко вірили в побіду чвір-

ні шейка, а при тім спільно ненавиділи Римлян і бажали бачити їх побитими і упокореними. Задля того всі вони приняли білу барву і творили найбільш крикливу й здається найчисленнійшу ґрупу в цирку.

В міру того як колесниці і погоничі посувалися далі площею цирку, крики серед публики збільшалися. Коло другої мети, де на ґалерах переважала друга барва, крики і вереск людей роздирали воздух.

"Мессаля! Мессаля!"

"Бен-Гур! Бен-Гур!"

Так кричала публика на ґалеріях.

Коли процесія перейшла, сторонники сідають в своїх місцях і розмовляють одні з одними.

"Ех, на Бакха! чи не красивий він?" викликує одна жінка, якої римське походження можна пізнати по барвах в її волоссю.

"А яка чудова колесниця!" відповідає її сусідка, того самого походження. "Вся з золота і слоневої кости. Хай Юпітер дозволить йому побідити!"

Позаду них про щось иншого говорили та викрикували.

"Сто шекелів на Жида!"

Хтось кричав тонким і переразливим голосом.

"Ей, не заганяйся," шепче йому на ухо його приятель. "Діти Якова не повинні надто віддаватися поганським забавам. Вони часто прокляті перед лицем Єгови."

"Правда твоя, одначе скажи мені, чи бачив ти кого більш певного побіди ніж він? Гляди на його рамена!"

"А що за коні!" говорить третій.

"Добав до цего," втручає четвертий, "люде говорять, що він знає всі римські штучки."

Якась жінка докладає свою увагу.

"Так, справді, і він богато кращий від Римлянина."

Так заохочений ентузіяст викрикає далі:

"Сто шекелів на Жида!"

"Дураку! Дураку!" кричить Антіохієць з переду балькона.

"Хібаж ти не знаєш, що проти него поставлено ставку пятьдесять талантів, шість до одного, на Мессалю? Сховай свої шекелі, бо ще Авраам стане і побє тебе."

"Ха, ха! Антіохійська осляко! Неричи так, неричи! Хіба-ж не знаєш, що то сам Мессаля робив заклади на себе самого?"

Така була відповідь.

І так вони передиралися не все привітними словами.

Коли вкінці процесія перейшла площею перегонів і щезла за Брамою Помпи, Бен-Гур знав, що сповнилася його молитва.

Очі цілого Сходу були звернені на його заводи з Мессалею.

Розділ тринайцятий.

ПОЧАТОК ПЕРЕГОНІВ

О третій годині, рахуючи нашим модерним способом, програма ігрищ скінчилася, опріч перегонів колесницями. Управитель ігрищ маючи на увазі вигоду публики, вибрав цю пору на перерву. Отворено всі виходи і, хто міг, спішив до гостинниць, що розклалися біля цирку. Ті, що лишилися на місці, позіхали, розмовляли, переглядали свої таблички, і забувши всякі ріжниці, поділилися на дві кляси — на тих, що виграли і були веселі й задоволені, та на тих, що програли і були невеселі і квасні.

Тепер же прийшла третя кляса людей, зложена головно з горожан, котрі хотіли бачити тільки перегони колесницями. Вони зайняли свої місця підчас перерви, щоб як найменше звертати на себе увагу і не безпокоїти безпотрібно публику. Між ними находився Симонід і його дружина. Їх місця були біля головного входу з північного боку, напроти консуля.

Коли чотири сильно збудовані слуги несли немічного купця в його кріслі, публика вельми зацікавилася. Хтось закликав його по імени. Другі підхопили це, і його імя понеслося до західньої частини ґалерії. В одну мить цікавіщі люде повискакували на свої лавки, щоб блище приглянутися цему незвичайному чоловікови, про котрого кружили найріжнородніші поголоски, про які світ ніколи ще перед тим не чув.

І Ілдеріма пізнала публика і тепло його привитала. Одначе ніхто не знав Балтазара ані двох жінок, що йшли за ним закриті густою заслоною.

Люде з пошаною розступалися перед ними і вони сиділи недалеко від себе, при самій балюстраді. Вони сиділи на подущинах, а ноги їхні опиралися о малі стільчики.

Жінками були Іраса й Естера.

Коли усіли, Естера кинула переляканим зором на цирк і старанніще закрила своє обличче заслоною. Єгиптянка-ж закинула заслону на плече і відкрила своє обличче. Вона гляділа перед себе з уданою несвідомістю того, що люде дивляться на неї. Така прикмета жінки є звичайно результатом бувалости в товариськім життю.

Новоприбувші приглядалися ще великому видовищу, починаючи від конзуля і його дружини, коли вбігло на арену кількох робітників і стали натягати накрейдовану линву впоперек арени від балькона до балькона перед пілярами першої мети.

Рівночасно вийшло шістьох людей Брамою Помпи, і уставилися кожний перед занятою загородою, як ми вже згадували попередно. На їх вид загомоніла публика у всіх закутках.

"Диви, диви! Зелений йде до четвертої загороди з правого боку; там Атинець!"

"А Мессаля — так, він число друге."

"Коринтянин—"

"Диви, білий, білий! Диви, переходить на другий бік, стає; це число перше — число перше з лівого боку."

"Ні, ні, це чорний стає там, а білий має друге число."

"Так, справді."

Ці люде при брамах загород були убрані в туніки тої барви, що їхні пани. Отже, коли вони заняли свої місця, публика знала, котра загорода кому призначена.

"Бачила ти коли Мессалю?" спитала Єгиптянка Естеру.

Жидівка аж задрожала на тілі і з відразою відповіла, що ні. Коли не ворогом її батька, Мессаля був ворогом Бен-Гура.

"Він хороший як Аполльо."

Коли Іраса говорила, її великі очі засвітилися і вона потрясла вахлярем прикрашеним дорогоцінними камінями. Естера глянула на неї і подумала: "Чи справді він кращий від Бен-Гура?" В той час почула, як Ілдерім говорив до її батька:

"Так, його загорода є число друге на лівий бік від Брами Помпи."

Вона думала, що це бесіда про Бен-Гура і її очі глянули в той бік. Побачила замрачену браму, знов зібрала до купи заслону і прошептала коротку молитву.

До них приступив Санбалат.

"Я саме що був в загороді, шейку," сказав він низенько поклонившися Ілдерімови, котрий завзято чесав пальцями свою бороду, а очі його світилися, жадні вістей. "Коні находяться в знаменитім стані."

Ілдерім відповів коротко, "Коли вони зістануть побиті, я молю Бога, щоб хто инший побідив їх, а не Мессаля."

Опісля обернувся Санбалат до Симоніда, витягнув табличку і сказав:

"І тобі я приношу цікаву вістку. Пригадуєш собі, що я сказав, вчера я зробив заклад з Мессалею і поставив другу ставку, яку, колиб приняли, мали подати мені на письмі сьогодня перед перегонами. Ось вона."

Симонід взяв до рук табличку і пильно перечитав записку.

"Так," сказав він, "їхній післанець приходив розвідатися, чи ти маєш стільки грошей у мене. Бережи цю табличку. Коли програєш, знаєш де прийти, колиж виграєш," — в його очах порушилися мязи, — "колиж виграєш — ах, приятелю, доглянь

нього. Доглянь, щоб вони не вимкнулися тобі. Не подаруй їм останнього шекеля. Так вони поступили би з нами."

"Можеш уповати на мене," сказав Санбалат.

"Чи сядеш тут з нами?" спитав Симонід.

"Ти справді ласкавий," сказав він, "одначе коли я оставлю самого консуля, молодий Рим може перекипіти. Мир тобі; мир всім вам."

Перерва вже скінчилася.

Затрубіли труби, і ці з публики, що покріплялися в гостинницях, поспішили на свої місця. Рівночасно показалося кількох слуг на арені, видрапалися на мур, дійшли до ґзимса біля другої мети в західньому боці і умістили на ньому сім деревляних галок; опісля вернулися до першої мети і там умістили на ґзимсі сім кусників дерева представляючих дельфінів.

"Що вони будуть робити з цими галками і рибами, о шейку?" спитав Балтазар.

"Ніколи не бачив ти перегонів?"

"Ні, ніколи, і не знаю як тут я зайшов."

"Їх потрібно до рахунку. Як обійдуть площу раз навкруги, слуги здіймуть з ґзимса одну галку й одну рибу."

Приготовання вже покінчилися і трубач в пестрім убранню станув коло впорядчика ігрищ, готовий дати знак трубою на перегони скоро тільки дістане приказ. Сейчас рух між людьми і гамір їхньої розмови завмер. Кожне лице з близька й з далека звернулося на схід і всі дивилися на брами перед шістьма загородами, в яких були замкнені соперники.

Навіть Симонід не оперся загальному зворушенню, бо лице його почервоніло із напруження. Ілдерім микав собі бороду без устанку і з завзяттєм.

"Глянь тепер на Римлянина," сказала до Естери гарна Єгиптянка. Естера не чула її, бо з сильним биттєм серця вижидала чи не побачить Бен-Гура.

Загороди, в яких стояли соперники, так були розміщені, що кожна з них була однаково віддалена від лінії назначеної крейдою, звідки мали початися перегони.

Затрубіла труба коротко й остро; в тій хвилі впорядчики, один для кожної колесниці, зіскочили з пілярів мети і станули в поготівлю дати поміч, колиб котра чвірня сполошилася.

Знов затрубіла труба і рівночасно всі дверники отворили загороди.

Напереді показалися помічники перегонців на конях, пятьох їх було, бо Бен-Гур не хотів жадного помічника. Накрейдовану линву спущено, щоб могли переїхати, потім знов піднесено. Помічники на конях були в прекрасних строях, одначе ніхто не звертав на них уваги, бо всі пильно дивилися за чвірнями, котрі неспокійно били копитами, і прислухувалися накликам погоничів не менш нетерпеливих ніж коні.

Накрейдовану линву знов піднесено до гори і сторожі при воротах крикнули на своїх людей. В цю хвилину уставлені на бальконі впорядчики махнули руками у воздусі і крикнули зі всеї сили: "Вділ! вділ!"

Чи можна свистом здержати хуртовину?

З кожної загороди, неначе куля з гармати, кинулося в перед шість чвірень; і величезний збір народа скочив на ноги неначе з'електризований, вдерся на лавки і заповнив весь цирк і воздух страшним криком і вереском. Вони так терпеливо вижидали цеї хвилини. Про цей момент вони говорили і мріяли від хвилі, коли проголошено перегони.

"Ось він — там — гляди!" крикнула Іраса показуючи на Мессалю.

"Я виджу його," відповіла Естера дивлячись на Бен-Гура.

Мала Жидівочка набрала відваги. Відкинула взад заслону. Вона зрозуміла яка то радість сповнити геройське діло на очах товпи народа; і зрозуміла теж на ціле життє, що в таких моментах душа мущини перенята грою, усміхається до смерти або зівсім забуває про неї.

Соперники були тепер на виду цілого цирку, одначе перегони ще не розпочалися. Треба було найперше успішно перейти накрейдовану лінію.

Линву розтягнено на те, щоб всі чвірні могли рівночасно

розпочати. Кинутися на линву могло потягнути за собою небезпеку для погонича і коней; несміло зблизитися до линви потягало за собою цю невигоду, що чвірня вже на початку перегонів лишалася позаду. Кожний погонич стремів до того, щоб на початку здобути найдогіднїще місце, зараз біля мура.

Зібрана публика зналася на перегонах і розуміла кожний рух погоничів, щоби здобути догідне місце. Кожний з задержаним віддихом глядів, який буде з того результат.

На арену падали сильні лучі сонця. Кожний погонич бачив одно тільки перед собою, а це линву. Потім думав про догідне місце біля муру. Так отже всі шість погоничів стреміли до одної точки і гнали так скажено, що кожної хвилини можна було надіятися з'удару. Та це ще не все. А що станеться, коли впорядчик ігрищ незадоволений початком, не дасть знаку, щоб спустити линву? Або коли не дасть знаку в саму пору?

Линва була около двісті пятьдесять стіп довга. Треба було швидкого ока, певної руки і непомильного рішення. Якби так один глянув на бік! Або думка його поблудила! Або котра з віжок схопилася! А яке зацікавленнє на бальконі між тисячами народа! Любий читачу, старайся представити собі в уяві вид цілого цирку. Насамперед поглянь на арену, як вона полискується в рамах темно-сивих ґранітних мурів. Потім приглянься колесницям легеньким в колесах, ґраціозним і артистично прикрашеним як тільки штука знає — Мессалі колесниця коштовна зі слоневої кости і золота. Потім глянь на погоничів, випрямлених наче статуї; рух колесниць зівсім їх не мішає. Їхні стегна голі, свіжі та здорові, повні життя, з полиском від купелів. У правих руках держать бич, що нагадує думці неприємні муки; у лівих руках старанно розділені і високо, щоб не заступали виду коней, держать віжки. Потім приглянься чвірням вибраним задля краси і скорости бігу. Гляди як вони біжуть. Вони не менш їхніх панів свідомі ситуації, свідомі того, чого від них надіються, чого ожидають. Гляди, читачу, на їхні піднесені голови, на рухаючіся ніздря, на стрункі стегна, одначе дужі як молоти; кожний мяз їхнього круглого тіла показує життє,

здоровлє і силу. Кожний мяз то корчиться, то виповняєсь. Здається, що цілий світ оправданий, коли вимагає від них послідного напруження. А вкінці побіч колесниць, погоничів і коней, нехай погляне читач на пересуваючіся на арені тіни від тих предметів, а тоді зрозуміє він задоволеннє і глибоку приємність зібраного народа, для котрого це все було не пустою мрією, а зворушаючим фактом. Кожний вік має свої смутки. Нехай небо поможе цим, що не мають приємностей.

Соперники пустилися найкоротшою дорогою до місця біля муру. Уступити місце другому було програннєм перегонів. Хтоб посмів уступити? Вже така людська природа, що не зміняє своєї цілі серед дороги. А криків заохоти з бальконів цирку годі відріжнити, годі описати. Цей рев з людських грудей робив таке саме вражіннє на погоничів.

Чвірні зближалися до линви всі разом. Відтак трубач біля впорядчика ігрищ сильно подув в трубу. Двайцять стіп від него не мож було її чути. На його знак судді ігрищ спустили линву й хвилину незаскоро, бо копито одного з коней Мессалі ударило в неї, коли вона опала. Гордий Римлянин ані оком не моргнув, лиш потряс довгим бичем, попустив віжки, похилився на перед і з тріюмфальним криком заняв місце біля муру.

"Юпітер з нами! Юпітер з нами!" крикнули диким криком сторонники Мессалі.

Коли Мессаля завертав на своє місце, бронзовий лев при кінці оси його колесниці, хопив передну ногу праворучного коня Атеняна і кинув його на хомутового товариша. Оба коні попадали на передні ноги, стали кидатися і стратили свій напрям. Люде призначені до того кинулися помагати. Тисячі зі страхом здержали свій віддих. Лиш там, де сидів конзуль рознеслися окрики.

"Юпітер з нами!" кричав несамовито Друзус.

"Він побіджає! Юпітер з нами!" кричали його товариші бачучи як Мессаля рветься до переду.

З табличкою в руці Санбалат звернувся до них. Тріскіт

на долині здержав його слова і він мимоволі глянув що там діється.

Коли Мессаля здолів дістатися наперед, по правому боці Атеняна знайшовся Коринтян. В цей бік старався Атенян звернути свою розірвану чвірню. Як раз в ту хвилину, наче на лихо, колесо Бизантійця зачіпило задню частину колесниці Атеняна й повалило його з ніг. Наступив тріск, потім крик великого гніву і нещасний Кліянт упав під копита своїх власних коней. Страшний був це вид і Естера заслонила від цего свої очі.

Наперед пігнав Коринтян, наперед Бизантієць, наперед Сидонян.

Санбалат знайшов очима Бен-Гура і знов обернувся до Друзуса і його громади.

"Сто сестерцій на Жида!" крикнув він.

"Приймаю!" відповів Друзус.

"Ще одну сотку на Жида!" крикнув Санбалат.

Здавалося, що ніхто його нечув. Він ще раз крикнув; ситуація на арені надто всіх заняла, щоб звертали увагу на його визови. Вони кричали — "Мессаля! Мессаля! Юпітер з нами!"

Коли Жидівочка знов відважилася поглянути на арену, побачила громадку робітників як випроваджували коні і поломану колесницю, а друга громадка виносила самого погонича; а на кожній лавці, де тільки був який Грек, чути було прокляття і молитви о пімсту. Нагло опустила свої руки; Бен-Гур цілий, неушкоджений був побіч Римлянина і свобідно переганявся з ним. За ними гнали ґрупою Сидонян, Коринтян і Бизантієць.

Почалися перегони. Душі соперників були в цих перегонах. Вся публика в цирку похилилася наперед.

Розділ чотирнайцятий.

ПЕРЕГОНИ.

Коли почалися перегони, щоб заняти першу позицію біля муру, Бен-Гур був, як вже знаємо, на скрайнім лівім крилі шістьох. На хвилину, осліпило його як і других, світло арени. Одначе він здолів доглянути своїх соперників і зрозуміти їх плян. На Мессалю, котрий був йому більш ніж соперником, глянув він одним, острим, пронизуючим зором. Побачив на ньому безпристрастну зухвалість, характеристичну римським патриціям. Мессаля справді гарно виглядав, а шелом на його голові підносив його італійську красу. Одначе в чертах цего Римлянина доглянуло око Жидовина щось більш, доглянуло його душу: жорстоку, хитру, лукаву; душу не так заворушену, як рішену на остаточний крок.

Захопивши цей вид своїм зором, звернув Бен-Гур увагу на свою власну чвірню. Він почув в серці, що в него повстало рішеннє незломне й тверде. За всяку ціну, не зважаючи на жадну небезпеку, він мусить упокорити свого ворога. Нагорода побідника, приятелі, заклади, гонір, все що могло побуджувати його енерґію, щезло перед одним обдуманим рішеннєм. Навіть пошана до життя не здержить його від його рішення. А одначе, не було в ньому пристрасти; не осліпив його наплив горячої крови із серця до мозку і назад; не кинувся він насліпо на судьбу щастя; він не вірив в щастє. Далеко до того. Він мав свій плян, і полягаючи на себе самого, з розмислом, холоднокровно взявся виконати свій старанно обдуманий плян.

Перебігши половину арени, він побачив ,що Мессаля, без сумніву, коли не буде з'удару і коли линва упаде, дістанеться на перше місце біля муру. Що линва упаде, він не сумнівався; ба, що більше, йому ясно стало, що була умова між Мессалею та впорядчиком ігрищ, що коли Мессаля буде в догідній позиції, линва упаде. Якби Мессаля не був у вигідній позиції, линва не булаби упала, всі мусілиби назад вертати до загоро-

ди. Годі було инакше вияснити певність, з якою кинувся Мессала вперед на даний знак, коли другі соперники здержали свої чвірні.

Бен-Гур сейчас зрозумів ситуацію і покищо відступив без боротьби найліпше місце при стіні свойому смертельному сопериикови, Мессалі.

Так отже упала линва, і всі чвірні скочили вперед гнані бичем і криком погоничів, щоб захопити місце при мурі. Бен-Гур же з розмислом звернув у правий бік і повним бігом своїх Арабів переїхав дорогу своїх противників під таким кутом, щоб як найменше стратити часу і рівночасно зискати як найбільше дороги. Таким чином, коли публика до глибини зістала потрясена нещастєм Атеняна, і коли Сидонян, Бизантієць і Коринтян старалися всім своїм спритом оминути з'удару з Атеняном, Бен-Гур помчав довкола і пустився шляхом плече в плече з Мессалею, хоч з зовнішнього боку. Бистрі очі публики завважили його незрівнаний сприт, з яким перейшов зі скрайного лівого боку на правий бік арени, без розмірної страти часу. Цілий цирк аж гудів і хитався від грімких оплесків. Тоді то Естера сплеснула в долоні на вид цеї радісної несподіванки. Тоді то Санбалат усміхнений, вдруге поставив ставку сто систерцій на Жида і не знайшов нікого, щоб приймив її. І тоді то стали Римляне сумніватися, думаючи, що Мессаля знайшов собі рівного, коли не ліпшого від себе і до того Жида.

Так то тепер, переганяючися плече в плече, між ними вузенький переділ, оба зближалися до другої мети.

Педесталь і три піляри на ньому, коли глядіти на нього з заходу, творив камінний мур в формі півколеса, довкола котрого паралельно тягнулася перегонова дорога. Щоб успішно зробити цей закрут, потреба було великої вправи погонича. Це було спробою хисту перегонників. Що вся публика гаразд розуміла, о що тут розходиться, доказом цего є, що пораз перший, від коли почалися перегони, можна було почути стукіт кінських копит і тарахкіт колесниць. Така настала тишина в цирку. Тоді то, здається, Мессаля завважив Бен-Гура і пізнав

його; і зухвалість Римлянина запалала в нім в нечуваний спосіб.

"Долів Ерос, горою Марс!" крикнув він і закрутив своїм бичем вправною рукою. "Долів Ерос, горою Марс!" крикнув він вдруге і з цілої сили ударив бичем Арабів Бен-Гура. Ніколи ще досі ніхто не діткнув їх бичем.

З кожної частини цирку бачили присутні цей удар і здивуваннє було загальне. Настала тишина. На лавках біля конзуля й найзухваліші здержали свій віддих ожидаючи що з того вийде. Це тревало лиш одну хвилину. Опісля як на даний знак, неначе грім розніся крик обуреного народа.

Чвірня Бен-Гура скочила наляканa вперед. Ніколи рука їх не діткнула, хіба з любови; так лагідно з ними обходилися. І як вони виростали, росло і їх довірре до людини, гарний приклад привязання до людини. І чого иншого можна було сподіватися від таких ніжних натур? Вони скочили від бича неначе від самої смерти.

Вперед вони скочили неначе під одним примусом і вперед кинулася колесниця. Нема сумніву, що кожний наш досвід може стати нам ужиточним. Звідки взялася у Бен-Гура здорова рука і сильні мязи, котрі так станули йому тепер в пригоді? Хіба-ж це не від весла, котрим так довго поборював море? І якже це сталося, що не стратив він рівноваги в ногах, коли раптово потягнена колесниця, пірнула нагло вперед? Хібаж не навчився він на ґалерах устояти на ногах, коли розбурхані филі моря кидали кораблем на всі боки? Так отже встоявся на своїм місці, попустив віжки своїй чвірні і закликав на них лагідним голосом, щоб повести їх небезпечним закрутом. Заки люде прийшли до себе із великого заворушення, він вже запанував над своїми Арабами. Та не тільки це. Заки зблизився до першої мети, знов зрівнався плече в плече з Мессалею, а співчуттє і подив всіх присутних опріч Римлян були по його стороні. Так наглядно показала публика своє незадоволеннє, так остро запротестувала проти цего, що Мессаля, мимо своєї зухвалости, пізнав, що небезпечно йому пускатися на такі жарти.

Коли колесниці котилися довкруги мети, Естера доглянула

обличче Бен-Гура. Було троха бліде, троха вище піднесене, впрочім спокійне, майже лагідне.

Рівночасно двох людей видрапалося на ґзимс педесталі першої й другої мети і зняли з відтам один деревляну галку, другий деревляного дольфіна. Це знак, що перегонці оббігли раз довкола перегонної площі.

В такий самий спосіб щезла з ґзимса друга галка і другий дольфін.

А потім третя галка і третій дольфін.

Вже три рази об'їхали площу довкола; все ще Мессаля був від середини; все ще Бен-Гур був плече в плече з ним із вні; все ще другі погоничі слідували за ними в такім самім порядку, що з початку. Змагання мали вигляд подвійних перегонів, які стали популярними в Римі за часів пізніщих цезарів. Мессаля і Бен-Гур в першім ряді, Коринтян, Сидонян і Бизантієць в другім ряді.

Коли пятий раз обїздили арену, Сидонян успів заняти місце побіч Бен-Гура, одначе тільки на хвилину.

Вже шестий раз стали бігти довкола арени, а ситуація зівсім не змінилася.

Постепенно біг коней збільшився — постепенно кров соперників розігрілася від великого напруження і наближаючогося кінця. І погоничі й коні здається знали, що послідня кріза вже недалека, та що вже наближалася пора, щоб побідник показався.

Від самого початку була публика головно заінтересована в перемогах між Римлянином і Жидом. Більшість публики була своїми симпатіями по стороні Жида. Одначе з часом стали люде чогось неспокійні о судьбу Бен-Гура. Всі похилилися безнорушно наперед і пильно слідили очима рухи соперників. Ілдерім забув чесати свою бороду, а Естера забула про свій страх.

"Сто систерцій на Жида!" крикнув Санбалат до Римлян що сиділи біля конзуля.

Ніхто не відповідав.

"Талант — або два таланти, десять талантів; самі вибирайте!"

Визиваючо потряс до них своїми табличками.

"Я прийму твої систерції," сказав молодий Римлянин і готовився підписати табличку.

"Не роби цего," шепнув йому приятель.

"Задля чого?"

"Мессаля вже осягнув свою найбільшу скорість. Диви, як він похилився до переду колесниці, а віжки його вільні, як стяжки на воздусі. А тепер дивися на Жида."

Молодець глянув на Бен-Гура.

"На Геракля!" сказав і поблід на лиці. "Собака з цілої сили держить віжки. Виджу, виджу! Як боги не допоможуть нашому приятелеви, Жид побідить його. Ні, ні, ще ні. Диви! Юпітер з нами! Юпітер з нами!"

Всі Римляне, що були в цирку, піднесли великий крик, аж задрожáли ґалерії.

Як це правда, що Мессаля вже осягнув свою найбільшу скорість, його змагання увінчалися успіхом. Повільно, одначе постійно став він вибиватися наперед. Його коні гнали вперед як страшний вихор. Голови їх похилені в діл, а животами майже досягали землі. Їх ніздря були червоні неначе кров. Їх очі неначе виступили наверх. Без сумніву ці добрі коні показалися як найкраще. Як довго могли вони задержати цю швидкість? Це доперва починався шестий круг. Вперед вони гнали. Коли зблизилися до другої мети, Бен-Гур, що досі гнав побіч Мессалі, остався позаду, за колесницею Римлянина.

Радість приятелів Мессалі не знала границь. Вони кричали, верещали, вили, кидали в гору свої барви. Санбалат знайшов велике жниво, заповнив свої таблички новими ставками Римлян упоєних скріпленою надією на побіду Мессалі.

Там де сидів Симонід і його компанія, панувала мертва тишина. Старий купець похилив низенько свою голову. Ілдерім насунув брови на свої очі так, що нічого з очей не було видко,

хіба часом іскру світла. Естера ледви віддихала. Одна Іраса виглядала досить весела.

Вже послідний круг, шестий раз довкола арени. Мессала напереді, Бен-Гур позаду него, за Бен-Гуром решта.

Так прибули вони до першої мети і обїхали її. Мессаля боячись, щоб не стратити свого місця в цю послідню хвилю, тримався самого муру наражаючись на небезпеку. Як би звернув на ліво одну стопу, його колесниця розсипала би ся на трісочки; а однак коли скінчили закрут, ніхто, дивлячися на сліди коліс обох возів, не міг сказати: тут слід Мессалі, а це слід Жида. Вони оба лишали лиш один слід за собою.

Коли вони з шумом гнали перед очима Естери, вона ще раз побачила обличче Бен-Гура. Воно було блідіще як перед тим.

Коли колесниці переїхали поперед них, Симонід, хитріщий від своєї доньки, сказав до Ілдеріма: "Я не суддя, добрий шейку, одначе мені здається, що Бен-Гур загадує виконати щось незвичайного. Я міг вичитати це з його обличчя."

На це відповів Ілдерім:

"А бачив ти, які вони чисті і свіжі? На величність Бога кленуся, добрий приятелю, вони ще не бігли! Одначе пильно гляди тепер!"

Лиш одна деревляна галка і один дольфін лишилися на ґзимсі, і всі люде глибоко і довго відітхнули, бо початок кінця вже надійшов.

Перший Сидонян спарив бичем свою чвірню, а вона зі страху і болю, з розпукою рванула вперед і здавалося на короткий час, що випередить других. Одначе скінчилося тільки на добрій волі. Опісля Бизантієць і Коринтян кожний зробив найвище з'усилле з таким самим результатом. Після того вони стратили всяку нагоду до побіди. Коли так отже уложилася ситуація на площі перегонів, всі ґрупи опріч Римської оперли свої надії на побіду Бен-Гура і отверто висказували своє почування.

"Бен-Гур! Бен-Гур!" вони кричали, а змішані їх голоси то-

чилися що раз то з більшою силою і відбивалися о балькон консуля.

Як він переїзджав, кричали до него люде і давали йому свої вказівки або заохоту.

"Поспішай, Жиде!"

"До стіни тепер!"

"Попусти своїм Арабам! Пусти їх і бичем їх!"

"Не дайся йому на закруті! Тепер або ніколи!"

Люде вихилилися із бальконів і з благанием простягали до него свої руки.

Бен-Гур або не чув їх, або не міг инакше зробити, бо до половини першої мети він все ще слідував за Мессалею. І при другій меті не зайшла ще жадна зміна.

А тепер, щоби зробити закрут, Мессаля почав стягати свої лівобічні коні, при чім з конечности мусіли вони дещо звільнити свій біг. Дух Мессалі був високо піднесений; більш ніж один престіл став богатіщий його обітуваннями. Геній Римлянина все ще був горою. Там на трьох пілярах, віддалених шість сот стіп від него, була слава, були богацтва, були вищі уряди і славна побіда осолоджена ненавистю. Це все ожидало його як побідника. Ще тільки шість сот стіп. В цю хвилину побачив Маллюх з галєрії, як Бен-Гур похилився до переду, до своїх Арабів і попустив їм віжки. І в цю хвилину гнучкий бич замиготів у його руці; вигинався над хребтами Арабів, викручувався як вуж і сичав як гадюка. І знов сичав і знов викручувався. І хотяй не діткнув він хребта Арабів, в його сикові було жало й небезпека. А Бен-Гур перейшовши зі спокійного до нестримного бігу, почервонів на лиці, його очі заблищали і віжками неначе передавав коням свою волю. І в одну мить, не один, а всі чотири як один відповіли на його клич і скоком вперед дісталися побіч колесниці Римлянина. Мессаля на небезпечнім закруті мети почув, що заноситься на щось, одначе не мав відваги глянути що це. Публика не дала йому жадного знаку. Понад всі крики в цирку один був тільки го-

лос, а це був голос Бен-Гура. В старій, арамейській мові, подібно, як самий шейк, він кликав до своїх Арабів:

"Гей, Атаіре! Вперед Ріґель! Антаресе, не оставай позаду! Алдебаране, коню мій любий, гей, гей! Я чую спів у шатрах. Я чую спів дітей і спів жінок. Співають про чотири зірки, про Атаіра, Антареса, Ріґеля, Альдебарана, побіду! — і пісня їх ніколи не скінчиться. Гаразд! Добре зроблено! Домів завтра під чорні шатра — домів! Вперед Антарасе! Племя нас ожидає! Ха-ха! Сталося! Сталося! Ха! ха! Ми повалили гордого. Рука, що ударила вас, тепер валяється у поросі. Наша слава! Ха-ха! — повільно! Гов! Робота скінчена! Спочинок!"

Ніколи не сталося нічого подібного в більш простий спосіб; рідко коли щось так відразу.

В хвилину, вибрану на послідне зусилле, Мессаля їхав кругом мети. Щоб оминути його, мусів Бен-Гур переїхати дорогу і треба було незвичайної вправи, щоб не стратити часу і обїхати колесницю Мессалі як найменше причинюючи собі дороги. Тисячі народа на ґалеріях зрозуміли його пляни; вони бачили, як він дав заохоту коням, бачили з яким напруженнєм відповіли коні на його заохоту. Чвірня Бен-Гура була біля зовнішнього колеса колесниці Мессалі. Внішне колесо колесниці Бен-Гура було позаду колесниці Мессалі. Все це бачили люде. Опісля почули тріскіт, що аж всі в цирку задрожали і скорше ніж думка людська, засипалося це місце блискучими й жовтими трісками. Насада колесниці Римлянина перекинулася до гори ногами на правий бік. Потім відбилася до гори, ударяючи раз пораз осею об землю; а вкінці розлетілася колесниця на кусники. Мессаля замотаний віжками, пірнув наперед стрімголов.

В цю хвилину, неначе, щоб збільшити видовище страхіття, Сидонян, котрий їхав за Мессалею попри мур, не міг здержати своєї чвірні, ані не мав часу завернути в бік. В повнім розгоні ударив він на розбиту колесницю Мессалі, переїхав через Римлянина і вдарив у його чвірню, поражену страхом до божевілля. Серед того замішання боротьби коней, з поміж хмар по-

роху і піску видобувся він в самий час і побачив як Бизантієць і Коринтян погнали вперед за Бен-Гуром, котрий не стратив ні хвилинки часу.

Люде в цирку піднялися на ноги, повискакували на лавки і кричали та верещали. Ці, що слідили що сталося з Мессалею, бачили його раз під копитами своєї чвірні, то знов під колесами колесниці Сидоняна. Він ще жив, хотяй всі думали, що він неживий. Одначе більша частина народа слідила за Бен-Гуром в його тріюмфі. Люде не бачили хитрого потягнення віжками, як він звернувшись трошечка на ліво, зачіпив за колесо Мессалі залізом окованим кінцем своєї оси і розторощив його.

Одначе люде бачили переміну Бен-Гура і самі почули розгар його духа, його героїчну постанову, його шалену енерґію, як він поглядом, словом, рухом нагло одуховив своїх Арабів. А що це був за біг! Це були радше скоки запряжених львів. Якби не тарахкіт колесниці, міг хтось сказати, що вони летіли воздухом. Коли Бизантієць і Коринтянин були десь в половині дороги між другою і першою метою, Бен-Гур вже був у мети.

І виграв перегони.

Конзуль підніся. Люди кричали аж похрипли. Впорядчик ігрищ зійшов зі свого місця і увінчав побідників.

Побідником між борцями на пястуки був Саксонець з низьким чолом, з жовтою скірою і таким брутальним обличчєм, що Бен-Гур два рази глянув на него і пізнав в нім свого учителя з Риму, котрий нераз показував йому свою прихильність.

Молодий Жидовин глянув на балькон і побачив там Симоніда і його товариство. Вони вимахували до него руками. Естера сиділа на свойому місці. Іраса станула, солодко усміхнулася до него і махнула своїм вахлярем. Ці усміхи і ця радість Іраси булиби для Мессалі, якби він був побідником.

Опісля утворилася процесія і серед криків товпи народа вийшла брамою побіди.

І так скінчився день.

Розділ пятнайцятий.

ЗАПРОСИНИ ІРАСИ.

Бен-Гур поспішив з Ілдерімом на другий бік ріки. О півночі, так вони умовилися, мали пуститися в дорогу, котрою перед трийцятьма годинами вирушила Ілдерімова каравана.

Шейк чувся щасливий. Він офірував королівські дари Бен-Гурови, одначе Бен-Гур всього відказався. Він сказав, що є вповні задоволений упокореннєм свого ворога. Довго оба перечилися, одначе Бен-Гур не відступив від свого.

"Подумай," говорив шейк, "що ти зробив для мене. У кожнім чорнім шатрі гень аж по Акабу і океан, і по ріку Евфрат, всюди розійдеться слава про мою Міру і її діти. І ті, що співати муть в їх честь, будуть прославляти мене, та забудуть, що я на склоні життя. І всі списи, що тепер є без пана, прийдуть до мене і мої руки гідні носити меч, побільшаться без числа. Ти не знаєш, що це значить захопити пустиню, так як я тепер це зробив. Я тобі кажу, це принесе необчислені зиски з торговлі і безкарність від королів. Ах, клянуся на меч Соломона, як зажадає мій післанець ласки від цезаря, він не відмовить. А ти нічого, нічого не візьмеш від мене?"

А Бен Гур відповів:

"Невжеж, шейку, я не маю твоєї руки і твойого серця? Нехай твоя власть і впливи збільшаються в користь Царя, що має прийти. Хто скаже, що тобі уділено цего не ради його? В роботі, яку беру на себе, мені потрібна буде велика поміч. Коли не прийму від тебе жадної ласки тепер, буду мати більшу сміліость просити о неї пізніще."

Серед цеї бесіди між Ілдерімом і Бен-Гуром, прибули два післанці — Маллюх і якийсь чужий. Першого впущено Маллюха.

Добрий чоловяга не міг закрити своєї радости із того, що зайшло на арені.

"Мені припоручено сказати вам," говорив він, "купець

Симонід посилає мене сказати вам, що коли скінчилися ігрища, кількох Римлян поспішилося запротестувати виплату виграної нагороди."

Ілдерім зірвався зі свого місця і крикнув верескливим тоном:

"Клепуся на величність Божу, цілий Схід рішати ме, чи перегони виграно по правді."

"Не журися, добрий шейку," сказав Маллюх. "Впорядчик ігрищ виплатив гроші."

"Гаразд, що виплатив."

"Коли вони сказали, що Бен-Гур зачіпив колесо Мессалі, впорядчик засміявся і пригадав їм, що Мессаля ударив бичем коні Бен-Гура на закруті мети."

"А що сталося з Атеняном?"

"Він забитий."

"Забитий!" крикнув Бен-Гур.

"Забитий!" повторив Ілдерім. "Яке щастє мають ці римські потвори! Мессаля уйшов ціло?"

"Уйшов — так, о шейку, уйшов з життєм; одначе це життє буде тягарем для него. Лікарі говорять, що жити ме, одначе ніколи не стане на своїх ногах."

Бен-Гур мовчки поглянув на небо. Йому привидівся Мессаля, привязаний до крісла як Симонід і як Симонід несений на плечах слуг. Добрий чоловік проживав гаразд, одначе як цей жити ме зі своєю гордістю і амбіцією?

"Симонід казав мені ще сказати," продовжав Маллюх, "що Санбалат має свої клопоти. Друзус і другі, що підписали з ним заклади віддали справу виплати пятьох програних талантів до конзуля, а конзуль віддав цю справу цезареви. Мессаля теж відказався платити програні ставки, а Санбалат, наслідуючи примір Друзуса, пійшов з цею справою до конзуля, і там її розбирають. Ліпша частина Римлян є за виміреннєм справедливости, і всі другі, що не є Римлянами, прилучуються до них. Ціле місто аж гомонить великим скандалом."

"Щож на це Симонід?" спитав Бен-Гур.

"Мій пан сміється з того і є задоволений. Як Римлянин заплатить, буде зруйнований; колиж відкажеться платити, буде знеславлений. Державна політика рішить цю справу. Образити Схід, булоби злим початком виправи на Партійців. Образити шейка, булоби настроїти проти себе пустині, а як знаємо, через них ведуть дороги конзуля Максентія. Тому казав Симонід запевнити вас, що Мессаля заплатить, і нічого вам журитися."

Ілдерім відразу повеселійшав.

"Не гаймо часу і сейчас вибираймося в дорогу," сказав він затираючи собі руки. "Симонід догляне наших інтересів. Слава наша. Я прикажу прилагодити коні."

"Заждіть," сказав Маллюх. "На дворі жде якийсь післанець. Хочете бачити його?"

"На величність Божу! я забув про него!"

Маллюх відійшов. До середини ввійшов молодець ніжного вигляду, уклякнув на одно коліно і сказав примилюючися: "Ираса, донька Балтазара, добре знаного шейкови Ілдерімови, поручила мені передати шейкови її щирі желання з нагоди світлої побіди його славної чвірні."

"Донька мойого приятеля є ласкава," сказав Ілдерім, а його очі засвітилися. "Передай їй цей дорогоцінний камінь на знак того, яку радість справили мені її желання."

При цих словах він стягнув з пальця перстень.

"Зроблю що кажеш, шейку," відповів молодець. "Донька Балтазара казала мені сповнити ще одну орудку. Вона просить тебе, шейку Ілдеріме, повідомити молодця Бен-Гура, що її батько замешкав на час в палаті Ідернійській, деб вона рада бачити молодця завтра по четвертій годині. І коли враз з її желаннями шейк Ілдерім прийме на себе сповнити і цю другу орудку, вона буде за це безгранично вдячна."

Шейк глянув на Бен-Гура, а його обличчє ясніло від великої радости.

"Щож ти на це?" він спитав.

"Як твоя згода, я піду відвідати египетську красавицю."

Ілдерім засміявся і сказав: "Чи не може чоловік радуватися своєю молодістю?"

Бен-Гур відповів післанцеви:

"Скажи тій, що післала тебе, що я, Бен-Гур, відвідаю її в Ілдернійській палаті, де небудь би вона була, завтра в полудне."

Молодець піднісся на ноги, мовчки поклонився і відійшов.

О півночі пустився Ілдерім в дорогу, лишивши коня і провідника для Бен-Гура, котрий мав дігнати його.

Розділ шіснайцятий.

В ІДЕРНІЙСЬКІЙ ПАЛАТІ.

Слідуючого дня вибрався Бен-Гур до Ідернійської палати на запрошеннє Іраси. Дійшовши до Омфаля в самому серці міста, завернув до Колюмнад Ірода і вкінці знайшовся перед Ідернійською палатою.

З вулиці перейшов до вестибулу, а звідси сходами до портика. Крилаті льви сиділи при сходах. В середині велика крилата птаха виприскувала з себе воду на долівку. Льви, птахи, стіни, долівки нагадували египетський стиль. Уся будова, навіть поручче сходів було з грубого, сивого каміня.

Над вестибулем зносився портик, окружений ґраціозними, стрункими пілярами, найкращим творивом грецького мистецтва. Цілий збудований з білого мрамору, виглядав неначе біла лелія кинена на велику голу скалу.

Бен-Гур перейшов тінню портику, подивляв його красу і чистоту білого мрамору, опісля ввійшов до палати. Великі двері палати стояли отворені перед ним, щоби його приняти. Він знайшовся на коритари, високім, одначе вузкім. Червоні плити творили долівку, і стіни були такоїж барви. Ця простота неначе заповідала щось незвичайно гарного.

Бен-Гур йшов поволи і мріяв про любу стрічу Іраси. Вона ожидала його з піснею, оповіданнєм, весела, мрійлива, — з усміхом, що украшував її зір, з поглядами, що надавали розкіш її шепотови. Вона закликала його того вечера, коли веслувала на озері, вона закликала його й тепер. І він прийшов до неї, до чудової Ідернійської палати. Він чувся щасливий і солодкі мрії окутали його серце.

Коритар завів його до замкнених дверей, перед якими задержався. В той час широкі й сильні двері отворилися перед ним самі від себе, не скрипіли, без звуку, без дотику ногою або навіть пальцем. На вид цего, що показалося перед ним він забув про цю незвичайність.

Стоячи в тіни понурого коритаря, побачив перед собою атріюм, забавову кімнату в римській палаті. Простора й казочно богата була ця кімната.

Як велика вона була, годі це сказати, — її урядженнє милило зір. Рідко коли можна було бачити артіюм таких великих розмірів. Коли Бен-Гур станув, щоб розглянутися і подивився на долівку, побачив, що стоїть на грудях Леди, представленої як бавилася з лебедем; а коли глянув далі, спостеріг, що ціла долівка була прикрашена подвійною мозаїкою мітольоґічних образків. Були там стільчики й крісла, кожне на иншу подобу артистично оброблене, були там різьблені столи і софи, що так і манили до себе. Кожний предмет в цій кімнаті відбивався неначе в зеркалі на долівці. Неначеб плавав по спокійній воді. І прикраси на стінах, фіґури мальовані і різьблені і різьби на стелі відбивалися докладно на долівці. Стеля вґлиблялася в середині і творила отвір, котрим добувалося без перепони світло сонішнє і облаки, голубо сині. Здавалося, що рукою можна їх досягнути.

Прямо під отвором в стелі находилося "імплювіюм," окружене бронзовим поруччєм. Золоті піляри що підпирали кришу на берегах отвору, світили неначе полумя, де падали на них проміння сонця, а образи їх на долівці, здавалося, розтягаються в безконечність. І були там ліхтарі і статуї і вази. Ціле внутрі-

шнє урядження сміло могло зрівнатися з уряджениєм атріюма в палаті Ціцерона, яку купив він від Крассуса, або навіть з уряджениєм розкішної палати Тускулянської Віллі Скаврус.

Все ще овіяний мріями, Бен-Гур розглядався на всі боки очарований видом, і ждав. Він не дбав, що мусить чекати. Коли Іраса буде готова, вона прийде або пришле свого слугу. Між добре вихованими Римлянами, атріюм було місцем, де приймали гостей.

Два, три рази обійшов він довкола. Кілька разів станув під отвором в криші і вдивлювався в голубе небо і його азурову глибінь. Опісля оперся о піляр і залюбки приглядався грі світла і тіней. Одначе ніхто не приходив. Тимчасом час уплива і він став відчувати, що вже досить довго чекає. Став дивуватися чому Іраса так довго не приходить. Другий раз глянув на фіґури на долівці, одначе вид їх не приносив вже йому такого вдоволення як зразу. Став наслухувати і починав нетерпеливитися. Його нетерпеливість ставала сильніща і горячійша. Вкінці почув він окружаючу тишину, яка збудила в нім підозріннє. Ці прикрі думки старався він відогнати усмішкою. "Ах, вона заходиться коло свого убрання, коло свого волосся, своїх брів. Ось-ось появиться ще краща ізза цего опізнення." Він сів і подивляв чудовий ліхтар із крученого бронзу. З верха звисала лямпа на тоненьких ланцюшках. Був це справдішній твір мистецтва. Одначе мертвеча тишина придавлювала його. Він слухав навіть коли подивляв цей гарний предмет. Він наслухував, одначе не було чути найменшого шмеру. Палата була тиха неначе гріб.

Може зайшла яка помилка. Та ні, післанець був від Єгиптянки а це була Ідернійська палата. Тоді він пригадав собі як таємничо отворилися двері, без найменшого шмеру, самі від себе. Він побачить!

Він підійшов до тих дверей. Хоч легко ступав, відгомін його кроків був голосний і прикрий, що аж лякав його. Він ставав нервовий. Потягнув засуву, одначе не рушив її з місця. Попробував другий раз, кров заморозилася на його обличчю,

попер замок з цілої сили — надармо. Двері навіть не рушилися. Його обняло почутте небезпеки і через хвилину стояв нерішений що робити.

Хто в Антіохії мавби причину ушкодити його?

Мессаля!

І це Ідернійська палата? У вестібулю бачив Єгипет; у білім портику — Атени; одначе тут в атрюм був Рим. Всьо тут вказувало на римського властителя. Правда, палата стояла при головній вулиці міста, надто публичне місце, щоб сповнити на нім злочин; одначе ця якраз обставина найбільш підходила до зухвалої натури його ворога.

Атрюм перебуло зміну. Мимо своєї виставности і краси, було нічим иншим як засідкою. Страх малює все чорною барвою.

Ця ідея подразнила Бен-Гура.

Було там богато дверей з правого й лівого боку, які без сумніву вели до спальних кімнат. Він попробував ці двері, одначе кожні з них були кріпко притверджені. Якби запукати, хтось може відізватися. Йому стидно було кричати. Положився на софу і пробував роздумувати над своїм положеннєм.

Йому стало ясно, що був вязнем; одначе в якій ціли? Хто увязнив його?

А що, якби це була справка Мессалі? Він усів, розглянувся і усміхнувся визиваючо. На кожному столі були всілякі оружжя. Одначе і пташки гинуть з голоду в золотих клітках; та не він. Він не допустить до цього. Всілякі предмети послужать йому до розбивання запор; а він був сильний, а ще розпука і гнів побільшають силу.

Сам Мессаля не міг прийти. Він же каліка, не міг станути на ноги, як Симонід. Це правда. Одначе він міг післати кого другого. І деж не знайшлибися другі, яких міг би післати? Бен-Гур піднісся і знов попробував усі двері. Раз крикнув голосно. Відгомін розійшовся по кімнаті, що аж задрожав. Зібрав весь спокій на який міг здобутися і рішився ждати ще хвилину, заки візьметься до виломлення дверей.

Серед таких обставин думка чоловіка хитається то в один то в другий бік, раз попадає в неспокій, то знов успокоюється. В кінці, він не знав кілько часу проминуло, прийшов до заключення, ще це був припадок або помилка. Без сумніву ця палата до когось належала, хтось опікується нею і удержує в ній порядок. Господар чей прийде. В вечір чи в ночи він покажеться. Терпеливости!

Прийшовши до такого заключення, він ждав.

Минуло пів години — Бен-Гурови видавалося богато довше — коли двері, котрі впустили його до середини — незамітно відчинилися і замкнулися.

В той час сидів Бен-Гур у дальшому кінці кімнати. Нараз почув відгомін кроків і задрожав.

"В кінці прийшов!" подумав Бен-Гур і з почуттєм пільги і радости піднісся зі свого місця.

Кроки були тяжкі і від грубих сандалів розносився по кімнаті відгомін. Між ним і дверима були золочені піляри. Спокійно поступив вперед і оперся об одного з них. Нараз почув голоси — голоси людей. Один голос був грубий, горляний. Що говорено—не міг розуміти, бо не була це мова ані Сходу, ані полудневої Европи.

Чужинці розглянулися по кімнаті, перейшли в лівий бік і стрінулися око в око з Бен-Гуром. Двох їх було, один широкоплечий, оба високі і оба в коротких туніках. Вони не подобали ні на господарів цеї палати, ні на слугів. Все, що бачили, виглядало їм чудовим. Кожного предмета, який оглядали, дотикалися. Вони зівсім не надавалися до цеї кімнати, не знали як поводитися в ній. Рівночасно були певні себе, як би мали до сповнення яку орудку. Орудку? З ким?

Богато говорили один до одного незрозумілою Бен-Гурови мовою наближаючися до піляра, при якому стояв Бен-Гур. По дорозі побачили статую, яка звернула на себе їхню увагу. Вони задержалися, щоб близше їй приглянутися.

Ми вже згадали, що окружаюча Бен-Гура таємничість в палаті зробила його нервовим. Теперже нервовість ця збільшилася,

коли в плечистому чужинцеви пізнав Нортмана, якого знав ще з Риму і бачив його увінчаного як побідника в боротьбі на пястуки підчас ігрищ в цирку минулого дня. Коли Бен-Гур побачив обличче цего чоловіка, порепане ранами з богатьох борб, нагадуюче хижого звіря з дикими пристрастями; коли побачив його нагі члени з залізними мязами від вправ і його дужі плечі як у Геркуля, тоді пізнав особисту небезпеку і дрож перейшла його тіло.

Його інстинкт перестеріг його, що тут має наступити уплянований морд і ці люде прийшли покінчити з ним.

Непевним зором поглянув на товариша Нортмана, молодого, чорноокого і чорноволосого чоловіка, який зовсім подобав на Жида. Завважив теж, що оба вони були убрані як професіональні люде, що виступають на арену. Зібравши до купи всі ті обставини, Бен-Гур не мав вже більше сумніву. Його нарочно заманили до палати. Всяка зовнішня поміч в цій палаті була немислима. Він мав згинути.

Не знаючи що робити ,він дивився то на одного то на другого чоловіка а рівночасно в нутрі його, неначе чудом, наступила переміна. Він бачив, що життє зі всіма подробицями пересувається перед ним і він глядів на него, неначеб це не було його життя, а когось другого. А серед того, неначе з закритої глибини, закритою рукою, він побачив, що увійшов в нове життє, відмінне від дотеперішнього в тім, що досі був він жертвою напастей, від тепер стане він сам нападати. Саме що вчера знайшов свою першу жертву. Правдивому христіянину воно принеслоби неміч покаяння. Не так одначе було з Бен-Гуром. Дух його побирав науку від першого законодавця, а не від посліднього і найбільшого. Він лиш покарав, а не скривдив Мессалю. За дозволом Бога, він відніс побіду, і з цего черпав він віру, віру, що була жерелом сили, а головно сили в небезпеченстві.

Він почув, що ступає на поріг нового життя, щоб служити святому Цареви. А ужити сили в цій службі, було законне, бо

инакше й не могло бути. І чи на порозі такого великого діла мав він чого лякатися?

Він розвязав пояс на своїх бедрах, відкрив свою голову, відкинув геть свою білу жидівську загортку і станув у спідній туніці, подібно як його вороги. Був готовий тілом і умом. Заложив рамена, оперся о піляр і спокійно ждав.

Чужинці не довго приглядалися статуї. Нортман обернувся, сказав кілька слів у незрозумілій мові і оба глянули на Бен-Гура. Ще пару слів сказали один до одного і приступили до Бен-Гура.

"Хто ви?" спитав він в латинській мові.

Нортман усміхнувся, одначе усміх його не затер брутального виразу його обличчя і відповів:

"Варвари."

"Це Ідернійська палата. Кого шукаєте? Станьте і відповіжте."

Слова були сказані серіозно. Чужинці затрималися. Тепер Нортман спитався:

"А хто ти є?"

"Римлянин."

Великан закинув голову в зад.

"Ха, ха! Я чув що раз вийшов бог з корови, що лизала солоний камінь. Одначе й сам бог не в силі зробити Римлянина з Жида."

Сміх скінчився, сказав пару слів до свого товариша і оба відступили блище до Бен-Гура.

"Станьте!" крикнув Бен-Гур і відступив від піляра. "Одно слово."

Вони знов станули.

"Одно слово!" відповів Саксонець і заложив величезні свої рамена на грудях. Його страшне обличче, яке набирало вже жорстокої барви, на хвилину успокоїлося. "Одно слово! Говори!"

"Ти є Торд Нортман."

Великан отворив свої сині очі.

"Ти був інструктором в Римі"

Торд кивнув головою.

"Я був твоїм учеником."

"Ні," сказав Торд, заперечивши головою. "На бороду Ірміна кленуся, я ніколи не вчив Жида, щоб зробити з него борця."

"Я дам тобі докази того, що говорю."

"Як?"

"Ти прийшов тут убити мене."

"Це правда."

"То нехай твій товариш самий бореться зі мною, а я дам доказ на його тілі."

Промінь веселости засіяв на обличчю Нортмана. Він сказав пару слів до товариша і дістав відповідь. Відтак сказав з простотою дитини:

"Зажди, заки не скажу розпочати."

Ногою відсунув софу на підлозі, вигідно положився на неї і сказав:

"Тепер починайте."

Без проволоки Бен-Гур приступив до свойого противника.

"Боронися!" сказав він.

Молодець байдужно підніс свої руки.

Коли так оба стануpли напроти себе в позиції до боротьби, годі було завважити яку ріжницю між ними. Оба виглядали як брати. Чужинець мав на обличчю усміх певности себе. Бен-Гур же виглядав серіозно. Як би його спрят був звісний, ця серіозність Бен-Гура булаби певною пересторогою грозячої небезпеки. Оба вони знали, що це боротьба на смерть.

Бен-Гур загрозив правою рукою. Чужинець заслонився і підсунув до переду ліву руку. Заки міг заслонитися, Бен-Гур хопив його за руку з такою силою, що тільки роки при веслі могли дати. Чужинець був несподівано заскочений і хвилини часу йому не лишилося. Бен-Гур кинувся вперед, закрутив його рамя понад праве плече і обернув його лівим боком до переду. В той момент завдав йому сильний удар готовою лівою рукою —

ударив його в карк понище уха. Це все сталося в тім часі як тут розповіджено. Другого удару не потреба було. Борець упав тяжко на долівку, й слова не промовив. Лежав мертвий.

Бен-Гур звернувся до Торда.

"Га! Щож! На бороду Ірміна!" крикнув він здивований і сів на софі. Потім засміявся.

"Ха, ха, ха! Я сам не потрафивби краще це зробити."

Став уважно приглядатися Бен-Гурови від стіп до голови і в очах його показалися неуданий подив і пошана.

"Це моя штучка — штучка, якої я вживав десять років в школах в Римі. Ти не є Жидом. Хто ти є?"

"Знав ти Аррія Дуумвіра?"

"Квінта Аррія? Так, він жеж був моїм патроном."

"Він мав сина."

"Так," сказав Торд і його обличче троха прояснилося. "Я знав того хлопця. Він міг стати царем глядіяторів. Цезар офірувався бути йому патроном. Я учив його як раз цеї штучки, яку ти показав на цему небіщикові. Цеї штучки ніхто не годен доказати, хіба що має таку руку як моя. Я виграв нею богато вінців побіди."

"Я є сином Аррія."

Торд станув близько него і пильно приглядався йому; потім його очі розяснилися правдивою радістю і сміючися, подав йому свою руку.

"Ха, ха, ха! Він сказав, що я тут знайду Жида — Жида — жидівську собаку; що убити його робиться приємність богам."

"Хто це сказав тобі?" спитав Бен-Гур, взявши його руку.

"Він — Мессаля — ха, ха, ха!"

"Коли це сказав, Торде?"

"Минулої ночі."

"Я думав, що він покалічений."

"Він вже ніколи не буде ходити. Він говорив до мене зі свого ліжка, серед стогнів болю."

Бен-Гур побачив, як що він тут зараз не згине, що Римлянин все ще буде йому небезпечним і переслідувати ме його

безустанку. Лиш пімста осталася, щоб осолодити його зруйноване життє. Тому то не хотів він випустити зі своїх рук майна, яке програв через заклади зі Санбалатом. Бен-Гур глибоко застановився над тим, якими то способами міг Мессаля ставити перепони і кидати колоди йому під ноги в його роботі для Царя що мав прийти. Чомуж би йому не поступати після плянів Римлянина? Чоловік, якого він наймив, щоб убив його, міг за гроші обернутися і вдарити свого першого пана. Він міг дати йому більшу заплату чим Мессаля. Спокуса була сильна. Вже уступав покусі, коли припадково глянув на свого недавного противника, що лежав мертвий, з білим, до гори зверненим обличчєм, а так подібним до него. І нараз прояснилося йому в голові і він спитав:

"Торде, кілько обіцяв тобі Мессаля заплатити за убиттє мене?"

"Тисячу систерцій."

"Ти їх дістанеш; а тепер зроби, що я тобі скажу, то доложу до цеї суми ще три тисячі систерцій."

Великан думав голосно.

"Вчера я виграв на ігрищах пять тисячів систерцій; тепер одна тисячка від Римлянина — разом шість тисяч. Дай мені чотири тисячі, добрий Арріє, ще чотири тисячі, а я постою за тобою, хотьби старий Тор, котрого імя ношу, побив мене своїм молотом. Дай мені чотири тисячі, а я затовчу цего патриція, що лежить в ліжку, як мені скажеш. Мені лиш покласти руку на його губи й вже по ньому — ось так."

При цих словах він показав на своїй власній губі, як би це зробив.

"Я бачу," сказав Бен-Гур; "десять тисяч систерцій це велике майно. Зможеш вернути до Риму й отворити винярню біля Великого Цирку і жити як пристало першому між борцями."

Навіть загоєні рани на обличчю великана покрилися радістю на згадку Бен-Гура про винярню в Римі.

"Я дам тобі чотири тисячі," говорив далі Бен-Гур, "а робо-

та яку маєш зробити за ці гроші, Торде, не буде скроплена кровю. Послухай мене. Чи не подібний твій приятель до мене?"

"Яб сказав, що яблоко з тої самої яблінки."

"Щож, як би я взяв на себе його туніку а його убрав в мій убір і ми оба вийшли звідси разом, полишивши його тут, то чи не міг би ти дістати свої систерції від Мессалі? Тобі треба тільки сказати, що це я убитий."

Торд засміявся, що аж слези спливали йому до губи.

"Ха, ха, ха! Ніхто ніколи не здобув так легко десять тисяч систерцій. І винярня біля Великого Цирку! Це все за брехню без крови в ній! Ха, ха, ха! Подай мені свою руку, сину Аррія. Берись тепер до діла і — ха, ха, ха! — колинебудь прибудеш до Риму, не забудь відвідати винярню Торда Нортмана. На бороду Ірміна кленуся, подам тобі найліпше вино, хоч би мав позичити його від самого Цезаря!"

Вони знов стиснули собі руки. Опісля Бен-Гур переодівся. Вони умовилися, що післанець принесе в ночи чотири тисячі Тордови до його мешкання. Коли всьо було готове, великан запукав до передніх дверей; вони відчинилися, і вийшовши з атріюма, він завів Бен-Гура до бічної кімнати, де той докінчив перебиратися в грубий одяг забитого борця. Оба сейчас розійшлися в Омфалюсі.

"Не забудь, не забудь, сину Аррія, про винницю біля Великого Цирку! Ха, ха, ха! На бороду Ірміна кленуся, ніколи ніхто не здобув майна в лекший спосіб. Хай боги заопікуються тобою!"

Як виходили з атріюма, Бен-Гур в послідне глянув на небіщика, як лежав в жидівськім строю, і чувся задоволений. Подібність була велика. Коби тільки Торд додержав таємниці, а ця обмана може потревати на віки.

— — — — — — — — — — — — —

В ночи в хаті Симоніда Бен-Гур розповів цілу свою пригоду в Ідернійській палаті. Вони рішили по кількох днях зарядити публичне пошукування сина Аррія. Опісля мали цю справу

понести до самого Максентія. Якби між тим тайна не виявилася, Гратус і Мессаля моглиби жити спокійно і щасливо, а Бен-Гур мавби нагоду, не стягаючи на себе жадного підозріння, удатися до Єрусалима, і там розпочати пошукування своєї страченої родини.

Коли пращалися, Симонід сидів на свойому кріслі на терасі, звідкіля міг видіти ріку і попращався з ним і поблагословив його миром Господнім з чутливістю батька. Естера пішла з молодим чоловіком аж до сходів.

"Як знайду свою матір, Естеро, ти пійдеш до неї, до Єрусалима, і будеш сестрою Тирзі."

Сказавши це він поцілував її.

Був це тільки поцілуй мира?

Він перейшов на другий бік ріки, а там знайшов Араба, який мав послужити йому за провідника. Виведено коні.

"Цей кінь до тебе належить," сказав Араб.

Бен-Гур глянув, і ось, це був Алдебаран, найшвидкіщий і найкращий зі всіх синів Міри, якого побіч Сірюса, шейк найбільше любив. Бен-Гур зрозумів, що цей дар старого шейка був даром від серця.

Мерця в атріюмі Ідернійської палати винесли й закопали в ночи і як це було пляном Мессалі, післано післанця до Гратуса, щоб успокоїти його, бо Бен-Гур вже не жиє. Смерть його тепер вже певна.

За недовгий час отворено винярню біля Великого Цирку в Римі, а на ній був такий напис:

ТОРД НОРТМАН.

(Кінець пятої книги)

Розділ

КНИГА ШЕСТА

КНИГА ШЕСТА

Розділ перший.

ВЕЖА АНТОНІЯ—КЕЛІЯ ЧИСЛО ШЕСТЕ

Наше оповідання посувається тепер наперед трийцять днів від ночи коли Бен-Гур опустив Антіохію, щоби получитися з Ілдерімом і пійти з ним в пустиню.

Наступила велика зміна. Вона вельми тісно була звязана з судьбою нашого героя. Велерій Гратус зістав усунений зі свого становища, а на його місце прийшов Понтійський Пилат.

Можемо згадати, що ця переміна коштувала Симоніда рівно пять талантів в римських грошах, виплачених на руку Сеянови, який в той час був у вершка свого впливу на цісарськім дворі. Симонід бажав таким чином помогти Бен-Гурови в шуканню його родини в Єрусалимі. Йому ходило о це, щоб о скільки можна, закрити перед світом факт, що Бен-Гур жиє. До цего перекупства ужив Симонід грошей виграних при закладах підчас перегонів. Друзус і його приятелі поплатили програні заклади і, природно, відразу стали ворогами Мессалі. Мессаля-ж самий відмовився платити програне і справа ця була ще непорішена в Римі.

Вже за короткий час пізнали Жиди, що зміна правительства не вийшла їм на ліпше.

Когорти вислані звільнити залогу в Вежі Антонія, ввійшли до міста в ночи. Слідуючого ранка побачили мешканці мури старої вежі прикрашені військовими відзнаками, погрудями імператорів, перемішаними з орлами і ґльобами. Подразнена тим товпа народа пішла до Цезареї, де перебував Пилат і домагалася від нього, щоб усунув ці ненависні образи і подобини. Пять днів і пять ночей вони облягали входи до його палати; вкінці він назначив сходини з ними в цирку. Коли вони там зібралися, окружив їх військом. Вони не опиралися тому і готові були пожертвувати своє життє. І цим побідили. Тоді він видав приказ усунути ці подобини і перевезти їх до Цезареї. Його попередник Ґратус мав більше вирозуміння для почувань народа і через одинайцять років свого урядування держав ці відзнаки в Цезареї.

І найгірша в світі людина переплітає злі учинки добрими. Так зробив і Пилат. Він казав переглянути всі вязниці в Юдеї і подати собі спис всіх увязнених там осіб з поданнєм злочинів, за які їх там запроторено. Очевидно, це його розпорядженнє було звичайним у новоіменованих урядовців, що не хотіли брати на себе відвічальности. Людям одначе це сподобалося, бо надіялися з того богато полекший для невинно увязнених. І на якийсь час були люде задоволені. Комісія, що перевела слідство вязниць, відкрила нечувані річи. Знайдено у вязницях сотки людей, проти котрих не було жадного оскарження. Очевидно, випущено їх на волю. Знайдено там богато людей, про котрих думано, що давно вже померли. Ба, що більше, знайдено хідники у вязницях, про які не тільки люде того часу не знали, а які навіть вязничі власти забули. З одним таким випадком прийдеться нам тепер до діла. Дивно сказати, воно сталося в Єрусалимі.

Вежа Антонія, як пригадуємо собі, занимала дві треті частини святої площі на Горі Моря. Була це первісно кріпость, побудована Македонцями. Опісля Іван Гірканій укріпив її для оборони храму і за його часів уважано її за твердиню не до здобуття. Одначе коли прийшов Ірод, цей будівничий ґеній,

він скріпив її стіни і розширив їх. Таким чином додав він до вежі нові крила, в яких уміщено канцелярії, бараки, склади оружжя, маґазини, цистерни і в кінці, що незвичайно важне, ріжного рода вязниці. Він зрівнав скалу, повидовбував у ній хідники і келії, а над ними поставив будівлю. Це все получив він чудовою колюмнадою з Храмом. Із криші цеї колюмнади можна було бачити величаві подвірря святої будівлі. В такому стані перейшла ця вежа з його рук у руки Римлян. Римляниж, скоро побачили силу цеї будівлі і користи з її ужитку і незабаром переймили її на себе. За часів адміністрації Ґратуса уживано Вежі як цитаделю, в якій стояло військо, а до підземної вязниці запроторювано жидівських революціонерів. Горе людям, коли брамами вежі висипалися когорти війська, щоб придавити неспокої! А ще більше горе Жидовинови, що перейшов цю браму ведений до вязниці.

Після такого пояснення ми вернемося до нашого оповідання.

Приказ нового прокурора оглянути вязниці і здати справу з увязнених осіб, одержали і в Вежі Антонія і точно виконали. Вже минули два дні від часу, коли посліднього нещасливого вивели перед слідчу комісію. Докладний спис готовий до відіслання лежить на столі перед предсідником комісії, трибуном. За пять хвилин буде цей спис відісланий до Пилата, який мешкає в палаті на Сіонській Горі.

Канцелярія трибуна простора і холодна, а пристроєна відповідно повазі команданта так високого уряду. Вже сема година дня. Військовий старшина, змучений і нетерпеливий дивиться на него і вижидає часу, коли справозданнє буде відіслане. Тоді він вийде на кришу колюмнади, щоб захопити свіжого воздуха і знайти приємність в приглядданнюся Жидам на подвірях Храма. Його підчинені і писарі теж нетерпеливі.

Серед цего ожидання з’явився чоловік в дверях ведучих до сусідніх кімнат. Він задзвонив ключами, кожний тяжкий неначе молот, і сейчас звернув на себе увагу старшини.

“Ах, Ґесіє! Ходи сюди,” сказав трибун.

Коли новоприбувший зблизився до стола, за яким сидів у вигіднім кріслі старшина, всі присутні глянули на него, і завваживши на його обличчю вираз перестраху і непевности, замовкли, щоб почути що він скаже.

"О, трибуне!" почав він, низенько кланяючися, "мені аж лячно сказати з чим я прийшов."

"Нова помилка, га, Ґесіє?"

"Як би я знав, що це тільки помилка, яб так не боявся."

"То певно злочин — або ще гірше — зломаннє обовязку. Можеш сміятися з цезаря або клясти богів, і жити, — одначе коли твоя провина проти орлів — ти вже знаєш що, Ґессіє, — говори далі!"

"Вже вісім років минає, від коли Валерій Ґратус поставив мене доглядачем вязнів у цій Вежі," говорив він з розвагою. "Пригадую собі день, котрого я обняв свої обовязки. День перед тим було заворушеннє й боротьба на вулицях міста. Ми убили богато Жидів і самі понесли страти. До заворушення прийшло, як мені сказано, коли зроблено заговір на життє Ґратуса. Із криші палати кинено на него цеглу і він упав з коня. Я знайшов його сидячого, де ти тепер сидиш, о Трибуне, а його голова була перевязана бандажами. Він сказав мені про моє іменуваннє на новий уряд і віддав мені ключі, відзнаку мойого уряду, та приказав ніколи від них не розлучуватися. На столі лежав звій письма. Він прикликав мене до себе і отворив звій. 'Ось тут мапа вязниці,' сказав він. Були там три мапи. 'Отся,' говорив він далі, 'показує урядженнє на третім поверсі. Ця друга показує другий поверх; а ця послідня показує плян вязниці під землею. Я віддаю ці мапи під твою опіку.' Я взяв мапи від него, а він говорив далі: 'Тепер отже в твоїх руках ключі і мапи, уважай, щоб безпроволочно познакомився з цілим урядженнєм; відвідай кожну келію і приглянься в якому вона стані. Коли потрібно чого для забезпечення, давай приказм після твого осуду, бо ти є паном вязниці, залежним від мене і від нікого більше."

"Я поклонився йому й хотів відійти, одначе він назад мене

покликав. 'Ах, я забув,' сказав він. 'Подай мені мапу підземелля.' Я подав йому мапу і розпростер на столі. 'Тут, Ґесіє,' сказав він, 'бачиш цю келію?' він показав пальцем келію на зазначену числом V. 'В тій келії три люде, небезпечні характери. Якимсь чином вони довідалися про державну тайну і тепер терплять за свою цікавість, а це,' він остро поглянув на мене, 'це більш каригідна справа як найбільший злочин. Відповідно до цего вони є сліпі і без язиків і уміщені там на ціле житте. Нічого їм не дається опріч поживи і води. Це подається їм через маленьке віконце в стіні, закрите засувою. Розумієш мене, Ґесіє?' Я сказав, що розумію. 'Ґаразд,' сказав він. 'Ще одна річ, якої не смієш забути, бо...' тут він строго поглянув на мене. 'Двері до їхньої келії, то є келії назначеної числом V на тім самім поверсі, отсеї тут,' і він поклав свій палець на мапу, щоб вбити це в мою память, 'ніколи під жадним услівем не сміють бути відчинені, ані не смієш нікого випускати, ані впускати. Не смієш туди самий заходити!' А що зробити, коли вони помруть? спитав я. 'Як помруть,' відповів він, 'нехай келія буде їм гробом. Вони там запроторені, щоб згинули й стратилися. Ця келія є прокажена. Розумієш?' З тим він мене відправив."

При тих словах витягнув Ґесій зза пазухи своєї туніки три звої, пожовклі зі старости і довгого уживання. Вибрав один з них і розпростер його на столі перед трибуном.

"Отсе є плян підземної вязниці," сказав він.

Всі зібрані уважно приглядалися.

Плян

"Воно так зівсім точно, о трибуне, як я дістав від Ґратуса. Бачиш, тут є келія ч. V." сказав Ґесій.

"Розумію," відповів трибун. "Говори далі. Він сказав, що келія була прокажена."

Позволь, що поставлю тобі одно запитаннє," сказав чемно дозорець вязниці.

Трибун згодився.

"Чи не був я оправданий серед таких обставин вірити, що цей плян був точний?"

"Очевидно, що так."

"А одначе цей плян не є правдивий."

Трибун глянув на него здивований.

"Цей плян не є правдивий," повторив дозорець. "На ньому назначено пять келій на цім поверсі, а в дійсности є там шість келій."

"Кажеш, шість келій?"

"Позволь, що нарисую тобі плян келій на цім поверсі."

На табличці нарисував Ґесій новий плян і подав його трибунови.

Плян Ґесія.

"Ти добре учинив," сказав трибун пильно приглянувшися рисункови дозорця. Він думав, що оповіданнє вже скінчилося. "Я постараюся, щоби плян цей справлено, або радше скажу зробити новий плян і дати тобі. Прийди за ним завтра."

Це сказавши, він піднісся на ноги.

"Послухай мене далі, о трибуне,"

"Завтра, Ґесіє, завтра."

"Те, що маю ще сказати, не ждати ме до завтра."

Трибун добродушно знов сів у крісло.

"Я спішуся," сказав покірно дозорець," лиш позволь поста-

вити тобі ще одно запитанне. Чи не оправданий я, що й далі вірив Гратусови, що він говорив мені про вязнів у пятій келії?"

"Так, це був твій обовязок вірити, що були там в тій келії три вязні, політичні вязні, без очей і без язиків."

"Одначе й це не було правдою," сказав дозорець.

"Чи справді?" спитав заінтересований вже трибун.

"Вислухай і сам осуди, о трибуне. Як цего вимагав мій уряд, я відвідував всі келії, почавши від тих на другім поверсі, а скінчивши під землею. Приказу щоби не отворяти дверей пятої келії я ніколи не зломив. Через цілих вісім років я подавав хліб і воду для трох людей віконцем в стіні. Вчера я підійшов до дверей пятої келії, щоб побачити тих пропащих, що понад всяке сподіванне так довго жиють. Я хотів відчинити двері ключем, одначе замки так дуже заржавіли, що годі було ключа обернути. Ми потягнули троха двері до себе а вони упали, бо ржа переїла завіси дверей. Я ввійшов до середини і знайшов одного тільки чоловіка, старого, сліпого, без язика і голого. Волоссе його спадало у збитій масі понище пояса. Його скіра була як цей тут перґамін. Він простягнув свої руки, а його нігті виросли неначе закручені шпони хижої птахи. Я питав його де його товариші, одначе він заперечив головою. Думаючи, що знайдемо других, ми перешукали келію. Підлога була суха, такіж і стіни. Якби там було трох людей замешкалих і двох із них згибло, то бодай їхні кости булиби заховалися."

"Отже ти думаєш..."

"Я думаю, о трибуне, що там був тільки один вязень через тих вісів років."

"Трибун остро глянув на дозорця і сказав:

"Уважай, з твоїх слів виходилоби, що Валерій говорив неправду."

Гесій поклонився, одначе сказав:

"Він міг помилятися."

"Ні, він не помилявся," сказав горячо трибун. "Твої власні слова доказують, що він не помилявся. Тиж саме що сказав, що через вісім років подавав їду і напиток для трьох людей."

Всі присутні одобрили хитрість трибуна, одначе Ґесій не віддавався.

"Ти почув тільки половину оповідання, о трибуне. Коли послухаєш до кінця, тоді погодишся зі мною. Ти знаєш, що я зробив з цим чоловіком. Казав йому скупатися, дав йому одяг, завів його до брами вежі і сказав йому, що від тепер він свобідний. Я обмив свої руки від него. Сьогодня він назад прийшов і його привели до мене. Ріжними знаками і слезами він дав мені зрозуміти, що хоче вернутися назад до своєї келії. Я дав такий приказ. Коли його відводили, він відірвався від них і поцілував мої ноги і німим жалібним благаннєм наставав, щоб я з ним пішов. І я пішов. Тайна, що окружала цих трьох людей, живо стояла перед моїми очима. Я не був цим задоволений. Тепер я задоволений, що послухав його благання."

В кімнаті настала тепер глибока тишина.

"Коли ми знов знайшлися в келії і він знав це, взяв мене за руку і завів до діри в мурі, такої величини, як та, якою ми йому подавали поживу. Хоч діра доволі велика, що й шелом змістивбися в ній, я вчера її не завважив. Все ще держачи мою руку, він приложив своє лице до діри і видав з себе неначе звірячий голос. Я здивувався, відтягнув його на бік і спитав: "Хто там?" Зразу не було жадної відповіди. Я ще раз відізвався і почув ці слова: "Блаженне імя Твоє, о Господи." А більш, що мене здивувало, о трибуне, було те, що це був жіночий голос. І я спитав: 'Хто ти є?' а відповідь була: 'Жінка Ізраїля замурована у гробі тут враз зі своєю донькою. Поможи нам скоро, бо помремо.' Я сказав їй набрати духа і поспішив тут, щоб почути яка твоя воля."

Трибун скоро піднявся на ноги.

"Ти оправданий, Ґесіє, "сказав він, і це я тепер бачу. Плян був ложний і оповіданнє про трьох вязнів неправдиве. Були ліпші Римляне як Валерій Ґратус."

"Так," сказав дозорець. "Я зрозумів від вязня, що він реґулярно подавав жінкам поживу й воду, яку одержував."

"Воно якраз сходиться," відповів трибун а розглянувшися

по присутних і думаючи, що добре буде коли мати ме свідків, додав:

"Ходім ратувати жінок. Ходіть всі."

Гесій почувся задоволений.

"Мусимо розбити мур," сказав він. "Я знайшов місце, де були двері. Тепер вони замуровані камінням і цементом."

Трибун дав приказ свому секретареви:

"Пішли за мною робітників зі знаряддєм. Поспішися. Держи все в тайні, бо як бачу, треба буде направити лихо."

За хвилину всі пішли.

Розділ другий.

ПРОКАЖЕНІ

"Жінка Ізраїля замурована у гробі тут враз із своєю донькою. Поможи нам скоро, бо помремо..."

Таку відповідь дістав дозорець Гесій на своє запитаннє з шестої келії на своїй поправленій мапі. Читач пізнає по цілій відповіді хто були ці нещасні і без сумніву скаже до себе самого: 'Остаточно найшлася мати Бен-Гура і його сестра Тирза.'

І так воно справді було.

Того ранка, коли їх увязнено, вісім років тому, запроторено їх до вежі, де загадував Гратус позбутися їх. Він вибрав на це вежу, бо краще міг там доглянути їх. Він вибрав шесту келію, бо в ній вони могли скорше попасти в забуттє і тому, що та келія була заражена проказою. Гратус так бажав примістити цих вязнів, щоб не тільки находилися в безпечному місці, а теж щоб в ньому померли. Відповідно його плянови, завели їх до цеї келії невільники нічною порою, щоб не було свідків цего ганебного учинку. А вкінці, щоб довершити свого

гидкого діла, ці самі невільники замурували за ними двері. Невільників же, відіслано гень далеко, щоб ніхто про них не чув. Щоб уникнути оскарження, щоб оправдати себе перед закидом вимірювання кари, що ріжниться від сповнення подвійного мордерства, Ґратус волів запроторити свої жертви так, щоб постигла їх природна хоч повільна смерть. Щоб не відразу відбирати їм життє, вибрано вязня, котрому видовбано очі і вирізано язик, і посаджено його в сусідній келії аби доставляв їм поживи і води. Сліпо-німий вязень ніяким чином не міг пізнати нещасних жертв ані не міг нікому донести про їхню страшну судьбу. Таким то чином Римлянин при помочі хитрощів Мессалі, під покришкою покарання насіння заговірщиків вигладив собі дорогу до загарбання майна Гурів. Навіть частина цього майна ніколи не дісталася до скрині цісаря в Римі.

Щоб завершити свій плян, Ґратус відправив без причини старого дозорця вязниці не тому, що він знав, що там робиться, — бо в дійсности він нічого не знав, а тому, що він знав плян підземної вязниці, і булоби неможливим закрити перед ним цілу ту справу. Відтак казав прокуратор хитро виготовити новий плян келій, в якому пропущено келію число шесте, і віддано його новому дозорцеви. Ми вже знаємо, які розпорядження дав він новому дозорцеви. Все те стреміло до того, щоб келію і нещасних викинуто зівсім з памяти.

Щоб зобразити собі життє матери й доньки за тих вісім років, треба пригадати собі їхню культуру і попередню вигоду життя. Обставини можуть бути приємні або невиносимі відповідно до наших почувань. Не буде пересадним, коли скажемо, що коли би всі люде від разу перенеслися у друге життє до неба, не для всіх людей булоби воно небом. З другогож боку не всі однаково би терпіли у місці мук. В міру того як розвивається думка людська, рівномірно збільшається спроможність душі заживати чистого щастя. Так само мається справа, коли упадуть на людей терпіння. Тому то покута є чимсь більш ніж жаль за гріхи; вона потягає за собою зміну природи, щоб пристосувати її до неба.

Ще раз повторимо, щоб мати ясну ідею про терпіння мате-

ри Бен-Гура, читач мусить пригадати собі, якого духа та яких почувань вона була, більш ніж обставини серед яких нараз знайшлася. Читач пригадує собі розмову матери з сином на криші палати в Єрусалимі, описану в другій книзі. Читач пригадує собі теж розмову брата з сестрою і обставини серед яких жила родина Гурів.

Иншими словами пригадаймо собі спокійне, вигідне, розкішне життє в князівській палаті і порівнаймо його з життєм в підземеллю Вежі Антонія. І коли ви любите людскість, коли чутливе у вас серце, воно боліти ме із глибокого співчуття для нещасних. Ба, ви ще далі підете. Ви більш чим співчувати мете нещасній матері. Ви ділити мете з нею її муки ума й духа. Пригадайте собі її розмову з сином про Бога, про народи і героїв. Раз була вона фільософом, то знов учителем, а весь час матірю.

Коли хочете завдати найболіснійший удар чоловікови, вдарте в його самолюбство; коли хочете завдати найболіснійший удар жінці, вдарте в предмет її любови.

Відсвіживши нашу память про минуле цих нещасних, приглянмося їм тепер, їхньому теперішньому станови.

Шеста келія так виглядала як начеркнув її Ґесій на пляні. Небогато мож сказати про її розміри. Вистарчить згадати, що було це просторе, непривітне замурованнє з попуканими мурами і поломаною долівкою.

Зразу цей македонський замок був відділений від Храма вузкою провалиною в виді клина. Робітники заставлені до роботи, стали довбати в скалі ряд кімнат, почипаючи від північного боку. Вони вдовбалися в скалу і лишили стелю з природного каміня. Посуваючися далі видовбали келії пяту, четверту, третю, другу й першу без получення з шестою келією, хіба через пяту келію. В такий самий спосіб видовбали коритар і сходи на горішній поверх. Вся та робота була на той самий лад, що при довбанню Королівських Гробівців. Коли робота каменярів у підземеллю скінчилася, шеста келія була замкнена з зовнішнього боку стіною з величезних скал. Свіжий воздух заходив до келії малесенькими, вузенькими отворами під самою

стелею. Коли Ірод дістав у свої руки Храм і Вежу, цю зовнішню стіну він ще більш скріпив і замурував всі отвори, опріч одного. Лиш деколи доходили ним лучі сонця, одначе не мали вони досить сили, щоб розпорошити темряву в келії.

Так виглядала шеста келія.

Будьте тепер спокійні.

Нехай опис сліпого і без язика нуждаря, щойно увільненого з пятої келії приготовить вас на те що слідує.

Обі жінки находяться біля отвору в стіні. Одна сидить, друга стоїть біля неї опираючись о неї. Нічого там нема опріч голої скали. Луч світла, що ударяє з гори, представляє їх у страшному вигляді. Годі не запримітити, що вони без ніякого одягу, без всякого покривала. Всеж таки можемо наглядно бачити, що любов там ще не застигла. Вони обі в обіймах одна одної. Богацтва відлітають, вигода щезає, надія вяне, одначе любов лишається з нами. Любов є Бог.

Там де вони обі находяться, камінна долівка така вигладжена, що аж вилискується. (Хто годен сказати кілько то часу за тих вісім років вони перебули на цьому місці напротив отвору під стелею, куди добувалися слабонькі проміні сонця? Хто годен описати, як цей слабонький промінь піддержував у них надію, що колись вийдуть на волю? Коли ставало троха ясніще в келії, вони знали, що це ранок. Коли стемнювалося, вони знали, що це світ готовився на ніч. А ніч ця нікому не була така довга і така темна як їм. Світ! Через цей маленький отвір, неначе це були високі та широкі царські ворота, вони думкою виходили в світ і проходжувалися там і назад, неначе духи, розглядаючися, одна за своїм сином, друга за своїм братом. Вони шукали його на морях і на морських островах; сьогодня був він у цьому місті, завтра у тамтому; і всюди й все він неначе перелітав. Бо як вони жили ожидаючи його, він жив шукаючи їх. Як часто перехрещувалися їхні думки у цім безконечнім шуканню. Яка солодка була їм потіха говорити одна до одної: "Як довго він жиє, не забуде нас; як довго він памятає, є ще для нас надія." Яку відраду мож знайти в такій одробині, знає тільки той, що перейшов таку спробу.

Наші спомини про давніщі їх дні викликають в нас пошану до них; їхні смутки й терпіння убирають їх в одежу святости. Коли приглянутися їм близче, побачимо, що зайшла в їх вигляді велика зміна, яку годі пояснити довгим перебуваннєм в підземеллю. Мати була красавиця як жінка, донька була красавиця як дитина; навіть і любов не могла тепер цего сказати. Їхнє волоссє є довге, нечесане і дивно біле. На їх вид ми корчимося і дрожимо з якоюсь відразою. З відки це походить? Чи з сумної понурої обстанови у вязниці, чи може з того, що мучить їх голод і спрага, бо обоє не їли й не пили від часу, коли відійшов їх слуга, вязень, — це є від вчерашнього дня?

Тирза в обіймах своєї матери глухо-болісно зойкає.

"Успокійся, Тирзо, вони прийдуть. Бог є добрий. Ми не забули за Бога. Ми молилися при кожнім звуку труб над Храмом. Бачиш, світло ще ясне. Сонце ще на полудневім небозводі. Не дальше як сема година. Хтось до нас прийде. Не тратьмо віри. Бог є добрий."

Так говорила мати. Її слова були прості й чутливі. Хотяй коли додати вісім років до тринайцятьох, коли ми її в посліднє бачили, Тирза не була вже дитиною.

"Я постараюсь бути сильною, мамо," сказала вона. "Твої терпіння такіж великі, як і мої; а я так бажаю жити для тебе і для мого брата. Одначе мій язик горить, мої уста печуть. Я цікава знати де є він і чи знайде він нас?"

Їхні голоси звучать дивно, гостро, сухо, металічно, неприродно.

Мати пригортає її блище до свого серця і говорить: "Він снився мені минулої ночі і я бачила його так докладно, Тирзо, як тебе тепер бачу. Нам треба вірити в сни, ти знаєш, бо наші предки вірили в них. Бог так часто говорив до них через сон. Мені снилося, що ми були на жіночім подвіррю перед Прекрасними Воротами. Богато було з нами жінок. А він прийшов, станув у тіни воріт і дивився то на цю то на ту жінку. А моє серце так билося. Я знала, що він шукав нас і простягнула до него свої рамена і бігла до него і кликала його. Він почув мене

і побачив мене, одначе не спізнав мене. За хвилину геть відійшов."

"Чи не так було би воно, мамо, як би він справді прийшов до нас? Ми так змінилися."

"Може й так бути; одначе—" голова матери опала, на її обличчю змалювався великий біль; відтак стямившися, говорить далі — "одначе ми можемо сказати йому хто ми."

Тирза розкинула рамена і знов зойкнула.

"Води, мамо, води, бодай краплину води."

Мати розглянулася довкола безпомічна. Вона так довго взивала Бога, так часто обіцяла доньці своїй в Його імени, що це визнавание Бога стало неначе наругою для неї самої. Перед її змученими очима пересувається тінь, що затемнює темряву кімнати. І вона думає про смерть що вже близько, що жде її скоро тільки опустить її віра. Не знаючи, що вона робить, говорить безцільно, бо треба щось сказати:

"Будь терплива, Тирзо; вони приходять — вони вже майже тут."

Їй здавалося, що чує якийсь звук коло отвору в стіні, який лучив її з цілим живим світом. І вона не помилялася. Ще хвилина проминула і по цілій келії розніся зойк вязня. І Тирза це почула. Вони обі піднеслися, не випускаючи себе з обіймів.

"Нехай благословенний буде Бог во віки!" крикнула мати з жаром відновленої віри і надії.

Потім обі почули викрик: "Хто там? Хто ти є?"

Голос був якийсь чужий. Що сталося? Опріч голосу Тирзи, це були перші слова які почула мати за вісім літ. І наступила могуча переміна — від смерти до життя. І то так несподівано.

"Жінка Ізраїля, замурована в гробі тут враз зі своєю донькою. Поможи нам скоро, бо помремо..."

"Потішся, я сейчас вернуся."

Жінки голосно заплакали. Їх знайшли; приходить поміч. Їхні надії піднеслися як ластівки на крилах. Їх знайдено; тепер випустять їх на волю. Всьо їм віддадуть, всьо, що стратили — дім, товариство, власність, сина і брата! Скупе світло видава-

лося їм наче слава дня і забувши біль і спрагу і голод та грозу смерти, вони зсунулися на долівку і плакали і не випускали одна одної з обіймів.

Цим разом не довго мусіли ждати. Дозорець Ґесій подрібно оповів свою річ трибунови і скінчив... Трибун не тратив часу.

"Гей там!" крикнув він крізь віконце.

"Ось тут!" сказала мати піднісшися.

Зараз потім почула вона щось неначе удари в стіну. Хтось розвалював замуровані двері. Вона нічого не говорила. І Тирза мовчала. Одначе обі наслухували і добре розуміли що це значить. Це робили для них дорогу до свободи. Так і люде засипані в глибоких копальнях чують прихід своїх спасителів заповіджуваний ударами молотів і джаґанів. Кожний удар спасителів відбивається відгомоном в їхніх серцях. Їхній зір закріплений на місці, звідки приходить відгомін. Вони не можуть відірвати свого зору, щоб часом робота не устала і щоб не обняла їх крайна розпука.

Рамена робітників були сильні, руки справні, і добра воля. Кожний удар ставав виразніщий. Раз в раз падали кусні з тріском на землю. Свобода приходила близче її близче. Вже мож було розріжнити голоси робітників. Опісля — о щасливосте — крізь пробиту діру заясніли червоні полумінї смолоскипів. Серед темряви келії вони заясніли неначе самоцвіти, неначе перші лучі поранної зорі.

"Це він, мамо, це він! Вкінці знайшов нас!" крикнула Тирза з молодечим жаром.

А мати спокійно відповіла: "Бог є добрий."

Випав один камінь зі стіни, потім другий, потім купа і відчинилися двері. Чоловік присипаний піском і порохом каміння ступив до середини, пристанув і підніс смолоскип понад голову. Два чи три другі ввійшли за ним зі смолоскипами і станули на боці, щоб зробити місце трибунови.

Трибун ввійшов до середини, одначе здержався при вході, бо вони утікли від нього. Вони втікли не зі страху, а зі встиду, бо наготи їх не закривав і рубець одягу. Всьо розлетілося за

тих вісім років. Тай не з самого встиду, дорогий читачу. Із темного кутика келії, до вони сховалися, почув трибун ці найсумніщі, ці найстрашніщі, ці повні скрайної розпуки слова, які тільки людський язик може виповісти:

"Не зближайся до нас — ми нечисті, нечисті!"

В руках робітників задрожали смолоскипи і страх змалювався в їхніх очах.

"Нечисті, нечисті!" знов відізвався голос з кутка. Був це повільний, дрожачий зойк, без краю сумний. Такий голос можна хіба почути при небесних воротах, від душ відправлених звідтам.

Так то вдовиця і мати сповнила свій обовязок і ця свобода, за якою вона молилася і про яку вона мріяла, осталася Содомським овочем в її руках.

Вона і Тирза були — прокажені.

Можливо, що ти, читачу, не розумієш тих слів. Нехай один уступ із книги закона пояснить це тобі.

"Тих чотирох належить уважати за померших: сліпого, прокаженого, бідного й бездітного." Так говорить Талмуд.

Це значить, що прокаженого уважається за померлого, його викидають з міста як трупа; до него говорять ті, що найбільш його люблять, тільки з віддалення; він може жити тільки між прокаженими; він не має жадних прав; він не має приступу ні до храму, ні до синаґоґи; він ходить у лахміттю з закритими губами, хіба що перестерігає стрічних: "нечистий, нечистий!" Він живе в пустині або в гробах. Всяка надія на подужанне виключена. Він боїться умирати, одначе одинока його надія — смерть.

Одного разу — вона не вміє сказати ні дня ні року, бо в тім пекельнім місці стратила рахунок часу — почула мати на долоні правої руки щось неначе сухий лишай. Думала, що це дрібничка і хотіла змити водою. Одначе лишай не уступав. Всеж таки не богато вона про це думала, аж Тирза поскаржилася їй, що і її напала така сама недуга. Води до пиття вони діставали тільки одробину, одначе й того відмовляли собі, щоб заощадити води для ліків. За якийсь час недуга обняла цілу

руку. Скіра попукала, ніхті в пальцях повідставали від тіла. Вони не чули болю, головно чули збільшаючуся невигоду. Опісля їхні губи стали сохнути і морщитися. Одного дня мати, що уживала всіх способів аби задержати чистоту у вязниці, думаючи, що зараза кидається на обличчє Тирзи, привела її до світла і на converged свій біль побачила, що брови дівчини побіліли як сніг.

О, який великий біль і терпіннє принесла їй свідомість того, що вони прокажені!

Довший час сиділа мати неповорушно, заніміла, спаралізована на душі з одною страшною думкою — проказа, проказа!

Коли вона почала думати, як мати, не думала вона про себе, а про свою дитину і як у матери, її природна ніжність перемінилася в відвагу і вона приготовилася на найбільшу жертву героїні. Вона заховала це знаннє в своїм серці; і хоч сама без надії, збільшила своє привязаннє до Тирзи і не сказала їй в якому стані вони знаходяться. Вона навіть піддержувала в доньці надію, що це нічого, що воно промине. Вона забавляла її, оповідала старі оповідання, видумувала нові і з приємністю, ба навіть щасливістю слухала пісень Тирзи викликаних на її уста. А сама вона своїми висохлими губами співала псальми свого народа, що приносили їй пільгу забуття і пригадували їй Бога, котрий — здавалося, забув про них.

Поволи, постійно, зі страшною певністю недуга поширялася, їхні голови побіліли, недуга повиїдала діри в їхніх губах і повіках та покрила їхні тіла струпами. Потім перенеслася недуга в їхні горла, їхні голоси стали пискливі; перенеслася в суглави і почала ширити свою смертельну роботу в жилах, легких і костях. І так мала ця недуга поволи, постепенно продовжати свою роботу аж до самої смерти, котра ще роками могла ждати на свої жертви.

Потім прийшов ще один страшний день. Того дня мати з почуття свого обовязку, сказала Тирзі, як називається їхня недуга. І обі, в аґонії розпуки молилися, щоб скоро прийшов кінець.

Всеж таки, неначе під напором привички до життя, обі,

мати й донька навчилися спокійно говорити про свою недугу і терпеливо приглядалися страшній переміні, яку переходило їхнє тіло. Мимо того вони обі руками і ногами держалися життя. Одно вязало їх до землі. Не зважаючи на своє осамітнення і безвихідне положення, вони відживляли в собі духа говорячи про Бен-Гура і бачивши його у сні. Мати запевняла доньку, що побачить брата; а донька запевняла матір, що побачить сина. І донька і матір, обі не сумнівалися ні на хвилину, що він рівнож остався вірним для них та що рівнож чути меться щасливим, коли їх побачить. В таких бесідах і в таких мріях знаходили вони щастє і приємність в життю. В такий спосіб, як ми це бачили, вони потішали себе, коли заговорив до них Ґесій. Було це після двайцять годинного посту і спраги.

Смолоскипи кинули червоне світло на келію і прийшла свобода. "Бог є добрий," сказала вдовиця — не за це, що було, любий читачу, — а за це, що є. В обличчю теперішньої ласки, ніщо так не пристоїть нам, як забути минуле лихо.

Трибун ввійшов. Відтак з кутка, де схоронилася старша жінка, з почуття свого обовязку, вирекла страшну пересторогу:

"Нечиста, нечиста!"

Кілько то болю стояло матір вивязатися з цего обовязку. Все самолюбство радости, що чекає їх воля, не засліпило її, щоб не бачити наслідків. Давне, щасливе життє не могло вже вернутися. Якби пійшла поблизь палати, яку називала своїм домом, то мусілаби задержатися при воротах і кричати, "нечиста, нечиста!" Вона мусить жити з живим почуваннєм любови в серці, одначе того самого від любої особи сподіватися не може. Син її, про котрого безустанно думала і обіцяла собі солодкі хвилі, коли стрітить його, як тільки мати може це зробити, мусіти ме при стрічі з нею стояти з далека від неї. Коли він простягне до неї свої руки і закличе "Мамо, мамо," вона ради самої любови до него мусіти ме відповісти: "Нечиста! нечиста!" А ця друга дитина, котрої наготу закривала своїм помервленим, неприродно білим волоссєм, ах, вона остане її одинокою товаришкою знівеченої рештки життя. Так, любий читачу, ця хоробра жінка прийняла свою судьбу, і прийняла клич, що був зна-

ком прокажених від непамятних часів. Від тепер її поздоровленнєм були слова: "Нечиста, нечиста."

Трибун задрожав, коли почув ці слова, одначе затримався на місці.

"Хто ти є?" спитав він.

"Дві жінки, що вмирають від спраги й голоду. Одначе," мати не завагалася — " не підходи близче до нас, ані не доторкайся стін чи долівки. Нечиста! нечиста!"

Розповіж мені, жінко, про себе, як ти називаєшся, коли тебе тут запроторено, і хто і за що?"

"Колись у цему місті жив князь Бен-Гур, приятель шляхотних Римлян, ба навіть самого цезаря. Я його вдова, а ця, що зі мною, його дитина. Як можу я тобі сказати, за що нас запроторено, коли сама не знаю, хіба тому, що ми були богаті. Валерій Гратус може сказати тобі, хто був нашим ворогом і коли нас вкинено в це підземеллє. Я не годна. Поглянь, що з нами зроблено — ох, дивися і будь милосерний!"

Воздух у вязниці був тяжкий, а задуха збільшалася від диму смолоскипів. Трибун казав писати слово в слово відповідь нещасної жінки. Було це страшне оповіданнє, оскарженнє і молитва. Проста особа не потрафилаби цего так складно представити і оповіданнє її викликало в ньому співчуттє і віру в її слова.

"Жінко, пільгу тобі сейчас подамо," сказав трибун, замикаючи свої таблички з записками. "Я пришлю тобі їсти і пити."

"І одяг і чистої води, молимо тебе, шляхотний Римлянине!"

"Станеться після твоєї волі," відповів.

"Бог є добрий," сказала вдовиця, плачучи. "Нехай мир Божий пробуває з тобою!"

"Іще одно," добавив він. "Я більш з тобою бачитися не можу. Приготовся і цеї ночі скажу тебе відвести до брами Вежі і випустити на волю. Ти знаєш закон. Прощай!"

Промовив до людей і вийшов за двері.

По хвилині кількох невільників увійшло до келії з великим ведром води, рушниками, хлібом і мясом і принесли жіночі одяги. Це все поклали оподалік від нещасливих і повтікали.

В половині першої сторожі вивели обі жінки до брами і пустили їх на вулицю. Так то розрахувалися з ними Римляне, і в місті батьків своїх дві нещасні жінки знов найшлися на волі.

Обі глянули в гору на миготіючі веселі звізди і спитали самі себе:

“Що далі? Куди?”

Ррозділ третій.

ЗНОВ ЄРУСАЛИМ

Десь в ту саму годину, коли Ґесій, дозорець здавав свою справу перед трибуном у Вежі Антонія, якийсь піхотинець дрався зі сходу на Оливну Гору. На дорозі була груда й порох а всю рослинність по цім боці спалило сонце, бо була велика посуха того року в Юдеї. Подорожній був молодий і сильний, а одяг його був легкий, охолоджуючий.

Йшов вперед повільно, розглядаючися в право і в ліво. Не виглядав він як чоловік змучений та непевний, куди йти; а радше подобав на чоловіка, що наближається до добре знакомого місця, якого не бачив вже довгі роки. На його обличчю малювалася радість й цікавість. Здавалося, що він говорить: “Любо мені тут знов бути; хай приглянуся, які наступили тут зміни.”

Коли підходив вище, часом задержувався, щоб глянути назад на постійно збільшаючийся виднокруг, що кінчився гень далеко Моавійськими горами. Коли вже наближався до вершка гори, прискорив свій хід, не зважав на змучення і спішився вперед без перестанку, не оглядаючись. На самім вершку — а дістався на него зійшовши з битої дороги — нагло затримався, неначеб здержаний сильною рукою. Можна було завважати як розширилися його очі, почервоніли його щоки, прискорився

його віддих. Це все викликав вид того, що розпростерлося перед ним.

Цим подоріжнім, любий читачу, був ніхто инший як Бен-Гур; а перед ним вид Єрусалима.

Не було це Святе Місто, як ми його тепер бачимо, а Святе Місто, яке лишив Ірод — Святе Місто Христа. І сьогодня воно гарне, коли дивитися на него з Оливної Гори; а яке чудове мусіло воно тоді бути?!

Бен-Гур знайшов камінь і сів на него. Здіймив з голови білу хустину, якою закривався і спокійно став розглядатися.

Це саме від того часу робили ріжні люде серед незвичайних обставин — син Веспазіяна, Ісляміесь, Хрестоносець — всі вони побідники; богато паломників з цілого світа, навіть з Америки, котра ждала, щоб її відкрити пятнайцять соток років від часу, який представлений в нашім оповіданню; одначе зі всіх тих людей, ніхто, здається не приглядався Єрусалимови з більшим напруженнєм, з більш солодким сумом, з більш гордою гіркістю, ніж Бен-Гур. Ним потрясали спомини про рідний нарід, його побіди і блуди, їхня історія, історія Бога. Вони вибудували це місто, як вічне свідоцтво їх злочинів і набожности, їх недомагань і ґенія, їх релігії і нерелігійности. Хоч добре знав він Рим, вид Єрусалима подобався йому. Він почував себе гордим і ця порожна думка булаби зівсім опанувала його, як би не свідомість того, що ці князівські будинки не належали вже до його земляків; почитати в Храмі можна було тільки за дозволом чужинця; на горбку, де проживав Давид, був тепер уряд, що обманював і обдирав вибраний Божий нарід. Це одначе були загальні приємности й смутки патріотичних Жидів того часу. Опріч того Бен-Гур досвідчив на собі щось більше і вид міста тільки відсвіжував і оживляв його память.

Гористий край дуже мало зміняється; а де горби є зі скали, там зівсім не зміняється. Те, що Бен-Гур бачив перед собою, можемо й ми тепер бачити опріч будинків міста. Зміна наступила лиш в твориві людських рук.

Сонце освітлювало краще західнє збоче Оливної Гори

чим східне і серце людей зверталося до лучів сонця. Там мож було бачити виноградину, що в части закривала землю, громадки дерев, головно смоковиць і диких дерев, які все ще зеленіли. Там далі видно було висохле корито Кедрону, а за ним починалася вже гора Моря. Була там стіна з каміня білого як сніг, розпочата Соломоном, скінчена Іродом. Зір підноситься повище муру по великих скалах аж до предсінка Соломона, що творив неначе підставу памятника, яким мав бути сам вершок. Задержавшися там на хвилину, око підносилося вище до подвірря Чужинців, потім до Подвірря Ізраїля, потім до подвірря Жінок, потім до подвірря Священників; кожне подвірре окружене білим муром з мрамору, один над другим: а понад ними як вінець вінців безконечно святий, безконечно чудовий, величніх розмірів, лискучийся від кованого золота — це Шатро, Скриня Завіта, Святая Святих. Скрині там не було, одначе Єгова був, — Він був у вірі всіх дітей Ізраїля. Такого храму, такого памятника, такої величньої будови ніде більш не було на світі, щоб могла рівнатися з цею. Сьогодня ні один камінь з неї не лишився. Хто відбудує цей храм? Коли розпічнеться відбудова? Такі питання ставить собі кожний подорожній, що приглядається місту з цего місця, на якому стояв Бен-Гур. Відповідь на це питанне знана є тільки одному Богови. А потім ще одно питанне. А що з тим, що предсказав ту страшну руїну? Бог він? Чи чоловік Божий? На це питанне вже нам треба відповісти.

Зір Бен-Гура все це то підносився вгору, то спускався в долину. Він дивився гень понад кришу Храма на Сіонську гору, посвячену святій памяти помазаних царів Ізраїля. Між горою Моря і Сіонською була долина, а в ній повно огородів і палат. Між ними розпізнав Бен-Гур палату Каяфи, головну Синаґоґу, Римське Преторіюм і богато инших. А коли розпізнав палату Ірода, мимоволі думка його перейшла на Царя, що мав прийти, котрому він себе посвятив, котрому мав вигладити дорогу, котрому мріяв станути до помочі. І в уяві представив собі днину, коли прийде новий Цар, щоб взяти в свою посілість гору Моря і її Храм, Сіон, його вежі й палати, і вежу Антонія,

що похмурно дивилася в правий бік від Храму, нове неокружене муром місто Безету, і міліони Ізраїля, що збереться з пальмовим галуззем і прапорами, щоб заспівати з радости, що Господь побідив і віддав їм світ.

Люде говорять про мрії, начеб вони були результатом ночі й сну. Це велика ошибка. Все чого ми доконуємо, ми вперед обіцювали собі, а всі обітниці робиться серед мрій на яві. Мрії улегчують роботу. Ми любимо працю не ради неї самої, а ради нагоди, яку вона дає нам, щоб мріти. Жити, значить мріти. Лиш у гробі нема мрій. Тому не сміїтеся з Бен-Гура ізза його мрій, бо і ви те саме робилиби знайшовшися в тім самім часі, місці і обставинах.

Сонце спустилося низько в своїм бігу. На хвилину, горіючий кружок, здавалося, затримався на далеких вершках гір з заходу і озолотив небозвід над містом, мури і вежі міста. Опісля нагло щез із виду. Тишина, що тепер настала, звернула думку Бен-Гура на його дім. Його зір спочив на однім місці на небозводі. Як би з того місця спустити прямовисну лінію до землі, там находився дім його батька, очевидно, коли цей дім ще істнував.

Під впливом лагідного вечера злагідніли і його почування і відложивши на бік свої амбіції, він подумав про обовязки, які привели його тут до цего міста.

Коли він був на пустині з Ілдерімом і оглядав положення краю, як оглядає полководець, що готовиться до зведення боротьби, одного вечера прибув до него післанець з повідомленнєм, що Ґратус зістав усунений з уряду, а його місце заняв Понтійський Пилат.

Мессаля окалічів на ціле життє і думав, що Бен-Гур вже не жиє. Ґратус стратив власть і уступив. Тепер настала слушна пора Бен-Гурови відшукати свою матір й сестру. Не мав уже чого боятися. Коли сам не міг дістатися до вязниць Юдеї щоб оглянути їх, міг зробити це чужими очима. Колиб страчених віднайдено, Пилат не мав жадної причини довше задержувати їх у вязниці. Впрочім можна було викупити їх за гроші. Колиб їх знайшов, примістив би їх в безпечному місці, а опісля зі спо-

кійною думкою і спокійною совістю сповнивши свій перший обовязок, він в цілости віддавбися другому ділу, Цареви, що мав прийти. Він відразу рішився. Тої ночі мав нараду з Ілдерімом і дістав його призвіл. Три Араби прибули з ним до Єрихону, там він лишив їх і коні і пустився в дальшу дорогу піхотою. Маллюх мав стрінути його в Єрусалимі.

З огляду на його пляни на будуче, порадним було Бен-Гурови критися перед властями, а головно перед Римлянами. Маллюх був спритний і вірний; як раз чоловік, що надавався для плянів Бен-Гура.

Перша справа до порішення була, де починати роботу. Не мав про це ясної думки. Він бажав почати від Вежі Антонія. Вежа Антонія мала сумну традицію серед Жидів. Понурі лябіринти підземелля, більш чим римське військо страхали Жидів. Після того як обходженося з Жидами, можна було сподіватися, що його родину тут поховонено. Впрочім вже з природи він наклонювався до думки, що треба розпочати шукати там, де наступила страта і не міг забути, що в послідне бачив своїх любих, ведених сторожею в напрямі до Вежі. Коли вони там тепер не були, то цей факт мусить бути десь записаний, а це послужить за вказівку, яку треба дослідити вірно до самого кінця.

Опріч того мав він надію, яку не міг легковажити. Від Симоніда він знав, що Амра, Єгипетська пістунка, була при життю. Читачі без сумніву пригадають собі, що ця вірна служниця, того памятного ранка, коли упало нещасте на родину Гурів, вирвалася від сторожі і назад побігла до палати, де враз із другим добутком зістала замкнена й запечатана. Від того часу постоянно достарчав їй Симонід поживи. І так вона жила там, в тій великій палаті, одинока. Мимо великих з'усиль Гратус не міг спродати нікому палати, бо ніхто не хотів її купити. Страшна судьба її правних власників відстрашала всіх покупнів. Люде, переходячи попри палату, з острахом перешептувалися. Люде дивилися на неї, як на навіщену палату. Правдоподібно почин такому віруванню дало це, що стара Амра нераз таємничо показувалася на криші палати, то часом визирала шпарами забитих вікон. Бен-Гур думав, що колиб міг стрінутися з

нею, вона моглаби помогти йому в його шуканню. На всякий спосіб, бачити її в цім місці дорогих споминів, булоби йому найбільшою радістю серед теперішніх обставин.

Так отже рішив насамперед зайти до старої палати і відшукати Амру.

Сонце вже сховалося, коли Бен-Гур став спускатися в долину дорогою, що скручувалася дещо на північ. У стіп гори, біля русла ріки Кедрону перехрещувалися дороги, одна вела на полудне, до села Сілоаму і до ставка того самого імени. Там зійшовся з чабаном, котрий гнав вівці на ярмарок. Заговорив до него і в його товаристві перейшов Гетсеманію і ввійшов до міста через Рибячу Браму.

Розділ четвертий.

БЕН-ГУР ПРИ БАТЬКІВСЬКИХ ВОРОТАХ

Вже було темно, коли Бен-Гур за воротами попращався з чабаном і завернув на вузку вуличку, що вела на полудне. Кількох стрічних людей поздоровило його. Дорога була нерівна. Хати по обох боках були низькі, темні й непривітні. Всі двері були зачинені, тільки часом чув голоси жінок на кришах, як говорили до дітей. Його осамітненнє, нічна пора, непевність чи закриє ціль свойого приходу тут, все те наповнило його серце сумом. Серед таких невідрадних почувань прибув до глибокого ставка, знаного як купіль в Витсаїді, на якого плесі відбивався звисаючий небозвід. Коли глянув в гору, побачив північний мур Вежі Антонія, понуру, чорну купу, що зарисовувалася на сталево сивім небозводі. Він задержався, неначе на визов цего грізного сторожа.

Вежа стояла так високо і видавалась бути такою величезною на незрушимих підвалинах, що сам Бен-Гур мусів признати її силу. Коли мати його жила там живцем замурована в гробі, що міг він для неї зробити? Силою нічого не міг вдіяти. Ціла армія могла бити таранами об мур і з неї сміялибися. Як на глум, з почуваннем власної сили, гляділа на него величезна вежа в полудново-східнім куті. І він думав, як часто хитрощі сходять на нінащо; а Бог — послідня надія безпомічних — Бог часом повільний до діла.

Непевний і нерішений завернув на вулицю перед вежою і пішов нею поволи на захід.

Він знав, що в Безеті був хан-гостинниця, де міг безпечно перебувати підчас свого побуту у місті, одначе не міг побороти бажання піти до свого дому. Його серце там тягнуло.

Старі формальні поздоровлення від стрічних людей ніколи в життю не були йому милішими.

В міру того як ішов далі, прояснився небозвід перед ним, аж на західнім обрію побачив високі вежі Сіонської Гори, котрі підносилися із тінистої глибини понад чорну долину Йонище.

Вкінці прийшов до батьківського дому.

Дивні почування стискали його серце. Пригадай собі, читачу, щасливий дім твоєї молодости, незважаючи кілько літ минуло від того часу — дім звязаний з твоїми молодечими споминами, тай з якого ти вийшов у світ зі слезами в очах і до котрого ти тепер вертаєшся, коби це можливе, як дитина; місце радости й співу і споминів дорощих ніж усі побіди в пізніщому життю.

Бен-Гур затримався при брамі з північного боку старої батьківської палати. На дверях перечитав слідуючу оповістку приліплену воском:

"Це є власність Імператора."

Ніхто ані не ввійшов ані не вийшов цею брамою від страшної хвилі розлуки. Чи мав би він запукати, як це робив давніще? Він знав, що це надаремно; одначе не міг опертися спокусі. Може Амра почує і вигляне вікном з цего боку. Підняв камінь,

ступив на широкі камінні сходи і запукав три рази. У відповідь почув глухий відгомін. Запукав ще раз, голосніще як перед тим, і знов те саме повторив, задержуючися за кожним разом, щоб наслухувати. Тишина неначеб кпила з него. Зійшов на вулицю і приглядався вікнам. Одначе й вони не показували жадного життя. Глянув на кришу, що зарисовувалася остро на небозводі; нічого не могло там рушитись, щоб не завважив, і нічого не рухнулося.

З північного боку перейшов на західній, де були чотири вікна. Довго їм приглядався з неспокоєм, одначе з таким самим наслідком. Часами серце його наповняли немічні бажання, часами тремтів від болісних заводів власної уяви. Амра не показувалася, навіть духа її не було слідно.

Мовчки перейшов на полудневий бік. І там була запечатана брама з оповісткою. Лагідне світло серпневого місяця падало на букви оповістки, і він перечитав її, а серце його наповнилося великим гнівом. З великого пересердя зірвав напис із брами і шпурнув ним у рів. Опісля сів на сходи і молився за нового Царя і щоб прискорився його прихід. Коли успокоїлася в ньому кров, несвідомо піддався великому умученню з довгої подорожі серед спеки сонця і заснув.

Десь у тім часі дві жінки надійшли дорогою від Вежі Антонія і зблизилися до палати Гура. Вони підходили крадькома, непевними кроками і часто задержувалися і наслухували. На розі вулиці сказала одна до одної тихим голосом:

"Ось тут, Тирзо!"

А Тирза глянувши перед себе, вхопила руку своєї матери і оперлася о неї. При тім мовчки плакала.

"Ходім далі, моя дитино, бо- –" мати завагалася і задрожала, потім успокоївшися на силу, говорила далі, "бо як прийде ранок викинуть нас геть за браму міста і ніколи вже тут не пустять нас."

Тирза присілася майже до каміння.

"Ах; правда," сказала вона хлипаючи, "я забула. Мені здавалося, що йду до дому. А ми прокажені, й не маємо свого дому; ми належимо до померших!"

Мати приступила до неї, підняла її лагідно і сказала: "Нічого нам боятися, ходім далі."

І справді, нічого їм боятися. Піднісши порожні руки, вони могли і легіон війська нагнати в розтіч.

Вони пересувалися попри мур, неначе два духи, аж зайшли до другої брами. Тут знов задержалися. Побачивши напис на брамі, ступили ледви остиглими слідами Бен-Гура і перечитали оповістку:

"Це є власність Імператора."

Тепер вже мати заломила руки і піднісши очі в гору, застогнала болісним стогоном.

"Що з тобою, мамо? Ти лякаєш мене!"

А мати скоро відповіла:

"О, Тирзо, вони нещасні померли! Він вже не жиє!"

"Хто, мамо?"

"Твій брат! Вони все від него забрали — все забрали — навіть цю хату!"

"Нещасте," сказала Тирза з розпукою.

"Він ніколи не буде спроможен нам помочи!"

"А що тепер, мамо?"

"Завтра — завтра, моя дитино, завтра знайдемо собі місце при дорозі і жебрати мемо милостині, як це роблять прокажені; жебрати, або—"

Тирза притулилася до матери і сказала тихим голосом:

"Мамо, мамо, краще, щоб ми померли."

"Ні," сказала твердо мати. "Господь призначив нам наш час, а ми віримо в Господа. Ми заждемо на него навіть в цім разі. Ходи звідсіля!"

Взяла руку Тирзи і держачись близько муру обійшла на другий бік палати. Нікого не було видно на дорозі і знов обійшли ріг палати. Тут ударило в них ясне місячне світло що освітило полудневий бік палати і частину вулиці. Воля матери була сильна. Розглянувшися навкруги, потягнула за собою Тирзу і обі станули облиті світлом місяця. Тепер обі могли бачити страшну роботу їхньої недуги. Було її видно на їхніх губах і обличчю, на очах і повіках, на руках і цілому тілі. Всю-

ди смертельна білість. І годі було розпізнати, котра є мати а котра донька. Обі виглядали неначеб старі опирі.

"Цить," сказала мати. "Хтось лежить на камені при воротах. Якийсь чоловік. Обійдім його!"

Обі перейшли в тінь і підійшли до лежачого з другого боку. Не виходячи з тіни, обі задержалися.

"Він спить, Тирзо!"

Чоловік лежав спокійно.

"Стій тут, а я попробую браму."

При тих словах мати непомітно підбігла до дверей і попробувала відтворити їх, одначе в цю хвилину сплячий глибоко зітхнув і неспокійно обернувся в другий бік. При цім хустинка з голови зсунулася і світло місячне упало на його повне обличчє. Вона глянула на него і здрігнулася; ще раз глянула, нахилилася, потім піднеслася, заложила руки і піднесла свої очі до неба в німій молитві. Так тревало хвилинку. Потім підбігла назад до Тирзи.

"Так як Господь живий, отсей чоловік мій син — твій брат!"

"Мій брат? Юда?"

Мати хопила її руку.

"Ходи," шепнула до неї, "подивімся обі на него — ще раз — тільки один раз — а потім, Господи, не опускай Твоїх слуг!".

Обі держачись за руки неначе тіни перейшли вулицю. Коли їхня тінь упала на него, задержалися. Одна його рука спочивала на сходах долонею до гори. Тирза упала на коліна і хотіла поцілувати його руку. Одначе мати скоро відтягнула її взад.

"За ніщо в світі! За ніщо в світі! Нечисті, нечисті!" шепнула.

Тирза відскочила від него, неначеб то він був прокажений.

Бен-Гур був красивий мущина. Його обличчє і чоло було опалене сонцем пустині і вітрами; одначе з під молоденького вуса визирали червоні губи, і білі зуби блестіли, а мягонький заріст не міг закрити округлої повної бороди і шиї. Який красивий він був для материнських очей! Як пожадала її душа обняти його раменами, притулити його голову до своїх грудей

і поцілувати його, як за дитинячих його літ! Звідки дістала вона силу, щоб опертися тому бажанню? Цю силу, любий читачу, дала її любов, материнська любов, якій подібного нічого нема в світі. Від неї походить самопожертвованне. Навіть за відзисканне здоровля і майна, за всі благословенства життя, за само життє, вона б не лишила свого прокаженого поцілуя на його обличчю. А одначе вона мусить діткнутися його. В цю хвилину, коли знайшла його, мусить відречися його на віки. Ах, як то гірко. Нехай мати це скаже. Вона упала на коліна, причовгалася до його ніг, діткнулася підошви його сандалів своїми устами раз, другий і третій і її душа була в тих поцілуях.

Він рушився і потряс рукою. Мати її донька подалися взад, одначе чули як він сказав крізь сон:

"Мамо! Амро! Де є--"

І знов попав у глибокий сон.

Тирза тупим зором дивилася перед себе. А мати притулила своє обличче до пороху землі, щоб придавити біль сердечний, такий глибокий і сильний, що здавалося, що її серце розірвалося. Вона майже бажала, щоб він пробудився.

Він же питав за неї; він у сні думав про неї. Чи ще мало того?

Сейчас мати дала знак Тирзі, обі піднялися на ноги, ще раз поглянули на него аби відпечатати його образ в своїй памяти так, щоби ніколи не затерся і тримаючися руками, обі перейшли на другий бік вулиці. Там в кутику у тіни муру обі присіли на коліна і дивилися чи не пробудиться він, чи що нового не відкриється їм. Терпеливість їхньої любови була справді безгранична.

По якімсь часі, коли молодець все ще спав, друга жінка появилася на розі палати. Мати й донька із свого скритого в тіни кутика бачили її докладно в світлі місяця. Була це невеличка особа, зігнута в двоє, темної кожі, сиве волоссе, в чистім одягу служниці. Несла кіш повний ярини.

На вид сплячого чоловіка на камінних сходах, новоприбувша задержалася; опісля, неначе рішена, поступила наперед

і тихцем зблизилася до сплячого. Обійшовши його приступила до брами, відсунула маленьке віконце на один бік і всунула в отвір руку. Одна з широких дощок в дверях відхилилася в бік. Всунула до середини кіш і мала вже сама ввійти до середини, коли ведена цікавістю задержалася на хвилину, щоб близше приглянутися чужинцеви, котрого обличче було звернене до місячного світла.

Мати й донька по другому боці вулиці чули її придавлений крик, бачили як вона протирала свої очі, щоб скріпити їх силу, як похилилася, зложила до купи руки, дико розглянулася на всі боки, глянула на сплячого, похилилася і вхопила його руку і сердечно її поцілувала — те, що й вони так дуже бажали зробити — а не сміли.

Пробуджений тим Бен-Гур, інстинктовно відтягнув свою руку і коли це зробив, його зір зійшовся з зором жінки.

"Амра, ах, Амра, чи це ти?" сказав він.

Вона не відповіла словами, тільки кинулася йому на шию і заплакала з радости.

Він лагідно відсунув її рамена, підніс її темне обличче, залите слезами і поцілував його з неменшою як її радістю. Потім мати і донька по другому боці вулиці чули як він говорив:

"Мати, Тирза — Амро, скажи мені про них! Говори, говори мені, молю тебе!"

Амра тільки дуще заплакала.

"Ти бачила їх, Амро. Ти знаєш, де вони є; скажи мені, вони дома?"

Тирза рушилася, одначе мати дорозуміваючись, що в неї на меті, потягнула її й шепнула:

"Не йди — за ніщо в світі. Нечисті, нечисті!"

Її любов була справді жорстока. Хоч обоїм розривалося серце, він не смів заразитися від них проказою. І вона побідила.

А Амра тимчасом тільки хлипала від плачу.

"Чи ти мала ввійти в середину?" спитав її побачивши відсунену дошку в дверях. "Ходи в середину. Я піду з тобою." Він станув на ноги, коли це говорив. "Римляне — нехай про-

клятте Господне упаде на них, — Римляне брехали. Хата моя. Встань, Амро, ввійдім в середину."

За хвилину Амра і Бен-Гур щезли за дверима, а матір і доньку зіставили в кутику в тіни. Дошка заскочила в своє місце і знов замкнулася брама, якою ніколи вони не мали ввійти. Вони обі присілися в поросі вулиці.

Свій обовязок обі сповнили.

Вони доказали свою безграничну любов.

Слідуючого ранка люде відшукали їх і каміннем прогнали їх з міста.

"Проч з відсіля! Ви трупи; йдіть між трупів!"

Чуючи на собі страшний засуд, вони потяглися далі.

Розділ пятий.

ГРІБ ПОНАД ЦАРСЬКИМ ОГОРОДОМ.

Нині подорожні до Святої Землі, коли хочуть знайти славне місце, котре колись називалося гарним іменем "Царський Огород," мусять зійти в долину, де є русло ріки Кедрону, або де закрут Ґігон і Ґінном аж по стару керницю Ен-Роґель, там напються свіжої води і задержаться, бо дійшли до краю інтересної околиці. Вони приглядаються великим камінням, якими обложена керниця, питають яка вона глибока, усміхаються на вид примітивного способу черпання води, чують в серці милосерде для людини в лахміттю при керниці. Потім розглядаються на всі боки і подивляють чудовий вид гір, Моря і Сіону. Обі ці горі спадають в їхнім напрямі від півночі. Одна кінчиться Офелем, а друга місцем на якому було місто Давида. Позаду, гень далеко на небосклоні зарисовуються святі місця.

Тут є Гарам зі своєю ґраціозною вежою; а там далі горді останки Гіппіка, визиваючі, хотяй в руїнах. Коли подорожній насолодиться цим видом, і достаточно сильно вриє собі його в память, звертає свій зір на Гору Злочину по правім його боці, а потім на горбок Злої Ради по лівому боці. Богато є передань і переказів рабінів і монахів про цей горбок Злої Ради, які викликують в людини заінтересованнє, ба навіть забобонний страх.

Богато взялоби часу описати всі важніщі місця цего горбка. Поки що вистарчить нам сказати, що там тепер находиться справдішнє ортодоксальне пекло модерного часу — пекло сірчане і огненне — по старому зване Гегенна; там то за часів Христа як і тепер, напротив міста з полудневого й полудново-східного боку, находяться гроби, які від непамятних часів були домівкою цілої громади прокажених людей. Там вони оснували собі місто, в якому й мешкали. А світ оминав їх як проклятих Богом.

Слідуючого ранка після пригоди, яку ми описали в попереднім розділі, прийшла Амра біля керниці Ен-Роґель і сіла на камені. Хто знає Єрусалим, побачивши її міг подумати, що вона є служницею якоїсь заможної родини. Вона мала зі собою бордюх на воду і кошик повний, але накритий сніжно-білою хустиною. Примістивши ці річи на землі біля себе, вона розвязала хустинку, яка зсунулася з її голови, сплела пальці на колінах і сумно гляділа там, де горбок стрімко спадає в долину до Апельмади і цвинтаря убогих.

Було це раним ранком, і вона перша прибула до керниці. Невдовзі прийшов чоловік і приніс шнур і шкіряний бордюх. Поздоровивши малу, темно-скіру жінку, він відмотав шнурок, привязав його до ручки бордюха і ждав на покупців. Хто хотів, міг сам витягнути собі води; він же за один "ґераґ" наповнив водою великий бордюх, який найдуща жінка ледви могла донести.

Амра сиділа спокійно і нічого не говорила. Побачивши її бордюх, чоловік спитав по хвилині, чи хоче, щоб наповнив його водою. Вона ласкаво відповіла, що ще не тепер і він

більш не звертав на неї уваги. Коли почало вже дніти, його покупні стали прибувати до кerниці і він був доволі занятий роботою, щоб наповнити їхні бордюхи водою. Весь той час вона сиділа на свойому місці і пильно дивилася на горбок.

Вже показалося сонце, а вона все ще сиділа, приглядалася і ждала. І коли вона так жде, приглянься блище, що мала вона на меті.

Вона звичайно ходила на торговицю коли ніч западала. Викравшися неспостережено, вона заходила до склепів в Тиропеоні або біля Рибячої Брами на сході, закуповувала мясо і ярину і вертала назад, замкнувши за собою браму палати.

Можемо собі тільки уявити яка велика була її радість приймати ще раз Бен-Гура у старій батьківській палаті. Вона не могла нічого йому сказати про свою паню або про Тирзу — нічого. Він хотів, щоб вона замешкала у якому другому місці, не такому осамітненому. Одначе вона на це не пристала. Вона бажала, щоб він замешкав у своїх давніх кімнатах, які остали такими, як він лишив їх. Одначе грозило велике небезпеченство, що можуть його знайти, а він бажав уникнути всякого слідства. Він обіцяв, що прийде і відвідає її скільки буде можливо. Він прийде ніччю і відійде ніччю. Вона мусіла тим задоволитися і почала роздумувати над тим, як би то зробити його щасливим. Вона й не подумала про це, що він вже дозрілий мущина. Ані не подумала про це, що він міг змінитися і забути свої діточі уподобання. Щоб задоволити його, вона бажала служити йому як за давніх часів. Вона знала, що він любив солодощі, вона памятала річи, які найбільш йому смакували і постановила мати їх для него кожної хвилини коли лиш прийде. Чи могло щось бути щасливіщого? Так отже слідуючої ночі, скорше як звичайно, викралася зі своїм кошиком і поспішила на торговицю біля Рибячої Брами. Блукаючися зі склепу до склепу, щоб знайти найліпшого меду, случайно підслухала оповідання одного чоловіка.

Що за оповідання це було, читач може здогадатися, коли почує, що оповідачем був один з тих людей, що держали смолоскип для старшого в Вежі Антонія, коли в шестій келії знай-

дено матір і доньку Гурів. Він оповів докладно всі подробиці і вона все те чула, і імена вязнів і історію нещасної вдовиці.

Амра вислухала цего оповідання з чуттєм, яке відповідало її привязанню до родини Гурів. Вона купила, що бажала і вернула домів неначе в сні. Яку радісну вістку мала вона для свого хлопця! Вона знайшла його матір!

Вона відложила кошик на бік і раз сміялася, то знов плакала. Нараз глибоко задумалася. Його це убє, коли почує, що його мати і сестра є прокажені. Він без сумніву пійде до цеї страшної оселі біля горбка Злої Ради, він перешукає кожний гріб, питати ме за ними і не відпічне, доки їх не знайде. І він заразиться їхньою недугою і стане прокаженний, як і вони. Вона заломила руки. Що їй робити?

Подібно як богато людей перед нею і богато людей після неї, вона поступила після голосу, коли вже не розуму, то певно любови і рішилася на певний плян.

Вона знала, що прокажені виходили ранком із своїх мешкань, в гробах на горбку і брали води з керниці Ен-Роґель. Вони приносили свої бордюхи, клали їх на землі і ждали здалека, доки не наповнено їх водою. Вона знала, що мати її донька прийдуть за водою; закон був неумолимий і не признавав ріжниці стану. Прокаженний богач не був лучший від прокаженого бідака.

Так отже рішила Амра нічого не говорити Бен-Гурови про те, що чула, а піти до керниці і там ждати. Голод і спрага без сумніву приженуть там нещасних, і вона вірила, що на перший погляд вона пізнасть їх. А коли ні, то вони без сумніву пізнають її.

Тимчасом прийшов Бен-Гур і обоє довго говорили. Завтра мав прибути Маллюх; а тоді мали розпочати пильне й систематичне шукання пропавших. Він нетерпеливився і бажав сейчас взятися до роботи. Щоб якось прогнати час, він відвідував святі місця в околиці. Без сумніву ця велика тайна тяжко пригнітала стару жінку, одначе вона мовчала.

Коли він відійшов, вона взялася до приготовання вкусних річей до їди і не жалувала труду. А коли наближався вже день,

наповнила свій кошик, взяла бордюх з водою і пішла дорогою до Ен-Роґель. Перейшла Рибячою Брамою, яку найскорше відчиняли і прибула на місце як ми вже бачили.

Скоро тільки зійшло сонце, богато людей прибуло до керниці і чоловік з ведром увихався на всі боки, щоб чимскорше наповнити їхні бордюхи свіжою водою. Кожний спішився, щоб принести домів води заки холодний ранок переміниться в денню спеку. Як раз в той час показалися прокажені на горбку як виходили зі своїх гробів. По якімсь часі можна було видіти їх в ґрупах, а між ними були малі діти. Потім кільканайцять їх показалося в долині у підніжжю горбка. Були це жінки з бордюхами на плечах і старі ослаблені чоловіки, що опиралися на палицях і дибах. Одні піддержували одних раменами і кількоро, зовсім безпомічних, неначе купа лахміття, лежало на ношах. Навіть тим скраїно нещасним людям любов улекшувала житте.

Зі свого місця біля керниці Амра пильно приґлядалася страшному видовищу. Вона навіть не рухнулася. Більш ніж раз здавалося її, що побачила тих яких шукала. Що вони там були, вона не мала наймеўшого сумніву. Що вони прийдуть бли ще до керниці, вона знала. Коли другі люде біля керниці заосмотряться в воду, вони прийдуть.

В однім місці при насаді горбка був гріб, якому Амра пильно приглядалася. Великий камінь лежав при самому вході до гробу. Сонце заглядало прямо в середину підчас найгорячійших годин дня і взагалі здавалося, що ніхто там не годен жити, хіба часом забіжить там дика собака вертаючи з ловів по Гегенні. Одначе на велике своє зачудованне побачила терпелива Єгиптянка, як з того гробу вийшли дві жінки опираючися одна об одну. Обі мали біле волоссе; обі виглядали старі; одначе їх одяг не був обдертий і обі розглядалися довкола, неначеб свіжо прийшли в це місце. Амрі здавалося, що вона навіть завважила прикре враженне тих жінок, коли побачили в якій найшлися громаді. Вона пильно приглядалася їм і їхнім рухам.

Обі задержалися на хвилину біля великого каменя при вході до гробу. Опісля з великим болем і страхом стали пово-

ли посуватися в напрямі до керниці. Відізвалося кілька голосів, щоб задержати їх, одначе вони не зважали на це і посувалися далі. Чоловік біля керниці підняв кілька каміньчиків і був готовий відігнати їх назад. Люде проклинали їх. А велика громада зібрана на горбку кричала голосно: "Нечисті, нечисті!"

"Справді," подумала Амра, "Ці дві жінки чужі тут і не знають який є звичай прокажених."

Піднеслася з місця і вийшла їм на зустріч з кошиком в руках і бордюхом. Сейчас люде біля керниці успокоїлися.

"Яка нерозумна," сказала одна зі сміхом, "яка нерозумна давати добрий хліб ходячим трупам."

"І подумайте, кілько йти вона мусіла," сказала друга, "яб щонайменше сказала їм прийти до брами."

Одначе Амра під шляхотним напором йшла далі наперед Якби вона так помилилася. Її серце сильно затовклося. І чим далі йшла, тим більш зростав в нїй сумнів і непевність. Пять кроків перед ними вона задержалася.

І мала би це бути її пані, котру так любила? Котрої руки так часто цілувала з вдячности? Котрої образ жіночої краси так обережно заховувала в своїй памяти як який скарб? І мала би це бути Тирза, яку плекала в дитинстві? З котрою бавилася і котру потішала? Отсе мала би бути Тирза усміхнена, солодколиця, співаюча? Це мала би бути Тирза, ця зірниця великої палати, це обіцяне благословенство її страченого віку? Її стало тяжко на серцю на цей страшний вид.

"Це якісь старі жінки," говорила вона до себе. "Я ніколи перед тим їх не бачила. Я вернусь з відсіля."

Вона відвернулася.

"Амро," сказала одна з прокажених.

Єгиптянка випустила з рук бордюх і дрожачи на тілі глянула назад.

"Хто мене кликав?" спитала.

"Амро!"

Блудні очі служниці задержалися на обличчю тої, що говорила.

"Хто ти?" скрикнула вона.

"Ми ті, яких ти шукаєш."

Амра упала на вколішки.

"О моя пані, моя пані! Так як я приняла твого Бога за свого Бога, нехай славиться імя Його що завів мене до тебе!"

І переможена великим зворушеннєм, почала на колінах посуватися наперед.

"Стій, Амро! Не підходи близше. Нечисті, нечисті!"

Ці слова вистарчили. Амра припала лицем до землі і заплакала так голосно, що люде при керниці могли її почути. Потім нагло знов піднеслася на коліна.

"О, моя пані, де є Тирза?"

"Я тут, Амро, я ось тут! Не даш мені троха води?"

Привичка слуги відродилася в ній. Розсунула волоссє, що закривало її обличче, станула, пійшла до кошика і відкрила його.

"Ось тут," сказала вона, "є хліб і мясо."

Вона хотіла розпростерти скатерть на землі, коли пані заговорила до неї:

"Не роби цего, Амро. Ті там коло керниці кидати муть камінєм на тебе і не дадуть нам води. Остав кошик зі мною. Візьми бордюх, наповни його водою і принеси тут. Ми заберемо їх з собою до гробу. Сьогодня ти зробила нам всяку прислугу, яка є дозволена. Спішись, Амро."

Люде біля керниці, котрі цікаво тому всьому приглядалися, розступилися перед служницею, навіть помогли їй начерпати води, таке співчутте викликала між ними.

"Хто вони?" спитала її одна жінка.

Амра відновіла лагідно:

"Вони були ласкаві до мене."

Піднесла бордюх на плечі і назад до них пійшла. Вона забулася і хотіла прямо до них підступити, коли здержав її крик: "Нечисті, нечисті!" Поклала бордюх біля кошика, відступилася взад і станула оподалік.

"Дякую тобі, Амро," сказала пані, взявши бордюх і кошик. "З тебе добра людина."

"Чи можу ще що більш зробити?" спитала Амра.

Рука матери спочила на бордюху, бо знемагала її спрага; одначе вона піднеслася з землі і сказала твердим голосом:

"Я знаю, що Юда прийшов до дому. Я бачила його при брамі нашої хати, як спав на сходах. Я бачила як ти збудила його."

Амра заломала руки.

"Моя пані! Ти бачила і не прийшла!"

"Це було би убило його. Я більш ніколи не візьму його в свої обійми. Ніколи вже не поцілую його. О, Амро, Амро, ти любиш його, я знаю!"

"Так," сказала вірна жінка, упала на коліна і розплакалася. "Яб згинула за него."

"Докажи мені цего, що говориш, Амро."

"Я готова."

"Отже не смієш йому сказати де ми є, ані що ти нас бачила — то всьо, Амро."

"Таж він шукає вас. Він здалека прийшов, щоб вас знайти."

"Він не сміє нас знайти. Він не сміє стати прокаженим як й ми. Слухай, Амро. Ти послужи нам, як послужила сьогодня. Принеси нам цю одробину, що ми потребуєм. Вже цего довго не буде, не буде. Прийди кожного ранка і кожного вечера ось так... і" — її голос задрожав, неначеб зломилася її воля, "і розповідати меш нам про него, Амро; одначе йому нічого не смієш сказати про нас. Чуєш?"

"Ох, це так трудно буде чути як він говорити ме про вас, бачити як він шукати ме вас,—бачити всю його любов і не сказати йому бодай стільки, що ви жиєте!"

"Чи можеш сказати йому, що ми здорові, Амро?"

Служниця похилила голову до долу.

"Ні," говорила пані, "тому зівсім мовчи. Іди тепер і прийди вечером. Ми вижидати мемо тебе. Отже, здорова була."

"Тягар буде великий, моя пані, і тяжкий до несення," сказала Амра і упала лицем до землі.

"А кілько тяжче прийшлось би йому бачити нас такими, як ми є?" сказала мати, подаючи кошик Тирзі.

"Прийди знов вечером," повторила вона, взяла бордюх з водою і враз з донькою пустилася в напрямі до гробу.

Амра ждала на вколішках аж вони щезли з виду, опісля засмучена пійшла домів.

Вечером знов вернулася і від того часу ранком і вечером служила своїм любим так, що нічого їм не бракувало. Гріб, хотяй камінний і лустий, не був такий понурий як келія в Вежі Антонія. Світло сонця озолочувало вхід домівки і вони жили у гарному світі. А впрочім, краще ожидати смерти під отвертим небом.

Розділ шестий.

ХИТРОЩІ ПИЛАТА — БОРОТЬБА.

Ранком першого дня семого місяця — Тішрі по жидівськи, по нашому Жовтня — Бен-Гур встав із ліжка в гостинниці-хані, незадоволений цілим світом.

Небогато часу страчено на наради з Маллюхом, коли той прибув. Маллюх відразу почав шукати в Вежі Антонія. Роботу цю почав відважно, розпитуючи трибуна, що був тоді при власти. Він оповів трибунови історію Гурів, подав йому подробиці Гратусової пригоди і представив цілу справу як би в ній не було нічого каригідного. Він сказав, що його бажаннєм є, коли лишився хто з цієї нещасної родини, щоб поніс прошенне до престола цезаря, молячи о відданне йому майна і привернення йому горожанських прав. Він був свято переконаний, що таке прошенне до цезаря викликало би цісарське слідство,

а цего як раз бажали приятелі родини Гура, бо вони знали, що Гури в нічому тут не винуваті.

У відповідь трибун обережно сказав про віднайдення двох жінок в Вежі Антонія і позволив перечитати свої записки про це відкритте. А коли Маллюх просив, чи позволить йому відписати ці записки, трибун позволив.

Опісля Маллюх чимскорше поспішив до Бен-Гура.

Годі описати словами, яке враження зробили на Бен-Гура слова Маллюха про долю його матери й сестри. Навіть слези й зойки не облегчили страшного болю його серця. Біль був надто глибокий, щоб його виразити. Довгий час сидів спокійно з блідим обличчем і тяжко працюючим серцем. Лиш час від часу, даючи вираз своїм думкам, шемрав під носом:

"Прокажені, прокажені! Вони — моя мати і Тирза — вони прокажені! Як довго, як довго, о Господи!"

Раз роздирав його серце страшний смуток, а потім опанувала його жадоба пімсти.

Вкінці піднісся на ноги.

"Я мушу знайти їх. Вони може вмирають."

"Де меш їх шукати?" спитав Маллюх.

"Одно є лиш місце, де вони можуть пробувати."

Маллюх спротивився і вкінці здолів вплинути на Бен-Гура, що той віддав йому провід у дальшім шуканню. Оба разом пійшли до брами і перейшли на другий бік напроти горбка Злої Ради, від непамятних часів замешкалого прокаженими. Там стояли вони цілий день, давали милостині, питали за двома жінками і офірували великі нагороди тим, що їх віднайдуть. Так робили вони день за днем до кінця пятого місяця і цілий шестий місяць. Прокажені, котрим офірувано нагороду, пильно шукали в цілій прокаженій оселі, заходили до кожного гробу і випитували тих, що там жили, раз в раз заходили до гробу при склоні гори і перевели докладне слідство з тими, що там жили, одначе тайна не вияснилася. Їхні змагання осталися без успіху. Аж тепер, першого дня семого місяця дістали нову відомість. Їм донесено, що недавно тому дві прокажені жінки зістали укаменовані властями біля Рибячої Брами. Всі обста-

вони вказували на те, що укаменованими були мати і донька і це болюче старе питанне стало тепер більш мрачним як попередно. Де вони були? Що сталося з ними?

Можемо представити собі, як гірко відчув Бен-Гур судьбу своїх найдорощих.

"Не досить того, що мої найдорощі набралися прокази, ні, цего було замало! Ох, ні! Вони мали ще бути укаменованими в своїм родиннім місті! Нема вже моеї мами! Вона пійшла у пустиню. Вона померла! І Тирза померла! Я сам лишився. І пощо? Як довго, о Боже, Господи Боже батьків моїх, як довго остоїться цей Рим?"

Гнівний, безнадійний, повний бажання пімсти вийшов на подвірре гостинниці-хану і знайшов там громаду людей, що прийшли туди в ночи. Коли їли сінданнє, мав нагоду почути розмову декотрих з них. Одна громада найбільш зацікавила його. Були це молоді, добре збудовані, рухливі і загартовані люде. Їхня мова й поведенняся вказували, що вони не з міста. В їхнім погляді було щось неозначеного, був там дух, що ніяк не належав до жителів Єрусалима нищого стану. Деякі думали, що такий дух є виливом життя в гористих околицях краю. Більш правдоподібним було, що такий дух є наслідком здорового, свобідного життя. По якімсь часі він довідався, що ці люде походили з Галилеї. Прибули до міста з ріжними орудками, а головно, щоби взяти участь у святі Трубок, яке припадало як раз на цей день. Він відразу заінтересувався ними, бо походили з краю, де сподівався знайти готову поміч для своєї роботи, до якої мав забратися.

Бен-Гур приглядався їм і в думці представляв обі, чого би то не міг доказати з леґіоном таких кремезних людей, вимуштрованих на строгий римський лад. Як раз в той час прийшов на подвірре чоловік з почервонілим від зворушення обличчем.

"Чого ви тут стоїте?" сказав він до Галилейців. "Рабіни і старші, браття їдуть з Храму, щоб побачитися з Пилатом. Скоро, поспішіться і ходім разом з ними."

В одній хвилі всі обступили його.

"Бачитися з Пилатом! За чим до Пилата?"

"Вони знайшли заговір. Новий водопровід Пилата має бути заплачений грішми з Храма."

"Як, грішми зі святої скарбниці?"

Один за одним повторяли це питаннє, а в їхніх очах малювалося велике незадоволеннє.

"Це є Корбан — ці гроші належать до Бога. Нехай рушить один шекель, як посміє!"

"Ходіть," крикнув післанець. "Процесія вже десь перейшла міст. Ціле місто виступило за нею. Може нас буде там потреба. Спішіться!"

Від думки до діла не було далеко. Всі чимскорше скинули з себе непотрібний одяг і ціла громада станула в ряді з відкритими головами, в коротких туніках без рукавів, які носять як женці на полі, або як веслярі на воді — убраннє в якому спинаються по горах як пастирі або збирають виноградину серед спеки сонця. Всі стягнули ремінці у пояса і сказали: "Ми готові."

В той час заговорив до них Бен-Гур.

"Люде Галилейські," сказав він, "Я є син покоління Юди. Приймете мене в свою громаду?"

"Можливо, що прийде до боротьби," вони відповіли.

"Ах, тоді я не буду першим до утечі!"

Вони приняли цю заяву в веселім настрою духа а післанець сказав:

"Здається, мязи в тебе є. Можеш йти з нами."

Бен-Гур скинув свій верхній одяг.

"Думаєш, що прийде до боротьби?" спитав він свого сусіда, стягаючи ременя у пояса.

"Так."

"З ким?"

"Зі сторожею."

"Леґіоністами?"

"А кому ще може Римлянин довіряти?"

"А чим мете битися?"

Вони глянули на него мовчки.

"Коли так," говорив він, "справмося, як найкраще знаємо;

одначе чи не ліпше вибрати собі провідника? Леґіонери все мають старшину, тому можуть спільно ділати."

Галилейці цікаво глянули на него, неначеб ця думка була нова для них.

"То болай згодімся держатися купи," сказав він. "Я готовий, коли ви готові."

"Гаразд, ходімо."

Пригадаймо собі, що гостинниця-хан находився на Безеті, новім передмістю; а щоб дістатися до Преторіюм, — так називали Римляне палату Ірода на Сіонській Горі, — мусіли перейти низько положену околицю на північ і захід від Храму. Вони скоро перейшли вулицями й вуличками аж до Акри і Вежі Марямни. Звідси вела пряма дорога до головної брами і величавого муру довкола гори. По дорозі здоганяли людей і другі їх здоганяли, так само як й вони підбурені відомостю про замірене святотатство. Коли вкінці дісталися до воріт Преторіюма, процесія рабінів і старших братів ввійшла до середини, а позаду лишилася величезна товпа народа.

При вході стояв на сторожі сотник з відділом війська в повнім оружжю. Пекуче сонце падало прямо на військо, на їхні шеломи і щити; одначе вони стояли в ряді не зважаючи ні на спеку, ні на крики товпи.

Крізь отворені бронзові ворота струя народа напливала до середини, а тимчасом богато менша струя випливала з середини.

"Що там діється?" спитав один Галилеєць чоловіка, що вийшов з середини.

"Нічого," була відповідь. "Рабіни стоять перед двермі палати і домагаються видіти Пилата. Він відмовився вийти. Вони післали одного зміж себе, з повідомленнем, що не скорше уступляться, доки він не вислухає їх. Вони ждуть."

"Ходім до середини," сказав Бен-Гур тихим голосом. Він побачив, чого здається не бачили його товариші, що тут не тільки є ріжниця між рабінами і ґубернатором, а теж розходиться, хто побідить, хто кому уступить.

За брамою був ряд дерев покритих листем, а під деревами

стояли лавки. Люде, котрі входили чи виходили, обережно виминали тінь, яка падала від дерев на білий, чисто заметений хідник; бо, хотяй це може комусь видаватися дивним, було розпорядженнє рабінів, як кажуть, опираючеся на науці Закона, що жадна зелена рослина не сміла рости в нутрі мурів міста Єрусалима. Навіть мудрий король, як говорять, коли хотів засадити город для своєї египетської жінки, мусів винестися поза мури міста і заложити город на рівнині повище Ен-Роґель.

Оподалік видно було перед палати. Завернувши на право, наша громада знайшлася на обширнім подвіррю, а з західнього боку видно було мешканнє ґубернатора. Заворушена товпа виповнила подвіррє. Кожного обличчє було обернене до портика побудованого над широким входом. Двері були зачинені. Під портиком стояв заступ леґіоністів.

Такий був натовп народа, що наші приятелі ніяк не могли поступити крок наперед. Позісталися отже позаду і пильно приглядалися тому, що ділося напереді. Біля портика бачили високі турбани рабінів. Їх нетерпеливість передавалася товпі народа поза ними. Час від часу чути було крики:

"Пилате, коли ти ґубернатором, вийди, вийди!"

Якийсь чоловік вийшов з середини з гнівним червоним обличчєм, перепхався крізь товпу і крикнув сильним голосом:

"Ізраїль нічого тут не значить. На цім святім місці ми не ліпші ніж собаки Риму."

"Думаєш, що він вийде?"

"Вийде? Адже три рази вже відмовив."

"Що роблять рабіни?"

"Те саме, що робили в Цезареї—розтаборяться тут, аж вислухає їх."

"Він не посміє рушити церковного скарбу, не так?" спитав один з Галилейців.

"Хто знає? Чи не оскверних Римлянин Святая Святих? Чи є що святого у Римлян?"

Година минула і хотяй Пилат не давав жадної відповіди, рабіни і товпа вижидала. Прийшло полуднє, із заходу надсунула хмарка і покропила дощ, одначе ситуація не змінилася, хіба

що товпа збільшилася і стала більш крикливва і гнів народа богато змігся. Майже безустанку кричали: "Вийди! Вийди!" Часом було чути і обидливі крики. Між тим держав Бен-Гур своїх галилейських приятелів в купі. Він здогадувався, що з часом гордість Римлянина візьме перевагу над його розсудком, і скоро наближиться кінець. Пилат тільки того й вижидав, щоб люде своїм поведеннем дали причину до ужиття війська проти них.

Вкінці прийшло те, чого ожидав Бен-Гур. Серед товпи дався чути відгомін ударів, а зараз після цего крики болю і пімсти і страшна метушня. Поважні старці на переді біля портика з острахом побачили ситуацію. Люде, що стояли позаду, стали тиснутися до переду; люде в середині товпи старалися видобутися звідтіль і дві противні сили стали натискати одна на одну. Тисячі голосів стали питатися, що там діється, та ніхто не міг відповісти, і між народом запанувала паніка.

Бен-Гур не стратив розваги.

"Ти не годен бачити?" спитав він одного з Галилейців.

"Ні!"

"Я тебе піднесу."

Вхопив його в поясі й підніс високо понад людські голови.

"Що там?"

"Тепер бачу," сказав Галилеєць. "Там є люде з дрючками і бють нарід. Вони повбирані як Жиди."

"Хто вони?"

"Римляне, на Бога живого, це Римляне. Перебрані Римляне. Бють дрючками, неначе ціпом. Ось бачу, ударили рабіна, старенького чоловіка. Покотився на землю. Вони нікого не пощадять."

Бен-Гур спустив чоловіка на землю.

"Галилейці," сказав він, "це є підступ Пилата. А тепер, як зробите, що вам скажу, ми відплатимося їм."

Дух Галилейців піднісся.

"Послухаємо, послухаємо тебе!" відповіли гуртом.

"Вернімся до дерев при брамі, а знайдемо, що ті дерева,

хоч незаконно засаджені, можуть станути нам у пригоді. Ходімо!"

Всі як один вернулися до дерев і спільними силами повиривали дерева з коріннєм. За короткий час і вони були уоружені. Коли вернули назад до товпи, побачили, що нарід неначе божевільний біжить до воріг. А між тим чути з переду крики, зойки і проклони.

"До муру!" крикнув Бен-Гур. "До муду! Хай перебіжить череда!"

Вони притулилися до муру і не далися ірвати струї утікаючої товпи.

Остаточно дісталися на подвірре.

"Держіться тепер купи і слідуйте за мною."

Бен-Гур цілковито опанував свою громаду. Коли всунувся між товпу, його товариші окружили його. А тимчасом Римляне побиваючи людей, сміялися, що заскочили їх так несподівано. Нараз самі стали несподівано заскочені, коли стрінулися лице в лице з громадою Галилейців, з завялими мязами, охочими до боротьби, а до того ще її уоруженими. І прийшло до завзятої сутички між ними. Удари падали за ударами, наступ був наглий і несподіваний. Та ніхто не пописався краще ніж Бен-Гур. Його досвід і вправа послужили йому знаменито. Не тілько знав він, як ударити і оборонити себе, його довге і певне рамя, його медвежа сила дала йому перевагу у кожній сутичці. Він рівночасно боровся і проводив. Його дрючок був довгий і важкий, і більш ніж раз не потребував він ударяти одного. Рівночасно він пильно приглядався боротьбі кожного свого товариша і в прикру хвилю ставав йому до помочі. Його крик додавав відваги товаришам і завдавав страху ворогам. Так несподівано заскочені Римляне зразу подалися взад а потім обернулися і дали ногам знати, і втікли до портику. Загорілі Галилейці булиби пустилися за ними в погоню, одначе в самий час здержав їх розважно Бен-Гур.

"Стійте тут, мої хлопці!" крикнув він. "Сотник надходить з військом. Вони мають мечі і щити. Годі нам боротись з ни-

ми. Ми сповнили своє. Подаймося взад і поза браму, заки ще можна."

Галилейці з усмішкою на лиці послухали його. Подаючися взад, раз враз стрічали повалених людей на землі; одні стогнали і вертілися з болю, одні молили помочі, а одні лежали як мертві. Та не всі побиті були Жидами. І це було їм потіхою.

Коли вони відступали, сотник крикнув за ними. Бен-Гур голосно засміявся і відповів по жидівськи:

"Як ми є жидівські собаки, то ви римські шакалі. Заждіть там аж вернемося."

Коли знайшлися за брамою, Бен-Гур побачив стільки народа, як ще ніколи не бачив навіть в цирку Антіохії. На дахах домів, на вулицях, на збочу горбка, всюди повно людей, всюди зойки і крики. Воздух був повний людського голосіння.

Ніхто не противився, коли Галилейці перейшли попри другу сторожу. Одначе, ледви перейшли, коли в брамі явився сотник і крикнув до Бен-Гура:

"Гей ти, очайдуху! Хто ти, Римлянин, чи Жид?"

Бен-Гур відповів, "Я син Юди, тутешній уроженець. Чого тобі від мене?"

"Стань до борні!"

"З одним?"

"Як хочеш!"

Бен-Гур з глумом засміявся.

"О хоробрий Римлянине! Гідний сину римського байстрюка Юпітера! Я не маю оружжя!"

"Дам тобі своє оружже," відповів сотник, "а собі позичу тут від вартівника."

Люде, що почули цю розмову, нагло замовкли. А від них перенеслася тишина широко довкола. Аджеж недавно побідив Бен-Гур Римлянина на очах Антіохії і цілого Сходу; а тепер чи не міг він побороти другого на очах Єрусалима? А гонір цеї побіди міг послужити справі Нового Царя. Він не довго надумувався. Приступив до сотника і сказав коротко: "Я готовий. Позич мені меча і щита."

"І шелома і нагрудницю?" спитав сотник.

"Не треба. Вони може не придадуться мені."

Подали йому оружже і за хвилину оба були готові. Весь той час воїни, що стояли в ряді біля брами, ані не рушилися з місця; вони тільки приглядалися. А коли оба борці приступили близше один до одного щоб розпочати двобій, з уст до уст переходило питанне: "Хто він такий?" І ніхто не умів відповісти.

Римляне знали як орудувати оружжем. Майстерність їх в боротьбі полягала на трьох чинниках: підданнюся строгій дисципліні, знаменитім уформованнюся до боротьби і вправнім уживанню короткого меча. В двобою ніколи Римлянин не ударяв або різав. Від початку до кінця він тільки висував меч в перед і штихом атакував чи боронився. Звичайно мірив штих прямо в лице противника. Бен-Гур знав це дуже добре. Коли вже мав початися бій, сказав Бен-Гур:

"Ти вже знаєш, що я син Юди; одначе не знаєш, що учителем моїм був ляніста. Боронися!"

З тими словами ударив на противника. Хвилину стоячи нога до ноги, оба гляділи один на одного крізь шпари шелома; опісля Римлянин наступив вперед буцім то хотів проколоти його від долу. Бен-Гур засміявся. Римлянин змірився до лиця. Бен-Гур легенько відскочив на ліво. Штих був скорий, одначе Бен-Гур ще скорше відскочив. Під піднесене рамя свого противника всунув Бен-Гур свій щит і підняв його так високо, що відкрився цілий правий бік Римлянина. Ще один крок наперед і на ліво, потім скорий штих і велике тіло сотника з відгомоном повалилося на землю. Бен-Гур побідив. Поклав ногу на карк противника, звичаєм гладіяторів підніс свій щит у гору і поклонився спокійним воїнам біля брами.

Коли люде побачили побіду Бен-Гура, заховувалися неначе божевільні. На вулицях і на дахах, куди тільки оком глянути повівали хустини і розносилися крики; і колиб Бен-Гур був позволив, Галилейці булиб понесли його на руках.

Тимчасом якийсь нищий старшина приступив до трупа сотника.

"Твій сотник," сказав Бен-Гур, "згинув як жовнір. Лупів

з нього стягати не буду. Одначе його меч і щит належать до мене."

По тих словах відійшов. На боці сказав до Галилейців:

"Браття, ваше захованне було добре. Розійдімся тепер, щоб не було за нами погоні. Хочу бачитись з вами цеї ночи в хані-гостинниці в Бетанії. Хочу предложити вам одну справу, що є великої ваги для Ізраїля!"

"Хто ти є?" питали вони Бен-Гура.

"Син Юди," відповів коротко.

Люде цікаві його бачити, пхалися до него.

"Прийдете до Бетанії?" спитав їх.

"Так, прийдемо."

"То принесіть з собою цей меч і цей щит, щоб я міг вас пізнати."

Відтак скоро запхався в товпу і щез з виду.

За призволом Пилата люде з міста зібрали своїх забитих і ранених і богато було плачу і голосіння. Одначе смуток їх зменшила побіда незвісного героя. Всюди його шукали і всюди його вславляли. Знемічнілий національний дух народа віджив цим учинком. По вулицях і навіть в храмі, підчас церковних церемоній пригадували собі люде Макабеїв і тисячі кивали головами і шептали один одному:

"Ще хвилину, ще малу хвилину, браття, і Ізраїль прийде до свого. Нехай тільки буде віра в Господа і терпеливість."

Так то захопив Бен-Гур Галилею і промостив дорогу для більшої служби справі Царя, що мав прийти.

Який був результат в скорі побачимо.

Кінець книги шестої.

КНИГА СЕМА.

Розділ Перший.

ЄРУСАЛИМ СТРІЧАЄ ПРОРОКА.

Збори відбулися в гостинниці-хані як умовилися. Опісля пійшов Бен-Гур з Галилейцями до їхнього краю. Його подвиги на торговиці в Єрусалимі відразу зробили йому славу і вплив. Заки проминула зима, він з'орґанізував три леґіони на римський лад. Він міг це в друге стільки зібрати, бо воєнний дух тих відважних людей ніколи не спав. Одначе ця робота вимагала великої обережности і перед Римом і перед Іродом Антіпатом. Тому він задоволився поки що трьома леґіонами і взявся вправляти їх до систематичної акції. В тій цілі забрав старшину гень аж до Трахонітіс і там вчив її як орудувати оружжєм, головно мечем, і як творити формації леґіонові. Опісля післав старшину домів, щоби була учителями другим. З часом воєнні вправи стали загально приняті цілим народом.

Очевидно, ця робота вимагала терпеливости, вправи, ревности, віри і привязання з боку Бен-Гура. Ці прикмети мусів він мати у великій мірі, щоб одушевити других. І в цім згляді ніхто ніколи не перевисшив Бен-Гура і не ужив їх з більшим успіхом. О, як він трудився! І то з повним відреченнєм себе самого! Та всеж таки був би стрінувся з невдачею, як би не поміч Симоніда, котрий достарчував йому оружжя і грошей і

як би не поміч Ілдеріма, котрий стояв на сторожі і доставляв йому всього потрібного. Очевидно найбільше причинився до успіху вроджений ґеній Галилейців.

Галилейцями звалися чотири жидівські племена: Ашер, Зебульон, Ісахар і Нафталій. Вони жили в краю первісно їм призначенім. Жид роджений в Єрусалимі з погордою глядів на Галилейця; одначе в Талмуді є записано: "Галилеєць любить гонір, а Жид гроші."

Вони ненавиділи Рим з тим самим жаром, що любили свій край. В кожній ворохобні їхнього краю вони були перші на полі битви і послідні сходили з него. Сто пятьдесять тисяч галилейської молоді згинуло в остаточній боротьбі з Римом. На великі празники заходили вони до святого міста в ладі і порядку неначе армія; та мимо того були вони ліберальних почувань, ба навіть терпимі відносно поган. Вони помагали будувати і гордились гарними містами Ірода, Сепфорою і Тиберіядою, хоч ці міста на ділі були римськими містами. Зі всіх боків окружали їх люде иншого світа, і зі всіма жили вони в згоді і приязні. Для слави жидівського імени виховали вони творця "Пісні Пісень" і пророка Осію.

На таких то людей, таких поважних, таких гордих, таких відважних, оповіданнє про прихід Царя зробило глибоке враженнє. Вже саме те, що той Царь мав повалити Рим, було би вистарчаючим, щоб втягнути їх до плянів Бен-Гура. Колиж вони почули, що цей Царь мав заволодіти цілим світом, що мав бути більш могучим ніж сам Цезарь, більш світлим ніж Соломон, та що пануваннє його перетриває віки, справі цего Царя віддали душу і тіло. Вони питали Бен-Гура, на чім опирає своє оповіданнє, а він приточував пророків і розповів їм про Балтазара, котрий жде в Антіохії. Вони були вдоволені відповідями, бо знали леґенду про Мессію — довго жевріючу мрію. Царь не тільки мав прийти, Він ось, ось покажеться.

І так проминули Бен-Гурови зимові місяці і весна надійшла. Весь той час так щиро й успішно працював він, що міг сказати до себе і своїх приклонників: "Нехай приходить добрий Царь. Нехай нам лиш скаже, де хоче, щоб взнести йому

престіл. А в нас руки з мечами, щоб зберегти престіл для него."

І весь той час, всі люде, з якими стрічався, знали його тільки як сина Юди. Иншого його імени не знали.

* * *

Одного вечера, в Трахонітісі, сидів Бен-Гур з кількома Галилейцями при вході до печери, в якій проживав, коли приїхав до него Араб-післанець і подав йому письмо. Бен-Гур отворив письмо і читав:

"Єрусалим, Нісан IV.

"Появився пророк, а люде говорять, що це Ілия. Він пробував роки на пустині. Нам представляється він як пророк, і такі є його слова. Одначе він говорить, що має прийти більший ніж він, і то в скорі. Він тепер ожидає його на східнім побережжю Йордану. Я ходив побачити і почути його, і той, котрого він ожидає, є без сумніву Царем, якого ти ожидаєш. Приходь і сам осуди."

"Весь Єрусалим ходить до пророка, і беріг ріки, де він перебуває, виглядає як Оливна Гора в послідних днях свята Пасхи."

"Маллюх."

На обличчю Бен-Гура змалювалася радість.

"Отсе письмо, мої приятелі," сказав він, "з отсим письмом кінчиться наше ожиданнє. Предтеча Царя зявився і оповістив його."

Бен-Гур перечитав їм письмо і всі вони радувалися вістею, яку воно принесло.

"Будьте тепер готові," додав він, "і вранці підете домів. Коли там прибудете, дайте знати тим, що під вами, щоб були приготовані зібратися на мій поклик. А що до мене, я піду і довідаюся, чи оправді Царь надходить, і пришлю вам відомість. А тимчасом жиймо надією обітниці."

Опісля зайшов до печери, написав одно письмо до Ілдеріма, а друге до Симоніда, повідомив їх про одержану вість і про те, що сейчас вибирається в дорогу до Єрусалима. Письма вислав скорими післанцями. Коли запала ніч і показалися

звізди на небі, всів на коня і з арабським провідником пустився в дорогу до Йордану. Бажав трафити на дорогу, куди йшли каравани між Аббат-Аммон і Дамаском.

Провідник знав дорогу, а Алдебаран був швидкий; о півночі оба гнали в полудневім напрямі.

Розділ другий.

ПОЛУДНЕ ПРИ СТАВКУ—ІРАСА.

Пляном Бен-Гура було, коли стане дніти, знайти безпечне місце і відпочати. Одначе він був ще на пустині, коли настав день. Тому їхав далі, бо провідник обіцяв, що за короткий час заведе його в долинку закриту великими скалами, в якій находиться жерело з водою, кілька морвових дерев і доволі трави для коней.

Коли він їхав, думаючи про чудові події які невдовзі мають сповнитися і які великі зміни зайдуть в справах народів світа, провідник, котрий все був на бачности, спостеріг, що позаду них появилися якісь чужинці. Всюди довкруги них простягалися филі піску, який при збільшаючім світлі став жовтіти. Ніде не було видно і стебельця зеленої травиці. З лівого боку простягалося в далечині пасмо низьких горбиків. На такім великім просторі пустарів порушаючийся предмет не міг довго скриватися.

"Це верблюд і їздці," сказав провідник.

"Є хто за ними?" спитав Бен-Гур.

"Ні. Є один верблюд, а за ним їздець на кони."

Хвилину пізніще сам Бен-Гур міг бачити великого, білого верблюда, що нагадував йому чудового звіра Балтазара, який

приніс старого і його доньку Ірасу до жерела в Гаю Дафни. Годі було думати, що був такий другий верблюд. Переконаний, що на верблюді єгипетська красавиця, Бен-Гур звільнив біг коня, аж вкінці побачив, що в наметі на верблюді сиділи дві особи. Як би це був справді Балтазар і Іраса, чи мав датися їм пізнати? Одначе це неможливе. Тут пустиня і вони самі. І коли він так роздумував над тим питаннєм, верблюд гойдаючися, зблизився до него. Почув звук маленьких дзвінків і побачив дорогу упряж, яку так подивляли люде біля Касталійської Керниці. Побачив теж Етіопійця, який все услугував Єгиптянам. Високий верблюд задержався біля його коня і Бен-Гур, глянувши до гори, побачив Ірасу, як відсунула занавісу і подивилася з гори на него. Її великі, мрійливі очі ясніли здивуваннєм і непевністю.

"Благословенство правдивого Бога нехай спічне на тобі," сказав Балтазар дрожачим голосом.

"З тобою і твоїми хай буде мир Господній," відповів Бен-Гур.

"Мій зір ослаблений від старости," сказав Балтазар, "одначе пізнаю тебе, сину Гура, якого я бачив як поважаного гостя під шатром Ілдеріма Щедрого."

"А ти? Балтазар, мудрий Єгиптянин, котрого слова про святі річи, які мають сповнитися, є в великій мірі причиною того, що днесь находжуся на цій пустині?"

"Ніхто не є самий, хто є там, де Бог пробуває, — а Бог є всюди," відповів поважно Балтазар. "Коли ж питаєш, що я тут роблю, то недалеко позаду нас є каравана, що їде до Александрії. А що має вона йти через Єрусалим, я думав, що скористаю з нагоди і піду з нею до Святого Міста, куди зміряю. Одначе днесь рано знудилося мені так поволи з караваною посуватися наперед — а іде з нею когорта римська — тому я покинув її і на стільки випередив її. Рабівників на дорозі не боюся, бо маю печать від шейка Ілдеріма; а що до диких звірів, то уповаю на Бога, що нас охоронить."

Бен-Гур поклонився і сказав: "Печать доброго шейка є забезпекою як далеко розтягається пустиня, а лев, який хотів

би здогонити твого царя верблюдів, мусів би бути незвичайно швидким."

Він гладив шию верблюда, коли говорив ці слова.

"Одначе," сказала Іраса з усміхом, який вабив молодця до себе, і кілька разів підчас розмови зі старим мимохіть подивився на неї, — "Одначе і йому було би краще, як би дістав дещо їсти. І царі знають що є голод і біль голови. Коли ти справді Бен-Гур, про якого говорив мій батько і котрого я мала приємність пізнати, я є певна, що ти не відмовив би нам показати живе жерело води, щоб блески його кришталів прикрасили наш сніданок на пустині."

Бен-Гур сейчас відповів.

"Гарна Єгиптянко, прийми моє співчуття. Коли ти годна потерпіти трохи довше, знайдемо жерело за яким питаєшся, і прирікаю тобі, його вода буде така солодка і охолоджуюча, як вода богато славніщого Касталійського Жерела. Коли твоя воля, поспішімся."

"Благословлю тебе благословенством спрагненої," вона відповіла, "і офірую тобі в заміну кусник хліба із міських печів, замоченого в свіже масло з роснстих нив Дамасценських."

"Справді велика ласка! Поспішаймо!"

Бен-Гур враз з провідником поїхали з переду.

По якімсь часі приїхали в невелику долинку і за проводом Араба обїхали її навколо. Земля була грязка від великих дощів. Потім побачили перед собою велику яругу. По боках яруги підносилися скали порепані спадаючою водою. Вузонька доріжка, якою їхали в долину розширилася у чудову ниву, що відразу наповнила радістю їх серця. Перейшовши з жовтої, одноманітної пустині у повну зелені й життя рівнину, їм здавалося, що знайшлися в раю. Жерело виглядало немовби срібні нитки протикані між зелену траву. Тут і там виглядали неначе звізди, цвитучі оліяндри. Одно пальмове дерево підносилося з королівською повагою. По скалистих збочах спиналася виноградина, а там далі виростали морвові дерева і показували жерело, якого шукали наші знакомі. І туди повів їх про-

відник, не звертаючи уваги на перепелиці і другі менші пташки, що скривалися між галуззєм дерев.

Вода витрискала зі щілини в скалі. Понад щілиною хтось видовбав в скалі в єврейській мові слово "Бог." Без сумніву цей хтось пив з цего жерела, і перебував тут пару днів і зложив Богови подяку в такий тревалий спосіб.

Зі щілини спадала вода на камінну плиту порослу мохом. А звідси стікала з плюскотом у маленький ставок, прозорий як скло. Потім перекрадалася між берегами покритими травою, годувала дерева, аж вкінці щезла в спрагненім піску. Вузенька стежка вела біля ставка, а далі, ціла долина була непроходимим мочаром. Коні сейчас пустили на траву. Верблюд приклякнув а Етіопієць поміг Балтазарови і Ірасі злізти на землю. Старець звернув своє обличче до Сходу, набожно зложив руки на хрест на грудях і молився.

"Принеси мені чарку," сказала Іраса нетерпляче до слуги.

Невільник приніс її кришталеву чарку з намета на верблюді. Іраса взяла чарку і сказала до Бен-Гура:

"Бажаю послужити тобі при жерелі."

Обоє пішли до жерела. Він хотів зачерпнути води для неї, одначе вона не позволила. Приклякнула на коліно і держала чарку аж наповниться водою із самого жерела, потім йому першому подала чарку.

"Ні," сказав він, відсунувши на бік ласкаву руку, "позволь, молю тебе, хай я тобі послужу."

Одначе вона не відступила від свого.

"У нашім краю, сину Гура, є приповідка: "Краще бути підчашим щасливому, ніж міністром цареви!"

"Щасливому!" сказав він.

В його голосі і в його очах малювалося здивуванне і питанне, коли вона скоро сказала:

"Боги дають нам успіх на знак, що вони є з нами. Чи не ти був побідником в цирку?"

Його обличче закрасилося.

"Це був один знак. Опісля був другий знак. В двобою на мечі ти забив Римлянина."

Він ще більш почервонів, не так тому, що здобув славу, як радше любо було йому знати, що вона думала про него і слідила його кроки. По хвилині його радість перемінилася в задуму. Він знав, що вість про двобій розійшлася по цілім Сході; одначе імя побідника було звісне тільки кільком — Маллюхови, Ілдерімови і Симонідови. Чи могли вони звіритися перед жінкою? Ця думка здивувала її змішала його. Вона побачила це, піднесла чарку над жерелом і сказала:

"О, Боги Египту, дякую вам, що дозволили відкрити героя — дякую, що жертва в Ідернійській палаті не була моїм царем з між людей. Так отже, святі боги, я зливаю і пю!"

Частину води з чарки зілляла до жерела, а решту випила. Коли відняла чарку від своїх уст, усміхнулася до него.

"Сину Гура, чи пристоїть такому хороброму чоловікови так легко бути переможеним жінкою? Візьми тепер чарку і гляди чи не знайдеш в ній ласкавого слова для мене."

Він взяв чарку і нахилився, щоб наповнити її.

"Син Ізраїля не має богів, яким міг би принести жертву подібно як ти," сказав він, бавлячися водою, щоб закрити своє велике замішаннє. Що більш знала Египтянка про него? Чи вона знає про його зносини з Симонідом? Він мав теж умову з Ілдерімом, чи і про це вона знає? Його поразило недовіррє. Хтось зрадив його тайни, тайни великої ваги. Опріч того він саме що вибрався до Єрусалима і колиб його вороги дізналися про ці тайни, його пляни, його особа і судьба його спільників булаби загрожена. Одначе, чи була вона його ворогом? Над цим питаннєм задержалася його думка. Він наповнив свою чарку, піднісся і сказав з уданою обоятністю.

"Красавице, як би я був Египтянином або Греком, або Римлянином, яб сказав," він підніс чарку понад голову, коли це говорив, "О ви ліпші боги! Дякую вам, що є ще на світі, мимо кривд та терпінь, принада краси і потіха любови, і я пю до тої, що найкраще їх представляє — до Іраси, найкращої зі всіх доньок Нілю!"

Мягенько поклав її руку собі на рамя.

"Ти переступив закон. Боги, до котрих ти пив, є ложні боги.' Чомуб я не мала донести про це рабінам?"

"Ах," сказав він, усміхаючись, "не богато годна ти сказати на того, що знає богато більше важніщого."

"Я ще далі піду. Я піду до самої Жидівочки, що плекає рожі в домі великого купця в Антіохії. Перед рабінами оскаржу тебе о безбожність; перед нею оскаржу тебе..."

"Оскаржиш о що?"

"Я переповім її, що ти сказав до мене піднісши чарку до гори і візвавши на свідків богів."

Хвилину він мовчав, неначеб вижидав, щоб говорила далі. У своїй уяві бачив він Естеру при боці свого батька, як прислухувалася його письмам до її батька, або часом сама їх читала. В її присутности оповів він Симонідови свою пригоду в Ідернійській палаті. Вона знала Ірасу; Іраса була хитра і зі світа; Естера була простодушна, привязана і легко мож було її підійти. Симонід не міг зломити тайни — ані Ілдерім. Хіба він самий. Одначе виявлення цеї тайни, нікому більш, як саме йому могло пошкодити. Чи не Естера зрадила тайну перед Ірасою? Він не оскаржував її, одначе корінь підозріння був у його думці. І заки він мав нагоду відповісти Ірасі, старий Балтазар прийшов до жерела.

"Ми вельми з'обовязані тобі, сину Гура," сказав він своїм поважним тоном. "Ця долинка справді є красна; травиця, дерева, тінь, запрошують нас остатись тут і відпочати, а жерело тут полискується як діяманти і співає мені про люблячого Бога. Не досить, щоб ми подякували тобі за прислугу, що привів нас сюди; ходи, сядь з нами і поживися нашим хлібом."

"Дозволь, що я перш тобі послужу."

Бен-Гур наповнив чарку водою і подав Балтазарови. Старець підніс очі до гори в молитві.

Всі троє обмили руки і східним звичаєм посідали під шатром, під яким роки тому назад сиділи три мудрці зі Сходу на пустині. І всі троє їли зі смаком добрі річи добуті із клунка на хребті верблюда.

Розділ третій.

ЖИТТЄ ДУШІ

Розпняли шатро під деревом, звідки могли чути безустанний журкіт жерела. Над головою звисало неповорушно широке листє. Часом вертаюча з поля пчілка стрілою промкнулася через тінь; або перепелиця вийшла із шувару, засвистала до товаришки життя і втікла. Цей спокій в природі, свіжість воздуха, краса долини, святочна тишина, здається настроїли духа старого Єгиптянина; його голос, його рухи, всьо його поводженнє було незвичайно лагідне і часто, коли споглянув на Бен-Гура як той розмовляв з Ірасою, в очах його малювалося співчуттє.

"Коли ми здогонили тебе, сину Гура," сказав він коли покріпилися їдою, "мені здавалося, що твоє обличчє було теж звернене в напрямі до Єрусалиму. Чи можу спитати, не погнівайся за цікавість, чи й ти туди зміряєш?"

"Я їду до Святого Міста."

"Ще одно прошеннє до тебе. Я змучений і довга дорога вичерпує мої сили. Чи знаєш ти коротшу дорогу ніж та, що веде через Раббат-Аммон?"

"Дорога трудніща, одначе коротша веде через Герасу і Раббат-Гілеад. І цю дорогу я наміряю взяти."

"Я дуже нетерпеливий," сказав Балтазар. "Послідними часами мене мучили сни, чи радше сказати, повтарявся той самий сон. Якийсь голос — і більш нічого — приходить і говорить мені — 'Ставай, поспішай! Той, котрого ти так довго вижидав, приходить!' "

"Думаєш, що це Той, що має бути Царем Жидів?" спитав Бен-Гур і з зачудованнєм глянув на Єгиптянина.

"Так, справді."

"Отже ти ще нічого не чув про Него?"

"Нічого, опріч голосу в сні."

"Я маю вісти, що урадують тебе так як мене урадували."

Із загортки витягнув Бен-Гур листа, який дістав від Маллюха. Єгиптянин простягнув дрожачу руку по письмо. Читав голосно і в міру як читав, збільшалося його зворушеннє. Коли скінчив читаннє, підніс заслезені очи до гори з подякою і молитвою. Не питався нічого, одначе не мав жадних сумнівів.

"Ти вельми ласкавий до мене, Боже," сказав він. "Дозволь мені, молю Тебе, знов побачити мого Спасителя, і віддати Йому поклін, а тоді слуга Твій може відійти з миром на вічний спочинок."

Слова, спосіб моленняся, і проста молитва діткнули Бен-Гура новим, тревалим почуваннєм. Ніколи не здавався йому Бог бути так близьким і так дійсним як тої хвилини. Йому здавалося, неначеб Бог там був присутний, похилився над ними, або сидів біля них. Бог як батько, котрий однаково любив всіх своїх дітей. Бог як батько не тільки самих Жидів, а всіх дітей, Отець світа, котрий не потребує жадних посередників, ні рабінів, ні священників, ні учителів. Ідея, що такий Бог може післати людскости Спасителя а не царя, представилася Бен-Гурови не тільки в новім світлі, а теж так наглядно, що він майже зрозумів більшу потребу такого дару і більшу гармонію із природою такого Божества. Тому не міг опертися питанню:

"Отже, коли Він вже прийшов, Балтазаре, ти все ще думаєш, що він має бути Спасителем, а не Царем?"

Балтазар глянув на него задуманим і лагідним зором.

"Як мені розуміти тебе?" сказав він. "Духа, себто звізду, яка перед роками була мені провідником, я не бачив відколи я пізнав тебе в шатрі доброго шейка. Це значить, я не чув, ні не бачив його від того часу. Одначе я вірю, що тим духом був голос, що кликав до мене у сні. Опріч цего я не мав иншого обявлення."

"Я пригадаю тобі, яка є ріжниця між нашими поглядами," сказав Бен-Гур. "Ти є тої думки, що Він буде Царем, та не таким як цезарь; ти думав, що Його власть буде духова, а не зі світа цего."

"Так, справді," відповів Єгиптянин; "я й тепер є тої думки. Я бачу ріжницю між нашими вірами. Ти ідеш на стрічу царя

людей, я йду на стрічу Спасителя душ."

Він замовк на хвилину, щоб надуматися, як чоловік, що бореться зі собою, як би то з'ясувати свою думку, котра або за глибока, щоб відразу її зрозуміти, або надто зложена, щоб висказати її простими словами.

"Позволь, Сину Гура," сказав він, "що я з'ясую тобі свою віру, а тоді, можливо побачивши, о скільки духове царство, якого я ожидаю від Него, є славніщим під кожним зглядом, ніж царство цезаря, ти краще зрозумієш причину, чому я так заінтересований цею таємничою особою, яку ідемо стрічати."

"Я не умію тобі сказати, коли повстала ідея, що кожний чоловік має душу. Можливо, наші перші родителі принесли її з раю, в котрім первісно перебували. Всеж таки ми всі знаємо, що ця ідея ніколи не згинула з нашого ума. У деяких людей вона затратилася, та не у всіх; в деяких віках вона затупилася і затерлася; в инших віках обсіли її сумніви; одначе в своїй великій доброті зсилав Бог час від часу могучі уми, що завертали людскість назад до віри і надії.

"Чому мала би бути душа в кожному чоловіці? Гляди, сину Гура, на хвилину поглянь на потребу такого уряджения. Положитися, померти і більш не бути — більш не бути на віки — ніколи не було часу, щоб люде бажали такого кінця; і не було на світі людини, щоб не обіцювала собі в серці своїм чогось ліпшого. Всі памятники народів є протестом проти неістновання по смерти. Протестом є статуї і написи і вкінці історія. Найбільший із наших египетських царів казав подобину свою викувати в горбку зі скали. День за днем зі своїм заступом і колесницями ходив приглядатися роботі. Вкінці скінчили роботу. Ніколи не було подобизни такої величної, такої тревалої; зівсім як він; черти були його до найменших подробиць. Чи не міг він сказати в цю хвилину вдоволення її гордости: 'Хай тепер прийде смерть! Є для мене ще друге, посмертне життє!' і сповнилося його бажанне. Його статуя стоїть там по нинішній день.

"Одначе що є це позагробове життє, яке він так здобув? Лиш згадка людей — така пуста слава, як світло місяця на вели-

кій статуї; історія в каміню, нічого більш. А між тим що сталося з царем? Там, в царськім гробівці лежить набальсамоване тіло, яке колись було його — подобина, не так гарна на погляд, як ця друга на пустині. Одначе де, сину Гура, де є самий цар? Чи розпався він у ніщо? Дві тисячі років минуло від часу, коли він був живим чоловіком, як ти і я. Чи послідний його віддих був кінцем його?

"Сказати так, було би оскарженнем Бога; радше приймім його ліпший плян здобуття життя після нашої смерти — правдивого життя я думаю — щось більше як місце в памяти смертельної людини; житте що приходить і відходить, з почуванем і знанием, з силою і осудом, одним словом, вічне житте.

"Питаєш, який є плян Божий? Це дар Душі кожному з нас при народженню, з тим законом, що нема безсмертности, хіба через Душу. В цім законі находиться конечність про яку говорю.

"Лишім тепер конечність на боці. Нехай скажу слово про щасте, яке є в думці про Душу в кожного з нас. На першім місці, вона відбирає смерті страхітте, бо смерть є переміною на ліпше, а похорон є засадженнем насіння, з якого виросте нове життя. На другім місці, гляди на мене, який я є — слабий, змучений, старий, зісохлий на тілі, без всякої принади; гляди на моє поморщене обличче, подумай про мої притуплені змисли, слухай мого неприємного голосу. Ах, яка радість для мене в обітниці, що коли отвориться гріб, а це вскорі станеться, щоб приняти моє висохле тіло, невидимі брами світа, що ведуть до палати Бога, широко отворяться переді мною, щоб приняти мене, визволену, безсмертну Душу.

"Я міг би, я бажав би сказати тобі яка велика щасливість у тім будучім життю. Не кажи, що нічого про це не знаю. Це одно я знаю і воно вистарчає мені і істнуванне Душі означає божеську висшіть. У такому естві нема пороху ані жадних відпадків; воно понад воздух, понад світло, понад саму суть. Це є житте в абсолютній чистоті.

"І щож тепер, сину Гура? Коли стільки вже знаємо, чи говорити мені про маловажні річи, про форму моєї душі? Або

де вона пробуває? Або чи вона їсть та пє? Чи може має крила? Ні. Краще буде вірити в Бога. Вся краса світа походить з Його рук; Він є творцем всякої форми: Він зодягає лелію, Він дає барви рожі, Він чистить краплю роси, Він творить музику природи; одним словом, Він з'орґанізував нас для цего життя і наложив свої услівя, а вони такою для мене запорукою, що з довіррем малої дитини я лишаю Йому орґанізацію моєї Душі і всі приготовання для життя після смерти. Я знаю, що Він любить мене."

Старець перестав говорити на хвилину, напився води, а рука, що несла чарку до губи, дрожала. Обоє, Іраса і Бен-Гур, були теж зворушені і мовчки сиділи. Бен-Гурови показалося нове світло. Він починав бачити, як ніколи перед тим, що може бути духове царство богато важніще для людей, ніж яка земська імперія; та що в дійсности Спаситель бувби богато кращим даром ніж найбільший царь.

"Яб міг тебе спитати," сказав Балтазар продовжаючи свою промову, "що є важніще, чи це людське життє, таке безпокоєне і коротке, чи досконале і вічне життє призначене для Душі? Розбери це життє і думай сам: припустім, що одно й друге життє є однаково щасливе, чи вибереш одну годину скорше ніж один рік? Відтак спитай себе що то є сімдесять років на землі в порівнанню до вічности з Богом? З часом, сину Гура, думаючи на такий лад, ти стрінешся з цею сумною правдою, що ця ідея про життє як Душа, майже щезла зі світа. Правда, тут і там якийсь фільософ знайдеться, що буде говорити з тобою про Душу. Він порівнає її до принціпу. Одначе фільософи нічого не приймають на підставі віри, тому вони не признають, що Душа є ество і тому все це для них у темряві.

"Кожне сотворінне має ум, який міримо його потребами. Чи нічого це не значить для тебе, що тільки один чоловік зі всіх сотворінь може роздумувати про будучність? Це є знаком, як я це бачу, що Бог бажає, аби ми знали, що ми сотворені для другого та ліпшого життя і це є на ділі найбільшою потребою нашої природи. Одначе, на жаль, до чого то дійшли люде! Вони жиють лиш сьогоднішнім днем, неначеб теперішність

була всім і вони ходять говорячи: 'Нема завтра після смерти, а коли є, а ми нічого про це не знаємо, нехай воно само собою журиться.' А коли смерть покличе їх, вони не увійдуть у радість славного будучого життя, бо вони невідповідні до него. Це значить, що остаточним щастєм людини є вічне житє в товаристві Бога. На жаль, сину Гура, люде тепер так цілковито віддані низчому, земському життю, що майже забули про те друге житте, що має прийти.

"Що до мене, а говорю святу правду, яб не дав одної години життя як Душа за тисячу років життя як чоловік."

Здавалося, що Єгиптянин забув до кого говорить і лиш голосно думає.

"Це житте має свої проблєми, і є люде, котрі витрачують час, щоб розвязати їх; однак які є вони в порівнанні до проблємів будучого життя? Чи є що більшого, як знати Бога? Всі тайни будуть переді мною відкриті. Темрява розсунеться і настане світло. Всьо відчиниться. Я сповнюся Божим знанием. Я побачу всю славу, покоштую всі радощі. І коли при кінці цеї години подобається Богови сказати мені, 'Беру тебе до служби мені на віки,' тоді сповнилобся моє найкраще бажанне."

Балтазар замовк неначеб хотів прийти до себе із цеї екстази почувань; а Бен-Гурови здавалося, що в його словах висловлювалася сама його Душа.

"Прости мені, сину Гура," говорив далі старець поклонившися йому з повагою. "Моїм бажанием було лишити житте Душі, її висшість, радости, твоїм власним думкам, щоб ти сам застановився над ними і прийшов до якого заключення. Одначе радість ізза цеї думки мимохіть заставила мене сказати цю промову. Я бажав показати, хоч так неуміло, підставу моеї віри. Мене болить, що слова є такі слабі. Одначе ти сам дійди до правди. Найперше подумай, що значить для нас істнуванне після смерти; опісля послухай твоїх почувань і внутрішнього голосу, що без сумніву розбудиться в тобі; зверни на них увагу, кажу, бо це голос твоеї Душі, що розбуджуеться, щоб справити тебе на праву дорогу. Памятай теж, що позагробове житте так зістало затемнене, що можна назвати його страченим

світлом. Коли знайдеш його, радуйся, сину Гура, як і я радуюся, хоч слів мені не стає. Бо тоді пізнаєш, що потреба Спасителя є безконечно більша ніж потреба царя; і Той, що на стрічу їдемо Йому, не буде у твоїй надії гетьманом із мечем, або царем з престолом.

"А тепер перед нами звичайне, практичне питаннє: Як пізнаємо Його на перший погляд? Коли ти будеш триматися своєї давної віри що до Него, — що має Він бути царем як Ірод — очевидно будеш ждати доки не стрінеш чоловіка в царськім убранню, з жезлом у руці. З другогож боку, Той, що Його я вижидаю, буде бідний, нищий, нічим не вирізняти меться від других людей. А знак, що по нім Його пізнаю, буде той, що Він показувати ме людськости дорогу до вічного життя; прекрасне, чисте життє Душі."

Всі сиділи хвилину мовчки аж знов промовив Балтазар.

"Пора вже нам встати," сказав він. "Встаньмо і далі в дорогу. Те, що я сказав, зродило в мені нетерпеливість, щоб побачити того, що постоянно пробуває в моїй думці; і коли вам здається, що гоню вами, сину Гура і ти, моя дочко, хай це буде моїм оправданнєм."

На його знак приніс невільник вина, вони випили, і стрясши скатерть піднеслися з місця.

Невільник чим скорше став ладувати верблюда, Араб привів коні, а Балтазар, Бен-Гур і Іраса стояли над жерелом.

За хвилину були вже на пустині і поспішали, щоб здогонити каравану, коли вже випередила їх.

Розділ Четвертий.

ІРАСА І БЕН-ГУР НА СТОРОЖІ

Каравана розтягнута на пустині представляла пестрий образ, одначе коли порушалася, подібна була до лінивого вужа. Повільний похід каравани з часом надовкучився Балтазарови, хоч він був терпеливий; тож на його предложенне наша громадка постановила відлучитися від каравани і пійти вперед скоршою ходою.

Коли ти, читачу, ще молодий, або коли пригадаєш собі романтичні пригоди своїх молодих літ, то зрозумієш, з якою приємністю Бен-Гур, котрий їхав на кони побіч верблюда Єгиптян, споглянув в послідне на зникаючу позаду колюмну повільної каравани.

Правду сказавши, тільки довірочно, Бен-Гур находив велику приємність в товаристві Іраси. Коли вона глянула на него з гори, з свого високого місця на верблюді, він чимскорше старався бути біля неї; коли вона заговорила до него, його серце билося скоршим ходом як звичайно. Його постійним бажаннєм було приподобатися її. Ріжні предмети по дорозі, хоч би навіть найзвичайніші, ставали для него інтересними, скоро тільки вона звернула на них його увагу. Вона показала йому чорну ластівку у воздусі, а йому здавалося, що ця ластівка окружена проміннями ясности; вона показала йому грудочку кварцу або міки в піску на дорозі, як вилискувалася до промінів сонця, а він на її слово піднимав це з піску і подавав її. А коли вона відкинула це з неохотою, не зважаючи на його труд, йому жалко ставало, що цей предмет був безвартісний і оглядався за чимсь ліпшим — рубіном або навіть діямантом. Пурпурові гори в далечині видавались йому на причуд красними, коли вона похвалила їх вид; а колиж часом заслона її намету на хребті верблюда спустилася на долину, йому здавалося неначеб пітьма зступила з неба і покрила весь краєвид.

Так то він підчинявся и солодким примхам і щож може

зберегти його від небезпеки товариства египетської красавиці підчас цеї довгої і самітної подорожі?

Бо нема розсудку в любові і нема жадного обчислення. Воно природно вийде, що результат залежати ме від неї, бо вона править його волею.

Щоб скорше добігти кінця, треба зазначити, що були познаки, що вона свідома була того, який мала вплив на Бен-Гура. Вона заклала на чоло шнурок насилений золотою монетою, котрий чудово достроювався до повіваючого її чорного волосся. На пальці позакладала перстені, на уха кольчики, на руки і рамена брансолети і шнурок перлів на шию. На рамена накинула шалик перетиканий золотими нитками. Вигляд її був справді чаруючий. Так уоружена вона бавилася з Бен-Гуром уживаючи до того кокетливої мови і рухів. То усміхалася до него, то сміялася голосом сопілки; а все слідила його зором, раз ніжним-лагідним, то знов промінисто блескучим. Такою грою позбавила Клеопатра Антонія його слави; а одначе Клеопатра і половину не була така красива, як ця Египтянка.

І так проминуло полудне і настав вечір.

Коли заходило сонце, наша громадка задержалася при жерелі чистої дощевої води на Абіленській пустині. Там розпнято намет, з'їли вечерю і прилагодилися наніч.

Після півночі припала черга для Бен-Гура стояти на сторожі. Коли він так стояв зі списою в руці біля сплячого верблюда, приглядався звіздистому небу, а опісля закритому нічною заслоною краєви. Всюди глибока тишина. Рідко коли чути було легіт теплого подуву вітру. Одначе це не безпокоїло його. Він все думав про египетську красавицю, пригадував собі її чари; часом роздумував над тим звідки вона довідалася про його тайни, який ужиток могла з них зробити і як би він в тім разі мав поступити. І серед таких думок Любов оподалік стояла — велика на него спокуса. І коли він чув у серці своїм, що тратить силу і готов піддатися спокусі, гарна, люба рука лагідно спочила на його плечи. Цей дотик викликав у ньому почуттє розкоші, він стрепенувся, оглянувся, — і ось вона перед ним.

"Я думав, що ти спиш," сказав він.

"Сон для старців і малих дітей, а я вийшла, щоб поглянути на моїх другів, звізди на полудні — вони тепер держать заслону над Нілем. Одначе признайся, я заскочила тебе несподівано!"

Він взяв її руку, котра опала йому з плеча і сказав: "Хібаж ти мій ворог?"

"О, ні! Бути ворогом, значить ненавидіти; а ненависть, це недуга, якій Ізіс не дозволить близько мене прийти. А знай, що вона поцілувала мене, в саме серце, коли я ще була дитиною."

"Твоя мова ніяк не подібна до мови твого батька. Хібаж ти не тої віри, що він?"

"Моглаб бути," сказала вона з усміхом, "як би бачила те, що він бачив. Може її буду, коли постаріюсь як він. Нема религії для молодости опріч поезії і фільософії; і нема поезії опріч тої, що натхнена вином, радістю і любовю; тай нема фільософії, хіба що оправдує пустоту, якої недовге життє. Бог мойого батька є надто страшний для мене. Я не могла найти його в Гаю Дафнійськім. Ніхто не чув про него в римськім атріюмі. Одначе, сину Гура, в мене є одно бажаннє."

"Бажаннє! Хто міг би опертися йому, і сказати, ні?"

"Попробую тебе."

"Скажи чого бажаєш."

"Проста річ. Бажаю помочи тобі."

Коли говорила, приступила блище нього.

Він засміявся і сказав весело:

"О, Єгипте! — вже мав сказати любий Єгипте! — Чи не Сфінкс пробуває в твоїм краю?"

"І щож?"

"Ти одна з його загадок. Будь милосердна і поможи мені зрозуміти тебе. У чім потрібно мені помочі? І як можеш ти мені помогти?"

Вона відняла свою руку від него і обернувшися до верблюда, солодко заговорила до него і гладила його осоружну голову неначе справді щось красного.

"О ти послідний, найскорший і найвеличавійший із стада Йова! Часом і ти потикаєшся на нерівній, камінистій дорозі під великим тягаром. Як це ти пізнаєш ласкавий намір висказаний словом і все відповідаєш з вдячністю, хоч цю поміч приносить жінка? Я поцілую тебе, ти царська скотино!" Вона нахилилася і діткнулася широкого чола верблюда своїми устами, при чім сказала, "бо в твоїм умі нема жадного підозріння!"

А Бен-Гур здержуючи себе сказав спокійно: "Твій докір не минув своеї цілп, о Єгипте! Виходить, що я відкидаю твою поміч; та чи це не тому, що я звязаний своїм гонором і своєю мовчанкою закриваю житте і судьбу других?"

"Можливо!" сказала вона з поспіхом. "Так воно і є!"

Він подався крок взад і спитав голосом, в якому чути було звук здивовання: "Про що ти знаєш?"

Вона відповіла усміхнувшися.

"Чому мущини перечать, що змисли у жінки острійші ніж у них? Я приглядалася твойому обличчю цілий день. Мені треба були тільки подивитися на тебе, щоб побачити, що щось тяжить на твоїм умі; а щоб знайти цей тягар, чогож більше було мені потреба, як пригадати собі твої дебати з моїм батьком? Сину Гура!" — вона знизила свій голос і приступивши близще до него, говорила так, що її теплий віддих падав на його обличче — "сину Гура! Той, котрого ти їдеш шукати, має бути Царем Жидів, чи не так?"

Його серце забилося скоро і сильно.

"Царя Жидів, як Ірода, тільки більшого від него," вона продовжала.

Він глянув на бік, у темну ніч і на звізди; опісля його очі стрінули її і задержалися; а її віддих все ще спочивав на його устах, так близько була нього.

"Від ранка," говорила вона далі, "мали ми видіння. А тепер, коли я розповім тобі про своє видіннє, чи послужиш ти мені? Що? Все ще мовчиш?"

Відсунула його руку і відвернулася щоб відійти; одначе він вхопив її і сказав горячо: "Стій — стій і говори!"

Вона вернулася і поклавши руку йому на плечі, оперлася

о нього, а він обняв її раменем і пригорнув до себе близько, дуже близько. В цім любовнім обіймі була відповідь на її питаннє.

"Говори, розповіж мені про твоє видіннє, Єгипте, любий Єгипте! Навіть пророк не міг би опертися твойому бажанню. Я підчиняюся твоїй волі. Будь милостива, — милостива, молю тебе."

Вона, здається, не чула його просьби, бо дивлячися до гори і розгніздившися в його обіймі сказала поволи: "Я мала видіннє величавої війни — війни на суші і на морі — з брязком оружжя і наступом армій, неначеб Цезар і Помпей назад вернули, і Октавій і Антоній. І піднеслася хмара куряви і попелу і закрила світ і не стало Риму; вся власть вернулася на схід; із хмари піднялася нова порода героїв; і були до роздачі обширніщі сатрапії і ясніщі царські корони ніж коли небудь перед тим. І, сину Гура, коли це видіннє пересувалося передо мною і коли щезло, я питала себе, 'Чого то не дістанеться тому, хто служив Цареви найскорше і найліпше?' "

Знова Бен-Гур здрігнувся. Як раз це питаннє турбувало його цілий день. Нараз здавалося йому, що знайшов нитку до зрозуміння її.

"Так," сказав він, "я маю вже тебе. Тиб помогла мені здобути ці сатрапії і корони. Бачу, бачу. І ніколи не було би такої цариці як ти, такої красивої, такої проворної, такої царської — ніколи! Одначе на біду, любий Єгипте, після твойого видіння ці всі нагороди є результатом війни, а ти тільки жінка, хоч Ізіс цілувала твоє серце. А корони, це звіздяні дари, неосяжимі для тебе, хіба що знаєш який инший спосіб здобути їх опріч меча. Єсли так, о Єгипте, Єгипте, покажи мені цей инший спосіб, а я приклонюся до него, хоч би ради тебе самої."

Вона відсунула його рамя і сказала, "Розпростри свій плащ тут на піску, щоб я могла опертися о верблюда. Я сяду і оповім тобі історію яка прийшла із долини Нілю до Александрії, де я її дістала."

Він учинив як вона йому казала, і встромив свою спису у землю.

“А що мені робити?” спитав Бен-Гур, коли вона усіла. “Який звичай в Александрії? Слухачі мають стояти чи можуть усісти?”

Вона вигідно оперлася о верблюда і сказала з усміхкою: “Слухачі оповідань мають свою власну волю і роблять те, що їм подобається.”

Не чекаючи більше, Бен-Гур розтягнувся на піску і її рукою обвинув собі шию.

“Я готов,” сказав він.

А вона стала оповідати:

ЯК ПРИЙШЛА КРАСА НА ЗЕМЛЮ

“Ти мабуть знаєш, на першім місці, що Ізіс була, а про мене, може ще й тепер є — найкращою зі всіх богинь. Озіріс, її муж, хоч розумний і могучий, часом чув заздрість ізза неї. Боги, як знаєш, тільки в любові подібні до людей.

“Палата божеської жени була зі срібла, вінчала найвищу гору на місяці. Звідси вона часто заходила на сонце, в якого серці, в жерелі вічного світла, Озіріс мав свою палату з золота. Такий вона видавала блеск із себе, що люде не могли дивитися на неї.

“Одного разу — боги не мають днів — коли вона забавлялася з ним на криші золотої палати, припадково глянула в даль і на самім скраю світа побачила Індру, як переходив з армією малп, приміщених на карках летючих орлів. Він, Індра, приятель всього жиючого, — так називають Індру — вертав із послідної боротьби з поганими Ракшаками — вертав як побідник; а в його громаді були Рама герой і Сіта, його жена, котра після Ізіси була найкращою жінкою на світі. І піднеслася Ізіс, зняла свій звіздяний пояс і повівала ним до Сіти — бачиш, до Сіти, щоб поздоровити її. І нараз між заступом Індри і золотою кришею палати упало щось неначе ніч і заступило вид; та не була це ніч — це тільки Озіріс захмурився.

“Воно так склалося, що в той час обоє говорили про такі річи, що ніхто инший і подумати про це не міг. Він станув і сказав з великою гідністю, “Йди домів. Я сам це зроблю. Щоб

сотворити вповні щасливе ество, мені не треба твоеї допомоги. Рушай."

"Ізіс мала великі очі, такі великі як у білої корови, що їсть в храмі солодку траву з рук вірних, коли вони моляться; і її очі були тої самої барви, що у корови і такіж мякі. І вона теж піднялася і промовила з усміхом, а коли говорила, її очі блестіли полиском місяця в жнива. Вона сказала, 'Прощай, мій добрий пане! Я знаю, що ти скоро знов мене закличеш; бо без мене ти не зможеш сотворити вповні щасливого ества, як ти загадав, а що більш,' тут вона засміялася, бо знала, що говорить правду, 'ти самий, мій добрий пане, не зможеш без мене чутися щасливим'.

" 'Побачимо,' сказав він.

"І вона геть відійшла, взяла з собою свої ігли і свое крісло та усіла на криші срібної палати, мережала і ждала.

"А Озіріс забрався до роботи. Його воля в могучій груді видавала такий гомін неначеб усі боги працювали. Здавалося, що всі звізди тарахкають як сухе насінне в коробці. І коли цей відгомін розходився, вона ждала й мережала і одного стегна не змилила.

"Потім показалася одна точка на просторі між сонцем і місяцем; ця точка росла аж стала така велика як місяць. Вона побачила, що новий світ повстае. А коли це нове сотворінне все ще більшало і більшало, і кинуло свою тінь на місяць, так що тільки одна точка, де вона була, світила, тоді то вона пізнала, який дуже лютий він був. Всеж таки вона далі ждала й мережала, певна себе, що такий буде кінець як вона сказала.

"І так повстала земля, зразу холодна, сіра маса, що звисала неподвижно в безмежній порожні. Опісля побачила, як земля почала ділитися на рівнини і гори і моря. І ніде не бачила одної іскри. А потім над рікою побачила, що щось ворушилося. І вона перестала мережати із здивування. Те щось піднялося і піднесло рамена до сонця на знак, що знае звідки походить його житте. Це був перший чоловік. Аж любо було дивитися на него. А довкруги него було нове твориво, котре називаемо

природою — трава, дерева, птиці, звірята, ба навіть комахи і плазуни.

"І якийсь час був чоловік задоволений із свойого життя. Можна було бачити який він був щасливий. А відгомін приходив до Ізіси із руганнєм і вона почула голос із сонця:

"Справді, твоя поміч! Гляди, сотворіннє зівсім задоволене."

"А Ізіс стала далі мережати, бо вона була терпелива, а Озіріс був сильний; і коли він міг працювати, вона могла ждати; і ждала вона, знаючи допевно, що саме життє не вистарчить для задоволення і щасливости.

"І так воно сталося. Не богато часу минуло, коли божеська жена побачила велику зміну в чоловіці. Чоловік став задуманий, неначе без життя, все перебував на одному місці біля ріки, рідко коли глядів у гору. Ізіс бачила, що життєвий інтерес в ньому гине. Цей чоловік занудджується, думала Ізіс, аж ось загреміло і зашуміло і в одну мить земля, що досі була сіра, запалилася ріжними барвами. Трава і дерева позеленіли, гори дістали багряну краску, море стало синє, а хмари дістали всі барви. І чоловік підскочив, сплеснув у долоні, бо вилічився знов і став щасливий.

"А Ізіс усміхнулася, далі мережала і за роботою говорила до себе. "Не зла думка, вистарчить на якийсь час; одначе сама краса світла не вистарчить для такого сотворіння. Мій муж і пан мусить ще одну зробити спробу."

"Аж ось, щось неначе грім потрясло навіть місяцем. Ізіс кинула свою роботу і сплеснула в долоні. Досі все на землі, опріч чоловіка, було неподвижне, лежало на одному місці; Тепер же все дістало дар руху. Птиці стали весело уноситися на крилах, звірі, великі і малі стали бігати кожне в иншому напрямі; дерева потрясли своїм галуззєм під напором вітрів; ріки стали плисти до моря, а море покрилося филями і ударяло підчас приливу і відпливу об береги спіненими гребенями; а понад всім снувалися хмари неначе кораблі з розпущеними вітрилами.

"А чоловік піднісся щасливий мов дитя. Урадувався цим

Озіріс і крикнув: "Хо-хо! Бачиш, що всьо гаразд діється без тебе?'

"А добра жена знов стала мережати і відповіла спокійно, 'Добра думка, мій пане, знаменита думка, і послужить на часочок.'

"І як попередно, так і тепер. Вид руху довкруги став для чоловіка буденним. Птиці у воздусі, ріки у бігу, филі на морі перестали бавити його і він знов засмутився ще більш ніж попередно.

"А Ізіс ждала, говорячи до себе: 'Бідне сотворінне! Воно більш нещасне, як коли небудь перед тим.'

"І Озіріс, неначеб зрозумів її думку, заворушився і відгомін того потряс цілим світом; одно сонце в самім осередку стояло твердо. Ізіс поглянула, но не побачила жадної зміни; і коли вона усміхалася, думаючи, що це послідні спромоги її пана, нагло порушилося сотворінне, здавалося, що прислухується якомусь звукови; його обличче розяснилося, з радости сплеснув в долоні, бо дався чути перший гомін на землі. вітри стали шемрати між листем дерев; птиці заспівали, а кожна свою пісню; потоки журчали неначе арфи зі срібними струнами; ріки шуміли поважно вливаючися до великого моря; а море било филями об береги з гомоном громів. Була музика, музика всюди і весь час чоловік мусів чутися щасливий.

"А Ізіс усміхалася і думала, як добре, як знаменито її пан робить свою роботу. Потім потрясла головою. 'Барва, рух, звук,' іще раз повторила поволи — нема там складної частини краси, опріч форми і світла. Тепер вже без сумніву вичерпалися помисли Озіріса; і коли сотворінне знов засумує, він певно прикличе її на поміч. І знов стала мережати. Її руки вправно робили стегна, один, два три, десять від разу.

"А чоловік чувся щасливий довгий час богато довше як коли перед тим. Навіть здавалося, що він ніколи не знудиться. Одначе Ізіс ліпше знала. Вона тільки ждала й ждала і не зважала на насмішки кидані на неї із сонця. Вона ждала й ждала аж побачила познаки кінця. Чоловік призвичаївся до звуку в природі, освоївся з ним і не бачив у ньому нічого незвичайного.

І чоловік сохнув і ослабав, тужив і терпів аж вкінці положився неповорушно над рікою.

"Тоді сказала Ізіс ведена почуттєм милосердя:

"Пане мій," сказала вона, "сотворінне вмирає."

"Одначе Озіріс, хоч бачив то всьо, мовчав; він не знав як зарадити цему."

"Чи можу помогти йому?" спитала Ізіс.

"Озіріс був загордий, щоб відповідати.

"Тоді Ізіс зробила послідне стегно в своїм мережанню, звинула свою роботу в один звій і кинула його так, що упало біля чоловіка. А він учувши, що щось упало біля него, схопився, і ось Жінка — перша Жінка — була біля него щоб помагати йому. Вона простягла до него руку; він вхопив її і піднявся і ніколи вже не був нещасливим."

"Ось така, сину Бен-Гура, історія краси, як оповідають її над Нілем."

Вона замовкла.

"Гарна й хитра видумка," сказав він, оначе не скінчена. Що зробив Озіріс опісля?"

"А так," вона відповіла. "Він закликав свою жену назад на сонце і вони щасливо жили разом і помагали собі взаїмно."

"А чи не повинен я так поступити як зробив перший чоловік?"

Він поніс її руку, що спочивала йому на рамені до своїх уст. "В любові, в любові," сказав він.

Звільна опустив голову її на коліна.

"Ти знайдеш царя," сказала вона і гладила його голову другою рукою. "Ти знайдеш царя і служити меш йому. Своїм мечем здобудеш найбільші його дари; і його найбільший воїн буде моїм героєм."

Він обернув своє обличче і побачив її прямо над своїм. На цілім небозводі в сю хвилину нічого не було кращого ніж її очі, мимо того, що находилися в тіни. Він скоро схопився, обіймив її раменами і пристрастно поцілував.

"О Єгипте, Єгипте! Єсли Царь має корони до роздачі, одна з них буде моя, і я понесу її і покладу понад місцем за-

значеним моїми устами. А ти будеш цариця — моя цариця — бо нема кращої ніж ти. І ми будемо щасливі, вічно щасливі!"

"І ти всьо мені скажеш і позволиш мені у всім тобі помагати?" сказала вона цілуючи його.

Це питанне охолодило його запал.

"Чи не досить, що я люблю тебе?" спитав він.

"Повна любов означає повне довірре," відповіла. "Одначе не зважай на це. Ти пізнаєш мене лірше."

Вона відняла свою руку від него і станула.

"Ти жорстока," сказав він.

Вона відсунулася, похилилася над верблюдом і діткнулася його чола своїми устами.

"О ти, найшляхотніший з твого роду — в твоїй любові нема підозріння."

За хвилину і вона відійшла.

Розділ пятий.

В БЕТАБАРІ.

Третього дня подорожі прибули наші знакомі в полудне над ріку Джабок. Там застали сотку або її більше людей, головно з Переї, котрі відпочивали враз зі своїми звірятами. Ледви тільки злізли на землю, коли приступив до них якийсь чоловік зі збанком води її посудиною і подав їм напитися. Вони гречно приймили його обслугу, а він дивлячися на верблюда сказав: "Я вертаю з над Йордану, де тепер є богато людей з ріжних частей краю, котрі так як і ви подорожують.. Но ні один із них не мав такого як ви слугу. Справді, незвичайна звірина Чи можу спитати звідки походить?"

Балтазар відповів і пішов спочити. Одначе Бен-Гур більш цікавий ніж старий, зачав з ним розмову.

"В якому місці над рікою збираються люде?" спитав він.

"В Бетабарі."

"Давніще було це опустошіле місце. Там був брід," сказав Бен-Гур. "Я не годен зрозуміти, як то прийшло до того, що люде так нагло заінтересувалися цим місцем."

"Як бачу," сказав чужинець, "ти теж з далеку і не чув про добру новину."

"Яку новину?"

"Хіба ти не чув, що появився чоловік з пустині — справді святий чоловік — котрий говорить дивні слова і захоплює ними всіх, що слухають його. Він зве себе Йоаном Назарянином, сином Захарії і говорить, що є предтечею Месії."

Навіть Іраса прислухувалася уважно коли чужинець говорив далі.

"Говорять, що цей Йоан перебув своє життє від дитинства аж до тепер в яскині біля Енгеді. Там він молився і жив більш пустинним життєм ніж самі Ессенці. Товпи народа приходять почути його проповіді. І я ходив з другими почути його."

"Чи всі твої приятелі, що є тут, ходили з тобою?"

"Багато з них їде там, а деякі вертають."

"Що він проповідує?"

"Нову науку, якої Ізраїль ще ніколи не чув. Він закликує людей до покаяння і хрещення. Рабіни не знають як розуміти його; і ми не знаємо. Одні питали його чи не є він Христос, а одні, чи не є він Ілия; одначе всім дає він одну відповідь: 'Я є голос покликуючого в пустині: готовте дорогу Господню!' "

В той час один з приятелів покликав його; і коли він вже мав відходити, сказав до него Балтазар:

"Добрий чужинче," промовив він дрожачи на тілі, "скажи нам чи знайдемо цего проповідника на цім місці, де ти його лишив?"

"Так, в Бетабарі."

"Хто є цей Назарянин?" сказав Бен-Гур до Іраси, "невжеж він вістун нашого Царя?"

За той короткий час Бен-Гур навчився уважати Ірасу за більш заінтересовану в особі Царя ніж її батько. Всеж таки

старець піднісся зі свойого місця і з огнем в запалих очах сказав:

"Поспішаймо наперед, я вже не чуюся змучений."

Вони чимскорше поспішили помогти невільникови приготовитися до дальшої дороги.

На ніч затрималися в гостинниці на захід від Рамот-Гіледаду. Всі троє мало що говорили в часі спочинку.

"Завтра встанемо раннім-ранком, сину Бен-Гура," сказав старець. "Спаситель може прийти, а ми там не будемо."

"Царь недалеко за своїм вістуном," шепнула Іраса.

"Побачимо завтра," сказав Бен-Гур і поцілував її руку.

Слідуючого дня наші подорожні вийшли із між гірського пасма і знайшлися на пустім степі на схід від святої ріки. Напроти себе побачили висше положені землі міста Єрихону, покриті пальмовими деревами, що розтягалися аж до горбкуватого Юдейського краю. Бен-Гур був дуже зворушений, бо знав, що вже недалеко до броду.

"Бачиш, добрий Балтазаре," сказав Бен-Гур до старого, "ми вже майже на місці."

Невільник підганяв верблюда. В короткім часі побачили шатра, намети і богато привязаної звірини; потім побачили ріку і товпу народа, що зібралася над самим берегом. А ще одна товпа була по другому боці ріки. Вони знали, що проповідник проповідує і ще більш гнали наперед. Одначе, коли вже були близько, товпа народа порушилася і розбрилася на всі боки.

Вони прийшли запізно.

"Стіймо тут," сказав Бен-Гур до Балтазара, "Назарянин може сюди прийти."

Люде так були переняті тим що чули і так живо пересправљяли одні з одними, що не завважили чужинців. Сотки людей перейшло біля них. Вони пізнали, що не мати муть вже нагоди побачити Назарянина. Як раз в той час побачили в горі ріки, недалеко від себе, якогось чоловіка, що приходив до них. Ця поява була така незвичайна, що на вид його про всьо инше забули.

Зверху чоловік цей виглядав грубий, неогладжений, напів

дикий. На опалені сонцем рамена спливало космиками теж сонцем опалене волоссе. Правий його бік був обнажений, а скіра його тіла була тоїж краски, що й обличче. Тіло його було окрите верблюжим грубим волоссем — подібно як у Бедуїнів — а на поясниці мав пояс з невиправленої скіри. В руках мав суковату палицю, якою підпирався. Йшов скоро, певною ходою і дуже обережно. Раз-по-раз відсував волоссе, що спадало йому на очі і дивився довкола неначеб кого шукав.

Красива Єгиптянка приглядалася цему синови пустині не то з цікавістю, не то з обридженнем. Вкінці піднесла заслону свого намету на верблюді і сказала до Бен-Гура, котрий сидів на кони біля неї.

"Невжеж це вістун твого Царя?"

"Це Назарянин," відповів Бен-Гур не дивлячись на неї.

На ділі він самий чув у серці своїм великий завід. Бен-Гур знав аскетів, жителів біля Енгеді, знав їхній убір, їхню байдужність до думки світа, знав як строго придержувалися своеї присяги простоти життя і як тяжко мучили свое тіло, знав як цілковито вони відокремилися від других людей, неначеб самі походили з иншої людської породи. Він знав теж, що цего Назарянина представлено йому як "Голос вопіющого в пустині," а одначе коли його побачив, не міг стерти з своеї уяви видіння чи мрії Царя, котрий мав бути такий великий, такий могучий, що й вістун його, чи предтеча, мав мати на собі бодай частину блеску свого Царя. На вид цеї напів дикої особи перед ним, Бен-Гур мимо волі подумав про великі заступи дворян, що заповняли царські палати в Римі і готові були до послуги цезареви. Цей вид потряс ним, завстидав його, порушив його до живого. Він міг тільки сказати:

"Це Назарянин."

Інакше було з Балтазаром. Він знав, що дороги Божі не такі як дороги людей. Він бачив Спасителя-дитя у яслах і віра його приготовила його побачити щось простого, звичайного в злуці з появою Бога. Він сидів на свойому місці, зложив на грудях руки, а уста його порушалися в молитві. Він не вижидав царя.

В той час, коли Бен-Гур і Балтазар в ріжнім настрою духа роздумували над вістуном, якого побачили недалеко, якийсь чоловік сидів над рікою на камени недалеко від них, і, здається, роздумував над тим, що чув у проповіди, бо голова його похилилася. Тепер же він піднісся з свого місця і пустився йти поволи в напрямі до білого верблюда так що мав зійтися з Назарянином.

Оба вони, проповідник і чужинець, йшли далі наперед, аж найшлися, Йоан десять а чужинець двайцять стіп від верблюда. Проповідник затримався і відгорнув волоссє з своїх очей. Потім глянув на чужинця і підніс обі руки до гори, як би на знак всім людям. Люде побачили це, настала всюди гробова тишина і велике напруженнє. Назарянин підніс свою палицю правою рукою і поволи вказав нею на чужинця.

І Балтазар і Бен-Гур пильно глянули на чоловіка вказаного Йоаном. Він звільна наближався до них. Був він більш ніж середнього росту, вуглої будови тіла, майже марний. Його рухи були спокійні, роздумані, як у людей, що віддаються глибоким думкам. Одяг його був звичайний, простий, після приписів рабінів. На ногах сандали. Не мав пояса на пояснниці своїй, ані палиці в руках своїх.

Всі троє вскорі завважили цей зверхній вигляд чужинця. Одначе коли поглянули на його обличчє, опанував їх неначе чар. Незахмарене світло падало на його голову, а довге волосся переділене по середині спливало темно-золотистими кучерями аж на рамена. Чоло в него було низьке а широке. Брови чорні, луковаті. Його очі темно-голубі і великі. Рісниці довгі як у дітей. Годі було сказати чи черти його лиця були грецькі чи жидівські. Ніс і губи його ніяк не нагадували Жидовина. Вигляд його лиця з довгою бородою, що закривала шию і спливала аж на груди, не викликував пошановання у вояна, одначе не було такої жінки, щоб відразу не отворила перед ним свого серця; не було такої дитини, щоб відразу інстинктовно не віддалася з довіррем під його опіку. І ніхто не міг сказати, що він не був красивий з обличчя. На його обличчю малювалися три почування: любови, милосердя і смутку. Ці

прикмети були ознакою його безгрішного серця і знання гріхности світа. Любов, милосерде і смуток, хоч самі собою не означають сили, є одначе результатом великої сили духа, є результатом свідомої сили зносити богато терпінь, як це бачимо у мучеників і святих.

Поволи він наближався до них, до Балтазара, Іраси й Бен-Гура.

Бен-Гур думав, що цей чужинець, коли він справді Царь, без сумніву гляне найперш на нього. Одначе чужинець наближався і глядів вище, понад Бен-Гура. Його зір не задгримався на красивій Єгиптянці, він дивився заєдно на старого Балтазара.

Всюди глибока напружена тишина.

Нараз Назарянин, все показуючи палицею на чужинця, сказав сильним голосом:

"Ось Агнець Божий, що бере на себе гріхи світа!"

Богато людей, що стояли навколо, були неначе поражені словами Йоана. Балтазара-ж, слова ці перемогли. Отже він ще раз побачив Відкупителя світа. Ця велика віра з перед трийцяти років все ще жевріла в його серці. Він бачив більше і розумів більше що діється, ніж ціла товпа народа, що зібралася довкруги него. Ідеал його віри був перед ним. Все годилося з його вірою, його обличче, його форма, його одяг, його вік. І він побачив його й пізнав його. А віру його потвердили слова Йоана:

"Ось Агнець Божий, що бере на себе гріхи світа."

Балтазар упав на коліна.

Назарянин говорив далі:

"Се Той, про кого я сказав: За мною гряде муж, що поперед мене був, бо перше мене був. І я не знав Його, та щоб явився Ізраїлеві, для того прийшов я, хрестячи водою. Я бачив Духа, злинувшого як голуб з неба, і став він над Ним. І я не знав Його; та пославший мене хрестити водою, той мені глаголав: На кого побачиш, що Дух злине та стане над Ним, се той, що хрестить Духом святим. І я бачив, і свідкував се..." Він задержався і показуючи палицею на чужинця, щоби не було жадного

сумніву кого він має на думці, доповів: "і свідкував, що се Син Божий!"

"Це він, це він!" крикнув Балтазар і підніс заслезені очі до гори. Потім непритомний упав на землю.

Через той час, не треба забувати, Бен-Гур уважно приглядався обличчю чужинця, хоч з иншої точки погляду. Він бачив чистоту його чертів, його глибоку думку, його лагідність, покору й святість; одначе рівночасно в його думці вигинуло одно тільки питанне — Хто цей чоловік? Хто він, Месія чи Царь? Як можна було получити ідею війни, заборів із обличчем цего чоловіка? А серце його говорило йому шепотом: Балтазар говорив правду, а Симонід помилявся. Цей чоловік не прийшов відбудувати престол Соломоновий. В нього нема ні природи, ні спосібностей Ірода. Царем він може бути, одначе царство його є інакше і не таке як царство римське.

Він шукав в думці рішення. І коли пильно приглядався цему чудовому чоловікови, заворушилася його память. "Заправду," сказав він до себе," я бачив цего чоловіка, одначе де і коли?" Він пригадав собі цей лагідний, спокійний і любий погляд, що колись в минувшині спочив на нім. Зразу, неначе в мраці, опісля щораз яснійще, неначе ясні проміні сонця, станула перед ним подія при керниці в Назареті, коли то римська сторожа вела його як вязня на ґалери. Він задрожав цілим тілом. Отсі руки дали йому поміч, коли він загибав. Образ цего обличчя він носив в серці від того часу. Потрясений до глибини душі, він чув послідні слова Назарянина:

"Се Син Божий!"

Бен-Гур скочив з коня, щоб зложити подяку свойому Спасителеві, коли в той час Іраса крикнула до него:

"Поможи, сину Гура, поможи, бо мій батько вмирає!"

Він чимскорше поспішив її на поміч. Подала йому чарку і він побіг принести води з ріки. Коли вернувся, чужинець вже відійшов.

Вкінці Балтазар відзискав притомність. Він простягнув свої руки і спитав:

"Де є він?"

"Хто?" спитала Іраса.

"Він, Спаситель, Син Божий, котрого я ще раз оглядав своїми очима."

"Чи й ти в це віриш?" спитала Іраса Бен-Гура притишеним голосом.

"Ця хвиля повна чудес; заждімо," сказав він.

Слідуючого дня, коли всі троє слухали проповіди Назарянина, серед промови почули його виклик: "Ось Агнець Божий!"

Всі поглянули куди він показував і знов побачили чужинця. І коли Бен-Гур приглядався його стрункій формі, його святому обличчю, з якого пробивався сум, нова ідея повстала в його думці.

"І Балтазар в правді, і Симонід в правді. Чи не може відкупитель бути також і Царем?"

І він спитав чоловіка, що стяв біля него,

"Хто є цей чужинець, що на него показує проповідник?"

Запитаний з глумом усміхнувся і відповів:

"Це син теслі з Назарету."

Кінець книги семої.

Розділ КНИГА ОСЬМА.

КНИГА ОСЬМА.

Розділ перший.

ГОСТІ В ПАЛАТІ БЕН-ГУРА

"Естеро, Естеро! Скажи служачому на долині, щоб приніс мені чарку води."

"Чи не радше принестиб вина, отче?"

"Нехай принесе обоє."

Це діялося на криші старинної палати Гурів в Єрусалимі. З маленького балькона, що виглядав на подвірре, закликала Естера служачого. Як раз в той час другий слуга приступив до неї і поздоровив її з пошаною.

"Письмо для пана," сказав він і подав їй звиток обгорнений полотном, перевязаний і запечатаний.

Для заспокоєння цікавости читача, задержимося тут на хвилину й скажемо, що було це двайцять першого дня Марця, майже три роки після появи Христа в Бетабарі.

Між тим Маллюх в імени Бен-Гура, котрий довше не міг зносити занепаду і опустошіння батьківської палати, відкупив її від Понтійського Пилата. Наняв робітників і майстрів, котрі відновили брами, подвірря, сходи, тераси, кімнати і кришу. Вичистили їх і зівсім відновили. Навіть сліду не лишилося від трагічної події, так руйнуючої для родини Гурів. Цілу палату заповнено новим знаряддям, богато коштовніщим як перед тим.

На кожному кроці видно було вишколений артистичний смак молодого властителя, набутий за час його побуту в Мізенській віллі і в римській столиці.

Не треба одначе вносити з цего пояснення, що Бен-Гур явно обняв в посіданнє цю палату. Після його думки ще не прийшла на це пора. Він теж не називав себе своїм властивим іменем. Весь той час він пильно працював в Галилеї над приготованнями до великого діла і терпеливо ждав та приглядався роботі Назорея. З кожним днем робота Назорея видавалась йому більш таємничою. Він бачив його чудеса і не знав що про це все думати. Він не міг зрозуміти ні його місії, ні його характеру. Коли тільки позваляв час Бен-Гурови, прибував до Святого Міста і замешкував у батьківській палаті, одначе все як чужинець і гість.

Тут треба завважити, щі ці приїзди Бен-Гура були щось більш ніж самий відпочинок від праці. Балтазар і Іраса замешкали в палаті, а краса доньки все ще очаровувала його давньою свіжістю. Старий Балтазар хоч ослаблений на тілі, часто говорив з ним з задивляючою силою про Божество вандруючого чудотворця, від котрого всі вони стільки ожидали.

Симонід й Естера щойно перед кількома днями прибули до Єрусалима з Антіохії. Була це трудна подорож для старого купця. Відбув її на ношах уміщених між двома верблюдами, котрі підчас ходу не все держали один крок. Вкінці прибув до цілі своєї подорожі, і здавалося що старець не міг натішитися видом родинного краю. Більшу частину дня перебув він з радістю в кутику на криші палати. Сидів у глибокім кріслі з раменами, такім самім як мав в Антіохії над Оронтесом. В тінистім своїм закутку він віддихав оживляючим воздухом що легко спочивав над знаними йому горбками. Там він приглядався сходови сонця, як воно робило свій біг і скривалося на заході. Давно вже він цего не бачив. Маючи при собі Естеру, лекше йому було викликати в своїй уяві любов свого молодечого віку, свою жінку, котра в міру того як упливали роки, ставала йому більш і більш дорожшою. Та мимо того не занедбував свого заняття. Кожного дня приносив йому післанець вістку від Сан-

балата, в котрого руках лишив свій купецький дім в Антіохії. І кожного дня посилав він Санбалатови свої вказівки, котрі точно опреділювали що має робити і як поступати.

Коли Естера вертала до свого батька з письмом в руці, проміні сонця лагідно падали на неї і показали в повноті дозрілу її жіночу форму. Була невеличка ростом, ласкава, ґраціозна, реґулярних черт лиця, її обличчє повне молодости й здоровля, променисте розумом. Була це жінка, яку годі було не любити, бо любов проникала всю її природу.

Глянула на печать, станула, вдруге глянула на печать більш уважно як попередно і почервоніло її обличчє. Печать була Бен-Гурова. Приспішеним кроком пійшла до батька.

Симонід взяв у руки пакуночок, уважно приглянувся печаті, розломив її, виймив звій письма і подав Естері.

"Читай," сказав він.

Він уважно глядів на неї коли дав їй письмо і болісна думка захмарила його обличчє.

'Як бачу, ти знаєш звідки це письмо, Естеро."

"Так — від — нашого пана."

Хоч голос її дріжав коли це говорила і стрінула зір батька зі скромною щирістю. Поволи його голова неначе всунулася глибоко між рамена.

"Ти його любиш, Естеро," сказав він спокійним голосом.

"Люблю його," відповіла.

"Чи добре ти роздумала над тим, що ти робиш?"

"Я пробувала, отче, не думати про него, хіба що як про пана, до котрого я законно належу як невільниця. Одначе я не мала досить сили."

"Добра дитина, добра дівчина, — зівсім як її небіжка мама," сказав він, замкнув очі, і попав в задуму. Естера стала розвивати звій і цей шмер пробудив його з задуми.

"Нехай Бог простить мені — одначе любов твоя могла була принести плоди, як би я був затримав все що було в моїх руках. Я міг безпечно це зробити. А в грошах така велика сила!"

"Горе було би мені, як би ти був це зробив, отче; бо тоді

яб була негідна, щоб він споглянув на мене, і не моглаб я гордитися з тобою. Чи можу вже читати?"

"Зажди ще хвилину," сказав він. "Нехай ради тебе самої, моя дитинко, скажу тобі гірку правду. Коли знати меш те що я, можливо що зі мною лекше прийдеться тобі це перенести. Любов його, Естеро, вже приділена."

"Я знаю це," сказала вона спокійно.

"Єгиптянка зловила його у свою сіть," говорив він далі. "В неї хитрощі її народа, а до того помагає їй її краса — богато краси, великі хитрощі; одначе як у її раси, нема в неї серця. Донька, що ненавидить батька, принесе смуток свойому чоловікови."

"Чи справді вона така?"

Симонід говорив далі.

"Балтазар є розумний чоловік і чудово випосажений як на поганина, і віра його пристоїть йому; а вона ругає собі з його віри. Щойно вчера чув я як вона говорила: 'Пустоту молодості треба простити; а у старців появляється тільки розум. А коли цего вже нема в них, повинні умерти.' Жорстокі це слова, гідні хіба Римлянина. Я приложив їх до себе, бо знаю, що неміч її батька колись і на мене певно прийде — справді, вона вже й недалеко. Одначе ти, Естеро, — ти ніколи не скажеш про мене — ні, ніколи — не скажеш, що краще булоб як би я вмер — ні, твоя мати була з роду Юди."

Її очі заслезилися; вона поцілувала батька й сказала, "Я дитя своєї мами."

"Так, так, і моя донька — що всім для мене, всім, чим Храм був для Соломона."

Хвилину панувала мовчанка, потім поклав руку на її рамя і говорив далі.

"Як візьме Єгиптянку собі за жену, Естеро, він думати ме про тебе з покаяннєм; бо вкінці пробудиться і побачить, що він тільки знаряддєм її злої амбіції. Вона тільки й мріє про Рим. Для неї він є сином Аррія, Дуумвіра, а не сином Гура, князя Єрусалимського."

Естера навіть не старалася закрити враження цих слів.

"Спаси його, отче! Воно ще не запізно!" благала старого.

Він відповів з усмішкою недовірря: "Потапаючого чоловіка можна спасти, та годі спасти чоловіка, що залюбився."

"Одначе ти маєш вплив на него. Він сам один на світі. Покажи йому небезпеченство. Скажи йому що за жінка вона."

"Це могло би спасти його від неї. Одначе чи воно привернулоб його до тебе, Естеро? Ні," і його обличче захмарилося. "Я є слуга так як батьки мої були від поколінь, одначе яб не міг сказати до него: 'Ось, пане, моя донька! Вона краща ніж Єгиптянка, і любить тебе ліпше!' Забогато навчило вже мене житте. Меніб язик станув міхуром від цих слів. Камінне на отсих горбках зі встиду перевернулобися, як би я там пійшов. Ні, кленуся на патріярхів, Естеро, яб волів, щоб ми обоє зложилися до сну з твоєю матірю і з нею заснули!"

Румянець встиду покрив ціле обличче Естери.

"Я й не думала про це, щоб ти так йому говорив, отче. Я думала тільки про него самого, — про його щастє, а не моє. Тому, що я відважилася полюбити його, я старатися му бути гідною його пошани; лише так можу оправдати себе. Позволь хай тепер перечитаю письмо."

Щоб урвати неприємну розмову, стала відразу читати.

"Низан, 8 дня.

"В дорозі з Галилеї до Єрусалима.

"Назорей теж в дорозі. Разом з ним, хоч без його відома, веду повний леґіон свого війська. Другий леґіон слідує за нами. Свято Пасхи може оправдати такий натовп народа. Заки пустився в дорогу, Він сказав: 'Оце їдемо в Єрусалим, і станеться мені все, що написано через пророків.'

"Наше ожиданнє зближається до кінця.

"Все в поспіху.

"Мир тобі, Симоніде.

Бен-Гур."

Естера подала письмо батькови, а в горлі її неначе щось давило. Навіть і слова не було в цім письмі для неї. Навіть

поздоровлення не було. А прецінь він міг додати при поздоровленню, "Мир тобі і твоїм." Перший раз в життю почула біль, неначе жало зависти.

"Осьмого дня," сказав Симонід, "осьмого дня, а сьогодня, Естеро, є день..."

"Девятий," сказала вона.

"Ах, так, вони десь певно в Бетанії."

"Можливо, що їх днесь в ночі побачимо," додала на хвилину забуваючи на свій біль.

"Так, так, справді, воно може так бути. Завтра свято Прісного Хліба; він певно схоче святкувати, а може і Назорей; і можливо ми побачимо його — обох їх може побачимо, Естеро."

В цю хвилину появився слуга з вином і водою. Естера помагала свому батькови а серед того вийшла на кришу Іраса.

Ніколи ще не бачила Жидівка Іраси в такій чаруючій красі. Її одяг повівав неначе хмарка серед мраки; її чоло, шия і рамена миготіли від безчисленних світил жемчугів. З її вигляду пробивалася щасливість і розкіш. На її вид Естера скорчилася і пригніздилася біля свого батька.

"Мир тобі, Симоніде, і красавиці Естері мир," сказала Іраса і злегка поклонилася головою Естері. "Ти нагадуєш мені, добрий пане — коли вільно мені це сказати без образи для тебе — ти нагадуєш мені жреців з Персії, котрі при склоні своїх днів йдуть до своїх святинь і шлють молитви за відходячим сонцем. Коли не відоме тобі це почитаннє, позволь що закличу свого батька. Він з роду Маґів."

"Ґарна Єгиптянко," відповів Симонід з поважною ґречністю, "отець твій є добрий чоловік і не образиться, коли почує, що я скажу тобі, що його перські перекази зівсім не збільшають його розуму."

Іраса незначно закусила свої губи.

"Як бачу, ти запрошуєш мене говорити на фільософічний лад. Мала частина все заключає в собі більшу. Позволь, що запитаю, що ти уважаєш за рідку прикмету, яку ти йому приписуєш?"

Симонід звернувся до неї якось згруба.

"Чистий розум все звертається до Бога; найчистіщий розум є знанням Бога; і не знаю я другого чоловіка, котрий би в більшій мірі і більш явно показував цей розум словом і ділом, ніж добрий Балтазар."

Щоби скінчити ту розмову, він підняв чарку і напився.

Єгиптянка допитливо звернулася до Естери.

"Чоловік, що має мільони в складах, що має незчислені кораблі на морях, не годен зрозуміти, в чім такі прості жінки як ми, знаходимо приємність. Лишім його. Там біля муру можемо поговорити."

Обі пійшли в другий кінець криші і задержалися на місці, де перед роками Бен-Гур нехотячи зсунув цеглу на голову Ґратуса.

"Ти ніколи не була в Римі?" спитала Естеру Іраса забавляючися незамкненою брансолетою на руці.

"Ні, не була," відповіла Естера.

"І не бажала ти там коли бути?"

"Ні."

"О, як мало ти пережила життя."

При тих словах вона глибоко зітхнула, щоб показати, кілько то стратила Естера, і як вона жалує її. Опісля вона голосно засміялася, так що голос її можна було почути гень аж на вулиці. Вона сказала: "Ах, моя ти гарна простото! Птиці, що загніздилися в усі великої Мемфійської статуї, знають саме тільки, що ти."

Коли побачила змішаннє на обличчю Естери, змінила свій спосіб і сказала довірочним тоном: "Ти не повинна ображуватися. О ні. Я тільки так бавилася. Позволь, що поцілую рану і скажу те, чогоб нікому другому не сказала — навіть як би сам Сімбель питав мене і жертвував мені льотосову чарку води з Нілю!"

Ще раз засміялася, потім нагло обернулася до Жидівочки і сказала: "Царь приходить."

Естера глянула на неї з невинним зачудуваннєм.

"Назорей," говорила Іраса, "про котрого наші батьки так

богато говорили, котрому Бен-Гур так довго служив і працював для него" — тут її голос знизився кілька тонів — "Назорей буде тут завтра ,а Бен-Гур буде цеї ночі."

Естера боролася з собою, щоб опанувати своє зворушенне, одначе надармо. Вона спустила очі, а кров ударила її до лиця і чола. Побідний усміх, неначе промінь окрасив обличчє Іраси, одначе на щастє Естера не бачила цего.

"Гляди, ось тут вістка."

І зза пояса витягнула звій паперу.

"Радуйся зі мною, моя приятелько! Він буде тут цеї ночі! Гень там над Тибром є палата, королівська палата, і він прирік її мені; а бути панею цеї палати, значить бути його—"

Її слова перебив острий і скорий хід на долині на вулиці і чим скорше вихилилася щоб побачити хто це їде. Відтак подалася взад і піднісши руки над головою, крикнула весело: "Благословенна хай буде Ізіс! Це він — Бен-Гур! І щоби показався, коли я такі думки мала про него! Справді, хіба нема богів, коли це не є добрим знаком для мене. Обійми мене, Естеро — і поцілуй!"

Жидівка глипнула в гору. Її обличчє паленіло; в її очах блищали сліди гніву, чого ніколи ще перед тим не було. Іраса обійшлася надто грубо з її лагідною натурою. Не досить того, що не вільно їй було, хіба крадькома, мріяти про чоловіка, котрого любила; а тут горда соперничка говорить їй довірочно про свій кращий успіх і про блискучі обітниці на будуче. Про неї, слуги з роду, не було і згадки; а ця соперничка могла повеличатися письмом від него і лишити її здогадови, що в ньому було написано. Так отже вона сказала:

"Чи справді ти так дуже його любиш, чи Рим богато більше?"

Єгиптянка подалася крок взад, відтак перехилила свою горду голову до Естери і сказала:

"І щож тобі до него, донько Симоніда?"

Естера ціла дрожачи від зворушення почала говорити:

"Він є—"

Одна думка неначе блискавиця затримала її дальші слова. Вона поблідла, задрожала, прийшла до себе і відповіла:

"Він є мого батька приятелем."

Вона на силу не могла признатися до свого невільничого походження.

"І більш нічого?" спитала Іраса. "Ох, на египетських богів любови, тримай свої поцілуї для себе — тримай їх. Ти дала мені научку, одначе є тут в Галилеї другі богато вартніщі ніж ти, котрі ждуть на мене, щоб послужити мені. І—" вона відвернулася і перехиливши голову через плечі, сказала, — "я піїду і дістану їх. Мир тобі."

Естера бачила як вона щезла на сходах що вели в долину. Потім підняла руки до обличчя і заллялася слезами. Вони стікали по її обличчю і крізь її пальці. Були се слези встиду і подавляючої пристрасти. А глибокий її біль збільшився ще коли пригадала собі слова свого батька: "Любов твоя могла принести плоди, як би я був затримав все що було в моїх руках. Я міг безпечно це зробити. А в грошах така велика сила!"

І всі звізди вийшли на небозвід і горіли низенько понад містом і над стіною чорних гір довкруги, аж вона настільки прийшла до себе, що могла вернути на давне місце біля свого батька, щоб покірно услугувати йому. Здавалося, що такому обовязкови призначена її молодість, если не ціле життє. І, скажім щиру правду, тепер, коли найбільший біль проминув, вона радо вернулася до своїх повинностей.

Розділ другий.

БЕН-ГУР ОПОВІДАЄ ПРО НАЗОРЕЯ.

В годину або й більше після сцени на криші, яку ми в попереднім розділі описали, зійшлися в великій гостинній кімнаті Балтазар і Симонід. Естера не відступала від свого батька. Коли вони оба говорили, ввійшли до кімнати Бен-Гур з Ірасою.

Молодий Жид виступив перед свою товаришку і поклонився Балтазарови. Коли дістав від него поздоровленнє, звернувся до Симоніда. Одначе на вид Естери чогось здержався.

Не часто воно буває, що в серці нашім є більш місця ніж на одну велику пристрасть в тої самий час. Коли ця пристрасть горить, другі пристрасти можуть теж попри неї жити, одначе вже яко менші світила. Так і з Бен-Гуром. Богато він передумував над тим, що може статися, богато віддавався надіям і мріям; богато вплинули на него обставини його краю, а вже більш безпосередний вплив мала на него красива Іраса. Ці всі обставини зложилися так, що розбудили в ньому велику амбіцію, світову амбіцію. Цій амбіції, цій пристрасти віддав він себе самого, вона стала його правилом, його дорогосказом. Під її впливом постанови й наміри минулих днів стали затиратися, ба навіть стали щезати з памяти. Як то легко забути свою молодість. Воно зівсім природно, що власні терпіння Бен-Гура, страшна й таємнича судьба його родини з часом затиралися в міру того як він наближався до своєї цілі, що захоплювала все його єство. Одначе не будьмо надто строгими суддями Бен-Гура.

Він аж здивувався, коли побачив, що Естера вже дозріла жінка і така прегарна. І коли він так стояв і дивився на неї, якийсь внутрішній голос пригадав йому його зломані обітниці, його несповнені обовязки. Минулість станула йому живо перед очима.

Хвилину тревало велике його зачудовання, одначе скоро прийшов до себе, приступив до Естери і сказав: "Мир тобі, солодка Естеро, мир; й тобі, Симоніде," він глянув на купця, коли це говорив, — "благословенство Господнє нехай буде тобі, хоч би задля того, що був еси добрим батьком для сироти."

Естера вислухала його з похиленим обличчем; Симонід відповів:

"Витаю тебе словами доброго Балтазара, сину Гура, витаю тебе до твого батьківського дому; сядь і розповіж нам про твою подорож, про твою роботу і про цего чудового Назорея — хто він є і що. Єсли тобі тут не по своєму, то кому буде? Сідай, прошу, тут між нами, щоб ми всі могли тебе почути."

Естера скоро принесла накритий стільчик і поставила для него.

"Дякую," сказав він до неї з вдячністю.

Він сів на стільчик, і після звичайної розмови, так промовив до своїх слухачів:

"А тепер розкажу вам про Назорея."

Симонід і Балтазар уважно слухали.

"Вже богато днів я ходжу за ним і сліджу його так пильно і ревно, як ожидав його. Я бачив його серед ріжних обставин, які можнаби назвати спробами людей. І хотяй я певний, що він такий як і я, не менш певний я того, що він є ще щось більш."

"Що більш?" спитав Симонід.

"Я скажу тобі—"

В цю хвилину хтось увійшов до кімнати і перебив його слова. Він обернувся, потім схопився з місця з простягненими вперед раменами:

"Амра! Моя люба, стара Амра!" крикнув він.

Вона виступила наперед; а вони бачучи радість на її обличчю і не подумали, яке воно було поморщене і виснажене. Вона упала навколішки при його ногах, обняла його коліна і разв-раз цілувала його руки. А він відгорнув з її обличчя сиві космики волосся і цілував її говорячи, "Добра Амро, нічого не знаєш про них, — ані словечка — ані наймешного сліду?"

Тут вона гірко заплакала. Була це для него ясніща відповідь, як колиб була промовила.

"Сталася Божа воля," сказав він по хвилині торжественно. Ці що чули ті слова, зрозуміли, що не було вже в него надії віднайти своїх любих. В його очах були слези і він не хотів, щоб вони їх бачили, бо він був мущина.

Коли успокоївся, сів на своє місце і сказав: "Ходи, сядь біля мене, Амро, тут. Не хочеш? То сядь при моїх ногах. Я богато маю розказати цим моїм добрим приятелям про чудового чоловіка, що прийшов на світ."

Одначе вона відійшла на бік, присіла під стіною, обняла руками свої коліна і була щаслива, як всім здавалося, що може дивитись на него. Тоді Бен-Гур поклонившися обом старцям говорив далі:

"Перш нім відповім на ваші запити що до Назорея, мушу сказати вам про деякі річи, які я бачив що він робив. І я більш склонний це зробити, бо завтра, мої приятелі, він прибуде до міста і зайде в Храм, котрий він називає Вітцівським Домом, і де, як говорять, він проголосить себе. Отже, чи в тебе правда, Балтазаре, чи в тебе, Симоніде, ми і весь Ізраїль довідаємося завтра."

Балтазар потер свої тремтячі руки і спитав: "Де пійти мені, щоб побачити його?"

"Я думаю, що натовп людей буде великий. Краще буде, як ви всі пійдете на кришу, на Соломоновий ґанок."

"І ти будеш з нами?"

"Ні," сказав Бен-Гур, "мої приятелі потребують мене, я візьму участь в процесії."

"Процесія!" крикнув Симонід, "хібаж він подорожує з двірською дружиною?"

Бен-Гур зрозумів старого.

"Іде з ним дванайцятьох людей, рибалки, рільники, один митник, всі з нищої кляси. А всі вони подорожують піхотою, не зважаючи ні на вітер ні на студінь, дощ або сонце. Коли я бачив, як вони задержалися вечером при гостинниці, щоб покріпити себе хлібом і спочати, мені здавалося що це радше гро-

мадка пастирів, що вертають з торгу до дому, ніж дворяне з своїм царем. Тільки коли він глядить на кого, або стріпує порох зі своеї голови, тоді я бачу, що він їх учитель і товариш— їх старший а заразом і приятель."

"Ви всі проворні люде," говорив далі Бен-Гур після короткої перерви. "Ви знаете, які є у нас норови, як часто ми витрачуємо ціле наше житте щоб осягнути певні річи. А тепер знаючи нашу власну натуру, що сказалиб ви про чоловіка, котрий міг би збогатитися, перемінивши камінне в золото, та мимо того вибирае убожество?"

"Греки назвалиб його фільософом," сказала Іраса.

"Ні, донько," сказав Балтазар, "фільософи ніколи цего не зробили би."

"Як же ти знаеш, що цей чоловік так зробив би?"

Бен-Гур скоро відповів: "Я бачив, як він перемінив воду у вино."

"Дивно, дуже дивно," сказав Симонід. "Одначе це не таке дивне, як то, що він є убогим, коли міг би бути богатим. Чи справді він такий бідний?"

"Він нічого не мае, і нікому не завидує його посідання. Він жалує богатих. Одначе лишім це. А що би ви сказали, як би бачили, що цей чоловік помножив сім хлібів і дві риби, все що мав, на стільки, що погодував пять тисячів людей, та ще лишилися йому повні кошики окрушин? Я бачив як Назорей це зробив."

"Ти бачив це?" крикнув Симонід.

"Справді, я навіть їв того хліба і тої риби."

"Ще щось більш нечуваного," говорив далі Бен-Гур. "Що скажете ви про чоловіка, що мае таку ізціляючу силу, що вистарчить недужим діткнутися полів його одягу, щоб оздоровіти, або навіть кликати до него з далеку? І цего я був свідком не один раз а богато разів. Коли ми виходили з Єрихону, два сліпці при дорозі кликали Назорея, а він діткнувся їх очей і вони прозріли. Також принесли до нього розслабленого чоловіка, а він тільки сказав: "Йди до свого дому!" і чоловік оздоровлений пійшов. Що ви на це скажете?"

Купець не знав що відповісти.

"Може ви думаєте, так як я чув других що говорили, що це тільки такі штучки, аби обманути людей? Позвольте нехай вам розкажу, що я бачив ще більші річи, які він робив. Подумайте про це проклятте Боже — що нема для него ратунку, хіба смерть — подумайте, кажу про проказу."

Коли Амра почула ці слова нагло опустила руки на долівку і до половини піднісшися, з жадобою слухала що він далі скаже.

"Що сказали би ви," говорив Бен-Гур зі збільшеним запалом, "що сказали би ви, як би бачили, що тепер вам розкажу? Прокажений прийшов до Назорея, коли я був з ним гень в Галилеї і сказав 'Господи, коли схочеш, можеш очистити мене.' Назорей почув ті слова, приторкнувся прокаженого рукою і сказав: 'Очистися!' І сейчас покинула проказа його і став він здоровий як і всі ми, що були біля нього, а була нас велика товпа."

Тут Амра піднеслася на ноги і своїми сухими пальцями відсунула сиве волоссє на бік, бо спадало їй на очи. Розум її вже давно перейшов в її серце і трудно приходилось їй зрозуміти слова Бен-Гура.

"Опісля знов," — говорив без перестанку Бен-Гур, "десятьох прокажених прийшло до него одного дня гуртом, всі упали йому до ніг і кликали — я бачив це й чув кожне їх слово — 'Господи, Господи, змилосердись над нами!' А він сказав до них: 'Ідіть, покажіть себе священникам як приписує закон і заки прийдете там, будете оздоровлені'."

"І чи справді сталося так?"

"Так, дійсно. По дорозі опустила їх проказа, і хіба одіж їх нагадувала, що вони були прокажені."

"Це нечувана річ. Ніколи такого не бувало серед Ізраїля!" сказав Симонід тремтячим голосом.

І коли він це говорив, Амра відвернулася, тихесенько пішла до дверей і вийшла на двір, так що ніхто цего не спостеріг.

"Можете представити собі," говорив далі Бен-Гур, "які думки викликали у мене ці події, що сталися на моїх очах.

Одначе мої сумніви, мої непевности, моє зачудованнє ще не звершилося. Галилейці, як самі знаете, є похопні, і скорі до діла; після років ожидання мечі палили їх руки; вони нічим не могли вдоволитися, тільки хотіли приступити сейчас до діла. 'Він відтягається з проголошеннєм себе; приневолім його до цего,' говорили вони до мене. І я теж став нетерпеливитися. Коли він має бути царем, то чому не тепер? Леґіони вже готові. І коли одного дня він навчав на побережжю озера, ми булиб увінчали його; одначе він десь щез, аж побачили його на кораблі, що відпливав від берега. Добрий Симоніде, ці бажання, що другим людям завертають голову — достатки, сила, царство офіруване з великої любови великим народом, — ці річи ніяк до него не промавляють. Що ти на це?"

Борода купця спочивала на його грудях. Піднісши голову відповів поволи: "Господь є живий і живуть слова пророків. Пора ще завчасна. Побачимо завтра."

"Хай і так буде," сказав Балтазар усміхнувшися.

"Хай і так буде," сказав Бен-Гур, "одначе я ще не скінчив. Все те, що я вам розказав, я бачив власними очима. Воно є понад всяке підозрінне. Одначе бачив я ще щось, безконечно більшого, щось, що від світу було понад людську силу. Скажіть мені, чи чули ви коли, щоб хтось сягнув рукою по те, що сама смерть забрала? Чи чули ви коли, щоб хтось вернув життє тому, що віддав послідний віддих? Хто годен це зробити, як не—"

"Бог," сказав з пошаною Балтазар.

Бен-Гур поклонився.

"О, мудрий Балтазаре! Я не можу відмовитися приняти це слово. І щоб ви зробили, ти Симоніде, і ти Балтазаре, щоб ви сказали, як би бачили те, що я видів, як цей Назорей, кількома словами, без всяких церемоній, не більш як мати, що будить свою дитину зі сну, знівечив роботу смерти? Було це в Наїні. Ми були біля брами, коли надійшла громада людей і несла мерця. Назорей задержався, щоб перепустити громаду. Між тими, що плакали, була одна жінка. Я бачив як милосердє змалювалося на його обличчю. Він заговорив до неї, а потім

приступив до мерця і сказав: 'Молодче, кажу тобі, встань!' і сейчас мерлець встав і заговорив."

"Один лиш Бог є такий могучий," сказав Балтазар до Симоніда.

"Не забувайте," говорив далі Бен-Гур, "що я говорю вам тільки те, чого сам був свідком враз з громадою других людей. А тепер їдучи сюди, я бачив ще більше діло. В Бетанії жив чоловік на імя Лазар. Він помер і його похоронили. І коли він вже чотири дні лежав у гробі засуненім великим каменем, привели сюди Назорея. Коли відсунули камінь, ми всі бачили мерця обвиненого і вже розкладаючогося. Богато там було людей і ми всі чули як Назорей кликнув сильним голосом: 'Лазаре, вийди!' Я не в силі вам описати свого враження, коли на ці слова Лазар встав і вийшов обвинутий полотном, як то мерців обвивають. 'Розвяжіть його,' сказав опісля Назорей, 'розвяжіть його і пустіть, нехай іде.' І у мертвім тілі назад почала кружляти кров і став він таким як був попередню. Він живий досі і кожної хвилини бачуть його люде й говорять з ним. Можете пійти завтра і бачити його. Я думаю, що вистане цего що я сказав вам і тепер спитаю вас те, що прийшов спитати, а питанне мое є повторепнем твого питання, яке ти мені поставив, а Симоніде: що більш, як чоловік є цей Назорей?"

Це питанне походило із щирого серця і довго після північи вони сиділи і переспраляли. Симонід ніяк не міг зречися свого розуміння слів пророків, Бен-Гур же доказував, що оба вони є по правді — що Назорей є Спасителем, як це доказує Балтазар і є теж призначеним Царем, як це думав купець.

"Побачимо завтра. Мир вам всім."

Так сказавши, Бен-Гур попрашався наміряючи вернутися до Бетанії.

Розділ третій.

ПРОКАЖЕНІ ОПУСКАЮТЬ СВІЙ ГРІБ

Першою людиною що вийшла з міста, коли тільки отворено Овечу Браму слідуючого ранка, була Амра з кошиком в руках. Ніхто зі сторожів брами не випитував її куда вона їде, бо всі її знали, що регулярно кожного ранка, як вірна служниця туди переходила. Це їм вистарчало.

Вона попрямувала на схід сонця долиною. На темно-зелених збоччях Оливної Гори видно було неначе білі цятки намети людей, що прибули до Єрусалима на свята. Одначе було ще надто рано, щоби люде вже повставали зі спочинку, а хоть би навіть вже її повставали, вона би цим не журилася. Вона перейшла попри Гетсеманський Город, перейшла попри гроби де перехрещуються Бетанські дороги і лишила позаду Силоамське село з гробами. Час від часу виснажене старече її тіло мучилося, раз усіла, щоби троха відпочати, потім скоро піднеслася і поспішила наперед зі збільшеною скорістю. Великі скали по обох боках дороги як би мали слухи, могли чути як вона говорила до себе; як би мали очі, могли бачити, як часто вона споглядала в гору поза верхи гір, неначеб докоряла сонцю що так скоро еходить. А як би ці скали могли говорити, то без сумніву сказали би до неї: "Наша подруга поспішається сьогодня; губи, які йде прокормити, певно дуже зголодніли."

Коли вкінці дісталася до Царського Огорода, звільнила свій хід; вона могла вже бачити понуре місто прокажених, яке розтягалося навкруги полудневого горбка Гіннома.

Ти, любий читачу, певно вже догадався, що вона поспішала до своєї пані. Її гріб, як пригадуєш собі, видно було від керниці Ен-Рогель.

Хотяй було це дуже рано, нещасна мати вже встала і сиділа на дворі, лишивши сплячу Тирзу в середині. За цих три роки

на волі, недуга страшно обі знищила. Свідома цего як страшно вона виглядає, ведена делікатністю своєї натури, звичайно закривала одягом всю свою особу. Навіть Тирзі не давала себе цілої видіти.

Цегож ранка сиділа з відкритою головою, знаючи, що ніхто не глядів на неї. Не було ще повного сонішнього світла, одначе вистарчало, щоб бачити яке страшне знищенне зробила на ній недуга. Її волоссє було біле як сніг і стало грубе й шорстке. Спадало на плечі її рамена неначе срібні дротики. Її повіки, її губи, її ніздрі, тіло на щоках майже зівсім зігнило і представляло одну ятріючу рану. Її карк був обсипаний лишаями наче попелом. Одно рамя звисало на долину, мертве як в скелеті. Нігті з пальців геть відпали. Сустави в пальцях — місцями гола кість, місцями виділяли з себе червону ропу. Вистарчало вже поглянути на її голову, обличче, карк і руки, щоб здогадатися яке було ціле її тіло. Бачивши її в такому стані, легко було зрозуміти, чому ніхто не міг пізнати в ній колись красиву вдовицю князя Гура.

Вона знала, що коли сонце піднесеться вище і озолотить вершок Олівету, тоді прийде Амра, насам перед до керниці, потім підійде до каменя в половині дороги між керницею і підніжжем гори, де вона пробувала, і там вірна служниця зложить поживу, яку принесла в кошику і наповнить свіжою водою збанок, щоб вистарчало їм на цілий день. Ці щоденні відвідини вірної служниці нагадували її колишню вигоду, яку мала в палаті. Вона залюбки питала служницю о вісти про її сина і о другі новини. Ці вісти були звичайно дуже скупі, одначе вповні вдоволяли матір. Часом довідалася, що він був дома. Тоді нещасна матір пересиджувала цілий день на дворі, від сходу до заходу сонця, як неповорушна біла фіґура, і заєдно дивилася в одно місце поза храмом, де стояла стара її палата, дорога її памяти, а тепер ще більш дорозча, бо він, її син був у ній. Нічого більш її не лишилося. Тирзу вона уважала вже за мертву. А що до себе, вона по просту ожидала кінця, знаючи, що кожна година її життя була годиною конання — на щастє, безболізного конання.

Довкола горбка, на якому проживала, вся природа була дуже опустошіла й мертва, так, що не манила її до світа. Звірята й птиці оминали це місце, неначеб знали його історію і хто там пробуває. Вся зелень щезла на початку літа. Вітри понищили всю рослинність, а чого вони не доконали, те зробила велика посуха. Кудиб тільки не глянула, весь вид був пригноблюючий і нагадував гроби на цвинтарі; гроби над нею, гроби понище неї, гроби напротив її гробу, а всі вони свіжо побілені на пересторогу відвідуючим паломникам. В горі — небо — чисте, погідне, приманююче — хтось міг би подумати, що там могла знайти пільгу свому терплячому умови. Го на жаль, хоч сонце показувало красу деінде, для неї було воно непривітним. Воно тільки відкривало її показувало її огидний вигляд. Як би не сонце, вонаб не була таким страхіттєм для самої себе. Як би не сонце, вонаб не пробуджувалася так болісно снами Тирзи. Цей великий дар зору може бути часом страшним прокляттєм.

А може хто з вас, любі читачі, спитається, чому вона не покінчила зі своїми муками?

Закон забороняв її.

Хтось може усміхнутися, почувши таку відповідь. Одначе дитя Ізраїля зрозуміє це.

Серед того нагло підійшла до горбка жінка потикаючися на ногах від великого змучення.

Вдовиця скоро схопилася зі свойого місця, закрила свою голову і закричала неприємним, дразливим голосом, "Нечиста, нечиста!"

В одну мить, не зважаючи на пересторогу, Амра знайшлася біля ніг своєї пані. Довго повздержувана любов цеї вірної служниці, тепер вибухнула в повній силі. Зі слезами в очах і пристрастними окликами вона поцілувала поли одягу своєї пані і не дала себе відігнати. Бачучи, що нічого не порадить, стара мати ждала аж вичерпалася нагальність почувань Амри.

"Що це ти зробила, Амро?" сказала вона. "Чи таким непослушенством ти бажаєш показати любов до нас? Злощасна жінко! Ти страчена; і він — твій пан — ти вже ніколи, ніколи не можеш вернутися до него."

Амра лежала в поросі і тяжко хлипала.

"І над тобою завис Закон; ти вже не можеш вернутися до Єрусалиму. Що тепер станеться з нами? Хто принесе нам хліба? Злощасна, злощасна Амро! Ми всі, всі тепер страчені!"

"Милосердя! Милосердя!" відповіла Амра з землі.

"Ти повинна була змилосердитися над самою собою, а через те була бись найбільш милосердною для нас. І кудиж ми тепер пійдемо? Ніхто не дасть нам допомоги. О ти, невірна жінко! І так вже кара Божа надто на нас тяжіла."

Тут Тирза пробуджена зі сну голосами матери і Амри, показалася в дверях гробу. Аж перо здрігається, коли приходиться описати її вигляд. Напів закрита представлялася як яке страховище, наліплена лишаями з між яких визирало живе тіло, майже сліпа, її руки й ноги неприродно набреніли, огидні. Навіть зір проникнутий любовю не міг розпізнати в ній тої милої, любої дитини, як ми її бачили на початку.

"Мамо, чи це Амра?"

Служниця бажала й до неї причовгатися.

"Стій, Амро!" крикнула розказуючим тоном вдовиця. "Я забороняю тобі діткнутися її. Встань і забирайся звідси, заки хтонебудь біля керниці тебе тут побачить. Ні, ні, я забула. Вже запізно. Ти мусиш тут лишитися з нами і ділити нашу судьбу. Кажу тобі, встань!"

Амра піднялася на колінах і сказала хлипаючи і заломивши руки, "О, добра пані! Я не є невірна, я не є злощасна. Я приношу тобі добру вість."

"Про Юду?" При тих словах вдовиця до половини відсунула накривало зі своєї голови.

"Є тут чудотворний чоловік," говорила Амра, "котрий має силу вилічити тебе. Він лиш слово скаже і недужі ізціляються, ба навіть мерці привертаються до життя. Я прийшла взяти вас обоїх до него."

Мати уважно слухала. Без сумніву вона мусіла чути про цего чудесного чоловіка, бо в той час слава його проникнула кожний закуток землі.

"Хто він є?"

"Назорей!"

"Хто говорив тобі про него?"

"Юда."

"Юда сказав тобі? Є він дома?"

"Прийшов минулої ночі."

Вдовиця старалася успокоїти своє серце і замовкла на хвилину.

"Чи Юда післав тебе, щоб це нам сказала?" питала вона далі.

"Ні, він вірить, що ви обі померли."

"Раз жив пророк, що ізцілив прокаженого," сказала мати задумчиво до Тирзи; "одначе він мав силу від Бога." Потім сказала до Амри: "Як довго знає мій син цего чоловіка?"

"Він подорожував з ним, чув голоси прокажених і бачив як вони відійшли здорові. Перший раз був один тільки чоловік; опісля було їх десятьох; і всі вони ізцілилися."

Мати знов замовкла. Суха її рука задрожала. Без сумніву вона боролася з собою чи признати правдивість цего оповідання на підставі віри. Так було зі всіма людьми того часу, так було з наочними свідками того що чинив Христос. Так мається справа зі всіма, що прийшли опісля. Вона не сумнівалася, що вість є правдива, бо свідком того був її власний син, котрий свідкував через служницю; одначе вона старалася зрозуміти силу, яку посідав цей чудовий чоловік, котрий робив такі нечувані діла. Воно невелика річ розслідити саме діло; одначе, щоб зрозуміти силу, котра робить це діло, треба насам перед зрозуміти Бога; а той, хто жде, аж зрозуміє Бога, той і вмре ждучи. Одначе вона недовго сумнівалася. Сейчас сказала до Тирзи:

"Це без сумніву Месія!"

Сказала це не холоднокровно, як людина, що міркуванем усуває сумніви. Вона сказала ці слова як жінка з племени Ізраїля, котра знала обітниці Бога дані її народови — як розумна жінка, котра радується на перший знак, що сповняються обітниці.

"Був час, коли Єрусалим і вся Юдея гомоніли оповіданнєм про народженнє Месії. Памятаю це дуже добре. Тепер він

повинен би бути дорослим мужчиною. Так—це ніхто инший, тільки він."

"Амро," сказала вона по хвилині до вірної служниці, "ми підемо з тобою. Принеси води і подай нам їсти. Покріпимося їдою і підемо."

Серед великого зворушення три жінки скоро поснідали і пустилися в цю незвичайну дорогу. І Тирза переняласся духом матери і Амри. Один лиш мали клопіт. Амра сказала, що цей чудовий чоловік був у Бетанії, а з Бетанії до Єрусалима вели три дороги, або радше доріжки — - одна через гору Оливну, друга попри неї, а третя через гору Злочину. Справді ці три дороги не були далеко одна від одної, всеж таки заходила можливість, що нещасні, виснажені на силах не здоліють здогонити Назорея, як би він вибрав не ту, що вони дорогу.

Коли обговорювали цю справу, мати довідалася, що Амра зівсім не знає околиці поза Кедроном, а ще менше знає про пляни чоловіка, котрого бажали стрінути. Вона теж побачила, що Амра і Тирза ожидають від неї проводу; і цей обовязок вона на себе приймила.

"Насам перед підемо до Бетфаґі," сказала вона, а там, єсли Бог сприяє нам, довідаємося що далі робити."

Вони зійшли з горбка до Тофета й до Царських Гробів і затрималися на дорозі, що глибоко врилася в землю через сотки років безнастанного уживання її.

"Я боюся цеї дороги," сказала вдовиця, "ми радше йдімо між дерева і скали. Тепер є Свята, товпи народа будуть туди переходити. Колиж підемо через гору Злочину, оминемо їх."

Тирза йшла наперед з великим трудом, а коли почула ці слова своєї матери, серце її охололо.

"Гора висока, мамо, я не вдрапаюся на неї."

"Не забувай — ми йдемо знайти здоровлє й життє. Гляди, дитинко моя, як все довкола нас проясниються. А он там жінки, що їдуть туди до керниці. Вони укаменують нас, як тут знайдуть нас. Ходи, набери сили бодай на цей раз."

Так то мати, сама серед тяжких терпінь, старалася потішити свою доньку. І Амра носпішила їй на поміч. Поки що вона ще

не діткнулася цих прокажених жінок, ані вони її не діткнулися. Одначе тепер, не зважаючи на наслідки, ані на строгу заборону, вірна служниця приступила до Тирзи, обняла її своїм раменем і шепнула до неї:

"Оприся на мене. Я сильна, хоч стара, а дорога недалека. Так, добре — тепер ходім."

Горбок, котрий мали перейти, був порепаний яругами і богато на ньому було ям і румовища старих будинків. А коли остаточно дісталися на вершок і задержались, щоб відпочати, мати побачила перед собою з північного заходу чудовий вид. Бачила Храм з подвіррями, що спиналися до гори терасами, позаду бачила Сіон і відвічні вибілені вежі, що зарисовувалися на небозводі. Цей вид скріпив матір любовю до життя ради самого життя.

"Гляди, Тирзо," сказала вона, "гляди на золоті плити на Прекрасній Брамі. Як відбивається на них полумя сонця. Памятаєш? Ми туди звичайно ходили. Чи не було би нам любо знов туди зайти? І подумай собі, — наша хата близенько звідтам. Я майже бачу її понад кришу Святая-Святих. І Юда там буде, щоб привитати нас."

На збочу, недалеко горбка, увінчаного зеленим міртом і оливними деревами, бачили маленькі смуги диму, як зносилися прямо до гори. Це вказувало, що паломники вже вставали зі спочинку. Час скоро минав треба було їм спішитися.

Хоч стара служниця тяжко працювала, щоб зменшити труд Тирзи, коли сходили з горбка на долину, і зівсім не щадила себе, дівчина за кожним кроком болісно зойкала. Часами, коли біль був завеликий, навіть кричала. А коли дісталися на дорогу, це є на дорогу між горою Злочину і другим горбком Олівету, — вона виснажена зі сил упала на землю.

"Іди з Амрою, мамо, а я тут остану," сказала вона слабим голосом.

"Ні, ні, Тирзо. Яка мені з того користь, як би я ізцілилася а ти ні? А як Юда спитає за тобою, а це він певно зробить, що я скажу йому, єслиб я тебе тут лишила?"

"Скажи йому, що я любила його."

Прокажена мати, що була нахилилася над мліючою дівчиною, піднеслася і розглянулася з виразом страшного болю умираючої надії. Єсли вона радувалася надією, що може бути ізцілена, то невідлучно думала її про Тирзу, котра не була застара, щоб забути в щастю здорового майбутнього життя, роки мук і терпіння, що зломали її тіло і її духа. І коли ця бодра жінка вже рішалася закинути свій плян, ради якого аж тут прийшла з донькою, щоб здатися на ласку Бога, несподівано побачила якогось чоловіка, котрий скорим кроком йшов дорогою зі сходу.

"Бодрися, Тирзо! Розвеселися," сказала вона. Ось там бачу чоловіка, котрий напевно скаже нам щось про Назорея."

Амра помогла Тирзі усісти і придержувала її раменами, коли наближався чужинець.

"У своїй доброті, мамо, ти забуваєш хто ми є. Чужинець обійде нас. Його найліпшим даром для нас буде прокліп, єсли не камінь."

"Побачимо."

Щож иншого могла сказати мати, коли вона аж надто добре знала і то з досвіду, як обходилися її родимці з прокаженими.

Ми вже попередно згадали, що дорога, на скраю якої були наші знакомі, була нішо більше як удоптана стежка, що викручувалася між скалами. Єсли чужинець піде нею, то без сумніву стрінеться з ними лице до лиця. І так він зробив, аж почув крик прокажених. Мати відкрила голову, як наказував закон, і крикнула переразливим голосом:

"Нечисті, нечисті!"

Вона чимало здивувалася, коли побачила, що чужинець не задержувався, а далі зближався до них.

"Чого ви хочете?" спитав він задержавшися пару кроків перед прокаженими.

"Ти бачиш нас, бережися!" сказала з поватою мати.

"Жінко, я є післанець того, що тільки раз промовить до таких як ти, й вони ізцілені. Я не лякаюся прокази."

"Післанець Назорея?"

"Месії," сказав він.

"Чи це правда, що він приходить сьогодні до міста?"

"Він саме тепер в Бетфазі."

"На котрій дорозі, добродію?"

"На цій."

Вона зложила руки до купи і глянула з подякою до гори.

"Хто, думаєш ти, є він?" спитав з чуттєм післанець.

"Син Божий," вона відповіла.

"Останься тут; там їде велика товпа народа із ним, отже стань біля цеї великої скали, що біліє під деревом; і коли він переходити ме біля тебе, не забудь кликати до нього; клич і не бійся. Єсли твоя віра зрівнається з твоїм знанням, він почує тебе, хоть би ціле небо гриміло. Я іду повідомити Ізраїля зібраного в місті і біля міста, що він недалеко, щоб приготовився привитати його. Мир тобі й твоїм, жінко."

Чужинець відійшов.

"Ти чула Тирзо? Ти чула, що він сказав? Назорей на дорозі, на цій дорозі, і він почує нас. Ще пару кроків, моя дитинко, тільки пару кроків до цеї скали. Тільки пару кроків."

Так заохочена Тирза взяла Амру за рамя і піднеслася з землі, одначе коли вже пустилися йти, Амра сказала: "Стійте, цей чужинець вертається." І вони заждали на нього.

"Прости мені, жінко," сказав він, дігнавши їх, "я знаю, що сонце добре буде печи, заки приїде Назорей, а що місто недалеко, де можна відсвіжитися, коли зайде потреба, прийшло мені на думку, що ця вода скорше тобі придасться ніж мені. Отже візьми її і будь доброї думки. Клич до него, коли переходити ме."

При тих словах він подав їй скіряний бордюх, повний води, який носять з собою подорожні. І місто покласти його на землю, щоб вона підняла його коли віддалиться від неї, він подав її прямо в руки.

"Невжеж ти Жидовин?" спитала вона змішана.

"Я є ним, і ще щось більш; я є ученик Христа, котрий щоденно навчає словом і приміром робити те, що я для тебе зробив. Вже від давна чув світ слово милосерде, одначе не розумів того. І знов кажу, мир і радість тобі і твоїм."

Він відійшов, а вони поволи поплентали ся до скали, яку їм показав, що спиналася високо понад їхніми головами і була яких трийцять кроків від дороги. Мати станула перед скалою, щоб доневнити себе, чи зможуть почути її ці, котрих увагу бажала звернути на себе. Там вони положилися в тіни під деревом, напилися з бордюха води і відсвіжені відпочивали. За хвилину Тирза заснула, а мати і Амра мовчки сиділи, щоб її не збудити.

Розділ четвертий.

ЧУДО.

Підчас третьої години дорога що вела попри місце спочинку наших прокажених, стала постепенно залюднена паломниками, котрі йшли в напрямі до Бетфаґі і Бетанії. Одначе тепер на початку четвертої години появилася велика товпа народа на вершку Олівету і сходила рядом в долину дорогою. В цім ряді були тисячі людей, а наші прокажені з зачудуваннем завважили, що кожний що йшов в ряді, тримав в руці свіжо стяту пальмову галузку. І коли наші знакомі сиділи так захоплені цим несподіваним видом, параз стягнув їхню увагу великий тамір другої товпи, що наближалася зі сходу. Тоді мати збудила Тирзу.

"Що це все значить?" спитала донька.

"Він надходить," відповіла матір. "Ці, що ми їх тут бачимо, вийшли з міста на стрічу йому. А ці, що бачимо їх зі сходу,

це приятелі його, що з ним ідуть. І воно так виглядає, що обі процесії зійдуться як раз перед нами."

"Я боюся, мамо, що як вони тут стрінуться, то він не почує нас."

Цего самого боялася і мати.

"Амро," сказала вдовиця, "ти пригадуєш собі, коли Юда оповідав про ісціленнє десятьох прокажених, як говорив він, вони кричали до Назорея?"

"Вони кричали або — Господи, змилосердися над нами, або — Учителю, змилосердися над нами."

"Більш нічого?"

"Я більш нічого не чула."

"А одначе це вистарчило," сказала мати до себе.

"Так," сказала Амра. "Юда сказав, що бачив, як вони здорові відійшли."

Між тим люде зі сходу поволи наближалися. Коли з часом могли вже розпізнати людей на переді, обі прокажені впинили свій зір в одного чоловіка, котрий їхав посеред добірної громади, яка з надмірної радости співала й танцювала довкола него. Їздець мав відкриту голову і був у білому одязі. Коли вже стільки наблизився, що можна було докладнійше його бачити, мати й донька, що так ревно йому приглядалися, завважили, що обличчє його було оливково темне, отінене довгим, каштанової барви волоссєм, легко припаленим на сонці і розділеним по середині. Він не дивився ані на право ані на ліво. Здавалося, що він не брав участи в крикливих рухах своїх послідувателів; їх велика прихильність зовсім не мішала його, ані не відвертала його від глибокої задуми, в яку очевидно був попав.

Сонце падало на зад його голови і освітлювало його повіваюче волоссє так, що здавалося неначе промінистий кружок був довкола його голови. Позаду него йшов довгий ряд процесії співаючи й викрикуючи і кінця його не було видно. Не треба було говорити прокаженим, що це він — чудотворний Назорей. Вони відразу це знали.

"Отсе він, Тирзо," сказала мати; "він ось тут. Ходи, моя дитино."

Коли вона це сказала, зсунулася до переду білої скали і упала на коліна.

Сейчас донька і служниця станули біля неї.

На вид процесії на заході, тисячі народа, що вийшли з міста, задержалися, стали повівати зеленими пальмами, при чім викрикували і співали одним голосом.

"Блаженний Царь Ізраїля, що приходить в імя Господне."

А тисячі, що були в громаді з Назореєм, ті що близько і далеко, відповіли з такою силою, неначеб сильний вихор ударив в збоче гори. Серед того страшного гамору крик нещасних прокажених не був голоснійший ніж цвірканнє ошоломілих воробців.

Надійшла пора, що обі процесії зійшлися разом, а з нею нагода, якої ожидали нещасні прокажені. Як не використають її тепер, буде страчена на завше і вони обі будуть страчені.

"Блище, дитинко — ходім блище. Він не годен почути нас," сказала мати.

Вона піднялася і поплентала ся наперед. Піднесла в ґору свої страшні рамена і кричала страшним голосом. Люде побачили її — її страшне обличче і здержалися, неначе поражені. Тирза що шкульгала за нею, упала на землю виснажена і залякана.

"Прокажені! Прокажені!"

"Укаменуйте їх!"

"Прокляті Господом! Убийте їх!"

Такі і другі подібні викрики посипались на них змішані з "Госанною," яку співали люде позаду процесії, котрі були задалеко, щоб могли бачити й розуміти що тут сталося. Одначе знайшлися там люде, котрі довший час пробуваючи в товаристві Назорея, набралися від него дещо божеського милосердя. Вони почули співчуттє до нещасних, котрі кликали до него. Вони глянули на него і замовкли, коли він на очах всіх від'їхав на бік і станув перед прокаженою жінкою. А вона гляділа на

його обличче — спокійне, милосердне і невисказаної краси і на його лагідні очі.

І така зайшла між ними розмова:

"О, Учителю, Учителю! Ти бачиш нашу нужду; ти можеш нас очистити. Змилуйся над нами, змилуйся!"

"Чи віриш ти, що я можу це учинити?" спитав він.

"Ти еси той, котрого предсказали пророки — ти еси Месія!" відказала вона.

Його очі стали проміннисті, його рухи певні.

"Жінко," сказав він, "велика є твоя віра, нехай станеться як ти цего бажаєш."

Він задержався ще хвилину, неначеб несвідомий окружаючої його товпи — лиш хвилину — потім від'їхав.

"Слава Богови на високі! Благословенний, тричі благословенний Син, котрого дав нам!"

Ці слова сказала жінка до него, котрий мав божеське серце, а всеж таки людське, у всіх кращих частинах людства. До него, котрий знав наперед що йде на смерть, на страшну, огидну, найбільш жорстоку смерть, і хотяй находився неначеб у тіні цеї смерти, всеж таки душа його шукала любови її віри як від самого початку. Отсе поздоровленнє вдячної вдовиці було любою і нестертою потіхою для него.

Зараз після цего обі процесії, з міста і Бетфаґі, злучилися довкола него серед радісних демонстрацій, співали Госанни і повівали пальмовими галузками і серед того він відійшов від прокажених раз на все.

Прикривши свою голову, мати поспішила до Тирзи, обняла її своїми раменами і кричала: "Гляди, донько, я дістала його обітницю; він справді Мессія. Ми спасені — спасені!" І обі вони клячали, коли процесія поволи посуваючися наперед счезла з виду за горою. І коли звук пісні ледви був чутний з далека, почалося чудо!

Насам перед почули прокажені в серці своїм відсвіженнє крови; опісля стала вона кружляти скорше і сильнійше і потрясала виснажені їхні тіла безконечно солодким почутєм безболісного ісцілення. Обі вони почули, що проказа опускає

їх; їхні сили віджували; вони поверталися до себе. Опісля безпроволочно, начеб, щоб сповнилося очищеннє, оздоровленнє переходило з тіла до духа і викликувало в них жар захоплення. Посіла їх сила неначеб схоплена одним здоровим напитком. І наступила чудесна, нечувана переміна.

Свідком цеї переміни, — бо годі инакше назвати це оздоровленнє, опріч Амри був ще хтось инший. Читач пригадує собі, як пильно слідував Бен-Гур за Назореєм, у всіх його подорожах; і тепер пригадавши собі розмову минулої ночі, не дуже здивується довідавшись, що цей молодий Жид був присутний, коли прокажені жінки появилися при дорозі паломників. Він чув її молитву; він чув і відповідь Назорея, і ця подія, хоч часто бачив щось подібного, була для него вельми цікава. Все що тикалося роботи цего тайного чоловіка, були інтересним для него. А тим більш тепер, бо він знав, що заки зайде сонце, цей чоловік мав публично проголосити себе. Коли розмова Назорея з прокаженими скінчилася, Бен-Гур відступив від процесії, усів на камінню і ждав аж перейдуть люде.

Зі свого місця він витався кивненнєм голови з богато людьми — Галилейцями, що належали до його легіонів і несли короткі мечі під своїми довгими одягами. По хвилині підійшов меткий Араб ведучи два коні. На знак Бен-Гура він теж відлучився від процесії.

"Стій тут!" сказав молодий пан, коли всі вже перейшли, навіть поводи. "Я бажаю бути скоро в місті і треба мені Алдебарана."

Він погладив широке чоло коня, тепер у вершка сили й краси, і перейшов дорогу в напрямі до обох жінок.

Не забуваймо, що вони були йому зівсім чужі. Він тільки тому цікавився ними, бо на них сповнилося надлюдське діло, а результат того міг послужити йому до розвязки тайни, яку вже так довго бажав пояснити. І коли він так наближався, кілька разів кинув оком на невеличку фігуру жінки, що стояла біля білої скали з обличчєм закритим руками.

"На Бога живого це є Амра!" сказав він до себе.

Він поспішив наперед, перейшов біля матери й доньки, не пізнавши їх і задержався перед служницею.

"Амро!" сказав він до неї, "Амро, що ти тут робиш?"

Вона кинулася вперед і упала перед ним на вколішки, осліплена слезами. Навіть слова не могла промовити з радости і страху.

"О, мій пане!" вистогнала. "Твій Бог і мій Бог, який він є добрий!"

Мало людей розуміє, яку переміну заводить в людині співчутте у терпінях і муках других. Воно доводить до того, що співчуваючи терплячим, ми так цілковито зливаємося з ними, що їхні смутки і їхні радости стають нашими властними смутками й радостями. Так і бідна Амра, на боці з закритим обличчєм, знала яка переміна наступила з її дорогими, хоч вони і словечка не сказали її про це. Вона знала що з ними сталося і її почування були такі самі як і їхні. Бен-Гур дивився на неї, на її вигляд, почув її слова, і якось мимохіть зрозумів її. Відразу блиснула йому думка, що є якась звязь між нею а тими двома жінками, попри яких щойно перейшов. Йому здавалося, що її присутність на цему місці стоїть в якійсь звязі з цими двома жінками і з поспіхом звернувся до них в хвилину коли вони піднеслися на ноги. Його серце перестало ся бити, він неначе врився в землю, німий, пораженний.

Жінка, яку він бачив, що стояла перед Назореєм, мала заломані руки піднесені до гори, а очі, спливаючі слезами, піднесені до неба. Вже само оздоровленне її було би вистарчаючою несподівакою, одначе це не зворушило його. Чи не помилився він? Ніколи в життю не бачив він особи так подібної до його матери. А була вона подібна до його матери, коли бачив її в послідне в руках римських жовнірів. Одна тільки зайшла невеличка зміна, а то, що волоссє жінки, що тепер стояла перед ним, було припорошене сивиною. Одначе і це можна було пояснити, що хоч наступило чудо, вже з природи річи, волоссє її могло посивіти. А хто стояв біля неї? Чи не Тирза це? Гарна, красива, люба, більш дозріла, одначе взагалі зівсім так виглядала, як тоді, коли обоє на криші хати дивилися на похід Ґратуса і

коли приключилося це страшне нещасте. Він вважав їх за померших і давно вже оплакав їх; він все ще з болем в серці згадував їх, одначе якось вони не були включені до його плянів і його мрії. Не довіряючи своїм власним змислам, він поклав руку на голову служниці і спитав її дрожачи на тілі:

"Амро, Амро — моя мати! Тирза! Скажи мені, чи може це тільки привид."

"Заговори до них, пане мій, заговори до них!" сказала вона.

Він не ждав довше, а побіг з простягненими раменами і кричав:

"Мати, мамо! Тирзо! Ось я тут!"

Вони почули його крик і з любовю пійшли на стрічу йому. Нараз мати задержалася, подалася взад, і сказала стару пересторогу:

"Стій, Юдо, сину мій; не наближайся. Нечисті, нечисті!"

Вона сказала це не з привички, хоч без сумніву призвичаїлася до того, а радше зі страху о здоровлє свого любого сина. Хоть вони були здорові вже на тілі, всеж таки зародки заразн могли находитися на їхніх одягах і перенестися на него. Одначе у него не було такої думки. Вони були перед ним; він заговорив до них і вони відповіли. Яка сила на світі могла тепер здержати його від них? В одну мить всі троє, так довго розлучені, мішали свої слези в обіймах одно одного.

Перша опамяталася мати і сказала:

"У цім незмірнім щастю, о мої діти, не покажімся невдячними. Розпічнім наше нове життє, віддавши славу тому, що так безконечно нас ущасливив."

Всі упали на вколішки, і Амра з ними, і молитва матери була як псальма.

Тирза повторила слово за словом; і Бен-Гур повторяв за матерію, одначе ум його не був такий чистий, а віра його не була така без питання, бо коли вони станули на ноги, він спитав:

"В Назареті, де той чоловік народився, мамо, його кличуть сином теслі. Хто він є?"

Її зір спочив на ньому з материнською любовю і вона відповіла йому так як відповіла самому Назореєви—

"Він є Месія."

"А звідки ця власть у него?"

"Можемо це бачити з того як він її уживає. Чи можеш сказати, що він що злого учинив?"

"Ні."

"Отже можу тобі відповісти. Його власть походить від Бога."

Не легка це справа позбутися від разу всіх тих мрій, які чоловік годував стільки часу, аж вони сталися складовою частиною його самого; і хоч Бен-Гур питав себе, яку вартість мала для цего чоловіка марнота цего світа, всеж таки його амбіція була вперта і не піддавалася. Він все ще, як це сьогодня роблять люде, мірив Ісуса Христа після себе. О скільки ліпше булоб як би ми мірили себе після Христа!

Зівсім природно, мати була перша, що подумала про турботи життя.

"Щож тепер почнемо, мій сину? Куда нам іти?"

Тоді Бен-Гур, пригадавши собі свій обовязок, завважив, як цілковито щезла проказа з його матери і сестри, що її сліду по ній не лишилося. Обі виглядали здорові, як Нааман, коли вийшов з купелі, мали вони свіже тіло неначе тіло малої дитини; і він зняв з себе верхній одяг і обгорнув ним Тирзу.

"Візьми це на себе," сказав він. "Око чужинця уникало би тебе перед тим, тепер же нехай не буде для тебе образою."

Коли скинув з себе верхню туніку, завважила мати на ньому пояс і меч.

"Чи це воєнна пора?" спитала вона з острахом.

"Ні."

"Чогож ти уоружений?"

"Може зайти потреба боронити Назорея."

Бен-Гур не хотів сказати їй цілої правди.

"Чи має він ворогів? Хто вони є?"

"На жаль, мамо, не всі вони Римляне."

"Чи не походить він з Ізраїля? Чи не є він чоловіком мира?"

"Ніколи не було більшого за него. Одначе після думки рабінів і книжників він є винуватий у великім злочині."

"Якім злочині?"

"В руках необрізаного чужоземця, він є гідний ласки як Жидовин, найбільш православний. Він проповідує нове обявлення."

Мати мовчала і вони пійшли в тінь дерева біля скали. Він поборов свою нетерпеливість забрати їх чимскорше до дому та почути їхню історію і сказав їм, що вони мусять сповнити що приписує закон в таких справах як їхня. Потім закликав до себе Араба і сказав йому завести коні до Бетсейдських воріт і там ждати на него. Опісля всі вони пустилися в дорогу через гору Злочину. О який відмінний був цей поворот від приходу. Вони ступали скоро й легенько і за короткий час прибули до свіжо вижолобленого гробу, біля гробу Авесалома. Гріб був незанятий, і жінки зайшли до него, а Бен-Гур поспішив до міста, щоб приготовити для них всьо, що було потрібне.

Розділ пятий.

ПАЛОМНИКИ НА СВЯТО ПАСХИ

Бен-Гур поставив два шатра над горішнім Кедроном, біля Царських Гробів і уладив їх з такою вигодою, на яку було його стати. Туди, не стративши часу, повів свою маму й сестру, щоб там замешкали аж прийде священник і урядово огляне їх, щоб посвідчити, що вони цілковито очищені з недуги.

Коли він сповнив ці свої обовязки супроти любих його серцю, так серіозно осквернився стикаючись з ними, що після закона не мав він права брати участи в церемоніях великого свята, яке як раз тоді почалося. Він не мав права навіть зайти до подальших площ Храма. З конечности і очевидно з власної

волі перебував він у шатрі з своїми улюбленими. Богато сподівався почути від них і не менш богато мав їм розказати про себе.

Такі як їхні оповідання — сумні пригоди за минувші роки, терпіння тіла, ще більші терпіння ума — звичайно є довгі, а пригоди не переказані в тім порядку що відбулися. Він прислухувався їхньому оповіданню і всему що йому сказали з зверхною терпеливістю, що закривала внутрішні почування. На ділі, його ненависть до Риму й всего що римське, дійшла самого верщка; а його бажанне пімсти тільки збільшалося, коли спокійно роздумував над тим що чув. Серед тої дикої гіркости нераз шалені думки і похоти опановували його. Він думав, яку нагоду його плянам дають биті дороги; він зівсім холоднокровно загадував почати ворохобню в Галилеї; навіть на морі, котре задля минулого досвіду було страхіттем для него, навіть на морі бачив він нагоду вилляти свою пімсту на злочинців Римлян. Одначе пізнійше в спокійну хвилину, думки його дозрівали і мудрійші пляни забирали місце горячих, хвилевих постанов. Як би він не думав про ці справи, все приходив до одного і того самого заключення, — що годі сподіватися якого сталого успіху, хіба що прийде до війни, в якій візьме участь весь Ізраїль тісно зєдинений. А вся його думка, всі розбирання справи кінчалися там де починалися, — в Назорею і його плянах і цілях.

Нераз в розгаряченім своїм умі укладав він зазив, який мав би дати сам Назорей:

"Слухай, о Ізраїле! Я той, що обітував його Бог, народжений Царь Жидів — що прийшов до вас з властю предсказаною пророками. Встань тепер і загорни світ під свою власть!"

Як би так Назорей сказав тих пару слів, якаб заверюха настала в краю! Скільки труб затрубіло би тоді, щоб збирати армії!

Та чи скаже він ці слова?

Бажаючи розпочати роботу і йдучи за кличем світа, Бен-Гур стратив з виду подвійну природу чоловіка і другу можливість, що божество в нім перейшло в людство. В чуді, яке сталося з його матірю і сестрою, і якого він сам був свідком, він

бачив могучу силу, котра могла піднести і піддержати жидівський престол понад румовище Риму. Він бачив теж, що ця сила могла перемінити суспільність і учинити всю людськість одною, очищеною, щасливою родиною. А коли це сталобися, чи знайшовбися хто, що посмів би сказати, що цей мир так заведений не був роботою гідною сина Божого? Чи міг би хто заперечити спасительну силу *Христа?* Не беручи вже під розвагу політичні наслідки, яку безконечну славу міг він здобути собі як чоловік. Жаден смертний чоловік не відмовив би собі такої судьби.

Між тим в долині над Кедроном і в напрямі до Безети здовж доріг аж по Дамасценську браму, ціла околиця скоро заповнилася ріжними часовими захистами для паломників на свято Пасхи. Бен-Гур відвідав прибувших і говорив з ними; і вертаючи до свого намету, за кожним разом більш і більш дивувався що таке велике число тих людей. Далі він знайшов, що серед тої товпи народа є люде із всіх закутків землі — з міст на обох берегах Середземного моря аж по Стовпи на заході, з міст над ріками далекої Індії, з найбільш на північ посунених провінцій Европи; та хотяй часто вони здоровили його мовою зівсім відмінною від еврейської мови їх батьків, — всеж таки ті всі люде мали одну й ту саму ціль — святкуванне цего великого свята. В той час нова, містична ідея з закраскою забобону захоплювала його. Чи таки не зрозумів він хибно Назорея? Чи не готовиться Назорей терпеливим вижиданнем і витревалою мовчанкою до чогось великого що перед ним? Оскільки відповіднійша тепер на це пора, ніж була тоді, коли Галилейці біля Ґенезарету насилу хотіли увінчати його царем. Тоді, лиш між кількома тисячами міг знайти поперте, тепер же, на його поклик відозвалибися міліони людей. Так думаючи, Бен-Гур жив серед блискучих надій і леліяв думку, що цей сумний чоловік, за містерною заслоною і чудовим самовідреченнемся, на ділі був справним політиком і геніяльним полководцем.

Богато разів приходили до Бен-Гура люде кріпкі, осмалені сонцем, з голими головами і чорними бровами. Він замикався

з ними на самоті і довго говорив. А коли питала його мати хто вони такі, Бен-Гур відповідав:

“Це мої приятелі з Галилеї.”

Через них діставав він вісти про те, що робить Назорей, а теж що роблять вороги Назорея, рабіни і Римляне. Що життє цего доброго чоловіка було в небезпеці, це він знав; одначе що знайшлибися досить зухвалі люде, котріб наважилися на його життє, в це він не вірив. Він був переконаний, що життє Назорея було надто безпечне задля його великої слави і популярности. Вже саме те, що така товпа народа була зібрана в місті, було запорукою його безпеченства. Та всеж таки, правду сказавши, довірре Бен-Гура полягало в першій мірі на чудотворній силі Христа. Він дивився на цю справу у звичайний людський спосіб. Чоловік, що був паном життя і смерти і уживав своєї власти для добра других, без сумніву ужиє своєї власти, щоб спасти своє власне життє. Інакше не міг Бен-Гур цего зрозуміти.

Не треба теж забувати, що те все сталося між двайцять першим і двайцять пятим днем місяця марта, рахуючи після нашого календаря. Вечером цего посліднього дня став Бен-Гур нетерпеливий і не могучи опертися свойому неспокоєви, поїхав в місто обіцюючи вернутися в ночи.

Кінь був свіжий і скоро мчався вперед. По дорозі очі виноградника лиш миготіли в городах попри котрі їхав. Нічого більш не мож було видіти, ані дитини, ані жінки ані чоловіка. По каміністій дорозі гомоніли залізні підкови його коня неначе сталеві дзвінки, одначе й людини не було, щоб звернула на него свою увагу. В хатах при дорозі не було й живої душі; вогні шатер вже вигоріли; нікого не було на дорозі. Бо було це перше навечерре Пасхи і була це пора, коли міліони паломників й жителів міста згромадилися в місті і коли приношено ягнята в жертві; одні заколювали їх, а священники стоячи в рядах хапали кров спливаючу і з поспіхом заносили її на престоли. Всьо спішилося, щоб покінчити цю роботу, заки покажуться звізди на небі, як знак, щоб тепер взятися печи і їсти це мясо.

Бен-Гур вїхав до міста крізь Велику Браму і ось, перед ним місто Єрусалим, перед своїм упадком, у розцвіті слави, освітлений для Господа.

Розділ шестий.

ГАДЮКА З НІЛЮ

Бен-Гур скочив з коня при воротах хану, в якому більш ніж трийцять років тому перебували три Мудрці зі Сходу і пійшли до Вифлеєма. Там лишив він під опікою Араба свого коня і хвилину пізнійше був уже в хаті батька свого, в великій кімнаті. Насамперед закликав Маллюха; а коли довідався, що його нема дома, післав своє поздоровлення своїм приятелям, купцеви і Єгиптянинови. Вони саме що вернулися з міста, з торжества. Старий Єгиптянин, так сказали Бен-Гурови, був дуже ослаблений і пригноблений.

Молоді люде того часу зівсім не ріжнилися від теперішньої молодіжи. Така сама думка й таке саме поводженнє. І Бен-Гур коли питав про здоровлє старого Балтазара, властиво хотів дати знати про себе його донці, що вже прибув. І коли слуга давав відповідь Балтазара, відхилилася заслона при дверях і до кімнати ввійшла або радше приплила молода Єгиптянка і станула в середині кімнати, де падало на неї сильне світло семираменного свічника і показало її в безконечній, принадній красі. Вона справді не боялася світла.

Слуга лишив їх обоїх.

Серед заворушення викликаного подіями за послідних кілька днів, Бен-Гур і хвилини часу не віддав думкам про красиву Єгиптянку. Коли ж вона промчала крізь його ум, то лиш як

коротка щасливість, як передсмак приємностей, які ожидали його.

Одначе тепер на вид цеї жінки вплив її відразу віджив у ньому. Він радо прискочив до неї, одначе задержався кілька кроків перед нею і витріщив на неї свої очі. Такої переміни він ніколи ще не бачив.

Досі була вона любкою, що старалася здобути його; її поведеннє було тепле, її погляди принадні, її рухи були повні признання. Вона засипала його пахощами своїх підхлібств. В його присутности вона прямо подивляла його; колиж він відходив, виносив вражіннє, що вона з сумом вижидати ме доки він знов не прийде до неї. Задля него вона спускала довгі повіки на миґдалеві свої очі; йому переказувала вона любовні оповідання, які чула на вулицях Александрії; задля него показувала свої симпатії і усміхи; йому позволяла діткнутися своїх щок і уст, своєї руки і свого волосся. Давна то історія, що краса є нагородою героєви. І ніколи краще не справдилося це поговірре як між нею і Бен-Гуром. Він був тим героєм, а вона красунею-нагородою.

Такою була Єгиптянка для Бен-Гура від того вечера, коли обоє плили човном по озері в Пальмовім Садку. Одначе що тепер сталося?!

Ми вже згадували попередно в цій книжці, любий читачу, що людина має подвійну натуру, одну природну, а одну набуту. Цю другу натуру здобуває людина через вишколеннє і з часом так її удосконалить, що ця друга натура стає так само безсумнівною, як і перша. Нехай думаючі роздумують над тим, а ми скажемо, що тепер показалася наглядно правдива натура Єгиптянки.

Трудно представити собі, щоб можна було прикрійше вразити чужого чоловіка, як вона вразила Бен-Гура. Вона виглядала без чувства, наче статуя. Лиш маленька її голова була дещо піднесена, задерта, її ніздря натягнені а змислові її губи дещо надуті.

Вона заговорила перша.

"Ти прийшов в саму пору, сину Гура," сказала вона острим

голосом. "Бажаю подякувати тобі за твою гостинність; після завтрішнього дня мабуть не мати му до цего нагоди."

Бен-Гур легенько склонився не знимаючи з неї свого зору.

"Я чула, що є звичаєм у грачів в кости, а це виходить їм в користь, що коли скінчиться гра, вони переглядають свої таблички і вирівнюють свої рахунки; опісля пють до богів і кладуть вінок на голову того, що виграв. І ми грали гру — вона тревала богато днів і богато ночей. А тепер, коли наша гра вже скінчилася, чи не порадно би зробити обрахунок?"

Бен-Гур ні на хвилину не звертаючи від неї своєї уваги, відповів легким тоном: "Годі чоловікови противитися жінці, котра завзялася йти своєю дорогою."

"Скажи мені," говорила вона далі, перехиливши на бік свою голову, так що наруга її була очевидна, "скажи мені, о князю Єрусалимський, де є той син теслі з Назарету, той син самого Бога, від котрого недавно надіянося таких великих річей?"

Він махнув рукою нетерпеливо і сказав:

"Я не є сторожем його."

Красива її голова зсунулася ще нище й до переду.

"Чи розторощив він Рим на кусники?"

Знов, одначе вже з гнівом Бен-Гур махнув рукою.

"Де поклав він столицю?" говорила вона далі. "Чи можу пійти і оглянути його престол і його левів з бронзу? І палату його? Він жеж воскресив мертвих. Чи не годен він поставити золотої палати? Йому тільки тупнути ногою і сказати слово, і вже стоїть палата, окружена пілярами і обильна у всі достатки."

Ясним було, що вона вже не грається; її питання не були ввічливі, її поведеннєся було неприязне; Бен-Гур відразу це пізнав, тому показав з себе байдужного і сказав добродушно:

"О Єгипте, заждім ще одну днину, може один тиждень, на него, на левів й на палату."

Одначе вона не зважала на його увагу й говорила далі:

"І якже це, що я бачу тебе в цім уборі? Так не убираються губернатори Індії, або заступники царські в иншому краю. Я раз бачила сатрапа з Тегерану і він носив шовковий турбан і

одяг з полотна її золота і меч викладений самоцвітами. Мені здавалося, що самий Озірис уділив йому слави з сонця. Я побоююсь, що ти не ступив до свого царства — до царства, яке я мала з тобою ділити."

"Донька мойого мудрого гостя є ласкавійша як сама думає; вона поучає мене, що Ізіс може поцілувати серце не учинивши його ліпшим."

Бен-Гур говорив з холодною гречністю, а Іраса, котра весь той час бавилася звисаючим діямантом її нашийника, відрубала йому:

"Як на Жида, син Гура є доволі проворний. Я бачила твого задуманого Цезаря як ввійшов до Єрусалиму. Ти запевняв нас, що того дня, зі сходів Храму він проголосить себе Царем Жидівським. Я бачила процесію як сходила з гори і вела його сюди. Я чула їхній спів. Прекрасний був вид, як вони вимахували пальмовим гиллем. Я розглядалася на всі боки й шукала в тій процесії людини, якаб була похожа на царя — я шукала лицаря в багряниці на кони, або на колесниці. Я шукала його прибічної сторожі. Мені любо було побачити князя Єрусалимського з когортою легіонів з Галилеї."

Вона кинула на Бен-Гура зором наруги, потім сердечно засміялася, неначеб образ якого шукала заслугував тільки на її погорду.

"Замість якого Сесостріса, вертаючого в тріюмфі, або Цезаря в шеломі і з мечем — ха, ха, ха! — я бачила чоловіка з жіночим обличчем і волоссем, їдучого на ослячім лошеняти і з заслезеними очима. Царь! Син Бога! Відкупитель світа! — Ха, ха, ха!"

Бен-Гур мимоволі скрутився з болю.

"Я не втікла зі свого місця, князю Єрусалимський," сказала вона, заки він прийшов до себе. "Я не сміялася. Я сказала до себе, 'Зажди! В Храмі він прославить себе як пристало героєви, котрий має загорнути власть над цілим світом.' Я бачила, як він ввійшов брамою Шушана на Жіноче Подвірре. Я бачила як він затримався і станув перед Прекрасною Брамою. Зі мною були люде — я скажу, було не менш міліона народу —

всі вони без віддиху вижидали хвилини, коли він проголосить себе. Піляри не були більш спокійні ніж ми. Ха, ха, ха! Мені здавалося, що я чула як велика римська машина скрипить і розривається. Ха, ха, ха! О князю, на душу Соломона, цей твій Царь Світа обгорнувся своїм плащем і відійшов, і вийшов найдальшою брамою, і не отворив навіть рота, щоб сказати одно слово; і — римська машина далі іде!"

Бен-Гур спустив в долину свій зір. Таким чином віддав він послідню почесть своїй страченій надії.

Ніколи перед тим, чи то коли Балтазар засипав Бен-Гура своїми питаннями, чи коли ділялися чуда на його очах, непевність що до натури Назорея не стала так ясно перед ним. Найліпшою дорогою зі всіх, осягнути розумінне Божества є через пізнанне людства. В річах, що є понад людей, все можемо знайти божество. Так і з представленим Єгиптянкою образом сцени коли Назорей вийшов з Прекрасної Брами. Ця сцена була актом понад людську контролю. Вона ясно показувала, що місія Христова не була політична. Небогато мав Бен-Гур часу думати про це, воно тільки пересунулося перед ним, одначе ідея врилася глибоко в серце Бен-Гура; ідея про відомщенне десь щезла, а чоловік з жіночим обличчєм і волоссєм і заслезеними очима показався Бен-Гурови вельми близьким, так близьким, що лишив в ньому дещо з свого духа.

"Доньо Балтазара," сказав він з гідністю, "коли ти важала те все за гру між нами, гаразд, твоя побіда, я признаю це тобі. Одначе скінчім вже раз цю пусту балаканину. Я певний що ти маєш щось на меті. Вийди з тим на верх, молю тебе. Я дам тобі відповідь. А потім розійдімся ріжними дорогами й забудьмо що ми коли небудь зналися. Говори отже; я слухати му. Одначе більш не згадуй мені того, що досі говорила."

Вона глянула на него уважно, неначе, щоб рішитися, що їй говорити — можливо вона мірила його волю — вкінці сказала холодно, "Маєш має позволенне — йди."

"Мир тобі," сказав він і відійшов.

Коли вже наблизився до дверей, вона крикнула до него:

"Зажди, одно слово."

Він станув на місці і оглянувся взад.

"Роздумай над тим, що я все знаю про тебе."

"О, Єгипетська красавице," сказав він вернувши до неї, "що таке все ти знаєш про мене?"

Вона непритомно глянула на него.

"В тобі більш римського, сину Гура, ніж у котрого небудь з твоїх жидівських братів."

"Такий я відмінний від мого народа?" спитав він байдужно.

"Півбоги всі тепер Римлянами," відповіла.

"Отже скажи мені, що ще більш знаєш про мене?"

"Під цим зглядом я можу стати оруддем твого спасення."

"Мойого спасення?"

Її рожеві, делікатні пальці бавилися жемчугом в нашийнику, а голос її був низький і мякий. Тільки нервове тупанне ногою об долівку перестерігало його, щоб мався на бачности.

"Був один Жид, утікач, невільник з ґалерів, котрий забив чоловіка в Ідернійській палаті," почала вона звільна.

Бен-Гур стрепенувся.

"Той самий Жид забив римського жовніра перед торговицею тут в Єрусалимі. Той самий Жид має три вишколені леґіони з Галилеї, щоб пірвати цеї ночі ґубернатора. Той самий Жид заключив договори і союзи для війни з Римом, а шейк Ілдерім є одним з його спільників."

Вона зблизилася до него і шепнула—

"Ти жив в Римі. Припустім що ті річи шепнеться в ухо тих що ми знаємо. Га, ти поблід."

Він відскочив від неї, а на його обличчю змалювався вигляд чоловіка, який думав, що бавився з котятем, а натрафив на лютого тигра. А вона говорила далі.

"Ти обзнакомлений в палаті, знаєш могучого Сеяна. Припустім що це донесеться до него зі всіма доказами в руці — або й без доказів — що той Жид є найбогатшим чоловіком на Сході — ні, не тільки на Сході, а в цілій імперії. Риби в ріці Тибрі мали би троха відмінну поживу як досі. Чи не так? І колиб вони живилися,—сину Гура! яка цікава вистава була би

в Цирку! Розвеселити Римський нарід, це красна штука; а роздобути грошей на це розвеселеннє, це вже инша, іще красша штука. А знаєш ти більшого артиста в цій штуці, ніж могучого Сеяна?"

Ця очевидна злоба цеї жінки не заворушила ним так, щоб стратив память. Він пригадав собі сцену над Йорданом, коли він думав, що Естера його зрадила і думаючи про це він спитав з холодною розвагою:

"Ради твого задоволення, донько Єгипту, я признаю, що ти справді хитра, та що я залежний від твоєї ласки. Думаю теж, що тобі сподобається, коли почуєш, що не сподіюся від тебе жадного милосердя. Яб міг убити тебе, але ти жінка. Пустиня стоїть готова, щоб приймити мене; і хотяй Рим знає як полювати на людей, мусів би довго і далеко стежити, щоб зловити мене. В серці пустині є гущавини спис і гущавини піску і чимало там непобіджених Партійців. Серед тих моїх труднощів — великий з мене був дурак — одно мені належиться знати, хто сказав тобі всьо, що ти знаєш про мене? Чи в утечі, чи в неволі, чи серед мук смертельних, одну мати му потіху, коли проклену чоловіка, котрого одинокою думкою було несеннє нещастя. Хто сказав тобі все те, що ти знаєш про мене?"

Чи це було штучне, чи може правдиве, одначе на обличчю Єгиптянки змалювалося співчуттє.

"Там, в мойому краю, сину Гура," сказала вона, "є робітники, котрі після бурі збирають ріжнобарвні мушлі, ріжуть їх на кусники і викладають ними плити мрамору. Чи ця обставина не піддає тобі думки, як збирають люде ріжні тайни? Вистарчить сказати, що від одної особи я зібрала жменю невеличких вістей, і від другої жменю, а потім зложила їх до купи і чулася щасливою, як жінка, котра вхопила в свою жменю майно і життє чоловіка, з котрим..." тут вона замовкла, тільки тупнула ногою об долівку і глянула на бік начеб бажала закрити перед ним своє нагле зворушеннє. Опісля, начеб відразу рішилася, докінчила своє реченнє, "з котрим не знаю, що зробити."

"Ні, це не вистарчає," сказав Бен-Гур зовсім не зворушений

її грою, — "це не вистарчає. Ти можеш завтра рішитися, що зробити зі мною. Я можу вмерти."

"Це правда," відповіла вона скоро і з наголосом. "Я довідалася дещо від шейка Ілдеріма, як він нераз говорив із моїм батьком в садку на пустині. Ніч була спокійна, дуже спокійна, а тонкі стіни шатра не були достаточною перепоною для тих, що хотіли підслухати — для птиць і хрущів, що літали у воздусі."

Вона усміхнулася хитро, одначе говорила далі.

"А другі річи, другі відомости, другі кусники мушлі для образа я дістала від—"

"Від кого?"

"Від самого сина Гура."

"Більш ніхто не дав тобі жадних відомостей?"

"Ні, більш ніхто."

"Бен-Гур віддихнув глибоко, неначеб камінь упав йому з грудей і сказав з легким духом:

"Дякую. Не добре здержувати могучого Сеяна, щоб ждав на тебе. Пустиня цего не відчує. Іще раз, о Єгипте, мир тобі."

Досі він стояв з відкритою головою; зараз же виймив хустину, уложив її на голові і відвернувся, щоб відійти. Одначе вона здержала його і навіть простягнула руку до него.

"Стій," сказала.

Він знов глянув взад на неї, одначе не взяв її руки покритої блескучими самоцвітами. Вже з того як вона поводилася, він пізнав, що це, що вона мала на думці, лишила на самий останок.

"Стій, сину Гура, і не трать довірря до мене, коли скажу, що знаю чому шляхотний Аррій взяв тебе за свого спадкоємця. І на Ізіс! На всіх богів Єгипту! кленуся і дрожу, коли подумаю про тебе, такого хороброго і шляхотного, що можеш попастись в руки несовісного Сеяна. Частину мого молодечого віку ти лишив в атріюмі великої столиці, подумай чим буде для тебе пустиня в порівнанню до цего вигідного й принадного життя. Ах, мені жалко, жалко тебе! І єсли тільки зробиш те, що я скажу, я спасу тебе. І на це кленуся на святу Ізіс!"

Ці слова прошення і молитви плили з її уст перемішані щирістю і одобрені її красою.

"Я майже, майже вірю тобі," сказав Бен-Гур. Одначе він завагався. Його голос був низький і невиразний. Бо зродився в нім сумнів, котрий перестерігав його, щоб не піддавався — добрий сумнів, такий, що неодному вже чоловікови спас життє і маєток.

"Повне життє жінки є тоді, коли жиє в любові; а найбільшим щастєм чоловіка коли поборе себе; і якраз цего, князю, я прошу у тебе."

Вона говорила скоро і з запалом; справді, вона ніколи єще не була такою принадною.

"Колись ти мав приятеля," говорила вона далі. "Це було в хлопячім віці. Потім зайшло непорозумінне, і ти її він стали ворогами. Він скривдив тебе. По многих роках ти зійшовся з ним в Цирку в Антіохії."

"Мессаля?"

"Так, Мессаля. Він є твоїм довжником. Прости йому минуле, припусти його назад до своеї приязні; віддай йому маєток, який він стратив у великім закладі, спаси його. Шість талантів нічого в тебе не значить — навіть не значить тільки, що пучок квітки на розвиклім дереві; одначе для него... Ах, він мусить мучитися зі зломаним тілом; коли стрінешся з ним, він мусить глядіти до тебе в гору з землі. О, Бен-Гуре, шляхотний князю! Ти знаєш, що для Римлянина попасти в убожество рівнаеться смерти. Спаси його від убожества!"

Вона говорила дуже скоро і з обрахованнем, щоб не дати йому часу до думання. Вона забула або може не знала, що є на світі пересвідчення, над якими не треба вже її думати. Бен-Гурови здавалося, коли остаточно вона перестала вже говорити і вижидала від него відповіди, що з-поза її плечей визирає сам Мессаля, а вираз його обличчя зівсім не показував, що він покаявся, або що є приятелем Бен-Гура; противно, на його обличчю малювалася шляхотська гордість, зарозумілість і наруга, які чимало подразнювали Жида.

"Відклик Мессалі до Цезаря зістав остаточно вирішений

проти него і тепер Мессалі нічого не лишилося. Я мушу піти і записати це до моєї книжки великих подій, як — вирок Римлянина проти Римлянина! Одначе скажи мені, чи післав тебе Мессаля до мене з цею просьбою, о Єгипте?"

"В него шляхотна натура, і після неї він судив тебе."

Бен-Гур взяв руку, що спочивала на його рамени.

"Як що ти його знаєш так близько і інтимно, Єгипетська красавице, скажи мені, чи учинив би він для мене те, о що мене просить, як би так змінилася наша судьба? Відповіж мені на Ізіс! Відповіж ради самої правди!"

Він домагався відповіди її потиском своєї руки і своїм зором.

"Ах!" почала вона говорити, "він є—"

"Римлянин, ти хотіла сказати; маючи на думці, що я, Жид, не маю права судити його таким мірилом; я як Жид маю простити йому, бо він є Римлянин. Як ще що більш маєш мені сказати, доньо Балтазара, то говори скоро, скоро; бо кленуся на Господа Бога Ізраїля, коли ця моя кров, що вже розпалилася, закипить, я готов забути, що ти жінка й до того красива. Я готов бачити в тобі гидкого шпігуна; чоловіка, тим більш ненависного, що він є Римлянин. Говори отже, поспішай."

Вона відсунула його руку, ступила пару кроків взад в повне світло, а в її очах, обличчю і голосі зібралася вся гидь її натури.

"Ти нікчемний простаче! Як міг ти подумати, щоб я полюбила тебе, побачивши Мессалю! Такі як ти родилися, щоб йому служити. Він був би задоволився звернennем шістьох талантів; одначе я скажу, до шістьох ти додаш ще двайцять — двайцять талантів — розумієш мене? Поцілунок мого малого пальця, який ти відняв від нього, хоч за моєю згодою, має бути заплачений. Заплатиш теж і за те, що тільки часу пробувала з тобою ради співчуття, що зносила тебе стільки часу, не рахуючи, що весь той час я йому служила. Цей купець тут, є скарбником твого майна. Єсли завтра в полудне він не виставить на твій приказ, в користь Мессалі, двайцять шість талантів, — запамятай добре суму, — то будеш мати до діла з могучим Сеяном. Будь розважний — пращай!"

Коли вона йшла в двері, він заступив її дорогу.

"Старий Єгипет живе в тобі," сказав він. "Як що побачиш Мессалю завтра або пізнійше, тут чи в Римі, передай йому ці мої слова. Скажи йому, що я назад дістав ті гроші, шість талантів, які він зрабував з мене, рабуючи маєток мого батька; скажи йому, що я пережив галєри, до яких він мене спіслав і у своїм поводженню радуюся його нуждою й його неславою. Скажи йому, що каліцтво його тіла, яке упало на него з моєї руки, є прокляттєм Господа Бога Ізраїля справедливійшим ніж сама смерть, за страшні злочини супроти невинних. Скажи йому, що моя мати й сестра, котрих він кинув до вязниці в Вежі Антонія, щоб згинули з прокази, завдяки силі Назорея, котрим ти погорджуєш, жиють і є здорові; скажи, що для сповнення моєї щасливости, вони є зі мною, та що спішуся до їхньої любови, яка є для мене більшою осолодою, чим брудні пристрасти, які ти йому понесеш. А тепер, ти втілеснена хитроще, для твого і його добра скажи йому, що коли могучий Сеян прийде зрабувати мій маєток, нічого не знайде; бо майно насліджене по дуумвірі, палата в Мізенум, вже спродана, а гроші з продажі пущені в оборот на торговицях світа; скажи йому, що ця тут палата і товари і кораблї і каравани, якими веде Симонід свою велику торговлю і робить великі маєтки, це все є забезпечене Цезаром. Розумна голова знала, як знайти ціну Цезарової ласки, а Сеян волів умірковашний зиск в дарунку, як мав він рабувати і проливати кров невинну. Скажи йому, що хоть би це все й так не було як я кажу, хоть би весь маєток був на моє імя, то і так не дісталабися йому і найменша частина майна. Тоді лишивбися нам ще один вихід — дарунок самому Цезарови. Цего я навчився, о Єгипте, в атріюмі, в великій столиці; і скажи йогу, що не посилаю йому прокляття в словах, але як вислів моєї невмиручої ненависти, посилаю йому особу, котра стане йому проклятєм. І коли він гляне на тебе, як переказувати меш мої слова, донько Балтазара, його Римська хитрість скаже йому, кого я маю на думці. Йди тепер,— і я пійду."

Він підвів її до дверей, гречно підніс куртину, коли виходила і сказав її на прощанне: "Мир тобі."

Розділ семий.

БЕН-ГУР ВЕРТАЄ ДО ЕСТЕРИ.

Коли Бен-Гур виходив з гостинної кімнати, в його рухах не було стільки життя, як коли входив до неї; його кроки були повільні і він йшов з головою спущеною на груди. Саме що він відкрив, що чоловік зі зломаним карком може іще мати мозок і над цим відкриттєм він роздумував.

Коли упало на нас яке нещасте, воно не трудно тоді глянути взад і пізнати, що вело до цего нещастя. І Бен-Гур швидко побачив, як то він на сліпо дався зловити в сіти Єгиптянки, котрої навіть не підозрівав, щоб вона буда на службі Мессалі. Не тільки він сам знайшовся в її руках і її приятеля, а теж і його приятелі через него попались в велику халепу. Бен-Гур пригадав собі, що коли Мессаля наїхав на неї і її батька своїми кіньми, біля Касталійської Керниці, вона і словом не спротивилася цему. Ба, що більш, він пригадав собі, як вона виславляла Мессалю, коли він з нею пливав човном по озері. А в кінці, з болем в серці зрозумів Бен-Гур, що те, що сталося в Ілдернійській палаті, не було вже тайною для него.

Треба тут зазначити, що зраненою зістала особиста гордість і амбіція Бен-Гура, а на щасте, від такої рани рідко коли умирають люде. Навіть її довго не слабують.

У цім прикрім положенню знайшов Бен-Гур навіть осолоду: бо сейчас сказав він голосно до себе:

"Хвала Богу, що ця жінка більш не запанувала над мною. Я бачу, що ніколи її не любив."

Ця думка неначе зменшила тягар, що важив на його умі і він ступив наперед лекшим кроком. Він прийшов до місця, де одні сходи вели в долину на подвірре, а другі в гору на крышу. Став виходити нагору. Коли вже був на послідні м сході, спинився.

"Чи міг бути Балтазар її спільником в цій скритій її грі зі мною? Ні, ні. Чоловік з таким поморщеним обличчем не кривить душею. Балтазар є добра людина."

Вирішивши це у своїй думці, він ступив на кришу. Над головою світив повний місяць, одначе в воздусі видно було смуги луни із вогнів, що горіли на вулицях і отвертих площах міста. Зі всіх сторін чути було співи старих псальмів Ізраїля і мельодія їх мило відбивалася в його серці. Ці незчисленні голоси неначе співали: "Ось так, сину Юди, ми почитаємо нашого Господа Бога і показуємо нашу вірність краєви, що нам дав. Нехай появиться Ґедеон, або Давид, або Макабей, а ми готові."

Отсе було неначе вступом, бо опісля він побачив самого Назорея.

Заслезене, неначе жіноче обличчє Христа привиділося йому і вид цей не опускав його, коли перейшов кришу до підмуровання над вулицею із північного боку палати. В цім обличчю він не бачив війни; а радше бачив погідний зір неба у тихий вечір, що миром глядить на все. І знов відозвалося в ньому старе питаннє, — Що він за людина?

Бен-Гур глянув на вулицю оперши́ся о підмурованнє, опісля обернувся і пійшов механічно до літньої кімнати.

"Нехай діється що хоче," сказав він йдучи поволи наперед, "одначе Римлянинови ніколи не прощу. Не поділю з ним мого майна, ані не утікати му з міста моїх батьків. Насамперед побачуся з Галилейцями і тут пічну боротьбу. Хоробрими учинками я приверну племена на наш бік. Єсли мені не поведеться, той, що підніс Мойсея, знайде нового провідника. Коли ним не буде Назорей, то хтось другий знайдеться, що готов буде умерти за волю."

Літня кімната, коли Бен-Гур ввійшов до неї, була слабо освічена. Тінь від пілярів з західного і північного боку ледви зарисовувалася на доливці. На перший погляд побачив крісло, в якому звичайно сидів Симонід, присунене до місця, звідки розпростирався докладний вигляд на місто, а головно на торговицю.

"Добрий чоловік вже вернув. Поговорю з ним, коли не спить."

Спокійним кроком підійшов до крісла. Зблизька побачив, що це Естера пригніздилася в кріслі і заснула, — невеличка особа, прикрита покривалом батька. Її волоссє було побурене і спадало на обличче. Її віддих був нереґулярний. Раз навіть глибоко зітхнула і хлипнула. Йому здавалося, що цей сон був радше спочинком від смутку і журби, чим від умучення. Природа ласкаво посилає таку пільгу дітям, а він ніколи не подумав про Естеру інакше як дитину. Поклав рамя на поручче крісла і задумався.

"Не буду її будити. Нічого не маю сказати її — нічого — хіба — хіба про мою любов... Вона є донькою Юди і прегарна, і зівсім не така як Єгиптянка; бо у тамтої сама пустота, у неї сама правда; у тамтої амбіції, тут обовязок; у тамтої самолюбство, у цеї посвята... Ні, справді, тут не питаннє, чи я люблю її, а чи вона любить мене? Вона була моїм приятелем від самого початку. Тої ночі на криші в Антіохії, як по діточому вона просила мене не робити собі Риму ворогом і питала мене про палату в Мізенумі і про життє в неї. Щоб не показати, що я зрозумів її хитру думку, я поцілував її. Невжеж вона забула цей поцілуй? Я не забув його. Я люблю її... В місті ще не знають, що я віднискав свою родину. Мені чогось трудно приходило сказати це Єгиптянці. Одначе ця маленька радувати меться із мойого щастя і вона привитає їх з любовю і офірує їм свої услуги серця і руки. Для моєї мами вона буде другою донькою; а в Тирзі знайде другу себе. Яб мав охоту збудити її і сказати їїй ті річи, — ах, пропадь ти, єгипетська чарівнице! Яб не мав досить сили говорити про цю пустоту. Я геть відійду і ожидати му другої, відповіднійшої пори. Я зажду ще, красива Естеро, вірна дитино, доньо Юди!"

І відійшов мовчки так як прийшов.

Розділ осьмий.

ҐЕТСИМАН.—КОГО ВИ ШУКАЄТЕ?

На вулицях було повно народа, одні приходили, а одні відходили, або збилися в громадки довкола вогню, пекли мясо, празникували, співали і були щастливі. Запах пекучогося мяса змішаний з запахом горіючого кедрового дерева заповнив воздух; і була це хвилина, коли кожний син Ізраїля почував себе повним братом кожного сина Ізраїля і гостинність їхня не мала границь. Зі всіх сторін витали Бен-Гура, а гуртки зібрані коло вогнів запрошували його: "Ходи до нас, покріпися з нами. Ми всі брати в любові Господа." Одначе він подякував їм за запрошеннє і спішив далі, щоб взяти в гостинниці коня і вернути до наметів над Кедроном.

Щоби дістатися до хану, треба було йому перейти головну вулицю. І там набожне торжество було в самім вершку. Далі дорогою побачив він огні від смолоскипів і громаду наближаючихся людей. Скоро тільки наближалися смолоскипи, спів торжествуючих уставав. Цікавість його незвичайно заострилася, коли побачив серед диму і гуляючих іскор зі смолоскипів, полискуючі кінці списів римського війська. Що робили ці, повні наруги леґіоністи в жидівській реліґійній процесії? Була це справді нечувана річ і він задержався, щоб зрозуміти що це значить.

Місяць присвічував повним світлом, та мимо того, начеб світла місяця, смолоскипів, і вогнів на вулиці і світил що падали на вулицю з вікон і дверей хатів не було подостатком, щоб бачити дорогу, деякі люде, що й шли в процесії, несли засвічені ліхтарні. Бен-Гур зрозумів, що ці ліхтарні мають якесь спеціяльне значіннє, тому станув близько наближаючоїся громади, щоб докладно приглянутися її. Смолоскипи і ліхтарні несли слуги, і кожний з них був уоружений. Вони йшли з переду і ви-

бирали найгладшу дорогу між камінєм на дорозі для достойників між ними, — старших братів і священників, — рабінів з довгими бородами, густими бровами і каблуковатими носами; людей, котрі мали могучий голос в Каяфи і Ганни. Куда вони йшли? Не могли вони йти до Храму, бо не туди вела дорога. І яка була їхня орудка? Єсли мирна, то пощо леґіоністи?

Коли ця процесія переходила попри Бен-Гура, він головно звернув свою увагу на трьох людей, що йшли в купі. Вони йшли доволі напереді, а слуги, що йшли з ліхтарнями перед ними, дуже скрупулятно присвічували їм. В особі, що йшла з лівого боку цеї ґрупи, пізнав Бен-Гур головного сторожа Храму. По правому боці йшов священник. Чоловіка, що йшов в середині, годі було розпізнати, бо він йшов опираючися тяжко на рамена тих двох, а голову спустив низько на груди так що закрив своє обличчє. Він виглядав як вязень, котрий іще не прийшов до себе з переляку що його увязнено, та що жде його щось страшного, — муки або й смерть. Оба достойники з правого і лівого боку помагали йому скільки можна було. Бен-Гурови стало ясно, що цей чоловік єсли не був осередком цеї громади людей, то певно був свідком або провідником, або навіть донощиком. Як би отже можна довідатися, хто він такий, цілу справу можна би легко відгадати. З тою думкою Бен-Гур прилучився до громади, і пійшов з ними по правому боці священника. Коби цей чоловік бодай підніс свою голову! І в тій хвилині він це зробив, а світло ліхтарень упало прямо на його убличчє, бліде, ошоломлене, виснажене страхом. Бен-Гур богато ходив за Назореєм, і мав нагоду пізнати не тільки самого Учителя, а теж і його учеників. І тепер побачивши цю нещасну особу, крикнув:

"Іскаріот."

Названий чоловік поволи обернув голову, аж зір його зійшовся з зором Бен-Гура, а уста його порушилися неначеб хотів заговорити; але в тій хвилі вмішався священник.

"Хто ти такий? Геть звідси!" сказав він до Бен-Гура, пхнувши його на бік.

Бен-Гур добродушно не спротивився священникови, і ви-

ждаючи нагоди, знов вмішався в процесію. Так отже дався забрати процесії в долину дороги, крізь товпи людей на долині між горбком Безети і Замком Антонія, далі попри Батседський став аж до Овечої Брами. Всюди було повно людей і всюди були вони заняті святими обрядами.

Брама стояла отворена, бо була це ніч свята Пасхи. Сторожі брами десь забавлялися. Перед процесією, як вона переходила браму ніким не здержана, стояла кітлина Кедрону, а за нею взносилася гора Олівет. Кедрові і оливні дерева на горі в сяйві місячного світла видавалися богато темнійшими на тлі срібного небозводу. При брамі сходилися дві дороги, одна від північного сходу, а друга від Бетанії. Коли так Бен-Гур роздумував чи йти йому далі, а коли йти, то котрою дорогою, товпа занесла його в кітлину ріки Кедрону. Все ще він не довідався, яка була мета тої нічної процесії.

Спустилися в кітлину і перейшли міст на дні її. Чути було великий гуркіт на дошках моста коли товпа ступала по них і стукала своїми палицями. Потім звернулася товпа на ліво в напрямі до оливного садку окруженого від дороги камінним муром. Бен-Гур знав, що нічого там не було опріч покривлених старих дерев, трави і вижолобленого в скалі місця, в якому витискали олії. І коли він не міг здати собі справи, яка орудка могла завести цю громаду людей в таку пізну годину до такого опущеного місця, коли нараз ціла процесія задержалася. Напереді процесії далися чути якісь крики; дрощ сензації переходив з чоловіка на чоловіка; одні на одних стали напирати з переду і наслішо подалися взад. Одні леґіоністи удержували спокій і порядок.

Бен-Гур насилу вимотався з між товпи і побіг до переду. Там побачив він вхід до города без воріт і станув там щоб приглянутися сцені.

Чоловік в білім одягу і з відкритою головою стояв в городі напроти входу, а руки мав зложені на грудях. Була це струнка постать, трошечка згорблена, з довгим волоссєм і сухим обличчєм, на якому малювалася резиґнація і вижиданнє.

Це був Назорей.

Поза ним, блище брами, стояли в гуртку його ученики; вони були заворушені, одначе ніколи не була людина спокійніща ніж він. Світло смолоскипів кидало на него червону барву і волоссє його видавалося більш рудим як в дійсности було, одначе вираз його був повний лагідности і милосердя.

Напротив лагідної постаті Назорея стояла товпа, голота, здивована, мовчалива, залякана — готова утікати на першу познаку його ґніву. Бен-Гур швидко глянув на Назорея, потім на голоту, потім на Юду в середині голоти і сейчас зрозумів цілу ситуацію. Отсей був зрадник-донощик, а тамтой був зраджений; ці з палицями і патиками і леґіоністи прийшли тут, щоб забрати його.

Не все скаже чоловік що він годен зробити, аж прийде спроба на него. Як раз тепер наближалася така спроба, за яку Бен-Гур від років молився. Отсей чоловік, до котрого він так привязався ради безпеченства, і на котрого життю він поставив таку велику будівлю, находився в особистій небезпеці; та мимо того стояв спокійно. Які великі противорічности в людській натурі! Сказавши правду, любий читачу, Бен-Гур не затер з памяти образу Назорея, змальованого йому Ірасою, котра бачила Христа при Прекрасній Брамі; а опріч того, на вид спокою неї таємної особи загроженої голотою, здавалося Бен-Гурови, що в Назорея є більш укритої сили, як грозяче небезпеченство вимагало, щоб побороти його. Мир, добра воля, любов і непротивленнєся злу, були предметом науки Назорея; чи зробить він тепер ужиток з своєї науки? Він жеж був паном життя; він міг вернути страчене життє; він міг взяти його після своєї волі. Який тепер ужиток зробить він зі своєї власти? Чи боронити ме себе? І як? Одно слово — віддих — думка вистарчилиб. Бен-Гур був певний, що Назорей покаже тепер свою надприродну силу і з тою вірою ожидав. І у всему тому він все ще мірив Назорея своїм власним мірилом, людським мірилом.

Нараз дався чути чистий голос Христа.

"Кого шукаєте?"

"Ісуса Назорея," відповів священник.

"Се я."

На ці прості слова, сказані без гніву і страху, голота подалася взад пару кроків, а більш трусливі між ними припали до землі; і були би лишили його самого і геть відійшли, як би Юда не був приступив до него.

"Витай, Учителю!" сказав він і поцілував його.

"Юдо,' 'сказав Назорей лагідно, "Цілуваннем Сина чоловічого зраджуєш? За чим ти прийшов?"

Не діставши жадної відповіди, Назорей знов промовив до товпи народа.

"Кого ви шукаете?"

"Ісуса Назорея."

"Я сказав вам, що це я. Коли мене шукаете, дайте тим відійти."

На ці слова прошення, рабіни зблизилися до него; і бачучи їх намір, кількох учеників, за котрих він заступався, теж приступили близче; один з них відтяв ухо чоловікови, одначе не спас свого учителя. А Бен-Гур все ще стояв на місці. І коли люде готовилися, щоб звязати руки Назорея, Христос дав найвзнеслійший приклад своеї терпеливости, яка не була знана людям.

Чоловікови, що відтяв мечем ухо, казав Назорей сховати меча у похву, і діткнувся уха і оздоровив його.

Це чудо змішало і приятелів і ворогів. Вони дивувалися з одного боку, що він може зробити таку річ, з другого боку, що він робить таке серед цих обставин.

"Невжеж він позволить звязати себе?"

Так подумав Бен-Гур.

"Вкинь меч твій у похву. Чашу, що дав мені Отець, хіба не пити мені?"

Ці слова були сказані до ученика, котрий відтяв ухо слузі. Опісля обернувся Назорей до товпи і сказав:

"Чи се як на розбійника вийшли з мечами та киями, брати мене? Що дня сидів я в вас навчаючи в Храмі, і не брали мене; одначе це є ваша година і сили темряви."

Сторожа набрала відваги і окружила його, а коли Бен-Гур

глянув за учениками, вони геть відійшли — ні один з них не лишився.

Товпа довкола покинутого товаришами Назорея, була вельми занята. Одні викрикували, то вимахували руками й ногами. Понад їх головами, між смолоскипами, серед диму, часом показався отвір і Бен-Гур міг доглянути вязня. Нічого в життю не вразило його так як вид Назорея. Був опущений, без приятелів, гідний пожалування. А всеж таки, думав Бен-Гур, Назорей міг оборонити себе. Він міг одним віддихом повалити всіх своїх ворогів, одначе не учинив цего. Яку то чашу дав йому Отець випити? І хто був цей отець, що він так йому повинувався? Тайна за тайною, і не одна а богато.

Сейчас рушила товпа з поворотом до міста, а військо йшло з переду. Бен-Гур чогось занепокоївся; він не був задоволений із себе самого. Він знав, що Назорей був там, де находилися смолоскипи серед товпи. Нараз постановив ще раз його побачити. Хотів поставити йому одно питанне.

Він скинув верхній одяг і хустинку з голови і поклав їх на мурі огорода. Опісля відважно прилучився до походу. Перепхався через товпу і поволи добився до чоловіка, котрий тримав мотузок, яким вязень був звязаний.

Назорей йшов поволи, голову спустив на долину, руки його були взад звязані. Волоссе опало йому на обличче і був згорблений більш ніж звичайно. Здавалося ненаचеб не звертав уваги на це, що діється довкола него. Кілька кроків перед ними йшли священники і старші, говорили одні з одними, часом оглядалися в зад. Коли дійшли до моста на споді кітловини, Бен-Гур взяв мотузок з рук слуги і ступив за него.

“Учителю, учителю!” сказав він з поспіхом до уха Назорея. “Чуєш мене, учителю? Тільки слово — одно слово. Скажи мені—”

Слуга, котрий тримав мотузок, хотів відібрати його від Бен-Гура.

“Скажи мені,” говорив далі Бен-Гур, “чи йдеш ти з ними із власної волі?”

Люде ,що були близько, завважили Бен-Гура і стали питати:

"Що ти за один?"

"Учителю," сказав з поспіхом Бен-Гур, "я твій приятель і люблю тебе. Скажи мені, молю тебе, коли приведу відсіч, чи приймеш її?"

Назорей навіть не глянув на него, навіть не показав найменшого сліду, що чув його. Одначе щось, що говорить людям, котрі дивляться на нас як ми терпимо, говорило в серці Бен-Гура, коли дивився на Назорея:

"Лиши його самого, його кинули його приятелі; світ відрікся його; в гіркости духа він розпращався з людьми; він йде, сам не знає куди. Він цим не журиться. Остав його самого."

І в одну мить зчинилося заворушеннє. Дванайцять рук спочило на Бен-Гурі і зі всіх боків кричали:

"Це один з них. Беріть його; бийте його — забийте його!"

В цім прикрім положенню, під напором небезпеченства, Бен-Гур відзискав свою давню силу. Скоро випрямився, обернувся з простягненими руками, стряс з себе руки, що тримали його і метнувся в бік з поміж людей, що скоро стали окружати його. Люде хапали його руками і дерли на нім одяг, а коли збіг у темну кітловину Кедрону, був майже голий.

Взяв верхній одяг і хустину з голови, що лежали на мурі, і вернувся до брами міста. Звідсіль пійшов до своєї гостинниці, взяв доброго коня і поїхав до своїх любих біля Царських Гробів у шатрах.

По дорозі рішив, що завтрішнього дня побачиться з Назореєм — не знав, що цей чоловік без приятелів зістав прямо заведений до дому Ганни на суд.

Серце Бен-Гура так сильно билося, що й ока не міг замкнути. Тепер ясно стало йому, що його Юдейське царство розплилося неначе мрія. Воно прикро бачити, як палати наших мрій падуть одна за одною, а о скільки воно боліснійше бачити, як всьо від разу валиться як потапаючий корабель або хати підчас землетруса.

Часом глядів думкою в будучність і мав привиди щасливого життя з Естерою, як своєю подругою, не у державній палаті, а в своїй власні домівці. То знов кидаючися з боку на бік, приїзджувалася йому вілля в Мізенумі, і Естера бігаюча між квітами в городі, а між ними неаполітанське небо.

Одним словом, Бен-Гур переходив найбільшу в своїм життю крізу, яку мав рішити завтрішний день і Назорей.

Розділ девятий

ПОХІД НА ГОЛГОТУ

Слідуючого ранка, коло другої години, двох людей приїхало в повнім розгоні до дверей Бен-Гурового шатра. Оба зіскочили з коней і зажадали бачитися з ним. Він ще не встав з постелі, одначе казав впустити їх до середини.

"Мир вам, браття," сказав він, бо це були два довірені старці і з між його Галилейців. "Сядьте."

"Нема часу," сказав один з них. "Сісти і відпочати, значить позволити на смерть Назорея. Встань, сину Юди, й ходи з нами. Вже запав вирок. Хрест вже готовий стоїть на Голготі."

Бен-Гур змішаний дивився на них.

"Хрест!" то всьо, що міг сказати в ту хвилину.

"Вони взяли його минулої ночі і зробили над ним суд," говорив далі старший. "Ранком завели його перед Пилата. Двократно не міг Римлянин знайти на ньому вини; двократно відмовився видати його. Вкінці обмив руки й сказав: "Нехай це на вас спаде; а вони відповіли—"

"Хто відповів?"

"Вони — священники й нарід — 'нехай кров його спаде на нас і на наші діти'."

"Святий отче Аврааме!" крикнув Бен-Гур, "Римлянин ласкавійший до Жидовина, ніж його власний нарід! І коли — ах, коли він справді Сином Бога, що може змити його кров з їхніх дітей? Не може так бути — тепер пора боротися."

Від цеї постанови розяснилося його обличчє і сплеснув руками.

"Коней — і скоро!" сказав він до Араба, котрий прийшов на його знак. "І скажи Амрі, щоб дала мені свіжий одяг, і принеси мій меч. Тепер пора згинути за Ізраїля, мої приятелі. Заждіть на дворі, доки не вийду."

З'їв кусник хліба, випив чарку вина і за хвилину був уже на дорозі.

"Куди підеш насам перед?" спитав Галилеєць.

"Зібрати леґіони."

"Нещастє!" сказав Галилеєць, заломивши руки.

"Яке нещастє?"

"Начальнику," говорив він зі встидом, "начальнику, я і мій приятель одинокі, що зісталися вірними. Всі инші пійшли за священниками."

"За чим?" Бен-Гур стягнув коня.

"Убити його."

"Назорея?"

"Ти сказав."

Бен-Гур довго дивився то на одного то на другого чоловіка. Він знов почув питаннє з першої ночі: "Чашу дану мені Отцем моїм, чи не пити мені?" Знов прошептав своє питаннє до Назорея: "Як приведу відсіч, чи приймеш її?" І сам говорив до себе: "Годі уникнути цеї смерти. Назорей йшов до неї в повній свідомости від дня, коли почав свою місію; ця смерть призначена вищою волею ніж його; невже ж це воля Бога? Коли він годиться на це, коли він добровільно йде до неї, щож можу я порадити?" Бен-Гур побачив теж, що його пляни будовані на вірности Галилейців зовсім провалилися. Вони покинули його і все пропало. І чому це все сталося цего ранка? Його

обгорнув страх. Невжеж його пляни, його заходи і витрачуванне майна було хулою в обличчю Бога? Все перед ним було непевне. Він потряс віжками коня і сказав:

"Їдьмо, браття!"

В першу хвилину не знав що зробити, куди їхати. Аж по часі сказав:

"Їдьмо, браття; їдьмо на Голготу.'"

Вони минули заворушені громади людей, що йшли як й вони на полудне. Здавалося, що вся північна частина міста затрівожилася і виринула на дорогу.

Довідавшися, що процесію з засудженими можна буде стрінути десь біля великих білих веж збудованих Іродом, всі три приятелі туди поїхали на полудневий схід від Акри. В долині понище ставку Езекіїтака був натовп людей, що годі було перепхатися. Мусіли отже зсісти з коней, станути на боці і ждати. Перед ними сунула неначе повінь ріки, так богато було народа.

На початку первої книги цеї повісти описано з яких ріжних народностей складалася жидівська нація в часах Христа. Це зроблено предвиджуючи цю сцену, яку тепер бажаємо описати. Хто отже читав цю книжку уважно від початку, то може представити собі це, що тепер бачив Бен-Гур йдучи на місце розпняття — незвичайний й чудовий вид.

Пів години —година минула, а повінь народа плила перед Бен-Гуром і його товаришами, безустанна, незменшаючася. Бен-Гур міг безпечно сказати: "Я видів всі касти Єрусалима, всі секти Юдеї, всі племена Ізраїля, всі народности світа ними зарепрезентовані." Були там Жиди з Лібії і Жиди з Єгипту; і Жиди з над Рену, одним словом, Жиди зі всіх країв Сходу і зі всіх країв Заходу і зі всіх островів, з якими були торговельні зносини; вони йшли піхотою, або на конях, або на верблюдах, в возах або на ношах; а всі були в ріжних одягах, одначе лиця їх відзначалися тими самими чертами, що є характеристичні жидівському племени. Вони говорили ріжними мовами, і по мові тільки можна було відріжнити ріжні ґрупи. Всі йшли з

поспіхом, з гнівом і напруженнем — всі, щоб побачити як згине нещасний Назорей, злочинець між злочинцями.

Жиди творили велику частину цеї людської повені, одначе не самі Жиди там були. Були там тисячі других людей, що ненавиділи їх і погорджали ними — Греки, Римляне, Араби, Сиріяне, Африканці, Єгиптяне і Східні Народи. Приглянувшися цій масі народа, здавалося, що цілий світ має бути заступлений і присутний при розпняттю.

Похід народа відбувався дуже тихо. Часом чути було удар підкови об камінь, то тарахкіт колесниці, або в кінці розмову людей. Одначе на кожнім обличчю малювалося враженнє, що ті люде спішаться видіти страшне видовище, якусь наглу руїну або воєнне нещастє. По цих знаках пізнав Бен-Гур, що це були чужинці в місті, що прийшли на свято Пасхи, котрі не брали участи в суді над Назореєм і могли бути його приятелями.

Вкінці, в напрямі великих веж почув Бен-Гур зразу слабий через віддаль крик богато людей.

—"Слухай! вони вже надходять," сказав один з його приятелів.

"Люде на вулиці задержалися, щоб почути; одначе крик громонів понад їх голови, один споглянув на одного і серед страшної мовчанки посувалися наперед.

Крик з кожною хвилиною зближався до них. Воздух був повний крику і дрожання, коли Бен-Гур побачив слугів Симоніда як несли на кріслі свого пана а біля него йшла Естера. За ними несено закриті ноші.

"Мир тобі, Симоніде, і тобі, Естеро," сказав Бен-Гур стрінувши їх. "Коли йдете на Голготу, заждіть тут аж перейде процесія. Опісля я пійду з вами. Тут можете стати біля цеї хати."

Велика голова купця тяжко спочивала на його грудях. Підняв голову і сказав:

"Говори з Балтазаром. Його воля буде моєю. Він ось тут на ношах."

Бен-Гур чимскорше відсунув заслону. Старий Єгиптянин

лежав на ношах, а його лице було біле як у мерця. Бен-Гур повторив своє предложеннє.

"Можемо бачити його?" спитав слабим голосом.

"Назорея? Так. Він переходити ме кілька кроків від нас.

"Любий Господь!" заплакав старець горячково. "Ще раз, ще раз! О, це страшний день для світа!"

За хвилю ціла громадка станула біля угла хати. Ніхто не говорив, мабуть боялися звірити свої думки одні одним. Всьо було непевне, самі тільки здогади. Балтазар піднісся на своїх ношах і піддержував його слуга. Естера й Бен-Гур станули біля Симоніда.

А тимчасом товпа плила як повінь на весну, іще густійша як перед тим. А крики змагалися, приходили близше, були захриплі і жорстокі. Вкінці прийшла процесія.

"Гляди!" сказав гірко Бен-Гур, "те, що тепер надходить, це Єрусалим."

На переді йшла громада хлопців. Вони кричали й верещали:

"Царь Жидівський! Царь Жидівський! Робіть місце для Царя Жидівського!"

Симонід приглядався їм як вони підскакували й танцювали, неначе рій літних насікомців і сказав важко:

"Коли ці дозріють, сину Гура, горе буде Єрусалимови."

За ними йшла ватага леґіоністів в повнім уоруженню, мірним кроком, байдужна.

За ними йшов Назорей.

Він був ледви живий. За кожним кроком потикався, неначеб мав упасти. Закровавлений верхній одяг, порозриваний на раменах, звисав на його тілі. Його босі ноги лишали криваві сліди на камінню. На шиї мав привязану дошку з написом. Терновий вінець був твердо засаджений на його голову а з страшних ран спливала кров на обличчє, на шию. Довге волоссє обмоталося на терне і збилося в жмути. Його скіра, до тільки можна було доглянути, була смертельно біла. Руки мав звязані з переду. Десь, ще в місті він упав виснажений тягаром свого хреста, який, після принятого звичаю, як засуджений

мусів сам нести аж на місце страчення; тепер якийсь земляк Назорея ніс цей хрест місто него. Чотирох жовнярів йшло біля него, щоб охоронити його від злоби товпи, котра часом прискакувала до него, била його і плювала на него. Одначе не видавав з себе жадного голосу або зойку; все дивився в долину. Доперва коли переходив біля хати під котрою стояв Бен-Гур і його приятелі, підніс голову до гори і глянув на них. Естера притулилася до свого батька, а він, хоч як сильного характеру, задрожав на тілі. Балтазар повалився не промовивши й слова. Навіть Бен-Гур крикнув: — "О, мій Боже! мій Боже!" Назорей неначеб відгадав їхні почування або чув їхні слова, обернув своє обличче до них і глянув на кожного з них. Цей погляд Назорея вони носили в памяти ціле своє житте. Вони бачили, що він думав про них, не про себе, а умираючі його очі подали їм благословенне, яке уста не могли вже вимовити.

"Де твої леґіони, сину Гура?" спитав Симонід, коли прийшов до себе.

"Ганнас може тобі ліпше сказати, ніж я."

"Що, зрадили?"

"Всі, опріч двох."

"Отже всьо страчене, і цей добрий чоловік мусить вмерти!"

Обличче купця скорчилося з болю і голова його опала на груди. Він сповнив точно свою частину в заходах Бен-Гура і його одушевляли ті самі надії, що Бен-Гура, а тепер це все провалилося і більш не вернеться.

За Назореєм йшли другі два чоловіки й несли на плечах хрести.

"Хто ці люде?" спитав Бен-Гур Галилейців.

"Це два злочинці, котрі мають згинути з Назореєм," відповів Галилеєць.

За ним ішов чоловік в мітрі і золотім фелоні первосвященника. Біля него йшов сторож Храму. А за ним в порядку йшов синедріон і довгий ряд священиків в білих одягах з многими фалдами.

"Зять Ганни," сказав Бен-Гур притишеним голосом.

"Каяфа, я бачив його," додав Симонід. Хвилину замовк і глибоко задумався.

Весь час пильно приглядався зухвалому священникові. Опісля говорив далі:

"Тепер я переконався. Я переконався таким запевненнєм, що походить від ясного зрозуміння мого духа — тепер я зовсім переконався — тепер я бачу, що той, що несе напис на своїм карку, є справді тим, що напис говорить — Царь Жидів. Звичайному чоловікови, самозванцеви, злочинникови ніколи не товаришила така товпа народа. Гляди! Тут нарід — Єрусалим, Ізраїль. Тут є іфод, тут синій фелон з мережкою і багряні поміґранати, і золоті дзвінки, яких ніхто не бачив на вулицях міста від того часу, як Юдея витала Македонця — це все доказом, що цей Назорей є Царем. Ах, коби я міг піднестися й слідувати за ним!"

Бен-Гур слухав з зачудованнєм, а Симонід, неначе пробуджений незвичайними почуваннями, сказав нетерпеливо:

"Промов до Балтазара, молю тебе, і ходім геть звідсіля. Тепер слідує блювотинє Єрусалима."

Опісля промовила Естера.

"Я бачу там жінок і вони плачуть. Хто ці жінки?"

Вона показала рукою громадку зложену з чотирох жінок заплаканих. Одна з них була оперта на рамя мужчини, подібного дещо до Назорея. Бен-Гур сейчас відповів.

"Цей мужчина, це ученик, котрого Назорей найбільше любить; а ця жінка, що оперлася на його рамя, це Марія, мати Назорея. Прочі жінки, це приятельки з Галилеї."

Естера слідила за ними заплаканими очима, аж товпа закрила їх з виду.

Читачеви може здається, що наведені тут уривки з розмов були ведені спокійним тоном; одначе так воно не було. Розмова йшла на той самий лад, що розмова на березі розгуканого моря, бо гамір цеї частини товпи найкраще до цего можна порівнати.

Ця демонстрація була предтечею заворушень, які трийцять років пізніще, під проводом ріжних партій, роздерли на кусни-

ки святе місто. Обі ці демонстрації були однаково численні, однаково фанатичні і кровожадні. В обох однаково шуміло і кипіло і ті самі люде брали в них участь, а то: слуги, візники, перекупні, огородники, винярі, чужинці, сторожі і слуги Храму, злодії і розбишаки та ще й такі люде, котрих годі було приділити до якої небудь кляси. Вони являлися, ніхто не знав звідки і коли, голодні і жадібні, простоволосі і обдерті, подібні до хижих вовків на пустині. Деякі з них мали мечі, одначе більшість була уоружена в списи, колики і камінне. Тут і там серед товпи видно було людей з вищої кляси — книжників, старших, рабінів, Фарисеїв і Садукеїв. Вони то заохочували товпу і правили нею. Зі всіх сторін чути було крики: "Царь Жидів! — Робіть місце для Царя Жидів! Осквернитель Храма! Богохульник! Розпни його, розпни його!" Зі всіх викликів цей послідний був найбільш улюблений товпою, бо в ньому висказувала товпа своє бажанне і висловлювала свою безконечну ненавість до Назорея.

"Ходім звідсіля," сказав Симонід, коли Балтазар був готовий до дороги, "Ходім вперед."

Бен-Гур не чув слів Симоніда. Поява частини процесії, котра саме що переходила, її брутальність і кровожадність, нагадували йому Назорея — його лагідність і многі добродійства, які на очах Бен-Гура робив терплячим людям. Одні думки приводили другі. Він нараз пригадав собі, що йому зробив Назорей неоцінену прислугу; він пригадав собі той час, коли під римською сторожею йшов, як думав, на смерть, таку певну і майже таку жорстоку як ця на хресті; пригадав собі чарку холодної води, яку подав йому Назорей біля керниці, і божественне його обличче. Опісля пригадав собі пізнійшу його доброту, чудо, яке сталося в Цвітну Неділю. Серед цих споминів, думка, що він безпомічний в цю хвилину відплатитися йому за його добродійства, боліла його над міру. Він дорікав собі, що не зробив всього що міг зробити; він міг пильнувати з Галилейцями і удержувати їх вірними і в поготівлю; і як раз тепер — була пора ударити, розігнати товпи і дати волю Назорееви. Це могло бути кличем для Ізраїля вхопити за оружже

і розпочати війну за волю. Нагода миналася, всьо страчене. Невжеж нічого не можна було зробити?

Якраз в цю пору побачив громаду Галилейців. Перепхався крізь товпу і догонив їх.

"Ходіть за мною," сказав, "я хочу поговорити в вами."

Люде послухали і коли знайшлися під стіною хати, він сказав до них:

"Ви є ті, що приняли мечі від мене і згодилися стануги до бою за волю і Царя що мав прийти. Ви маєте мечі з собою і тепер пора ударити ними. Ідіть і зберіть до купи всіх братів наших. Скажіть їм, щоб зійшлися зі мною при дереві хреста, готові до бою за Назорея. Скоро, поспішайте! Не стійте так! Назорей є Царем і воля гине з ним!"

Вони з пошаною глянули на него, одначе не рушилися з місця.

"Ви чули мене?" спитав Бен-Гур.

Тоді один з них відповів:

"Сину Юди" — під таким іменем вони знали його — "Сину Юди, це ти помиляєшся, а не ми, ані наші браття, що мають твої мечі. Назорей не є Царем; ані не має він царського духа в собі. Ми були з ним, коли він прийшов до Єрусалиму; ми бачили його в Храмі; він звів себе і нас, і Ізраїля; при Прекрасних Воротах він відвернувся від Бога і не приймив престолу Давида. Він не є Царем і Галилея не є з ним. Він згине смертю. Одначе послухай, Сину Юди. Ми маємо твої мечі і ми готові підняти їх до боротьби за волю. І ми стрінемо тебе під деревом хреста."

Тепер наступив рішаючий момент в життю Бен Гура. Єслиб він був приняв предложенне і сказав слово, історія булаб інакша як вона є тепер; одначе булаби це історія порядкована людьми, а не Богом — а цего ніколи не було і ніколи не буде. Він змішався; він не знав як це сталося, хоч опісля приписував це Назореєви; бо коли Назорей воскрес, він зрозумів, що смерть була потрібна для віри в воскресенне, без якої християнство було би порожною лушпиною. Він такий був змішаний, що не знав як рішитися; він стояв безпомічний; навіть слова

не міг видобути з себе. Він закрив обличчє рукою і аж трясся від внутрішньої боротьби, між бажаннєм, як би він це хотів і силою, яка спочила на ньому.

"Ходи, ми ждемо на тебе," сказав Симонід вже четвертий раз.

І він механічно пішов за кріслом і ношами. Естера йшла біля него.

Розділ Десятий.

РОЗПНЯТТЄ

Коли наша партія — Балтазар, Симонід, Бен-Гур, Естера і два вірні Галилейці — дісталася на місце розпняття, Бен-Гур був уже там перед ними. Як вони перепхалися крізь великий натовп заворушених людей, він ніколи не знав; ані не знав він якою дорогою вони прибули і кілько часу взяло їм дістатися на це страшне місце. Він йшов цілком несвідомий; ані не чув нічого, ані не бачив нікого, навіть не думав де і за чим він йде. В такому стані навіть мала дитина могла тільки що він учинити, щоб спинити страшний злочин, якого він мав зараз бути свідком. Пляни Божі все видаються нам дивними; одначе неменше дивними видаються нам способи, як вони виконуються і вкінці стають зрозумілими нашій вірі.

Бен-Гур затримався; і ті, що слідували за ним теж затрималися. Так як в театрі підноситься куртина перед публикою, так і омана що спочивала на ньому, піднеслася і відразу він побачив з ясним розуміннєм.

На вершку низького горбка заокругленого неначе череп, було місце сухе, повне пороху, без всякої рослинности опріч непривітного бодяча. Це місце було окружене живим валом людей. Одні пхалися до переду, одні розглядалися, а одні старалися здержати тих, що пхалися з заду. В середині стояли муром римські леґіоністи і держали товпу людей, що творила зовнішний мур на своїм місці. Леґіоністами проводив сотник. Бен-Гур діпхався до самої лінії так пильно береженої леґіоністами. Тепер стояв він на самому краю лінії, з лицем оберненим до північного заходу. Цей невеличкий горбок, це стара арамейська Голгота — в латинській мові Кальварія, а по нашому Череп.

На збочах горбка, в нище й вище положених місцях, були тисячі й тисячі людей. Ніде не було видно і клаптя землі або травиці, або скали; кудиб не глянути, всюди визирали тверді очі незчисленої товпи. А троха далі видно було тільки тверді лиця без очей, а ще далі і лиця не мож було розпізнати. І це був збір трьох міліонів людей; три міліони сердець билося пристрастним заінтересуваннєм що станеться на горбку; вони не цікавилися злочинцями; їх інтересував тільки один Назорей, його одного вони ненавиділи або боялися — його, котрий любив всіх їх і за них мав згинути.

Високо на горбку, понад людський вал, понад голови окружаючої громади, в мітрі і фелоні зухвало стояв первосвященник. А ще вище його, так, щоб всі могли його бачити з близька й далека, стояв Назорей, згорблений і терплячий, мовчки. Якийсь сміхун вложив йому на голову вінець, а місто жезла дав йому в руки галузку. Зі всіх сторін підносилися крики, визови, наруги.

Всіх очі були звернені на Назорея. Бен-Гур зворушений до живого, почув, що зайшла велика зміна в його почуваннях. Він почув в собі щось ліпшого ніж найліпше в життю, щось такого величнього, що могло дати слабому чоловікови силу перенести муки тіла і душі; щось, що витало навіть смерть — можливо краще й чистійше від цего життє — можливо духове життє, якого так кріпко держався Балтазар, стало яснійшим і

більш зрозумілим для него, приносячи йому свідомість, що кінець кінців місія Назорея була повести через границю тих, що любили його, повести їх до краю де основане було його царство і ждати на них.

Серед того неначе відгомін у воздусі, давно забутий, він знов почув, а може йому здавалося, що чує слова Назорея:

"Я ВОСКРЕСЕННЄ І ЖИТТЄ."

Ці слова повторялися раз по раз і приняли на себе форму а ранок діткнувся їх своїм світлом і сповнив їх новим значіннєм. І як люде повторяють питаннє, щоб зрозуміти і утвердити в памяти його значіннє, і він спитав, дивлячися на фіґуру на горбку, що умлівала під своїм вінцем:

"ХТО Є ВОСКРЕСЕННЄ?"

"ХТО Є ЖИТТЄ?"

Здавалося неначеб фіґура відповідала:

"Я Є."

І в цю хвилину почув він в серці мир, якого ніколи не знав — мир, який є кінцем сумніву і тайни, а початком віри і любови і ясного розуміння.

З тих мрій пробудили Бен-Гура удари молотка. На вершку горбка побачив те, чого перед тим не завважив — кількох жовнірів і робітників приготовлювало хрести. Діри, щоб встромити їх в землю, були вже готові, а тепер поперечні рамена приспособлювано до дерева.

"Скажи людям, нехай поспішають," промовив первосвященник до сотника. "Отсей," він вказав рукою на Назорея, "мусить згинути, заки сонце зайде і бути похоронений, щоб не осквернити землі. Так говорить закон."

Один жовнір приступив до Назорея, і подав йому щось напитися, одначе Назорей не приймив чарки. Опісля другий приступив до него, здіймив йому з шиї таблицю з написом і прибив її до дерева хреста. З тим покінчилися приготовання.

"Хрести вже готові," сказав сотник до первосвященника, котрий махнув рукою і розпорядив:

"Хай богохульник іде перший. Син Божий повинен знати як спасти себе. Ми побачимо."

Між людьми, котрі з нетерпеливости викрикували досі, тепер запанувала гробова тишина. Тепер прийшли до того, щоб виконати жорстоку і для думки навіть страшну кару — мали прибивати засуджених до їх хрестів. Коли в тій ціли жовняри поклали найперше свої руки на Назорея, дрощ перейшла крізь величезний здвиг народа. Навіть люде з камінним серцем чогось затремтіли. Опісля були такі, що говорили, що воздух нагло остудився і вони дрожали з зимна.

"Ах, який він дуже спокійний!" сказала Естера обнявши раменем шию батька. А він пригадав собі муки які сам терпів, притягнув її обличче до своїх грудей і сидів дрожачий.

"Не дивися, Естеро, не дивися!" сказав він. "Не знаю як це, одначе мені здається, що всі що стоять тут і дивляться — винуваті і невинуваті зарівно, будуть проклятими від цеї години."

Балтазар упав навколішки.

"Сину Гура," сказав Симонід вельми зворушений, "сину Гура, если Єгова не простягне свого рамени і то дуже скоро, Ізраїль страчений — і ми страчені."

Бен-Гур відповів спокійно:

"Я мав сон, Симоніде, і чув в ньому, чому це має бути і чому має продовжатися. Така є воля Назорея — така є воля Бога. Зробім це, що зробив Єгиптянин тут, — будьмо спокійні і молімося."

І коли він поглянув на горбок, крізь гробову тишину він почув ці слова —

"Я Є ВОСКРЕСЕННЄ І ЖИТТЄ."

І він похилився з пошаною.

Тимчасом на горбку робота йшла живо вперед. Сторож зняв одяг з Назорея, так що станув на очах людей нагий. На його плечах видно було криваві сліди від ранішніх побоїв. Його немилосердно поклали на хрест і розтягнули рамена напоперечнім дереві; цвяхи були гострі — кілька ударів і вони перей-

шли крізь мяке тіло на руці; опісля підсунули до гори його коліна аж стопа його ніг пристала рівно до дерева; потім умістили одну ногу на другій і одним цвяхом прибили обі до дерева. А Назорей ані не відозвався, ані навіть не застогнав; нічого не зробив такого, щоб воріг міг сміятися; або той, що любив його, міг повстидатися.

"В котрий бік має бути обернене його обличче?" спитав жовнір.

"До Храму," відповів первосвященник. "Я бажаю, щоб він умираючи міг бачити святий Храм, що нічого йому через него не сталося."

Робітники підняли хрест враз з прибитим до него Назореєм і понесли його на місце, де мав бути встромлений в землю. На даний знак спустили дерево в викопану яму і тіло Назорея звисло на прибитих руках. І все таки ані голос нарікання ані зойк болю не видобувся з него. Лиш далися чути найсвятійші слова, які коли небудь були виречені:

"Отче, прости їм, бо не знають що роблять."

Тепер, коли хрест появився високо понад усе, відбиваючися на синім небозводі, люде повитали його з вибухом радости; ті що могли читати і бачити напис над головою Назорея, чимскорше стали його відчитувати. Потім передавали те що перечитали другим дальше і за хвилину всі люде довідалися який був напис і зі всіх сторін з сміхом і кпинами викрикували:

"Царь Жидів! Витай, Царю Жидів!"

Первосвященник пізнав яке значінне може мати цей напис, запротестував проти него, одначе надармо; і так удостоєний титулом Царя, Назорей глядячи з хреста умираючими очима, мав під собою місто своїх батьків, котре так ганебно відкинуло його.

Сонце підносилося скоро до полудня; горбки відкрили свою груди з любовою до него; дальше положені гори пишалися пурпурою, якою так щедро прибрало їх сонце. А в місті, храми, палати, вежі і другі місця краси, здавалося, осіяли ясністю, неначеб знали, що збуджували гордість в людях що на них гляділи. Нараз зачала темрява заступати небозвід і закривати

землю; з разу ледви замітно, опісля неначеб сумрак вечірній приходив на місце ясного полудня. Сумрак ставав густійший і люде не довіряючи своїм змислам, гляділи один до одного допитливо; потім дивилися на сонце, опісля на гори, які неначеб відсувалися від них, то на околицю, яка неначеб засувалася в тінь; люде зблідли і здержали свій віддих.

"Це тільки мрака або пересуваючася хмара," сказав Симонід, щоб успокоїти залякану Естеру. "Вскорі розясниться."

Бен-Гур не думав так.

"Це не є мрака ані хмара," сказав він. "Це духи, що живуть у воздусі — пророки і святі — вони при роботі з милосердя до себе і природи. Кажу тобі, о Симоніде, заправду як Бог живе, цей, що висить на хресті, є Сином Бога."

Він лишив Симоніда здивованого такими словами від него, і пійшов до місця де клячав Балтазар. Поклав свою руку на плечі цего доброго чоловіка і сказав:

"О мудрий Єгиптянине, вислухай! Ти один знав правду — Назорей є справді Сином Бога."

Балтазар потягнув його до себе і відповів дрожачим голосом;

"Я бачив його дитятем в яслах, де його перший раз поклали; не диво отже, що я скорше знав його ніж ти; одначе чого я мав дожити цего дня? Чому не помер я враз з моїми братами? Щасливий Мельхіор! Щасливий, щасливий Ґаспар!"

"Потішся!" сказав Бен-Гур. "Без сумніву і вони є тут."

Тінь упала на землю і поволи перемінилася в темряву. Одначе відважнійші духи не покинули горбка. Опісля поставлено хрести з розпятими злочинцями. Військову сторожу усунено, а люде тепер ніким не спинювані, стали пхатися до хрестів. І зараз серед голоти піднялися крики і визови, а всьо звернене до Назорея.

"Ха-ха! Як що ти Царь Жидів, спаси себе!" крикнув якийсь жовнір.

"А справді," сказав священник, "як зійдеш з хреста до нас, ми повіримо в тебе."

Инші кивали головами і говорили:

“Говорив, що зруйнує Храм і відбудує його в трьох днях, а себе спасти не може.”

Инші ще кричали:

“Він назвав себе Сином Бога, побачимо чи Бог його прийме.”

Годі висказати словами кілько то злоби може бути в упередженню. Назорей ніколи не зробив найменшої кривди народови; більша частина людей ніколи його не бачила, аж тепер в цю трівожну хвилю; одначе — що за надзвичайна переворотність — вони всі кидали прокляття на него і показували своє співчуттє до злочинців.

Тимчасом, нічна темрява, яка так надприродно спустилася з неба, потрясла Естеру і потрясла тисячі других багато сильнійших і відважнійших ніж вона.

“Ходім домів,” вона молила раз, і другий, і третій. “Це гнів Божий, отче. Хто знає яке ще страшне нещастє може упасти на нас? Я боюся.”

Симонід був впертий. Він мало говорив, одначе видно було, що був вельми зворушений. Завваживши, десь коло першої години, що зухвалість товпи на горбку дещо остигла, за його порадою наша громадка підійшла близче хрестів. Бен-Гур подав своє рамя Балтазарови, одначе старець з трудом міг іти. З цего нового місця вони тільки зариси тіла Назорея могли бачити, тільки темну завішену постать. Зате могли чути його; чути його стогни, що вказувало що він був більш терпеливий або виснажений, ніж його товариші мук, котрі без устанку зойкали і молили.

Вже й друга година після розпяття минула так як і перша. Для Назорея були це години наруги, провокації і повільної смерти. Він раз лиш промовив в цім часі. Кілька жінок приступило і клякнуло при насаді його хреста. Між ними він пізнав свою матір з своїм улюбленим учеником.

“Жено, ось син твій!” сказав піднісши свій голос. А до ученика сказав:

“Ось, мати твоя!”

Вже прийшла й третя година. Люде все ще товпилися на

горбку, неначе приковані до него чимсь надзвичайним. Здається, що ніч серед дня так поділала на них. Тепер стали люде спокійніщими як минулої години, хоч часом чути було крики одної громади до одної серед темряви, що окружала їх. Можна було теж завважити, що одні за одними підходили до хреста Назорея, спокійно глянули на него, і спокійно відходили. Цю переміну можна було завважити й серед сторожі, котра недавно тому кидала жереб на одіж розпятого. Сторожа стояла з своїми старшими дещо з боку і більш пильно приглядалася розпятому, ніж товпам народа, що приходили і відходили. Коли він тільки голоснійше зітхнув, або серед невисказаних мук перекинув голову у другий бік, вони сейчас це запримітили. Найцікавійшим зі всього було, що і первосвященник і його товариші, котрі судили Назорея в ночі, з бігом часу змінили своє поступованнє. Коли почала западати темрява, вони стали тратити свою певність. Деякі між ними знали астрономію і розуміли, що є затьміннє сонця, ця поява, котра в тих часах була страшною для простолюддя. Знаннє астрономії вони унаслідили від своїх батьків іще за часів вавилонської неволі і цю науку плекали далі при Храмі. Тож коли сонце затьмилося, вони зібралися довкола первосвященника і міркували над тим що виділи.

"Місяць є вповні, тож неможливо, щоб це було затьміннє сонця," говорили вони. А що ніхто з них не умів пояснити темряви в цю пору, в глибині серця вони пізнали, що це затьміннє стоїть у звязі з Назореєм, і надзвичайно занепокоїлися. Зі свого місця поза жовнірами вони слідили за кожним словом і рухом Назорея, зі страхом слухали його зітхань і шепотом говорили між собою. "Цей чоловік міг бути Мессією, а тоді..." Одначе вони заждуть і побачуть.

Між тим Бен-Гур зівсім успокоївся. Він молився щиро і спокійно, щоб кінець прийшов як найскорше. Він знав в якому стані находився ум Симоніда — що він був на границі віри. Він бачив його велику голову обтяжену глибокими думками. Він бачив як старий купець допитливо глядів на сонце шукаючи причини цеї темряви. Він теж завважив, як Естера тули-

лася до него, щоб успокоїти свій страх і вволити його волю.

Бен-Гур чув як Симонід говорив до неї:

"Не лякайся, стрівай тут і дивися за мною. Можеш жити в двоє тільки років, що я, і не бачити нічого так чудного як це; а ще щось більшого може нам обявитися. Останьмо тут до самого кінця."

Коли вже минала половина третьої години, якісь люде із найнищої кляси, обідранці і шумовиннє із гробів поза містом, підійшли до середнього хреста.

"Отсе він, новий Царь Жидів," сказав один з них.

Другі закричали серед насмішок:

"Витай нам, витай, Царю Жидів!"

Не діставши жадної відповіди, вони приступили близче.

"Єсли ти справді Царь Жидів, або Син Божий, зійди з хреста," сказали вони голосно.

Тоді один із злочинців на хресті перестав зойкати і кликнув до Назорея:

"Так, єсли ти Христос, спаси себе і нас."

Люде сміялися і одобрювали ці слова. А коли вони ожидали відповіди, другий злочинець, що висів на хресті, сказав до першого:

"Невжеж ти Бога не боїшся? Ми дістали справедливу заплату за наші вчинки, цей же не учинив нічого злого."

Зібрана голота здивувалася. Серед тишини, яка тоді настала, знов промовив другий злочинець, одначе вже до Назорея:

"Господи," сказав він, "не забудь мене, коли ввійдеш в царство своє."

Симонід здрігнувся на ці слова. 'Коли ввійдеш в царство своє'! Як раз він роздумував над цим, і на цім опиралися його сумніви. Нераз він перечився над цим питаннєм із Балтазаром.

"Чув ти?" спитав його Бен-Гур. "Царство його не може бути з цего світа. От цей свідок сказав, що Царь йде до свого царства. Як раз це саме я чув у свойому сні."

"Мовчи-" сказав Симонід до Бен-Гура, грубо як ніколи пе-

ред тим не говорив. "Мовчи, молю тебе! Ах, коби Назорей схотів відповісти!"

І коли він це говорив, Назорей дав відповідь, чистим голосом самопевности.

"Заправду говорю тобі, сьогодня будеш зі мною в раю." Симонід іще наслухував, чи не почує чого більше, опісля сплів свої руки і сказав: "Досить, досить вже, Господи! Темрява уступила; я бачу тепер иншим зором, я бачу так як Балтазар — я бачу очима повної віри."

Вірний Симонід остаточно знайшов відповідну заплату. Його поломане тіло мабуть ніколи вже не відзискає здоровля; одначе показалося йому нове життє, а з ним і нове запевненнє для него — нове життє поза цим на землі — а імя його Рай. Там він знайде царство, про яке мріяв, там знайде і Царя. І повний мир і спокій зійшов на него.

Але там біля хреста наступило велике замішаннє. Хитрі книжники і священники занепокоїлися. Вониж розпняли на хресті Назорея за те, що звав себе по краю Месією; а ось на хресті він іще з більшою певністю себе не тільки що потверджує, що він Месія, ба ще навіть обіцює рай злочинцеви. Вони задрожали над своїм учинком. Первосвященник серед всеї своєї гордости наляхався. Звідки ця певність у Назорея, єсли вона не походить від Правди? А чим же правда, як не сам Бог? Не богато тепер бракувало, щоб вони повтікали.

Віддих Назорея ставав труднійший. Видко було, що наближався кінець. Тільки три годині на хресті і вже умирав.

Ця вість розійшлася від чоловіка до чоловіка, аж всі знали про це. І наступила мертвеча тишина. Навіть подув вітру завмер. Воздух став вельми тяжкий. Горяч зробила темряву невиносимою. Ніхто і подумати не міг, що під ослоною темряви стояли три міліони народа — така була тишина...

Відтак крізь понуру темряву, понад голови тих, що скупилися на горбку, далися чути умираючі слова та крик розпуки, а може й докору:

"Боже мій! Боже мій! Чого Ти опустив мене?"

Всі задрожали, що почули ці слова. Один не міг погамуватися.

Прийшли жовняри, принесли чашку з водою і вином і поклали її біля Бен-Гура. Замочивши в неї губку, могли на кінці дручка відсвіжити уста терплячого. Бен-Гур пригадав собі, як біля керниці в Назареті зістав покріплений свіжою водою. Під наглим поривом вхопив губку, замочив її в воду і вино і зближився до хреста.

"Лиши його!" кричали з гнівом люде довкола него. "Лиши його!"

Не звертаючи на них уваги він побіг наперед і притулив губку до уст Назорея.

Запізно, запізно!

Обличче Назорея, яке тепер міг Бен-Гур докладно видіти, поранене і почорніле від крови і пороху, нагло осіяло сяєвом; його очі широко отворилися і глянули на щось тільки їм видиме, гень далеко на небесах; і задоволеннє, ба навіть пільга і побіда відбилися в словах, які ця жертва вимовила:

"Скінчилося! Скінчилося!"

Так то герой умираючи підчас виконування великого подвигу, святкує свій успіх послідним окликом.

Світло з очей щезло; поволи увінчана голова опала на тяжко працюючі груди. Бен-Гур думав, що вже всьо скінчилося. Одначе умираюча душа ще раз зібрала всі свої сили, і Бен-Гур та ті, що були біля него, почули ще нові, одначе послідні слова, висказані слабим голосом:

"Отче, в Твої руки віддаю духа мого."

Ціле, мучене тіло, задрожало, продерся зойк невисказаного болю, і земське життє вийшло з него. Серце, що переливалося любовю, пукло; як раз з того, любий читачу, Назорей на хресті помер.

Бен-Гур вернувся до своїх приятелів і сказав:

"Вже по всьому; він помер."

В одну мить розійшлася ця відомість між товпою. Ніхто не посмів сказати цего голосно; лиш притишене шемраннє розійшлося із вершка горбка у всіх напрямах. Люде шептали

один одному: "Він помер! Він помер!" і більш нічого. Воля людей сповнилася; Назорей вже не жив; одначе чогось одні на одних гляділи неначе зачаровані. Його кров упала на них. І коли вони так стояли, дивлячися один на одного широко отвореними очима, земля почала трястися; кожний хапався свого сусіда, щоб утриматися на ногах; в одну мить розійшлася темрява і засвітило сонце; а кожний потрясуваний землетрусом, неначе пяний глядів на хрести. Вони бачили три хрести, одначе той по середині був найзамітнійший. І здавалося людям, що як потрясалася земля, тіло на цьому середньому хресті хиталося й підносилося вище й вище до голубих облаків. І кожний чоловік, серед цеї товпи, що ругав із Назорея; кожний, що вдарив його; кожний, що голосував за тим, щоб його розпняти; кожний, що йшов в процесії із міста; кожний, що в свойому серці бажав йому смерти; а було їх десять до одного, кожний з них почув на собі вину, і єсли хоче жити, мусить чимскорше втікати від цеї страшної грози на облаках. Вони почали втікати зі всеї сили; на конях, на верблюдах, на колесницях вони втікали і на ногах; одначе землетрус йшов вслід за ними і кидав ними на всі боки, а страшний гук від пукаючих скал під їхніми ногами, ще більш страху нагнав в їхні серця. Вони ударяли себе в груди й кричали в одчаянню. Його кров упала на них. Місцеві і чужосторонні люде, священники і світські, жебраки, Садукеї і Фарисеї, без розбору падали і котилися. Коли вони взивали імя Господнє, розгнівана земля у відповідь ще дужче потрясала ними і кидала їх покотом. Гнів землі не оминув і самого первосвященника. Він упав на землю, грязь і нечистота обліпили його священничі ризи, його золоті дзвінки наповнилися піском, в його губи напхався порох. Він зрівнався з своїми людьми бодай в однім — кров Назорея упала на них всіх.

Коли світло сонішне вповні освітило розпяттє, біля хреста остали тільки мати Назорея, ученик, вірні жінки з Галилеї, сотник з своїми жовнярами і Бен-Гур з своїми приятелями.

"Примістися тут," сказав Бен-Гур до Естери, роблячи їй місце при ногах її батька. "А тепер закрий свої очі і не гляди в

гору; а уповай на Бога і на духа цего правдивого чоловіка, так злочинно убитого."

"Не так," сказав з пошаною Симонід, "від цеї хвилини називаймо його Христом."

"Хай так буде," сказав Бен-Гур.

Нараз филя землетруса ударила об горбок. Злочинці на хрестах закричали страшним голосом. Хотяй голова йому крутилася від потрясень землі, Бен-Гур мав час глянути на Балтазара і побачив його розпростертого спокійно на землі. Він прибіг до него і крикнув — одначе не дістав жадної відповіди. Старець вже не жив. Тоді пригадав собі Бен-Гур проймаючий зойк, який почув підчас послідніх слів Назорея, і аж тепер стало йому ясно, що цей зойк походив від праведного Єгиптянина, та що дух Балтазара враз з духом Назорея переставився у царство Раю.

Слуги Балтазара повтікали від свого пана; одначе коли всьо скінчилося, два Галилейці понесли старця на ношах назад до міста.

Була це сумна процесія, що ввійшла полудневою брамою до палати Бен-Гура при заході сонця того памятного дня. Як раз в тім часі тіло Христове зістало зняте з хреста.

Останки Балтазара покладено в гостинній кімнаті. Всі слуги поспішали з плачем подивитися на него; бо всі любили його; хто небудь мав з ним до діла, не міг не любити його. Коли вони глянули на його обличчє і побачили на ньому усмішку, отерли свої сльози і сказали:

"Воно гаразд. Він щасливійший цего вечера, ніж був нині рано."

Бен-Гур не хотів повідомлювати Іраси про смерть її батька через слугу, а постановив сам принести їй цю відомість і привести її до тіла Балтазара. Він представляв собі велике її горе; тепер вона сама останеться в просторому світі; тепер пора простити їй та пожалувати її. Він пригадав собі, що нікого не питав, чому вона не була з ними рано, або де вона була; він пригадав собі, що зівсім забув про неї; тепер зі встиду бажав

направити лихо, тим більше, що приносив їй таку сумну відомість.

Він потряс занавісою її дверей і хоч почув відгомін маленьких дзвінків в нутрі кімнати, не дістав жадної відповіди; закликав її по імени раз, і другий раз — одначе без успіху. Відгорнув занавісу і війшов до кімнати; її там не було. Випитувався слуг, одначе ніхто не бачив її цілий день. Довго розвідувався по цілій палаті, одначе без найменшого успіху. Вкінці вернув Бен-Гур до гостинної кімнати і стanув на місце, яке повинна була заняти Іраса.

Після похорону, девятого дня після чудесного оздоровлення родини Бен-Гура, вірний син спровадив свою матір і сестру до дому. І від того часу, в цьому домі з найглибшою, можливою пошаною вимавляли отсі найсвятійші імена:

"БОГ ОТЕЦЬ І ХРИСТОС ЙОГО СИН."

Пять років після розпняття, Естера, жена Бен-Гура, сиділа в своїй кімнаті, в прекрасній віллі біля Мізенума. Було це полудне, а тепле італійське сонце огрівало рожі і виноградину в городах. Все в кімнаті було римське, опріч того, що Естера мала на собі одяг жидівської жінки. Біля неї на скірі льва бавилася Тирза і двоє малих дітей. Вистарчило глянути на Естеру, щоб пізнати, що це її діти.

Судьба обійшлася з нею як найласкавійше. Вона стала ще кращою ніж перед тим, а коли стала панею віллі, сповнилися її леліяні мрії.

Серед цеї простої, домашньої сцени явився в дверях слуга і промовив до неї:

"Якась жінка в атрюмі бажає говорити з панею."

"Хай ввійде. Я її тут прийму."

Сейчас ввійшла прибувша. На її вид жидівка піднеслася і вже мала заговорити; одначе завагалася, краска її обличчя перемінилася, а вкінці подалася взад і сказала:

"Я знала тебе добра жінко. Ти є—"

"Я була Іраса, донька Балтазара."

Естера погамувала своє зачудованнє і приказала слузі подати Єгиптянці крісло.

"Ні," сказала холодно Іраса. "Я сейчас відходжу."

Обі глянули одна на одну. Ми знаємо, що представляла Естера — прекрасну жінку, щасливу матір й задоволену жену. А з другого боку було очевидним, що судьба не дуже була прихильна її бувшій сопернаці. В високій її фіґурі лишилося дещо давньої ґраціозности, одначе пусте життє відбилося на цілій її особі. Її обличче стало грубе; її очі стали червоні й набренілі під долішніми повіками; в її лицях не було жадної барви. Губи були цинічні й тверді і загальне занедбаннє доводило до передчасного постаріння. Її одяг не був добірний. На її сандалах було болото. Перша Іраса перервала болісну мовчанку.

"Це твої діти?"

Естера глянула на них і усміхнулася.

"Так. Чи не заговориш до них?"

"Вониб налякалися мене," сказала Іраса. Опісля присунулася близче Естери, а коли побачила, що вона задрожала, сказала: "Не лякайся. Передай вістку твому мужови. Скажи йому, що його ворог вже не жиє. Забогато нещастя стягнув він на мене, і я забила його."

"Його ворог?"

"Мессаля. І скажи йому далі, що за все лихо, яке я бажала йому зробити, я тяжко зістала покарана. Так тяжко, що він самий змилосердивбся наді мною."

До очей Естери підступили слези і хотіла промовити до неї.

"Стій", сказала Іраса. "Я не хочу твого милосердя ні твоїх слез. Скажи йому на останку, що бути Римлянином, тількиж значить, що бути звірем. Прощай."

Вона піднеслася, щоб відійти. Естера слідувала за нею.

"Зажди й побачся з моїм мужом. Він не чує до тебе жадного гніву. Він всюди тебе шукав. Він буде твоїм приятелем. Я буду твобі приятелькою. Ми християне."

Іраса не піддалася.

"Ні, я є те, що собі вибрала. За хвилину це все скінчиться."

"Одначе," Естера завагалася, "нічого нема в нас, щоб ти бажала? Нічого, щоб — щоб—"

Обличче Єгиптянки змякло. Ледви замітний усміх показався на її устах. Вона глянула на дітей на долівці.

"Є щось," сказала вона.

Естера слідувала за її зором і зрозуміла її. З одобреннєм притакнула головою.

Іраса підійшла до дітей, клякнула на скіру льва і обоє їх поцілувала. Поволи підносячися з місця, заєдно дивилася на них; опісля вийшла дверми на двір, не сказавши ні одного слова. Відійшла скорим кроком і далеко вже була, заки Естера опамяталася і могла рішитися що робити.

Коли Естера розповіла Бен-Гурови про ці надзвичайні відвідини, він давно вже передчував, що так воно скінчиться. Він пригадав собі, що в день розпняття Іраса покинула свого батька і пійшла до Мессалі. Сейчас він пустився шукати її, одначе надаремно. Більш ніколи її не бачили ані не чули про неї. Синій залив моря, що усміхався до сонця, як би мав мову, міг би виявити тайну, і сказати, що сталося з Єгиптянкою.

Симонід дожив старого віку. В десятім році панування Нерона, він покинув свій інтерес з головним складом в Антіохії. До послідньої хвилини ум його був чистий, серце його було добре і все поводилося йому щасливо.

Одного вечера, цего згаданого року, він сидів у своїм кріслі з поручами на криші свого складу. Бен-Гур і Естера і троє їх дітей були з ним. Послідний корабель хитався на филях ріки, бо всі инші зістали спродані. За той довгий час від розпняття, один тільки смуток упав на них: а це було коли померла мати Бен-Гура; і без сумніву, їхний смуток був би богато більший, як би не їхня християнська віра.

Корабель, який хитався на филях ріки, саме що прибув минулого дня і приніс відомість про переслідування християн, які розпочав Неро в Римі. І як раз тоді, коли зібрані обговорювали цю вістку, появився Маллюх, котрий все ще стояв на службі у них, і подав Бен-Гурови звиток письма.

"Хто це приніс?" спитав Бен-Гур перечитавши письмо.

"Араб."

"Де він є?"

"Сейчас від'їхав."

"Послухай," сказав Бен-Гур до Симоніда, і перечитав письмо як слідує:

"Я, Ілдерім, син Ілдеріма Щедрого, і шейк племени Ілдеріма, до Юди, сина Гура.

"Знай, о приятелю мого батька, як мій батько любив тебе. Перечитай, що тут залучую і побачиш. Його воля є моя воля; отже, що він дав, належить до тебе.

"Все що Патріяне забрали від него у великій битві, в котрій він зістав убитий, я назад відібрав, — між иншим це письмо і другі річи і пімсту і все поколінне Міри, котра привела на світ стільки зірок.

"Нехай мир буде з тобою і всіма твоїми."

"Отсей голос із пустині є голосом

"Ілдеріма Шейка."

Опісля Бен-Гур розвинув кусник папируса і відчитав його як слідує:

"Ілдерім, прозваний Щедрим, шейк племени Ілдеріма, до сина, котрий наслідить мене.

"Все, що я маю, о сину, буде твоїм в день твого насліддя, опріч посілости біля Антіохії, званої Пальмовим Садком. Вона має перейти у власність сина Гура, котрий приніс нам таку велику славу в Цирку — в його власність і його наслідників на віки.

"Пошануй волю батька твого.

"Ілдерім Щедрий, Шейк."

"Що ти на це скажеш?" спитав Бен-Гур Симоніда.

Естера урадувана взяла письма і відчитала їх для себе. Симонід сидів мовчки. Його зір спочивав на кораблі; одначе він думав. Вкінці промовив.

"Сину Гура," сказав він поважно, "Господь був ласкавий

до тебе в тих послідних роках. Богато ти повинен бути йому вдячний. Чи не пора би тепер подумати, яке значіннє має дар цего целичезного майна, що находиться в твоїх руках і все ще росте?"

"Я це вже давно рішив. Все те майно було призначене на службу Тому, що дав його; не частина, Симоніде, а все майно. Я лише непевний, який найліпший ужиток зробити з цего майна у Його справі. Про це яб бажав від тебе почути."

Симонід відповів:

"Я знаю, що ти дав великі суми грошей на церкву тут в Антіохії. Аж тут, майже рівночасно з вістею про великий дар Ілдеріма, приходить відомість про переслідування наших братів в Римі. Отсе отвирається нове поле. Не повинно загаснути світло в столиці світа."

"Скажи мені, як можу удержати його при життю?"

"Я тобі скажу. Римляне, навіть цей Неро, шанують тільки дві річи — про нічого иншого я не знаю — а це є останки померших і кладовище. Єсли ти не можеш будувати храмів для почитання Бога на поверхні землі, то будуй їх під землею; а щоби зберегти їх від профанації, похорони в них тіла всіх тих, що померли в вірі."

Бен-Гур зворушений піднісся.

"Це велика ідея,' сказав він. "Я не можу цего відволікати. Час на це не позваляє. Корабель, що приніс відомість про терпіння наших братів, понесе мене до Риму. Завтра відпливаю."

Він звернувся до Маллюха.

"Приготов корабель, Маллюху, і будь готовий відплисти зі мною."

"Гаразд," сказав Симонід.

"А ти, Естеро, що на це скажеш?" спитав Бен-Гур.

Естера підійшла до його боку, взяла його рамя у своє рамя і відповіла:

"Так ти справді найкраще послужиш Христу, о мій мужу. Нехай я не буду перешкодою тобі, одначе візьми мене з собою собі до помочі."

Як що котрий з вас, любі читачі, відвідувати ме Рим, нехай зайде до катакомби св. Калікста, котра є старшою ніж катакомба Себастіяна, а там він побачить, що сталося з майном Бен-Гура, і зложить йому благодать. З цего великого гробу піднеслося християнство, щоби заняти місце цезарів.

КІНЕЦЬ.